



RAPPORT 4384

Erfgoed in de gemeente Deurne

Een cultuurhistorische waardenkaart en actualisatie van de archeologische waarden- en verwachtingskaart

Colofon

Opdrachtgever: Gemeente Deurne

Titel: Erfgoed in de gemeente Deurne; een cultuurhistorische waardenkaart en actualisatie van de archeologische waarden- en verwachtingskaart

Versie: 17-12-2020

Auteur: ir. L.J. Keunen, drs. H.L.M. Berkvens, drs. C.J.B.P. Frank en dr. K.A.H.W. Leenders

Projectcode: DEUER

Bestandsnaam: RAAPrap_4384_DEUER_20201217

Authorisatie: lic. (drs.) W.H.C. De Baere

ISSN: 0925-6229

RAAP

Leeuwendseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

Telefoon: 0294-491 500

E-mail: raap@raap.nl

Website: www.raap.nl

Omgevingsdienst Zuidoost-Brabant

Postbus 8035

5601 KA Eindhoven

Monumenten Advies Bureau

Bredestraat 1

6542 SN Nijmegen

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2020

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

Kader

Op verzoek van de gemeente Deurne hebben RAAP, het MonumentenAdviesBureau en de Omgevingsdienst Zuidoost-Brabant tussen november 2019 en augustus 2020 het aanwezige erfgoed in de gemeente in kaart gebracht en beschreven. Onder dit erfgoed verstaan we de ondergrondse (archeologie), landschappelijke (historische geografie) en gebouwde (historische bouwkunst & stedenbouw) waarden. Ten behoeve van het inzichtelijk maken van verwachte archeologische resten hebben we ook de fysische geografie in het project betrokken. Aardkundige waarden zelf vallen buiten dit onderzoek.

Methodiek

De werkzaamheden voor het archeologisch onderdeel vielen in twee onderdelen uiteen. Enerzijds werd op basis van de terreingesteldheid en bekende gegevens over het gebruik van het landschap in de (pre)historie nagegaan welke archeologische resten in de verschillende landschappelijke zones te verwachten zijn. Anderzijds zijn de bekende archeologische vindplaatsen in kaart gebracht. Daarbij gaat het zowel om locaties waar vondsten zijn gedaan als om terreinen waar we op basis van historische gegevens met zekerheid archeologische resten kunnen verwachten. De detaillering van het ondergrondmodel, de koppeling met het regionaal verwachtingsmodel en de breedte van de definitie van 'archeologische vindplaatsen' leveren een volledig vernieuwd overzicht op.

De landschappelijke inventarisatie leunt ook op twee pijlers. Allereerst hebben we vlakdekkend en met veel detail de aanwezige landschapstypen in kaart gebracht. Die landschapstypen geven het grotere kader voor de opbouw en historische ontwikkeling van een gebied. Te denken valt aan open akkers, heidebebouwingen, veenkoloniale linten en nieuwe erven. Daar overheen zijn landschapselementen gekarteerd. Deze zijn onderverdeeld in een groot aantal categorieën, zoals infrastructuur, waterstaat, opgaand groen, militair erfgoed, etc. De gekarteerde landschappelijke eenheden zijn op basis van een landelijk gangbare methodiek van een kwaliteitsbeoordeling voorzien. Daarbij is voor de bebouwde kom geen waardeoordeel uitgesproken, omdat daar van intacte landschappen geen sprake meer is. Een kartering en kwaliteitsbeoordeling van het Deurnese landschap op dit detailniveau en met deze breedte heeft nog nooit eerder plaatsgevonden.

Het gebouwde erfgoed is onderverdeeld in de onderdelen 'bouwkunst' en 'stedenbouw/ensembles'. Onder bouwkunst verstaan we gebouwde objecten, variërend van gebouwen tot andere 'stenen' objecten, zoals grenspalen en straatmeubilair. In de inventarisatie is uitgegaan van minimaal een beeldbepalende waarde. Ook de aanwezige rijks- en gemeentelijke monumenten zijn, voor een zuiver overzicht, gekarteerd en gewaardeerd. Niet alleen de breedte van de inventarisatie, maar ook de tijpsdiepte is nieuw: voor het eerst is het gebouwde erfgoed tot ongeveer 1980 meegenomen. Daardoor is niet alleen de wederopbouwperiode betrokken, maar zelfs wat we noemen 'post-wederopbouw'. Dat geldt ook voor het aspect 'stedenbouw/ensembles', waar naast historische kernen ook aandacht voor naoorlogse wijken is geweest.

Over de breedte van de volledige erfgoedinventarisatie springen daarmee volledigheid, detail en breedte van het onderzoek er als karakteristieken uit. Bij het onderzoek is gebruik gemaakt van historische bronnen én van lokale publicaties, zowel in analoge vorm als digitaal, zoals Deurnewiki. In

alle gevallen is kritisch met deze bronnen omgegaan, is informatie geverifieerd voor zover mogelijk/haalbaar.

Detailniveau

Voor alle drie disciplines geldt dat het onderzoek een grote mate van detail heeft. Wel is het steeds goed om te beseffen dat het uitgangspunt de gemeentebrede inventarisatie was. Alhoewel bijvoorbeeld per landschappelijk of gebouwd object achtergrondinformatie is opgenomen, is de signaalwerking van dit product het hoofddoel. In het kader van specifieke bescherming of concrete ingrepen kan er, zoals voor het archeologisch onderdeel, aanvullend onderzoek nodig zijn. Zo kan het bij landschappelijke ingrepen om de nuances in een landschapsontwerp gaan, en zijn voor bescherming van gebouwd erfgoed redengevende omschrijvingen noodzakelijk waarbij ook het interieur aandacht gekregen heeft.

Focus

Op basis van de uitgevoerde inventarisatie en waardering hebben we bepaald welk erfgoed typerend is voor Deurne of welk erfgoed bijdraagt aan het verhaal van de gemeente: de focusgebieden en focusthema's. Dat kunnen heel concrete deelgebieden zijn, maar ook onderwerpen die verspreid over de gemeente een rol spelen. Ze zijn dus op basis van de inhoud bepaald. Deze focusgebieden en –thema's vormden de basis voor het Verhaal van Deurne. Daarin hebben we de ontwikkeling van het Deurnese landschap en de mens daarin aan de hand van een aantal hoofdonderwerpen besproken.

De onderwerpen van het Verhaal van Deurne vertegenwoordigen vaak een tijdsperioden en zijn:

- **Deurnes' pre- en protohistorie:** in wisselwerking met het landschap (tot 1150 na Chr.)
- **Dynamisch Deurne:** veranderingen in de late middeleeuwen (1150 – 1550 na Chr.)
- **Divers Deurne:** een tijd van diversiteit, standsverschillen en industrialisering (1550-1850)
- **Defensief Deurne:** verdedigen in en met de Peel (1200-1991)
- **Boeren en turfsteken in Deurne:** werken voor de kost (1200-heden)
- **Rooms en stedelijk Deurne:** het dorp krijgt stadse trekken (1800-heden)

GIS(-viewer), kaarten en rapport

Het eindresultaat van dit onderzoek bestaat uit een geografisch informatiesysteem, uit daaruit afgeleide kaarten en uit een rapport. Dit rapport bevat de toelichting op de kaarten, en de structuur van de legenda is in een aantal gevallen ook in de paragrafen van het rapport terug te vinden. De set kaarten bestaat uit een archeologische basiskaart, een archeologische waarden- en verwachtingskaart, een landschappelijke inventarisatiekaart, een kaart met de kwaliteitsbeoordeling landschap, een inventarisatiekaart van bouwkunst en stedenbouw, een waarderingskaart bouwkunst en stedenbouw en een kaart waarop de focusgebieden zijn ingetekend. De GIS-data, shapefiles met een opmaak in QGIS, is voor de looptijd van het project tevens in een webviewer geplaatst.

Al deze inhoudelijke informatie, in de eerste plaats een naslagwerk over methodes, bronnen en de inhoud achter de legenda-eenheden, komt samen in het Verhaal van Deurne in dit rapport.

Inhoud

Samenvatting	5
Inhoud.....	9
1 Inleiding	11
1.1 Kader	11
1.2 Het onderzoeksgebied.....	11
1.3 Aanpak en leeswijzer	13
1.4 Taakverdeling	13
1.5 Betrokkenheid.....	13
2 Fysieke landschap	15
2.1 Methoden en bronnen	15
2.2 De kaart van het fysieke landschap.....	24
3 Archeologie	35
3.1 Inleiding	35
3.2 Methoden en bronnen	35
3.3 Toelichting op de archeologische verwachtingen- en waardenkaart	63
4 Historisch cultuurlandschap	67
4.1 Inleiding	67
4.2 Methoden en bronnen	71
4.3 Toelichting op de kaarten	82
5 Historische bouwkunst en stedenbouw/ensembles	219
5.1 Inleiding	219
5.2 Methoden en bronnen	219
5.3 Toelichting op de kaarten	231
6 Focusgebieden en thema's	257
6.1 Inleiding	257
6.2 Archeologie	257
6.3 Landschap.....	258
6.4 Bouwkunstensembles/stedenbouw	259
7 Het Verhaal van Deurne	263
7.1 Opzet	263
7.2 Deurnes' pre- en protohistorie: in wisselwerking met het landschap (tot 1150 na Chr.)	263
7.3 Dynamisch Deurne: veranderingen in de late middeleeuwen (1150 – 1550 na Chr.)	279
7.4 Divers Deurne: een tijd van diversiteit, standsverschillen en industrialisering (1550-1850).....	289
7.5 Defensief Deurne: verdedigen in en met de Peel (1200-1991)	293
7.6 Boeren en turfsteken in Deurne: werken voor de kost (1200-heden)	300
7.7 Rooms en stedelijk Deurne: het dorp krijgt stadse trekken (1800-heden)	310
7.8 Tot besluit	329
8 Hiaten & vervolgonderzoek	331
8.1 Inleiding	331
8.2 Verschillende disciplines	331
Literatuur	335
Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices	349

1 Inleiding

1.1 Kader

De gemeente Deurne is voornemens haar erfgoedbeleid te herijken in aanloop naar de invoering van de Omgevingswet, zoals voorzien is voor 1 januari 2022. Daartoe heeft zij RAAP, het Monumenten Advies Bureau (MAB) en de Omgevingsdienst Zuidoost-Brabant (ODZOB) opdracht gegeven haar te adviseren. In het proces heeft Heemkundekring H.N. Ouwerling een belangrijke rol gekregen als ondersteuner bij het onderzoek en kritisch meeleezer. Tijdens het proces is herhaaldelijk plenair en in kleinere groepen met vertegenwoordigers van de heemkundekring overlegd. Daarnaast vervulden inwoners van Deurne en belangenorganisaties een belangrijke 'klankbordrol' tijdens en naar aanleiding van een informatieavond op 9 juli 2020. Het resultaat van dit proces ligt voor u: dit rapport met de bijbehorende kaarten en het digitaal geografisch informatiesysteem (GIS).

1.2 Het onderzoeksgebied

De gemeente Deurne heeft een omvang van ruim 118 km² (figuur 1). Ze had op 1 januari 2020 32.467 inwoners, een lichte stijging ten opzichte van een jaar eerder. In het noorden grenst Deurne aan de gemeente Gemert-Bakel, in het westen aan Helmond, in het zuidwesten aan Asten, in het oosten aan Venray en Horst aan de Maas, en in het zuidoosten aan Peel en Maas. Deurne ligt geologisch gezien deels in het dekzandlandschap van de Roerslenk en deels op de voorheen grotendeels met veen bedekte Peelhorst.

Haar huidige omvang bereikte de gemeente Deurne in 1999, toen een deel van het bosgebied op de voormalige Brouwhuissche Heide (65 ha) naar de gemeente Helmond overging en de grens daar langs de oostzijde van de Wolfsputter Baan kwam te liggen. De vorming van het huidige grondgebied gaat echter verder terug. Behalve een kleine grenscorrectie tussen Deurne en Vlierden in 1830 en een mislukte poging tot afscheiding van Liessel, Neerkant en Helenaveen in 1876 was de eerste wezenlijke wijziging de samenvoeging van de oude gemeenten 'Deurne en Liessel' en 'Vlierden' per 1 januari 1926 tot de nieuwe gemeente Deurne. Alle wijzigingen daarna zijn vooral relatief kleine, maar niet onbetekenisvolle wijzigingen aan deze fusiegemeente. Het gaat met name om:

- de overdracht van het Deurnese deel van Brouwhuis aan Helmond per 1 januari 1968 (de gehuchten Peeleik, Blikhalm en Achterste Beersdonk; 488 ha), waarbij ook een klein deel aan de gemeente Someren werd afgestaan (7 ha);
- grenscorrecties met Helmond, Bakel en Milheeze en Asten per 1 januari 1997, met name langs de Kawaise Loop bij Bakel (verkregen van Bakel en Milheeze; 20 ha) grensverleggingen bij de Rakt (afgestaan aan Helmond; 16 ha), de Weijer (verkregen van Helmond; 11 ha) en tussen Aa en A67 bij Liessel (de gehuchten Leensel, Zand e.o.; verkregen van Asten 100 ha, afgestaan aan Asten 9 ha).¹

De gemeente Deurne wordt doorsneden door de spoorlijn Eindhoven-Venlo (met een station in Deurne) en deels geschampt, deels doorsneden door de autosnelweg A67 (met afrit 37 bij Liessel). Van grote

¹ Zie o.a. Schulte 2016

bovenlokale infrastructurele betekenis zijn verder de N270 (Eindhoven-Venray) en de N279 ('s-Hertogenbosch-Roermond).



Figuur 1. Huidige grenzen van de gemeente Deurne. De oostelijke en zuidoostelijke grens zijn tevens de provinciegrenzen tussen Noord-Brabant en Limburg. Een deel van de grenzen heeft een landschappelijke oorsprong, een deel infrastructurele, zoals langs de N279 en de A67.

1.3 Aanpak en leeswijzer

Het onderzoeks- en adviestraject is in een aantal stappen onderverdeeld. Centrale rode draad is dat we vanuit een brede kennisontwikkeling steeds verder toespitsten op die gebieden en thema's, die er voor Deurne echt toe doen. Concreet zag dat proces er als volgt uit:

- inventariseren van de aanwezige en verwachte waarden, per discipline;
- opstellen van Het Verhaal van Deurne;
- het benoemen van focusgebieden en –thema's die dat verhaal ondersteunen;
- het selecteren en waarderen van het erfgoed in (en zo nodig buiten) de focusgebieden en thema's.

Op basis van die engere selectie, die het verhaal van wat 'Deurne is' illustreert, kan vervolgens beleid worden geformuleerd.

Bent u vooral geïnteresseerd in het 'Verhaal van Deurne' ? Blader dan direct naar pagina 263 !

De opbouw van dit inhoudelijke rapport volgt de eerste drie punten van dit proces. In hoofdstuk 2 en 3 gaan we in op de achtergronden van de archeologische basiskaart en de waarden- en verwachtingskaart, in hoofdstuk 4 op de kenmerkenkaart en de kwaliteitskaart historisch cultuurlandschap, en in hoofdstuk 5 op de inventarisatie van de historische bouwkunst en stedenbouw. Vervolgens komen in hoofdstuk 6 en 7 de grote lijnen, te weten de focusthema's en gebieden en het Verhaal van Deurne, aan de orde. In hoofdstuk 8, tot slot, komen we – op basis van inhoudelijke overwegingen - met een aantal aanbevelingen voor vervolgonderzoek dat verder gaat dan wat in dit rapport kon worden opgenomen. Zie bijlage 1 voor de dateringen van de in dit rapport genoemde archeologische perioden. In de daarop volgende bijlagen vindt u de informatie ten aanzien van de inventarisatie. De resultaten van het beleidsvormende proces zijn buiten dit rapport gelaten.

1.4 Taakverdeling

Verantwoordelijk voor het deelaspect 'fysisch landschap' was dr. Karel Leenders (zelfstandig onderzoeker, Den Haag). Het onderdeel 'archeologie' werd uitgewerkt door drs. Ria Berkvens (Omgevingsdienst Zuidoost-Brabant, Eindhoven). Het onderdeel 'cultuurlandschap' werd uitgevoerd door ir. Luuk Keunen (RAAP, Zutphen), en bouwkunst en stedenbouw door drs. CeesJan Frank (MAB, Nijmegen). Technische ondersteuning werd verleend door Jeroen de Vries (Omgevingsdienst Zuidoost-Brabant, Eindhoven) en Steven van der Veen MA (RAAP, Drachten). De algehele projectleiding namens de uitvoerders was in handen van Luuk Keunen.

1.5 Betrokkenheid

Betrokken bij de totstandkoming van dit inhoudelijke product waren: Jan Adriaans, Ludo Boeijs, Theo Gielen, Lenie Hendriks, Hans van Hoek, Pieter Koolen, Louis Litjens, Cor Slaats en Pierre Ulen

(Heemkundekring H.N. Ouwerling), Evert Brouwers, Judith van Dijk, Rob Jacobs, Hank Koeslag, Wouter Kreike, Madeleine Middeldorp, Suzanne Slachmuylders, Guido Blenckers en wethouder Marinus Biemans (Gemeente Deurne), Philippe Fentener van Vlissingen (Regionaal Historisch Centrum Eindhoven), Ben Olde Meierink en Karen Veenland (BBA), Richard Schoutissen (Stichting Oorlogsslachtoffers), Arnoud-Jan Bijsterveld (Universiteit van Tilburg), Jac Biemans (Stadsarchief 's-Hertogenbosch) en daarnaast als privépersonen Sil Bouwmans, Hans van de Laarschot, Theo van de Mortel, Ton Spamer, Jan Timmers en André Vervuurt. Hans Keunen deed enige veldcontroles. Een bijdrage leverden verder de respondenten en aanwezigen van de publieksavond op 9 juli 2020 in het gemeentehuis in Deurne.

2 Fysieke landschap

dr. Karel Leenders

2.1 Methoden en bronnen

2.1.1 Algemeen

Op de kaart van het fysieke landschap wordt weergegeven hoe het landschap gestructureerd was eer de mens daar gericht belangrijke wijzigingen in aanbracht. Deze kaart is vooral van belang voor het inschatten van archeologische potenties en als basis voor de historisch-geografische ontwikkeling. Met een historisch-landschappelijke analyse is het ook mogelijk om de huidige verstedelijkte gebieden in de regio qua bodem te inventariseren. Voor die bewerking wordt uitgegaan van de oude topografie en de samenhang tussen landschappelijke structuren uit 1840 met geomorfologische en bodemkenmerken, zoals die juist buiten het stedelijke gebied aanwezig zijn. Verdere verfijning kan worden verkregen door gebruik te maken van de digitale hoogtegegevens. Omdat echter de mens in het landschap altijd al aan het werk is geweest, zowel door directe ingrepen als door gevolgen van ingrepen elders kan bij het tekenen van de historisch-landschappelijke kaart onmogelijk een vast jaartal aangehouden worden.

De kaart van het fysieke landschap vertoont meerdere legenda-eenheden, genummerd 01 tot en met 08. De afzonderlijke kaartelementen binnen iedere legenda-eenheid worden beschreven. Op de kaart verschijnt (na aanklikken) een samengesteld nummer: een combinatie van legenda-eenheid en kaartelementnummer. De achtergrond bij de verschillende deelaspecten van de kaartlaag is in bijlagen bij dit rapport gevoegd.

2.1.2 Basismateriaal

- Geomorfologische kaart 1:50.000
- Bodemkaart 1:50.000
- AHN: Actueel Hoogtebestand Nederland (2004, per 5 meter een meting)
- Kaart van de Peel, 1716. (Draak en Pedronssin)²
- Kaart van de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1794. (Verhees)
- Kaart van de Peel, 1802-1804 (Tranchot)
- Kadastrale minuutplannen van Deurne (1829), Vlierden (1829), Asten (1829).
- Manuscript-topografische kaart 1:25.000 (1840), bladen 75105, 75107, 75204, 75208.
- Topografische kaart 1:50.000 (1842, Van der Voort – Pieck) bladen 8 en 12.
- Topografische kaart 1:25.000 (Bonnekaarten)
 - o Blad 651 (1895, 1912, 1917)
 - o Blad 671 (1901)

² Zie in het Verwijzingsapparaat de Kaartenlijst voor meer informatie over deze kaarten.

- Blad 672 (1895, 1911, 1920)
- Blad 692 (1900, 1912)
- Blad 693 (1895, 1911, 1917)
- Blad 694 (1894, 1905)
- Blad 710 (1895, 1905)
- Blad 711 (1895, 1905)
- Topografische kaart 1:25.000 (nieuwe vormgeving)
 - Blad 651 (1926, 1936)
 - Blad 671 (1929)
 - Blad 672 (1936)
 - Blad 692 (1927)
 - Blad 693 (1927, 1936)
 - Blad 694 (1926, 1936)
 - Blad 710 (1928, 1936)
 - Blad 711 (1926, 1936)
- Topografische kaart ca 1985 uit Wolters-Noordhoff. *Grote Provincie Atlas 1:25.000. Noord-Brabant/Oost*. Groningen, 1990.
 - Bladen 71, 72, 73, 83, 84, 85,96,97,98,111.
- TOP10-vectorkaart (2008?)

2.1.3 Werkwijze bij het maken van de kaart van het fysieke landschap

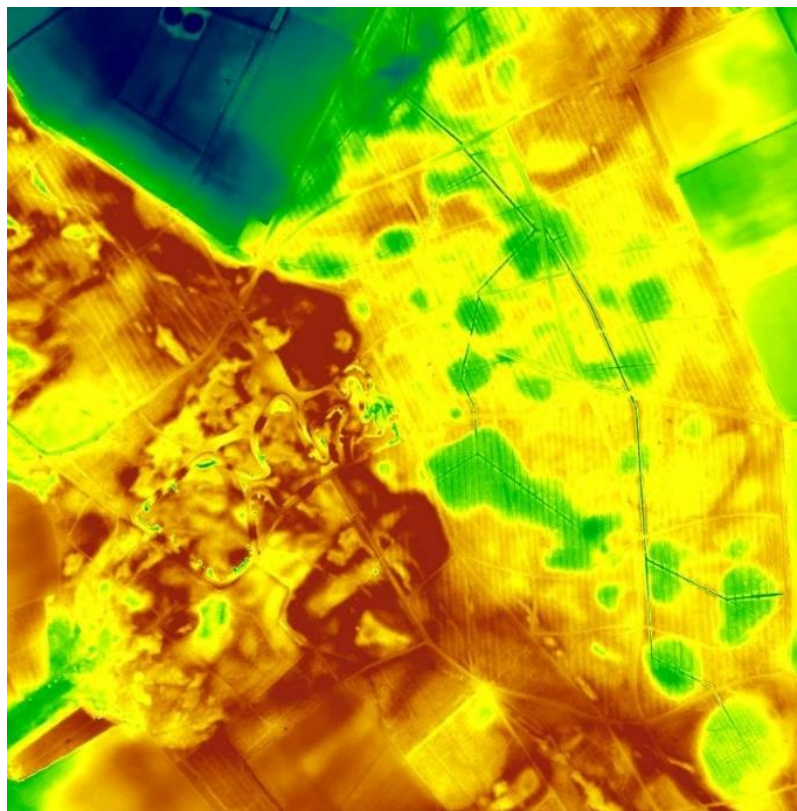
Als uitgangspunt voor de kaart van het fysieke landschap is de geomorfologische kaart genomen. De ligging en begrenzing van de daar aangegeven terreintypen is vervolgens aangepast aan de hand van vooral de relatieve hoogtekaart (zie bijlage 2: *De relatieve hoogtekaart*) en de bodemkaart, en verder voor details met behulp van de kadasterkaarten en de het andere kaartmateriaal. Al doende zijn de moderne structuren, zoals autowegen, vuilhopen, afgravingen en bebouwde gebieden, uit de kaart verwijderd. Het hier beschreven gebied is dat van de gemeente Deurne volgens de grenzen van 1 januari 2020, met daaromheen een zone van 1 kilometer breed. Op deze wijze kunnen grensoverschrijdende landschapselementen beter begrepen worden. De kaart beschrijft hierdoor 17.467 hectare.

Vanaf de oude kadasterkaarten werden de beken ingetekend: element "07 Beken" op de kaart. De beken werden stroomopwaarts niet verder getekend dan tot waar de kadasterkaart ze een min of meer natuurlijk (enigszins kronkelend) uiterlijk geeft. Op die beken sluiten vaak veel rechtere, ooit gegraven waterlopen aan die misschien wel in een oud dal of dalvormige laagte liggen, maar hier niet als "beek" zijn aangemerkt. In totaal betreft het 21 beken met een totale lengte van ruim 86 km die alle net ten noordwesten van de gemeente Deurne samenkomen en dan verdergaan als Helmondse Aa. Deze laatste beek is gedeeltelijk getekend.

De beekdalen zijn op de geomorfologische kaart meestal van een R-type. Al die R-typen zijn samengenomen en vervolgens is waar dat nodig was de begrenzing aangepast aan de AHN-gegevens, de oude kadasterkaart en de latere topografische kaarten. Veelal zijn ook de dalflanken (type H) daarbij bij de beekdalen getrokken. Deze bewerking leverde "06 Dalen op het Hoge". Door controle tegen de kadaster- en topografische kaarten is een nadere verdeling tussen "dal" en "rijt" aangebracht. De beekdalen en de overstromingsvlakten strekken deels een eind buiten de huidige gemeente. Het zijn er 17 met een oppervlakte van 1.193 hectare.

De volgende stap betrof het andere uiterste in het landschap: de stuifduingebieden (figuur 2). Ook deze kunnen op de geomorfologische kaart teruggevonden worden (3L8 'Lage land- en stuifduinen met bijhorende vlakten' dat hier niet voorkomt, en 4L8 'Hoge land- en stuifduinen met bijhorende vlakten'), maar hier leverde de relatieve hoogtekaart een belangrijke verrijking met details op. De bodemkaart (code Zd maar ook Hd) diende als controle en de topografische kaarten van 1802 - 1936 en de kadasterkaart dienden om inmiddels afgegraven duinen terug te vinden en ze scherper te lokaliseren. Binnen de duingebieden komen allerlei kamduinen voor: soms paraboolvormig, soms langgerekt, soms helemaal rondlopend. Ook de laagten in het duingebied konden zo goed worden opgespoord. In een aantal gevallen moesten de kadasterkaart en de oude topografische kaarten voor aanvullingen zorgen. Ook de afgravingen zijn hier van belang.

Deze bewerkingen leverde het onderdeel "04 Duinen en stuifkoppen" op. Grote duingebieden liggen rond het Buntven ("Zandbos"), de Brouwhuisse Heide ten westen van Vlierden en tussen de dorpskernen van Vlierden en Liessel. Vooral dit laatste gebied is erg rijk aan ronde laagten waarin heel soms vennen voorkwamen.



Figuur 2. Duinen en ronde laagten bij de Galgenberg tussen Vlierden en Liessel. Het gebied is nu dennenbos op rabatten. Linksboven de laagte van Donschot.

In de deels afgegraven Peel zijn op de digitale hoogtekaart enkele duingebieden en ook opvallende slingerende hoge ruggen zichtbaar. Deze ruggen zijn opgevat als kamduinen die nu door het veen prikken. Niet uitgesloten is dat het daar om heel andere en veel oudere structuren gaat, zoals midden-pleistocene Maasoevers. De duingebieden in het beschreven gebied beslaan 2854 hectare.

Van de geomorfologische kaart werden de dekzandruggen (3K14, 4K14) afgelezen. De categorie “3L5 Dekzandruggen met of zonder oud bouwland” bleek een zeer belangrijke aanvulling. Voor een deel bleken deze gebieden hiervoor als duingebied geclassificeerd omdat de hoogtekaart er heel duidelijk een patroon van duinen en uitblazingslaagten laat zien. De enkeerdgronden van de bodemkaart beslaan zeer grote oppervlakten, maar de grondwatertrappen daarbinnen (vooral GWT=7 en 7*), bleken wel nuttig bij het onderscheiden van hoge en lage dekzandruggen. Na het inschatten van de overvloedige zandafgravingen en vergelijking met de AHN en oude topografie, konden in en om Deurne uiteindelijk 74 gebieden als “02 Lage dekzandruggen” en 47 als “03 Hoge dekzandruggen” aangegeven, resp. 2.079 en 1.436 hectare groot. Het betreft binnen de gemeente Deurne onder andere de dorpsakkers van Deurne (195 ha), De Schelm, Liessel, Vlierden (Molenakker), de Hoeven, Breemortel en Heitrak (alle groter dan 50 hectare).

De geomorfologische kaart geeft ook allerlei laagten aan die niet behoren bij dalen of duingebieden. Controle tegen de relatieve hoogtekaart, de kadasterkaart en de topografische kaart leverde de eenheid “05 Laagte op het Hoge” op. Los hiervan is de hoogtekaart nogmaals doorgelopen, wat nog enkele laagten opleverde. Dit alles leverde 93 laagten op van uiteenlopende grootte: van 800 m² tot meer dan 40 km², samen 6.003 hectare groot. Een groot deel van De Peel is als “Laagte op het Hoge” geclassificeerd omdat dit gebied ten opzichte van andere delen van De Peel wat lager ligt en betrekkelijk vlak is. In absolute zin ligt dat gebied uiteraard juist hoog: 30 m + NAP. Tellen we de grootste laagten niet mee, dan is de gemiddelde grootte ongeveer 7 hectare.

In hoeverre hier of in de duingebieden “Pingo-ruïnes” voorkomen, kan op deze wijze niet vastgesteld worden. Zonder gericht veldonderzoek met grondboringen en veenonderzoek is er niets zinnigs over te zeggen. Voor de dorpen rond Eindhoven is destijds een lijst van nader te onderzoeken mogelijke Pingo-ruïnes opgesteld, maar dat beoogde nadere onderzoek bleef achterwege. Daarom is nu zo'n lijst niet opgemaakt.

De rest van het gebied is hier opgenomen als een soort restcategorie “01 Lage zandgronden”, voor zover ze hiervoor niet in een andere categorie zijn ondergebracht. Dit leverde in en om Deurne 71 gebieden op, deels flanken van beekdalen, samen 3.901 ha groot. De kleinste plekjes zijn kleiner dan een hectare, de grootste zijn de relatief hogere delen van De Peel.

De voorgaande elementen 01 t/m 06 beschrijven heel de bestudeerde oppervlakte. Het element 07, de beken, dat lijnvormig is, kan daarop geprojecteerd worden.

Als extra element is er dan nog “08 Moeren op het Hoge”. Met de hiervoor beschreven elementen 01 t/m 07 werd beoogd het pleistocene landschap te beschrijven, zónder de veenlaag die grote delen daarvan ooit bedekte en deels nog bedekt. Vandaar dat De Peel hiervoor niet als veengebied beschreven werd. Het reconstrueren van het deels verdwenen veendek is niet eenvoudig, onder andere doordat de bodemkaart en de geomorfologische kaart elkaar soms flink tegenspreken (zelfs op het punt van nog bestaand veen) en omdat de westgrens van het Peel-veen in de loop van de eeuwen oostwaarts opgeschoven is, zoals uit vergelijking van topografische kaarten 1802 – 1936 duidelijk werd

(zie bijlage 3: *Verkenning omvang van De Peel*). We zoeken de maximale uitbreiding van het veenpakket.

08 Moeren op het Hoge is gesplitst in vier categorieën:

1. Vennen
2. Moerassen
3. Thans nog aanwezig veen
4. Verdwenen veen

1. Vennen

De vennen zijn beschreven in de afzonderlijke bijlage 4: *Verkenning Vennen*. Ze zijn verkend op vier peildata: 1829 (de kadastrale minuutplans); 1840 (de veldminuten van de topografische kaart), 1900 (topografische kaarten 1:25.000), 1985 (idem). Daarbij bleek dat aantal en omvang van de vennen erg variabel was, met in de Peel meer veranderingen dan in het oude zandgebied. In 1985 was het helemaal afgelopen met de vennen: er is nog één ven op oude grootte: 5½ ha, het ven dat vanouds Bultven heet, maar de laatste jaren als Buntven op de kaart staat. Daarnaast waren er nog 4 minivennetjes. Vennen in de Peel kunnen een normaal onderdeel van het nog ongeschonden veenlandschap geweest zijn maar het lijkt vooral de turfafgraving te zijn die veel “nieuwe” vennen opleverde. De Peelvennen kunnen daarom als “voormalig veen” beschouwd worden. Vennen buiten de Peel kunnen vanouds open water geweest zijn, maar ook ooit vol veen gezeten hebben dat er later uit weggegraven of gebaggerd is. Bij deze vennen kunnen we beter uitgaan van de naam. Namen met daarin de elementen wit, klot, brand, put, peel en zwart wijzen hoogstwaarschijnlijk op plekken waar ooit veen zat dat intussen opgeruimd is. Er zijn 84 vennen buiten de Peel die gemiddeld 2½ hectare groot zijn, maar slechts van 48 is een naam bekend. Geen van die namen wijst rechtstreeks op veen. *Flaas* of *Vlaas* is een plek in het land waar steeds water op staat. *Kuilen* duidt op het graven in de grond, maar dat kan zowel voor klei, leem, veen of zand geweest zijn. Een *weijer* is een voormalige visvijver of viskwekerij. Vaak is die in een *rijt* aangelegd: een moerassig begin van een beekdal. *Ven* is wel het moderne woord voor watervlakten. Kortom: de vennen van het Deurnese zandgebied geven amper aanwijzingen voor voormalig veen.

2. moeras

De geomorfologische kaart geeft slecht op twee plekjes “moeras” aan, waarvan één in de gemeente Deurne: de rand van het Buntven. Dat was uiteraard de toestand toen die kaart opgemaakt werd in de jaren voor 1978.

3. nog aanwezig veen

De bodemkaart en de geomorfologische kaart, beide op schaal 1:50.000, geven ieder op zijn eigen wijze nog bestaand veen aan. De bodemkaart lijkt daarbij het meest precies te zijn en is daarom als basis genomen. Deze kaart (gemeente Deurne plus een zone van 1 km daaromheen) geeft 4768 hectare gronden aan waar of een veenlaag of een moerige laag werd aangetroffen, vaak afgedekt met zand en vaak met binnen boorbereik (120 cm) al een zandondergrond. Slechts 1619 hectare zijn als puur veen aangegeven. Hier en daar zijn deze veengebieden ongeloofwaardig getekend, bijvoorbeeld op plaatsen waar een hoog kamduin op de kaarten staat aangegeven. Daarom is een correctie

uitgevoerd waarbij veenaanduidingen op plaatsen van duinen of relatief hoge gronden weggelaten zijn en soms de veengrens wat verlegd is zodat deze aansluit op eerder vastgestelde grenzen van hoge gronden of duinen. De oppervlakte nog bestaand veen volgens de bodemkaart en na deze correctie is 4577 hectare (gemeente Deurne plus een zone van 1 km breed daaromheen). Buiten de Peel wordt in geen enkel ven veen aangegeven, wat klopt met de bevindingen bij de vennen.

Ook de geomorfologische kaart geeft terreinen aan waar veen nog de vormen aan het aardoppervlak bepaalt. Meestal betreft dat gebieden waar de bodemkaart ook veen vermeldt. Wel valt op dat water, wegen en vaarten in het veengebied niet als “veen” maar als water, vaart of weg aangeduid worden en daardoor veenvrij lijken. Hiervoor kan eenvoudig gecorrigeerd worden. Na die correctie bedraagt de geomorfologische veenoppervlakte 2049 hectare (gemeente Deurne plus een zone van 1 km daaromheen). Vervolgens is nagegaan of deze gecorrigeerde veenaanduiding van de geomorfologische kaart een terechte aanvulling op het bodemkaart-veen lijkt. Zo werd het veengebiedje ten noorden van de Rijpelberg wat uitgebreid, evenals in het westen van het dal van de Astense Aa. In het Peelgebied zijn er wel verschillen, maar daar lijkt de bodemkaart me in de regel gedetailleerder dan de geomorfologische.

De aanduiding van nog bestaand veen is derhalve hoofdzakelijk op de bodemkaart gebaseerd.

4. verdwenen veen

In een afzonderlijke notitie “Verkenning omvang van De Peel” is de weergave van de Peel op topografische kaarten uit de periode 1795 – 1985 bestudeerd. De afgraving van de Peel begon over een lang front in het westen en schoof geleidelijk oostwaarts op om afgerond te worden door de grote commerciële turfgraverijen van rond 1900. Nu gaat het er echter om de meest westelijke uitbreiding van het veen te vinden. Op basis van de kaartvergelijking werd in die notitie een maximale omvang van de Peel voorgesteld. Die wordt nu nader getoetst en waar nodig aangepast.

De westgrens van De Peel zoals die in de Verkenning getekend was, is geconfronteerd met de gemaakte kaart van het pleistocene fysieke landschap. Dit leidde tot een algemene meest oostwaarts verschuiving. Voorbeeld: het duinencomplex van de Warande zal wel veenvrij gebleven zijn. Elders was de situatie soms minder duidelijk, maar uiteindelijk denk ik dat de nu aangehouden westgrens van de Peel geloofwaardig is. Dat betekent dat er tussen het oude cultuurland van Deurne en het veen van de Peel vanouds een strook min of meer gewone heide geweest is, met duinen, laagten en vennen. Binnen het grote Peelveen waren er enkele zandeilandjes bij grenspalen en ook de hoogte die nu Trienberg heet. Aan de hand van de topografische kaarten is ook voor de Astense Peel een gebied aangegeven waar vroeger veen gelegen moet hebben.

Voor de gebieden die geheel of deels in de gemeente Deurne liggen levert deze verkenning het volgende beeld op:

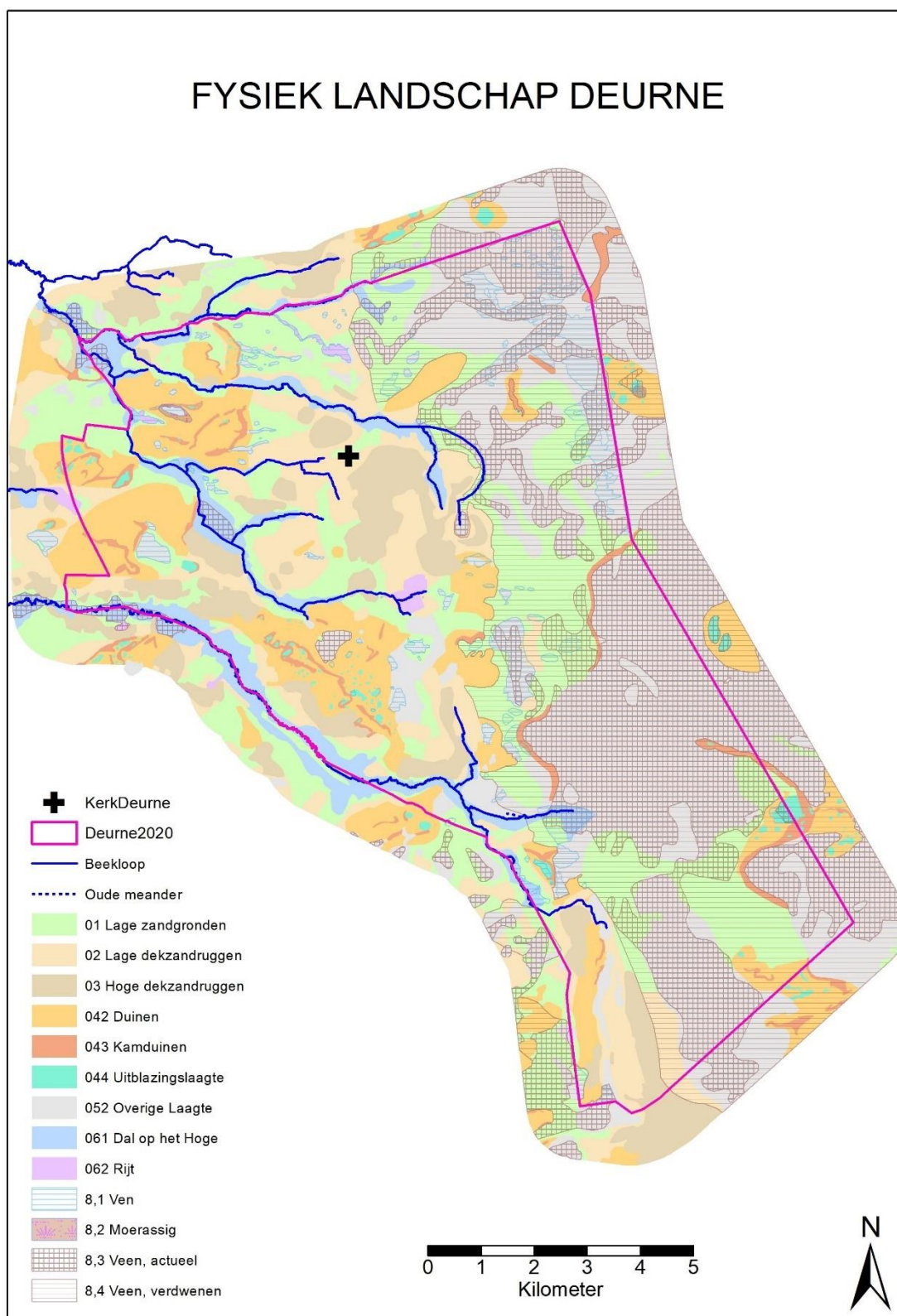
nr2	TYPE1_NAM	Aantal	OPP_HA
1	Ven	113	764,38
2	Moerassig	1	7,47
3	Veen, actueel	9	3828,69
4	Veen, verdwenen	12	3393,02
	Totaal	135	7993,56

Tabel 1. Overzicht van vennen, moerassen en veen in Deurne.

In Deurne zien we een grote tweedeling. In het oosten ligt het grote Peel-gebied, zonder beken maar destijds met veel veen. Aan de westrand ervan ontspringen de beekjes die westwaarts naar de Helmondse Aa stromen, door de westelijke helft van Deurne waar de oude nederzettingen en cultuurgronden liggen, maar ook uitgestrekte duingebieden.

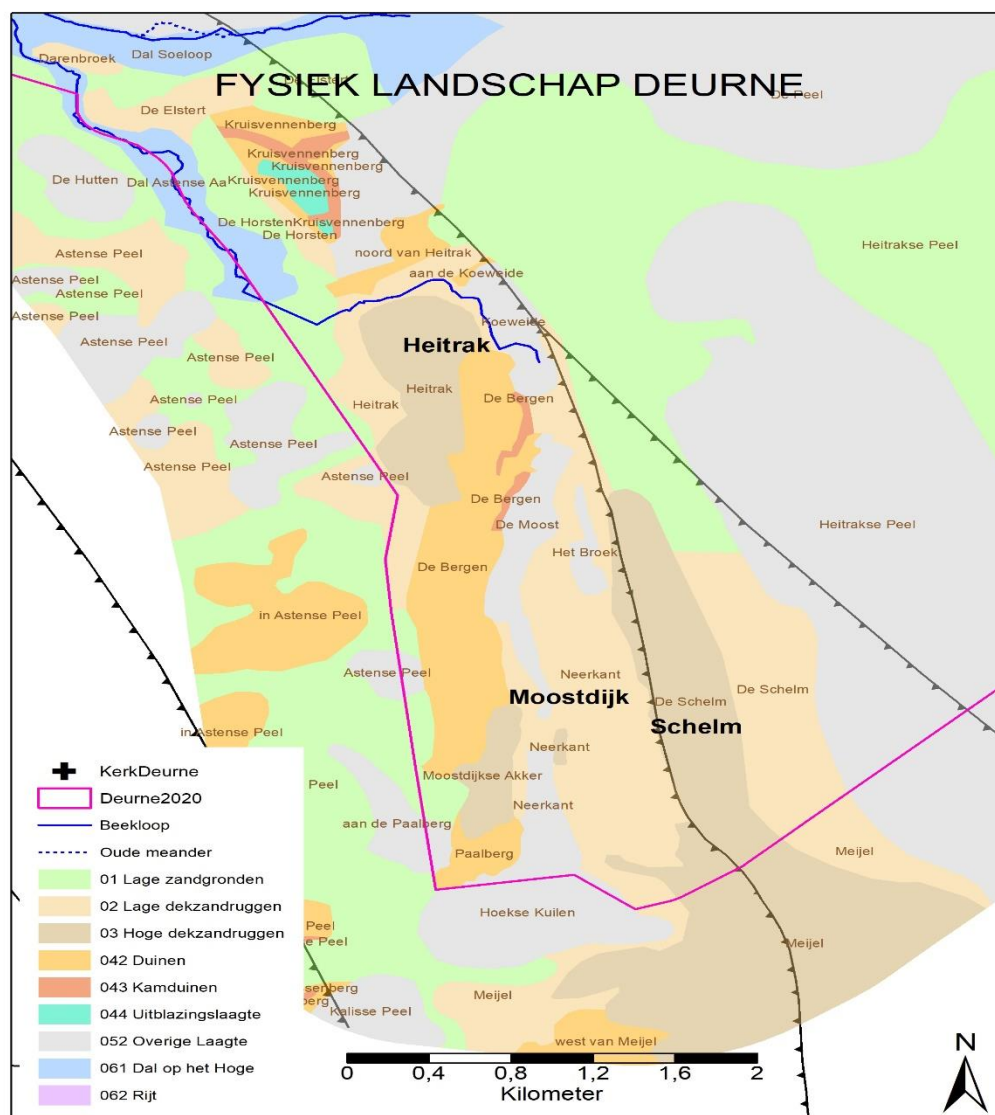
De kaartlaag 08 Moeren op het Hoge kan over de eerder beschreven kaartlagen geprojecteerd worden.

En dit is het beeld mét de huidige en voormalige veenbedekking (figuur 4):



Figuur 4. Fysieke landschap van Deurne met veenbedekking.

2.2 De kaart van het fysieke landschap



Figuur 5. Detailuitsnede van het fysieke landschap bij Neerkant.

Samen geven de landschappelijke eenheden een beeld van het fysieke landschap (figuur 5). We lichten de verschillende eenheden achtereenvolgens toe.

01 Lage zandgronden

Er zijn 71 vlakken aangegeven, met een gezamenlijke oppervlakte van 3.901 hectare. Ze liggen verspreid over de hele gemeente. De vlakken hebben zoveel mogelijk een streekeigen naam gekregen.

02 Lage dekzandruggen

Er zijn 74 lage dekzandruggen aangegeven, die samen 2.079 hectare beslaan. De grootste zijn vaak gebruikt als dorps- en gehuchtakkers.

03 Hoge dekzandruggen

Er zijn 47 hoge dekzandruggen genoteerd, met een gezamenlijke oppervlakte van 1.436 hectare. Ook hiervan zijn de grootste alle in gebruik geweest als dorpsakker, met als grootste de akkers van Deurne. De tien grootste:

NAAM	OPP_HA
Akker Deurne	195,80
De Schelm	95,82
Liessel	73,44
Molenakker Vlierden	67,79
De Hoeven	60,51
Breemortel	50,48
Heitrak	50,26
Kerkakker Vlierden	49,08
Zeilberg	39,15
Vloeiakker	36,50

Tabel 2. Hoge dekzandruggen naar grootte.

04 Duinen en stuifkoppen

In deze categorie zijn drie subcategorieën onderscheiden: 43 duingebieden met een oppervlakte van 2.323 hectare; 54 kamduincomplexen met een oppervlakte van 385 hectare en 160 laagten die samenhangen met duinen en waarschijnlijk meestal uitblazingslaagten zullen zijn, samen 147 hectare groot. In totaal is zo 2854 hectare duingebied genoteerd, 16 % van de hier getelde oppervlakte. De voornaamste duingebieden liggen in het westen van Deurne: de Molenbergse Heide, 383 ha; De Brouwhuisse Heide in het westen, de Bruggense Heide. Dit zijn de 10 grootste duingebieden:

NAAM	OPP_HA
Molenbergse Heide	382,51
Brouwhuisse Heide	299,45
in de Bruggense Heide	266,88
Heitrakse Peel	148,38
De Baakt	102,22
De Bergen	88,52
bij Breemortel	78,98
Warande	72,71
bij Wittenberg	69,10
in de Deurnse Heide	54,08

Tabel 3. Duinen en stuifkoppen naar grootte.

De kamduinen zijn soms erg lang. Er komen er enkele voor van meer dan 3 kilometer lengte. Het meest opvallend zijn de slingerende ruggen in de Peel en de ruggen tussen Vlierden en Liessel. Deze duinen kunnen van laat-glaciale ouderdom zijn, maar ook laatmiddeleeuws en alle dateringen daartussen.

Zonder detailonderzoek of vergelijking met archeologische sporen zijn ze niet te dateren. De tien grootste kamduincomplexen:

NAAM	OPP_HA
rug De Broemer-Soemeer	70,84
Molenbergse Heide	25,77
rug in Liesselse Peel	25,30
rug in Liesselse Peel	24,44
De Baakt	19,06
Brouwhuisse Heide	14,07
in de Bruggense Heide	13,6
Kruisvennenberg	9,32
Treurenberg	6,62
in de Bruggense Heide	6,13

Tabel 4. Kamduinen naar grootte.

De 160 uitblazingslaagten zijn meestal klein, hun gemiddelde grootte is 0,9 hectare. De grootste is echter ruim 21 hectare en ook een laagte bij de Kruisvennenberg is groter dan 5 hectare. Combinaties van oude kamduinen en oude uitblazingslaagten lijken bij uitstek kansrijk voor sporen uit het Mesolithicum.

Dit zijn de tien grootste uitblazingslaagten:

NAAM	OPP_HA
rond Broemer-Soemeer	21,43
Kruisvennenberg	6,10
Schooteind	4,76
De Baakt	4,17
Molenbergse Heide	3,06
De Baakt	2,13
Molenbergse Heide	1,85
rond De Broemer-Soemeer	1,66
De Baakt	1,52
Molenbergse Heide	1,45

Tabel 5. Uitblazingslaagten naar grootte.

05 Laagte op het Hoge

In het gebied konden met de gebruikte methode geen pingo-ruïnes herkend worden. Omdat er kennelijk weldegelijk oude (dat wil zeggen tot in het Mesolithicum teruggaande) duinen zijn, kan niet uitgesloten worden dat er ook pingo-ruïnes zullen zijn. Zie overigens hiervoor bij "Uitblazingslaagten".

Het gaat hier niet om uitblazingslaagte met randwal, maar om laagten in verder min of meer vlak gebied die meestal geen deel uitmaken van dalsystemen. Wel kunnen er stukjes dal tussen zitten die door latere zandverplaatsing afgesnoerd werden. Het gaat om 93 laagten met een totaal oppervlakte van 6.003 hectare. Vaak lagen er vennen in. De tien grootste "andere laagten" (dan pingo-ruïnes) zijn:

NAAM	OPP_HA
De Peel	4086,21
Heitrakse Peel	637,28
Heitrakse Peel	537,99
bij Vonder Ven	107,92
Snoerts	71,80
De Peel	43,10
De Moost	26,84
Donschot	24,00
Het Ven	22,94
Koeweide	18,87

Tabel 6. Laagten naar grootte.

06 Dalen op het Hoge

In Deurne domineren de beekdalen de westelijke helft van de gemeente. De hoofdstroom is, ten westen van de gemeente, de Helmondse Aa. Tal van min of meer parallelle beekjes, deels met eigen dalen, verknippen het gebied. De dalen beginnen meestal aan de westrand van de Peel. In totaal zijn 11 beekdalen onderscheiden, met een oppervlakte van 1.114 hectare, 6 % van het hier gekarteerde gebied. Negen van die dalen liggen in de gemeente Deurne:

NAAM	OPP_HA
Dal Astense Aa	465,59
Dal Vloeiendse Loop	173,03
Dal Vlier	123,03
Dal Bakelse Aa	117,22
Dal Kaweise Loop	112,05
Dal Soeloop	58,07
Dal Weierloop	19,58
Dal Slotloop	13,31
Dal Reitvense Loop	7,38

Tabel 7. Beekdalen naar grootte.

Bij de verkenning in en om Deurne werden zes rijten opgemerkt, waarvan drie in Deurne. Een rijt is een dalletje waarin een waterloop ontspringt en die aan het eind wat afgesnoerd is waardoor hij wat vochtig of zelfs moerassig was. Mogelijk zijn de talloze “weiers” in Deurne ook rijten. Dit zijn de Deurnese rijten:

NAAM	OPP_HA
De Blaakt	33,88
Middelberken	16,18
Elskensweijer	4,94

Tabel 8. Rijten naar grootte.

07 Beken

De beken in Deurne zijn merendeels ‘genormaliseerd’ ofwel rechtgetrokken en deels opgeruimd bij ontginning of ruilverkaveling. Op deze kaart is echter de kronkelende gedaante van de oorspronkelijke beken weergegeven en dat op basis van de kadasterkaarten van ca 1829 en enkele kaarten uit 1802 en 1840. Een probleem is de naamgeving van de beken, niet alleen hier maar in heel de Kempen. Soms verandert een beek al binnen één oude gemeente van naam, in de regel gebeurt dat zodra de beek een gemeentegrens oversteekt. Voor weer andere beekjes geeft de kadasterkaart geen naam. Daar is de naam ontleend aan latere topografische kaarten. Bovendien doet zich het probleem voor dat veel beken “Aa” genoemd worden. Voor het onderscheid zijn ze hier naar een aanliggend dorp genoemd als het bij die korte naam bleef. Vaak heten de beken tegenwoordig wéér anders: hier staan dus de oude namen voorop!

In totaal zijn 21 beken en beekjes onderscheiden die geheel of deels in de gemeente Deurne stroomden, met een totale lengte van bijna 87 kilometer (figuur 6). Uiteindelijk stroomt het water noordwestwaarts af: alle water komt uiteindelijk in de Helmondse Aa terecht. De tien langste beken in de gemeente Deurne zijn:

NAAM	LENGTE(m)
Astense Aa	23958
Bakelse Aa	9570
Vlier	9184
Vloeiende Loop	8313
Kawaise Loop	6112
loop uit Overschot	4234
Reitvense Loop	3064
loop van de Hoeven	3000
Vreekwijkse waterloop	2474
De Weier	2326

Tabel 9. Beken naar lengte.



Figuur 6. De rechtgetrokken Astense Aa bij de Heitraksedijk in Neerkant (foto: R. Berkvens, 2020).

08 Moeren op het Hoge

Venen aan de aardoppervlakte staan in Deurne op de moderne geomorfologische en bodemkaart vooral in het Peelgebied aangegeven. Er was echter meer veen dat in Deurne geleidelijk door de boeren weggegraven werd, voordat rond 1900 enkele grote commerciële turfgraverijen van start gingen (figuur 7). De omvang en ligging van het verdwenen veen is daarom op basis van terreinkenmerken ingeschat.

In deze reconstructie zijn de waterhoudende vennen volgens de kadasterkaarten alle opgenomen. Soms dragen vennen namen met de naamselementen “klot”, “wit”, “zwart”, “peel” erin: daar is zeker turf gestoken of gebaggerd. In Deurne ontbreken dergelijke namen op een enkele na.³ Opvallend is dat heel wat vennen op de topografische kaart niet vol water staan en dat die kaart weer enkele vennen tekent die op de kadasterkaart niet aangegeven zijn. Kennelijk was de waterstand lokaal nogal wisselend van jaar op jaar! Deze problematiek is in de notitie over de Vennen (zie bijlage 4) behandeld.

Er zijn binnen de gemeente Deurne 113 vennen opgenomen, met een totale oppervlakte van 764 hectare. Enkele vennen liggen deels buiten de gemeentegrens. Een deel van de vennen lag in uitblazingslaagten tussen de duinen. De tien grootste vennen zijn:

³ Klottervlaas (1747), Witven (Liessel) (1787), Zwart Vlaas (met dank aan Pieter Koolen, Deurne).

NR	NAAM	OPP_HA
107	Deurnse Peel	249,33
99	bij de Zandschel	94,54
48	De Snoerts	75,10
53	De Hout Kuilen	46,70
69	Het Ven	22,94
54	De Ruste Vloos	13,74
23	De Middel Berken	10,33
44	Het Vrang Ven	9,40
111	in Lieselse Heide	8,93
52	De Bruine of Soe Meer	8,64

Tabel 10. Vennen naar grootte.

De geomorfologische kaart geeft binnen Deurne maar één “moerassig” gebied aan: de rand van het Buntven / Bultven.

NR	NAAM	OPP_HA
1	Bultven	7,47

Tabel 11. Moerassige gebieden naar grootte.

Zowel de geomorfologische kaart als de bodemkaart geven gebieden aan waar thans ondiep in de bodem nog veen of een moerige laag aanwezig is. Deze gronden zijn samengenomen in de subcategorie 8.3: “Veen, actueel”. Binnen de gemeente Deurne betreft het 9 soms grillig gevormde gebieden, in totaal 3829 hectare, hoofdzakelijk in de Peel.

NR	NAAM	OPP_HA
20	De Peel	2668,28
29	De Peel	1020,05
16	Snoerts	38,54
15	Donschot	24,00
19	De Beukels	23,44
23	bij Rijpelberg	19,28
14	bij Dolle Kuilen	14,23
25	Laag Goor	11,68
18	Klotterkuilen	9,19

Tabel 12. Actuele veengebieden, naar grootte.



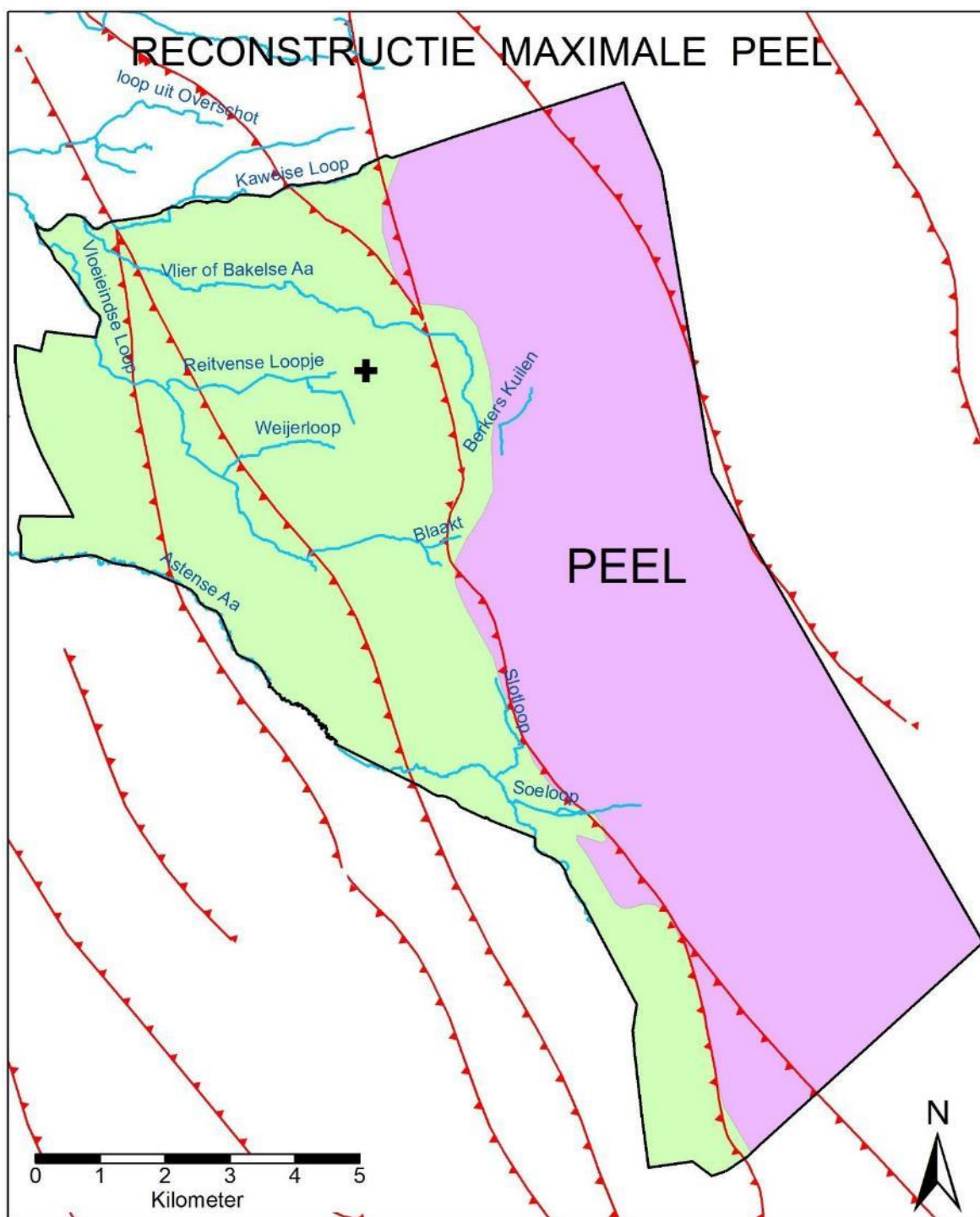
Figuur 7. Turfsteken in de Deurnese Peel in 1961 (bron: Deurnewiki, foto: Jan Vermazeren).

Tenslotte is een schatting gemaakt van plekken waar vroeger veen gelegen kan hebben, zoals hiervoor beschreven werd:

NR	NAAM	OPP_HA
9	Deurnse Peel	1305,32
13	Heitrakse Peel	979,09
10	Deurnse Peel	554,07
7	bij Warande	275,90
5	bij Neerkant	170,72
21	noord van Warande	48,80
8	bij Zeilberg	19,36
19	Liesselse Peel	17,03
18	Liesselse Peel	8,56
4	bij Houtkuilen	8,43
6	bij Soemeer	4,22
11	Diepe Leggen	1,52

Tabel 13. Reconstructie van vroegere veengebieden.

Samen leveren deze gegevens een beeld van de totale omvang van de Peel (figuur 8):



Figuur 8. Mogelijke maximale omvang van De Peel, met de oude beeklopen en de geologische breuklijnen. Het enige natuurlijk ogende beekje in het veengebied lag in de Berkers Kuilen. Die naam wijst op een toch niet zo natuurlijke oorsprong (tekening K. Leenders).

Samenvattend

Overzicht van heel het gekarteerde gebied:

TNR	Thema	Sub-thema	Aantal	Opp (ha)	Lengte (km)
1,0	Lage zandgronden		71	3.901	
2,0	Lage dekzandruggen		74	2.079	
3,0	Hoge dekzandruggen		47	1.436	
4,2	Duinen en stuifkoppen	Duin	43	2.323	
4,3	Duinen en stuifkoppen	Kamduinen	54	385	
4,4	Duinen en stuifkoppen	Uitblazingslaagte	160	147	
5,2	Laagte op het Hoge	Andere laagte	93	6.003	
6,1	Dalen op het Hoge	Dal	11	1.114	
6,2	Dalen op het Hoge	Rijt	6	80	
7,1	Beken	Beekloop	21		111
7,2	Beken	Oude meander	1		1
8,1	Veen	Ven	114	778	
8,2	Veen	Moerassig	2	12	
8,3	Veen	Veen, actueel	32	4.598	
8,4	Veen	Veen, verdwenen	21	4.241	
	Totaal		750	27.096	112
TNR	Thema		Aantal	Opp (ha)	Lengte (km)
1	Lage zandgronden		71	3.901	
2	Lage dekzandruggen		74	2.079	
3	Hoge dekzandruggen		47	1.436	
4	Duinen en stuifkoppen		257	2.854	
5	Laagte op het Hoge		93	6.003	
6	Dalen op het Hoge		17	1.193	
7	Beken		22		112
8	Veen		169	9.629	
	Totaal		750	27.096	112

Tabel 14. Samenvatting van landschapsvormen.

Overzicht van de vlakken die geheel of deels binnen de gemeente Deurne vallen:

TNR	Thema		Aantal	Opp (ha)	Lengte (km)
1,0	Lage zandgronden		39	2.681	
2,0	Lage dekzandruggen		42	1.461	
3,0	Hoge dekzandruggen		29	910	
4,2	Duinen en stuifkoppen	Duin	22	1.722	
4,3	Duinen en stuifkoppen	Kamduinen	34	283	
4,4	Duinen en stuifkoppen	Uitblazingslaagte	98	73	
5,2	Laagte op het Hoge	Andere laagte	66	5.726	
6,1	Dalen op het Hoge	Dal	9	1.089	
6,2	Dalen op het Hoge	Rijt	3	55	
7,1	Beken	Beekloop	20		86
7,2	Beken	Oude meander	1		1
8,1	Veen	Ven	113	764	
8,2	Veen	Moerassig	1	7	
8,3	Veen	Veen, actueel	9	3.829	
8,4	Veen	Veen, verdwenen	12	3.393	
	Totaal		498	21.994	87
TNR	Thema	Sub-thema	Aantal	Opp (ha)	Lengte (km)
1	Lage zandgronden		39	2.681	
2	Lage dekzandruggen		42	1.461	
3	Hoge dekzandruggen		29	910	
4	Duinen en stuifkoppen		154	2.078	
5	Laagte op het Hoge		66	5.726	
6	Dalen op het Hoge		12	1.144	
7	Beken		21		87
8	Veen		135	7.994	
	Totaal		498	21.994	87

Tabel 15. Landschapsvormen binnen de gemeente Deurne.

3 Archeologie

drs. Ria Berkvens

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk lichten we de totstandkoming en inhoud van de twee archeologische kaarten, de basiskaart en de waarden- en verwachtingskaart, toe. De totstandkoming wordt uitgewerkt in vijf stappen, die in de volgende paragraaf aan de orde komen. De toelichting op de kaart behandelt de zes archeologische waarden- of verwachtingszones.

3.2 Methoden en bronnen

Om een gedetailleerder beeld te krijgen van de trefkans op archeologie binnen de gemeente Deurne zijn de landschappelijke gegevens van het bureauonderzoek gecombineerd met de archeologische gegevens en verwerkt in één database. Het verwachtingsmodel en de berekening van de kans op archeologie is door het gebruik van de archeologische gegevens van slechts één gemeente minder betrouwbaar, zeker wanneer er uit die gemeente nog maar weinig archeologische vindplaatsen bekend zijn. De verwachtingen die uit het model voortkwamen, zijn niet alleen aan de gegevens uit de inventarisatie getoetst, maar ook aan de hand van regionaal archeologisch onderzoek in combinatie met de landschappelijke en historisch-geografische inventarisatie.

Om tot een actuele archeologische verwachtingen- en waardenkaart voor de gemeente Deurne te komen, zijn feitelijk de volgende vijf stappen doorlopen:

1. Opstellen verwachtingsmodel;
2. Verfijning verwachtingsmodel op basis van het fysieke landschap;
3. Verfijning verwachtingen op basis van de archeologische inventarisatie;
4. Verfijning verwachtingen op basis van de (cultuur)historische inventarisatie;
5. Verfijning verwachtingen op basis van (mogelijke) verstoringen.

3.2.1 Opstellen verwachtingsmodel

De basis voor de archeologische verwachtingen- en waardenkaart van de gemeente Deurne is het archeologische verwachtingsmodel dat door de Omgevingsdienst Zuidoost-Brabant voor de Zuid-Nederlandse regio Zuidoost-Brabant (zie bijlage 5) is opgesteld.⁴ De basis van het model vormen de algemene verspreidingspatronen van vindplaatsen en de geomorfologische en bodemkundige situatie. De archeologische verwachting is daarbij bepaald aan de hand van de relatie tussen de bekende vindplaatsen in de regio en hun landschappelijke context: in vergelijkbare landschappelijke eenheden worden vergelijkbare resten uit dezelfde perioden verwacht. Door extrapolatie van de hoge onderzoeksintensiteit en hoge vondstdichtheid naar minder intensief onderzochte gebieden in de regio kunnen betrouwbare uitspraken over de archeologische verwachting worden gedaan. Door de

⁴ Regio Zuidoost-Brabant: Asten, Bergeijk, Best, Bladel, Cranendonck, Deurne, Eersel, Eindhoven, Best, Gemert-Bakel, Heeze-Leende, Helmond, Laarbeek, Nuenen, Oirschot, Reusel-De Mierden, Someren, Son en Breugel, Valkenswaard, Veldhoven en Waalre.

voorkomende geomorfologische eenheden met bodemeenheden en met de ligging van de reeds bekende vindplaatsen te combineren, ontstaat een statistisch onderbouwd archeologisch verwachtingsmodel. De bepaling van de verwachtingen is gebaseerd op een berekening waarin per eenheid (bijvoorbeeld dekzandrug met hoge zwarte enkeerdgrond) het percentage vindplaatsen is vergeleken met de oppervlakte van die eenheid binnen het onderzoeksgebied. Als er minder vindplaatsen in een eenheid liggen dan op basis van een evenredige verdeling over het landschap verwacht wordt, dan scoort die eenheid laag. Als er meer vindplaatsen in een eenheid liggen, dan scoort de eenheid middelhoog of hoog. Daarbij is de regel gehanteerd dat een verschil van 0 tot 1 middelhoog scoort en een verschil van 1 of meer hoog scoort. Dit statistisch onderbouwde verwachtingsmodel vormt de basis voor de archeologische waarden- en verwachtingenkaart. De grondwatertrap is hierin buiten beschouwing gelaten, omdat deze door de eeuwen heen sterk aan verandering onderhevig is geweest. Locaties die tegenwoordig erg droog zijn, kunnen in het verleden juist erg nat zijn geweest en omgekeerd; denk hierbij bijvoorbeeld aan het Peelgebied.

Uit het verwachtingsmodel van Zuidoost-Brabant blijkt dat de helft van alle vindplaatsen uit de regio Zuidoost-Brabant is aangetroffen op de dekzandruggen, meestal bedekt door een plaggendeck. De archeologische verwachting voor zowel hoge als lage dekzandruggen is in deze hele regio dan ook hoog voor alle perioden. In de tabellen van bijlage 5 is de archeologische verwachting per landschappelijke eenheid (bodem en geomorfologie) op basis van de archeologische gegevens verdeeld naar de verschillende tijdsperioden. Daaruit wordt duidelijk dat de verwachting voor Steentijd en latere perioden van elkaar verschilt per landschappelijke eenheid.

Eerder is in 2004 een archeologische waarden- en verwachtingenkaart opgesteld door Vestigia (zie figuur 9).⁵ Uit het kaartmateriaal én de toelichting daarop blijkt dat de destijds gemaakte differentiatie binnen de archeologische verwachtingen berust op het voorkomen van vindplaatsen in de diverse geomorfologische eenheden in combinatie met de kans op grootschalige verstoringen. *Expert judgement* lijkt bij het toekennen van een hoge, middelhoge of lage verwachting een belangrijke rol te hebben gespeeld, terwijl een onderbouwing met bronnen frequent ontbreekt. Daarnaast hebben verscheidene gebieden geen archeologische verwachting. Samengevat komt de archeologisch verwachting op het volgende neer:

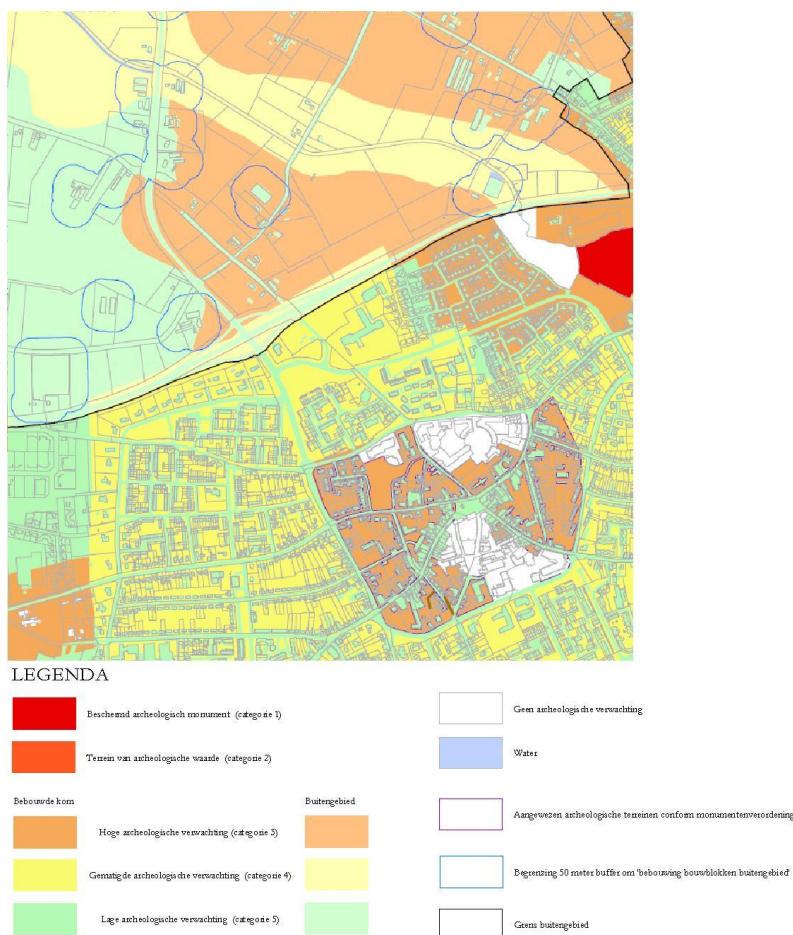
- Een hoge archeologische verwachting voor de Steentijd tot en met de Nieuwe Tijd is toebedeeld aan dekzandrug of terrasruggen met esdek. Voor veenrestruggen geldt daarnaast alleen een hoge archeologische verwachting voor de Steentijd. Locaties binnen de historische dorpskernen waar geen grootschalige bodemverstoringen hebben plaatsgevonden door recente bebouwing, hebben ook een hoge archeologische verwachting.
- Voor dalvormige laagten en (land)duinen met bijbehorende vlakten/laagten geldt een middelhoge verwachting. Locaties binnen de historische dorpskernen waar beperkt grootschalige bodemverstoringen hebben plaatsgevonden door recente bebouwing (1900-1950), hebben destijds een middelhoge waardering gekregen.
- Voor alle andere geomorfologische eenheden geldt een lage archeologische verwachting. Daarnaast zijn locaties met grootschalige bebouwing en gebieden waar in het kader van ruilverkavelingen, egalisatiewerkzaamheden of bouwactiviteiten de natuurlijke bodemopbouw

⁵ Oudhof & Schrijvers 2004

tot een diepte groter dan 75 centimeter onder het oorspronkelijke oppervlakte aanzienlijk is aangetast, aangeduid als zones met een lage archeologische verwachting.

Er zijn zowel overeenkomsten als verschillen aan te wijzen tussen de verwachtingenkaart voor Deurne uit 2004 en het regionale verwachtingsmodel voor Zuidoost-Brabant. De veenrestruggen, dalvormige laagten en (land)duinen hebben in het laatstgenoemde regionale model bijvoorbeeld een lage archeologische verwachting, terwijl de dekzandruggen in beide gevallen een hoge verwachting hebben. Voor het opstellen van de nieuwe archeologische waarden- en verwachtingenkaart van Deurne is ervoor gekozen het regionale verwachtingsmodel van Zuidoost-Brabant als onderlegger te gebruiken en niet de kaart uit 2004. Deze keuze is inhoudelijk eenvoudig te motiveren. Waar in 2004 slechts werd uitgegaan van vindplaatsen in de gemeente Deurne, worden thans de vindplaatsen uit de gehele regio Zuidoost-Brabant betrokken. Deze bredere geografische inkadering betekent dat een archeologische waardering van landschappelijke zones met meer gegevens onderbouwd kan worden. Daarmee heeft het verwachtingsmodel in beginsel een grotere betrouwbaarheid. Bovendien wordt met deze benadering ongetwijfeld meer recht gedaan aan de situatie in het verleden, waarbij Deurne geen op zichzelf staande eenheid was, maar deel van een groter geheel vormde. Een derde pluspunt van de hier gehanteerde werkwijze is dat de geomorfologische onderverdeling van het landschap beduidend verfijnder is dan die uit 2004, waarbij slechts een beperkt aantal eenheden zijn onderscheiden.

Daar komt bij dat er inmiddels veel betrouwbaardere bronnen over (mogelijke) verstoringen zijn (zie onder). Voor het vaststellen van geen of een lage verwachting ten gevolge van ruilverkavelingen, egalisatiewerkzaamheden of bouwactiviteiten is dan ook afgeweken van het eerdere verwachtingenbeeld. Verder gelden ten aanzien van het vaststellen van bodemverstoringen in dorpskernen tegenwoordig nieuwe archeologische inzichten, die aanpassing van het oude verwachtingenbeeld vragen.

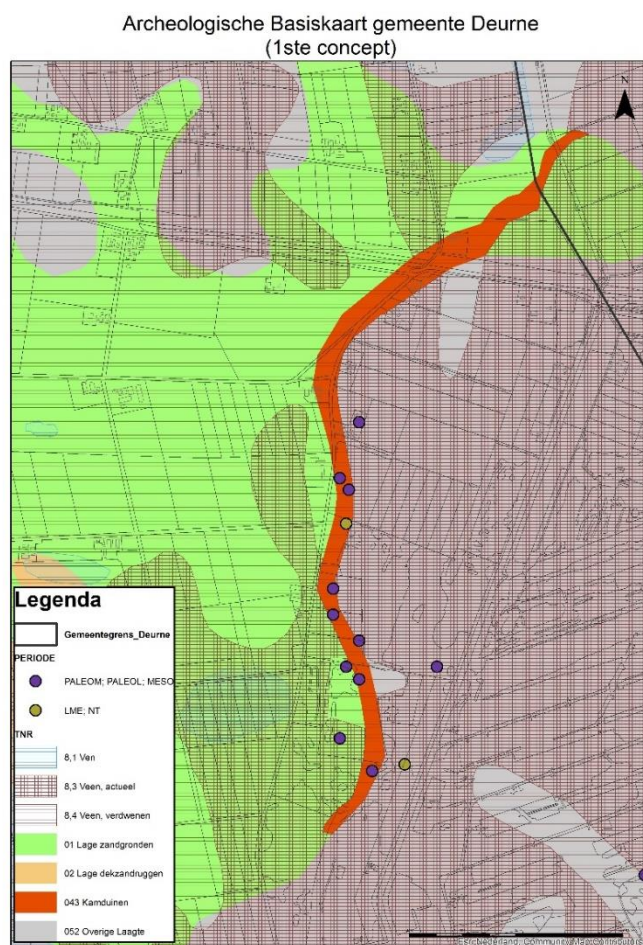


Figuur 9. Uitsnede van het centrum van Deurne van de verwachtingen- en waardenkaart uit 2004 opgesteld door Vestigia (Oudhof & Schrijvers 2004). Onduidelijk is waarom de historische linten in het centrum een lage archeologische verwachting hebben gekregen.

3.2.2 Verfijning verwachtingen op basis van het fysieke landschap

Aangezien de bewoningsontwikkeling en de keuze om ergens te gaan wonen, sterk beïnvloed is door de landschappelijke omstandigheden, vormt de analyse van het fysieke landschap een belangrijk onderdeel van het archeologische verwachtingsmodel. Dat geldt vooral voor de gemeente Deurne waarbij de ligging op de scheiding van Horst en Slenk en de invloed van de Peelrandbreuk met haar wijstgronden tot nu toe sterk onderbelicht zijn gebleven.

Voor de gemeente Deurne is de landschappelijke ondergrond (fysieke landschap) gedetailleerd in beeld gebracht aan de hand van onder meer de oudste kadasterkaart en het Actueel Hoogtebestand van Nederland (zie hoofdstuk 2 en figuur 10). Op deze kaart zijn bijvoorbeeld de oude kamduinen, verdwenen vennen en de oorspronkelijke beeklopen gereconstrueerd. In de oude dorpskernen is het oude landschap zo goed mogelijk gereconstrueerd aan de hand van oude topografische kaarten, toponiemen en de relatie tussen bodem en topografie in nabije gebieden buiten de witte vlekken. De verwachtingenkaart, gebaseerd op het verwachtingsmodel van de regio Zuidoost-Brabant, is hiermee dan ook verder verfijnd.



Figuur 10. Uitsnede van het fysieke landschap rond Leegveld met een zichtbare concentratie aan archeologische Steentijd-vindplaatsen.

Uit wat bekend is over vestigingskeuzes en landschapsgebruik door de tijden heen, blijkt dat de aanwezigheid van water en dekzandruggen en -koppen bepalend is voor menselijke activiteiten. Op basis van het gereconstrueerde fysieke landschap zijn deze gebieden uitgelicht die een hogere archeologische verwachting krijgen dan de omliggende arealen. Naast lage en hoge dekzandruggen betreft het kamduinen. Deze duinen kunnen van laatglaciale ouderdom zijn, maar ook laatmiddeleeuws en alle dateringen daartussen. Het meest opvallend zijn de slingerende ruggen in de Peel en de ruggen tussen Vlierden en Liessel. Opvallend is ook dat de vindplaatsen uit de Steentijd zich op deze kamduinen concentreren (zie figuur 9). In Deurne komen op diverse plaatsen nog gebieden voor waar thans ondiep in de bodem nog veen of een moerige laag aanwezig is. In dit 'actuele veen', hoofdzakelijk in de Peel, kunnen nog bijzondere archeologische resten bewaard zijn gebleven als houten bruggen maar ook plantenresten en pollens. De gebieden hebben een middelhoge trefkans gekregen, omdat niet zeker is of de botanische en palynologische resten goed geconserveerd zijn en omdat het redelijk grote gebieden betreft.

De archeologische verwachting is op basis van het fysieke landschap als volgt verrijkt:

Eenheid	Archeologische verwachting
Lage dekzandruggen	Hoog
Hoge dekzandruggen	Hoog
Kamduin	Hoog
Laagte op het Hoge	Hoog (zone van 200 m rondom)
Ven	Hoog (zone van 200 m rondom)
Veengebied actueel	Middelhoog

Tabel 16. Archeologisch verwachtingsmodel op basis van het fysieke landschap.



Figuur 11. Voorbeeld van een gradiëntzone met variatie in begroeiing nabij een ven en hogere gronden op de achtergrond (foto: R. Berkvens, 2019).

De oude vennen en de laagten op het hoge hebben vanwege de aantrekkelijke gradiëntzone ((geleidelijke) overgang van hoog/droog naar laag/nat) een hoge verwachting op archeologische vindplaatsen uit de Steentijd (Paleolithicum – Neolithicum) (figuur 11). Voor het bepalen van de zonering rondom de vennen en de laagtes op het hoge zijn uit de database van het verwachtingsmodel van Zuidoost-Brabant alle steentijdvindplaatsen geselecteerd. Van deze vindplaatsen is de afstand ten opzichte van het dichtstbijzijnde ven of laagte bepaald. Daarnaast is de windrichting waarin het ven of laagte gelegen was ten opzichte van de vindplaats bepaald.⁶

⁶ Opgemerkt moet worden dat dit model ervan uitgaat dat het ven of de laagte het centrale punt is, die anders gezegd bepalend is voor de bewoningslocatie. Andere landschappelijk elementen kunnen natuurlijk ook een cruciale rol spelen.

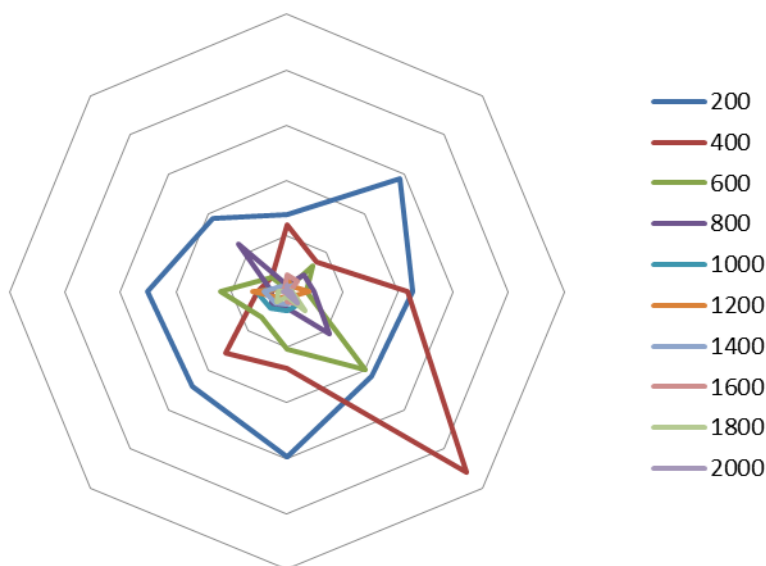
Wind richting	Afstand (m)										Totaal
	200	400	600	800	1000	1200	1400	1600	1800	2000	
N	2.76%	2.43%	0.09%	0.23%	0.28%	0.42%	0.14%	0.61%	0.00%	0.23%	7.21%
NO	5.76%	1.54%	1.31%	0.84%	0.14%	0.28%	0.37	0.51%	0.09%	0.05%	10.91%
O	4.54%	4.35%	0.70%	0.98%	0.14%	0.80%	0.14%	0.09%	0.19%	0.14%	12.08%
ZO	4.31%	9.18%	3.98%	2.15%	0.61%	0.23%	0.19%	0.66%	0.94%	0.56%	22.80%
Z	5.95%	2.76%	2.06%	0.61%	0.70%	0.23%	0.47%	0.37%	0.19%	0.09%	13.44%
ZW	4.82%	3.14%	1.26%	0.80%	0.84%	0.33%	0.56%	0.05%	0.51%	0.00%	12.31%
W	5.01%	1.03%	2.39%	0.56%	1.08%	1.22%	0.80%	0.23%	0.33%	0.14%	12.78%
NW	3.75%	0.75%	0.75%	2.43%	0.23%	0.14%	0.28%	0.14%	0.00%	0.00%	8.47%
Totaal	36.89%	25.19%	12.55%	8.61%	4.03%	3.65%	2.95%	2.67%	2.25%	1.22%	100.00%

Tabel 17. Overzicht van afstanden en windrichting van Steentijdvindplaatsen ten opzichte van vennen en laagten op het hoge in Zuidoost-Brabant.

Uit de analyse van de afstand en de windrichting die Steentijdvindplaatsen hebben t.o.v. de vennen en laagten op het hoge blijkt dat de vondstdichtheid gestaag afneemt naarmate de afstand tot zo'n ven of laagte toeneemt. De meeste vondsten zijn gedaan ten zuidoosten van een ven of laagte (figuur 12). Door een hoge verwachting te geven aan een zone van 400 m rondom een ven of laagte zou ca. 60% van de steentijdvindplaatsen worden 'gevangen'.

Deze zonering zou echter te zeer afwijken van de landelijke archeologische verwachtingenkaart en een te grote aanslag plegen op de gemeente en haar burgers. Daarom is gekozen voor 200 m, waarmee ca. 40 % van de vindplaatsen binnen de zonering valt. Daar waar op de uiteindelijke verwachtingenkaart nog grote concentraties betrouwbare vindplaatsen aanwezig waren in gebieden met een lage verwachting, is de archeologische verwachting handmatig bijgesteld naar hoog.⁷

⁷ Dit komt overeen met de werkwijze van de verwachtingenkaart voor Leegveld, zie Verhoeven & Keunen 2018.



Figuur 12. Grafiek met windrichting waarin ven of laagte is gelegen t.o.v. archeologische vondsten in combinatie met afstand tussen vondst en ven of laagte.

Peelgebied (figuur 13)

In 2018 heeft RAAP voor het plangebied Leegveld, dat een groot deel van de Deurnese Peel omvat, een gedetailleerde archeologische verwachtingskaart opgesteld in samenspraak met de heemkundekring.⁸ Voor het verfijnen van de archeologische verwachting in de rest van het peelgebied, en vooral de Peelhorst, is de verwachtingen- en waardenkaart hier dan ook op afgestemd.

De volgende archeologische verwachtingszones zijn één op één overgenomen op de archeologische verwachtingen- en waardenkaart en zijn daar waar nodig aangevuld met vergelijkbare zones in de rest van het Peelgebied in de gemeente Deurne:

- Vijf zones met een hoge archeologische verwachting voor kampementen van jager-verzamelaars, op basis van de aanwezigheid van oorspronkelijk reliëf tussen de Centurioweg in het oosten en de Einderweg in het westen, aan het uiteinde van de Eikenlaan in het oosten, langs de Snoertsebaan in het zuidwesten en ten noorden van de Blokweg (is een uitloper van de dekzandrug ten noorden ervan). Hier zijn nog zeven duidelijk hoger gelegen zandruggen aan toegevoegd op basis van het oorspronkelijk reliëf op het AHN, onder meer bij de Hoekse Kuilen, nabij Helenaveen, de Walsberg en de Bult.
- Een zone met een hoge verwachting voor rituele deposities uit de Romeinse tijd en Middeleeuwen, op basis van een bundel historische landwegen. De bundel wegen geeft aan dat hier in het verleden een toegang tot de Peel was. De wegen voegen zich juist ten oosten van het plangebied samen in één enkele weg die verder naar het oosten loopt, richting Sevenum. Bij dergelijke locaties in natte gebieden worden soms rituele deposities

⁸ Verhoeven & Keunen 2018

aangetroffen.⁹ In dit opzicht wordt opgemerkt dat de Peelhelm zich binnen deze waaier van karresporen bevindt (zie § 7.2.4).

- Een zone met een hoge verwachting voor zogenoemde boerenkuilen (kleinschalige turfputten) uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe tijd, tussen de Eikenlaan en de Wilgenroosweg, op basis van historische kaarten en het AHN. Deze kuilen zijn via het AHN prachtig te zien als kleine min of meer cirkelvormige depressies, voorts zien we uitgespaarde dammetjes etc.
- Rond een 18-tal bekende vindplaatsen van jager-verzamelaars zijn 75 m brede cirkels aangegeven als zones met een hoge archeologische verwachting. Hetzelfde is gedaan met negen vindplaatsen elders in het Peelgebied.
- Een zone met een middelhoge verwachting voor boerenkuilen, rondom de kernzone, op basis van historische kaarten.
- Een middelhoge verwachting voor vindplaatsen van jager-verzamelaars en intacte veenprofielen in het noordwesten van het plangebied, op basis van een relatief hoog reliëf tussen de lange veenontginningsputten. Mogelijk bevatten de veenprofielen nog waardevolle paleo-ecologische informatie.

De locatie van de landweer uit de Late Middeleeuwen-Nieuwe tijd en de plek waar ooit de boortoren uit ca. 1910 stond zijn opgenomen onder de historische attentiegebieden. Twee zones met een hoge archeologische verwachting op basis van verdwenen vennen in het zuidwesten van het plangebied, zijn niet overgenomen, omdat er op basis van de reconstructie van het fysieke landschap een betrouwbaarder beeld naar voren is gekomen over de archeologisch interessante vennen (zie hoofdstuk 2).



Figuur 13. In het Heemhuis zijn vele tientallen vuurstenen artefacten, afkomstig uit het Peelgebied, te bewonderen.

⁹ Roymans 2008; Kolen 2009; Gerritsen & Rensink 2004

Peelrandbreuk

De Peelrandbreuk is op de archeologische verwachtingen- en waardenkaart ook aangegeven, maar heeft geen specifieke archeologische verwachting gekregen. De breuklijn(en) op zich heeft namelijk vooral een geologische/aardkundige waarde (figuur 14). Archeologisch gezien heeft de breuklijn eveneens betekenis, maar welke invloed deze breuk op de mens heeft gehad, is vooralsnog niet duidelijk. Daarvoor is er veel te weinig archeologisch onderzoek uitgevoerd. Zo is historisch wel bekend dat de oude doorgaande weg van Meijel naar Bakel, onderdeel van de route Den Bosch - Roermond, aan de westzijde van de Peelrandbreuk liep, waar het relatief droog was. En dat de watermolen bij het Klein Kasteel juist over de breuk heen werd gebouwd, omdat het water hier (bijna) nooit bevroor en er altijd wateraanvoer was vanaf de Peelhorst.¹⁰ Ook het kasteel profiteerde hiervan voor wateraanvoer in de grachten. Er is dus zeker invloed geweest, maar een directe vertaling in de archeologische verwachtingen- en waardenkaart is daarbij (vooralsnog) niet nodig. Niettemin heeft een deel van de breuklijn wel een hoge verwachting, omdat delen ervan liggen op de hogere zandruggen, zoals bij Neerkant, Liessel, en in Deurne (Zeilberg-Walsberg).



Figuur 14. De Peelrandbreuk aan de Breemortelweg, waar de breuklijn door de bijzondere groentetuin met vergeten groenten van Henk Kerkers heen loopt (foto: R. Berkvens, 2018).

3.2.3 Verfijning verwachtingen op basis van het archeologische landschap

Om tot een actuele archeologiekartaal voor Deurne te komen, is geïnterviewd wat er tot nu toe bekend is uit het onderzoeksgebied, in het bijzonder welke archeologische onderzoeken er sinds 2002 zijn uitgevoerd, wat die hebben opgeleverd en welke vindplaatsen en archeologisch waardevolle

¹⁰ Van de Mortel 2019

gebieden er sindsdien bij gekomen zijn. Daarbij is gebruik gemaakt van ARCHIS, het archeologische informatiesysteem van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed en de Archeologische Monumenten Kaart (AMK) in combinatie met inventarisatie van archeologische en historische gegevens van amateurarcheologen en archeologische en historische bronnen in lokale en regionale literatuur.

De vindplaatsen en archeologische onderzoeken zijn verzameld in een ArcGIS-database, waarmee de archeologische basiskaart is gemaakt. In bijlage 6 (catalogus archeologie) is een overzicht opgenomen van alle archeologische vindplaatsen en archeologische onderzoeken die in Deurne zijn uitgevoerd van 2002 tot en met begin 2020. Per vindplaats staat vermeld: inventarisatienummer, topografische coördinaten, de wijze van verwerving en documentatiegegevens. Verder vinden we hier ook informatie over de vindplaats zoals plaats, datum vondst, toponiem, verwerving, complextype (van graf tot nederzetting of onbepaald), cultuur, aantal vondsten, datering (van Paleolithicum tot en met Nieuwe Tijd), vondstcategorie en opmerkingen. Per archeologisch onderzoek wordt een korte beschrijving gegeven van de locatie, de uitvoerder, het type onderzoek, het jaartal van uitvoering, een omschrijving van de vondsten en de uitkomsten van het onderzoek voor een eventueel vervolg. Bovendien wordt zo mogelijk een verwijzing gegeven van literatuur waar meer informatie te vinden is en is het genomen selectieadvies- en besluit indien bekend vermeld. Tot slot hebben we bij elk archeologisch onderzoek ook geprobeerd om de minimale diepte van de archeologische laag te achterhalen.

Voor de onderverdeling naar perioden van de vindplaatsen is de verdeling aangehouden zoals weergegeven in bijlage 1. Helaas kan een aantal vindplaatsen niet exact op periode gedateerd worden. Voor deze vindplaatsen is de periode 'onbepaald' toegevoegd. Voor de eerste archeologische kaart is door Vestigia, naast Archis2, gebruik gemaakt van de database die door de Vrije Universiteit met hulp van de heemkundekring was opgesteld voor de Biografie van Peelland. Deze bestaande data is verder aangevuld met gegevens uit Archis3 tot het ijkpunt februari 2020. Er zijn daarnaast nog 9 vindplaatsen vanuit de amateurs bijgekomen, die nog niet in Archis zijn geregistreerd. Deze hebben in de database geen zaakidentificatie en geen Archis2-nummer.

Archeologische vindplaatsen

Voor elke geïnventariseerde archeologische vindplaats is een catalogusnummer uitgedeeld. De catalogusnummers zijn overgenomen uit de oude vondstenindex van de heemkundekring en daarna doorgenummerd. In totaal zijn binnen de gemeente Deurne 181 archeologische vindplaatsen aanwezig (zie bijlage 6: catalogus archeologie). Eén archeologische vindplaats kan betrekking hebben op meerdere perioden, bijvoorbeeld IJzertijd en Romeinse tijd en op verschillende complextypen (bijvoorbeeld nederzetting of grafveld). Ook komt het voor dat van één plek, zoals bijvoorbeeld het Groot Kasteel in Deurne, meerdere vondsten of waarnemingen bekend zijn die allemaal verwijzen naar dezelfde vindplaats. Eén vindplaats kan dan ook meerdere ARCHIS-waarnemingsnummers omvatten. Bij onderstaande inventarisatie is getracht om zoveel mogelijk verdubbelingen eruit te halen.



Figuur 15. De laatste toevalsvondst werd in februari 2020 gedaan door een bewoner aan de Vlierdenseweg toen hij in zijn tuin aan het werken was. Het gaat om een gedeeltelijk gepolijste en later (secundair) bekapte vuurstenen bij uit het Midden- of Laat-Neolithicum (foto: Louis Litjens).

Veruit de meeste vindplaatsen in Deurne zijn voortgekomen uit niet-archeologisch graafwerk, zoals de bouw van een huis, het graven van een sloot etc. (zie tabel 18). Het gaat in dat geval altijd om toevalsvondsten (figuur 15). Wat opvalt is dat er slechts 34 vindplaatsen door middel van professioneel archeologisch onderzoek tussen 2002 tot en met 2009 aan het licht zijn gekomen, terwijl er sinds 2002 toch 131 archeologische onderzoeken zijn uitgevoerd. Dat lijkt toch een bijzonder magere opbrengst. Sinds 2002 is ook nog een aantal belangrijke toevalsvondsten gedaan, zoals de Romeinse vondsten aan de Limburgstraat en het vervolg van de kannenbuizen waterleiding aan de Hub van Doorneweg.

Vondstomstandigheden	Aantal
Literatuur	18
Metaaldetectie	1
Niet-archeologisch graafwerk	80
Veldverkenning	42
Archeologische begeleiding	5
Booronderzoek	13
Opgraving	7
Proefsleuven	13
Weerstandsmetingen	1
Eindtotaal	180

Tabel 18. Overzicht van het aantal archeologische vindplaatsen naar vondstomstandigheid in Deurne.

In tabel 4 wordt een overzicht gegeven van de verschillende complextypen ingedeeld naar periode die vanuit de vindplaatsen in Deurne bekend zijn. Het gaat in totaal om 165 verschillende complextypen, die aangetroffen zijn bij veldverkenningen, opgravingen (figuur 16), historisch (archiefo)nderzoek of toevallig werden gevonden bij niet-archeologisch graafwerk. Uit onderstaande tabel blijkt dat de meeste bekende vindplaatsen in Deurne dateren uit de Middeleeuwen en Nieuwe tijd, niet ver gevolgd door de vindplaatsen uit de Steentijd. Van ruim de helft van de vindplaatsen is niet duidelijk om welk complextype het gaat. De grootste categorie complextype 'niet te bepalen' bestaat uit losse vondsten, waarvan de context niet duidelijk is, en die voornamelijk zijn aangetroffen bij veldverkenningen, booronderzoeken en niet-archeologisch graafwerk. Dat geldt ook voor de categorie 'nederzetting onbepaald'. Uit de aangetroffen vondsten en/of sporen kan dan vaak niet met zekerheid worden opgemaakt of het wel gaat om bewoning in de vorm van een (tijdelijke) nederzetting.



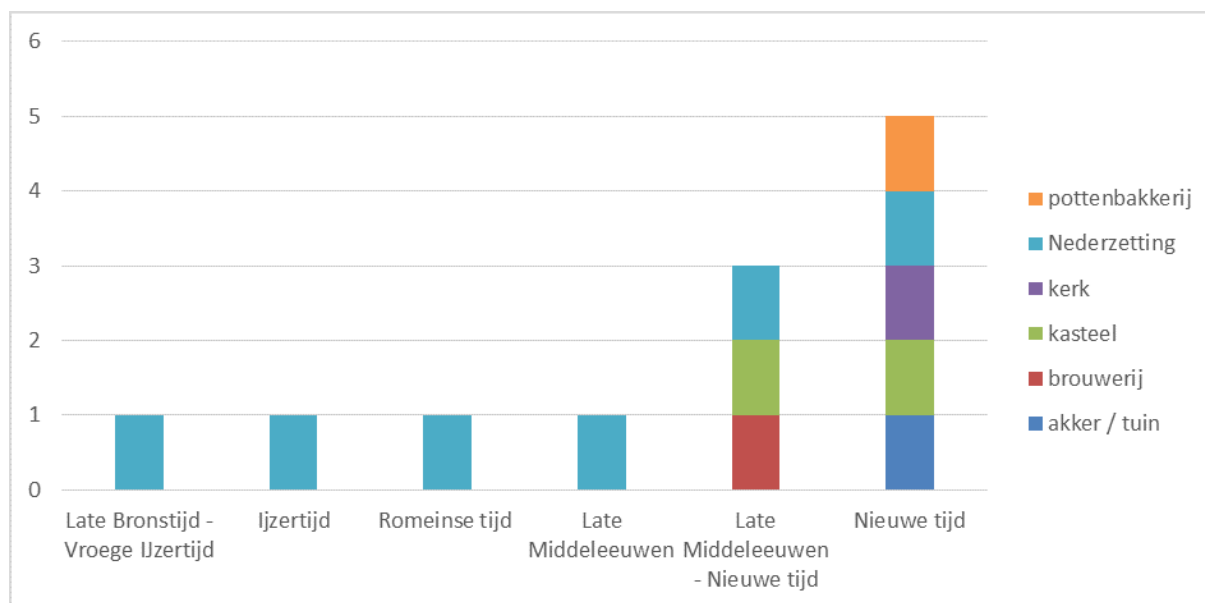
Figuur 16. Opgravingen bij de Grote Bottel in Deurne in 2006 en aan de Irenestraat in Deurne-Zeilberg in 2018 (bron: Hiddink 2008, plaat 1B en R. Berkvens, 2018).

Uit tabel 19 en de grafiek in figuur 17 blijkt dat er sprake is van aanzienlijke lacunes in de kennis van de geschiedenis van Deurne. Sommige perioden zijn nauwelijks onderzocht, terwijl er voldoende aanwijzingen zijn dat deze wel binnen de gemeente aanwezig zijn, zoals de Steentijd en Vroege Middeleeuwen. Als verder de reeks vindplaatsen "complextype niet te bepalen" eruit wordt gehaald, blijkt dat ook de rest er maar bekaaid afkomt. De professionele opgravingen hebben zich beperkt tot een enkele nederzetting uit de late prehistorie, Romeinse tijd en Middeleeuwen en onlangs de kerk van Neerkant.¹¹ Opgravingen door amateurs van de heemkundekring bij het kasteel, de Pelikaan en bij de Kranenmortel hebben gegevens over een pottenbakkerij, een brouwerij en het kasteel van Deurne opgeleverd. Toekomstig onderzoek zou zich de komende jaren dan ook vooral moeten richten op de perioden en complexen waar nog maar weinig over bekend is, zoals de Steentijd, Brons- en IJzertijd en Vroege Middeleeuwen en op thema's als industrie en nijverheid, begraving, grondstofwinning, agrarische productie en voedselvoorziening.

¹¹ Opgravingen op de Grote Bottel, Willige Laagt en Neerkant.

Complextype	Paleolithicum	Midden-Paleolithicum	Laat-Paleolithicum	Laat-Paleolithicum-Mesolithicum	Mesolithicum	Neolithicum	Late Bronstijd - Vroege IJzertijd	Late Bronstijd - Romeinse tijd	IJzertijd	Romeinse tijd	Vroege Middeleeuwen	Late Middeleeuwen	Late Middeleeuwen - Nieuwe tijd	Nieuwe tijd	Onbepaald	Eindtotaal
akker / tuin														1		1
blokhuis												1	1			2
brouwerij													1			1
niet te bepalen	1	2	6	15	16	9	1	1	2	12	4	12	7	9	2	99
depot				1			3		1	1				1	1	8
Huisplaats													6	1		7
kapel													3			3
kasteel												2	2	2		6
kerk													1	1		2
moated site													1			1
Molen													3	1		4
Nederzetting					1		1		1	1		3	1	1		9
nederzetting onbepaald			7	2	5	1						1				16
pottenbakkerij														3		3
schans?												1				1
urnenveld							2									2
Eindtotaal	1	2	13	18	22	10	7	1	4	14	4	20	26	20	3	165

Tabel 19. Overzicht van het aantal archeologische vindplaatsen onderverdeeld naar complextype en datering in Deurne.



Figuur 17. Schematische weergave van de zekere archeologische complexen onderverdeeld naar complextype en datering, die ontdekt zijn bij gravend archeologisch onderzoek in Deurne. Hierbij zijn de complextypen “niet te bepalen” en “nederzetting onbepaald” voor de duidelijkheid weg gelaten.

Nieuwe ontdekking: grafheuvels

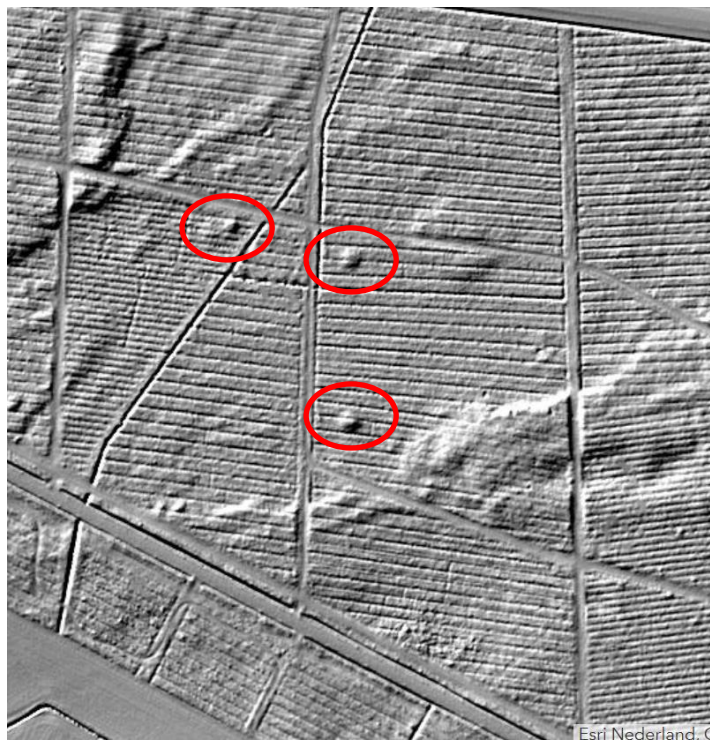
Naar aanleiding van een publieksparticipatieproject ('Erfgoed Gezocht' via Zooniverse) met als doel het lokaliseren van tot nu toe onbekende grafheuvels op de Utrechtse Heuvelrug met behulp van LiDAR materiaal ¹² is dhr. Sil Bouwmans uit nieuwsgierigheid ook in Deurne rond gaan kijken. Hier vielen hem twee schijnbaar kunstmatige heuveltjes in het Zandbos op (figuur 18). De heuveltjes liggen los van andere landschappelijke elementen, zijn even groot en komen overeen met de voorbeelden van grafheuvels die 'Erfgoed Gezocht' geeft. Daarnaast is uit de beelden van het AHN (<https://www.ahn.nl/ahn-viewer>) en Topotijdreis (<https://www.topotijdreis.nl/>) op te maken dat ze naast inmiddels verdwenen premoderne wegen liggen. Deze wegen liepen volgens een 19e-eeuwse kaart van de Bottel over de heide naar Helmond. De galg van Deurne zou iets ten noorden van de grafheuvels hebben gelegen. Hier lag echter geen hogere heuvel, en het is dan ook voorstelbaar dat de grote ronde heuvel ten oosten van de drie grafheuvels hiervoor in aanmerking komt. Mogelijk betreft ook dit een nog oudere grafheuvel.

Om te controleren of hier geen stuifduin of natuurlijk gevormde heuvel betreft zijn op de drie vermoedelijke grafheuvels gutsboringen gezet.¹³ Hieruit blijkt dat bij alle drie de heuvels sprake is van een gelaagde bodemopbouw, zie figuur 19. Boven het onderliggende dekzand is sprake van een oudere micropodzol die kenmerkend is voor grafheuvels die zijn opgebouwd op het oude maaiveld.

¹² LiDAR-techniek (Light Detection And Ranging). Het voordeel van deze techniek is dat het aardoppervlak in kaart gebracht wordt zonder dat vegetatie een belemmering vormt. In een bosrijke omgeving zien we hierdoor voor het eerst grafheuvels die normaal gesproken door planten aan het oog worden onttrokken.

¹³ Door Ria Berkvens, Louis Litjens en Theo Gielen op 24 juni 2020.

Vervolgens volgt een ophoging van geelgrijs zand met bovenin een veldpodzol die weliswaar wat verstoord is als gevolg van de bosbouw met rabatten ter plaatse.



Figuur 18. De drie ontdekte grafheuvels op de LIDAR-hoogtekaart.



Figuur 19. De bodemopbouw van één van de grafheuvels in de gutsboor (foto: R. Berkvens).

Niet uitgesloten is dat er in het gebied nog meer grafheuvels liggen, waaronder de grote heuvel richting het oosten. Het gebied heeft naar aanleiding van deze ontdekking een hoge archeologische verwachting historische kern ¹⁴ gekregen en het verdient aanbeveling nog nader archeologisch onderzoek uit te voeren naar de grafheuvels in het gebied om te weten te komen wat de exacte ouderdom is. Op basis van vorm en doorsnee lijken de grafheuvels te dateren in de midden tot late Bronstijd.

¹⁴ Gezien de beperkte omvang van de grafheuvels is deze categorie het meest geschikt.

Archeologische onderzoeken

Sinds 2002 zijn binnen de gemeente Deurne 131 archeologische onderzoeken uitgevoerd (zie bijlage 6: *catalogus archeologie*). Uit het overzicht van de uitgevoerde archeologische onderzoeken in Deurne, zie tabel 3, is af te leiden dat 78% van de in de laatste 17 jaar uitgevoerde onderzoeken bestond uit non-destructief vooronderzoek: bureauonderzoek, veldkartering en geofysisch en booronderzoek. Dat is de eerste fase van het archeologisch proces. Tot de volgende fase, het proefsleuvenonderzoek, hoorde slechts 12% van de uitgevoerde onderzoeken. 10% van het geheel heeft betrekking op 'definitief' onderzoek (opgraven of archeologische begeleiding). Het gaat hierbij om drie opgravingen tot 2017, namelijk bij de Groot Bottelsche Akker¹⁵ in Deurne (figuur 20) en de Willige Laagt bij Liessel. Sinds 2017 zijn er vier opgravingen uitgevoerd: bij het Klein Kasteel, de Jagerweg en Irenestraat in Deurne-Zeilberg en bij de Willige Laagt.



Figuur 20. Een bronzen bel, waarschijnlijk onderdeel van paardentuig, gevonden in het staldeel van een Romeinse boerderij op de Grote Bottel (uit: Hiddink 2008).

¹⁵ Hier zijn twee opgravingen in achtereenvolgende jaren uitgevoerd.

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	Totaal
Bureauonderzoek		1	5	1		2	1	3	1	1	4		1	1	2	3	1		27
(veld)kartering								1											1
Bureau- en booronderzoek	2	1	4	4	6	7	12	2	6	4			1	3	1	3	3	2	61
Booronderzoek		1	2	1	1	2	1	1			1				1	1			12
geofysisch en booronderzoek									1										1
proefsleuven				2	1		1	2	1		1	1		1	1	1	1	2	15
proefsleuven met doorstart naar opgraving						1											1		2
archeologische begeleiding				1		1				2	1				1		1		7
opgraving				1					1							1	2		5
Eindtotaal	2	3	11	10	8	13	15	9	10	7	7	1	2	5	6	9	9	4	131

Tabel 20. Overzicht van de verschillende uitgevoerde archeologische onderzoekstypen in Deurne tussen 2002 en 2019.

Bij de meeste uitgevoerde vooronderzoeken blijkt het advies te zijn om geen vervolgonderzoek uit te voeren. De redenen hiervoor zijn terug te vinden in bijlage 6. Bij booronderzoek is die reden meestal als verstoord geïnterpreteerde ondergrond en het ontbreken van archeologische vondsten. Het is echter de vraag of dit ook in alle gevallen juist is. Regionaal archeologisch onderzoek toont aan dat ondanks AC-profielen er nog complete nederzettingen in het dekzand aanwezig zijn, en ook dat verstoringen in de ondergrond kunnen duiden op archeologische sporen, met name in de historische linten en gehuchten.¹⁶ De vraag kan dan ook gesteld worden of de vorm van vooronderzoek (booronderzoek) wel adequaat is om archeologische verwachtingen en waarden op te sporen. Als gevolg zijn er de afgelopen jaren dan ook maar een beperkt aantal nieuwe archeologische vindplaatsen bijgekomen.

Bij de archeologische veldonderzoeken die in Deurne zijn uitgevoerd, is ook zoveel mogelijk de diepteligging van de archeologische resten in beeld gebracht. Bij 73 uitgevoerde archeologische onderzoeken (ruim 50 %) is de diepte vastgesteld; bij de rest van de archeologische onderzoeken waren de onderzoeksresultaten niet in detail beschikbaar of betrof het geen veldwerk, waardoor de diepte niet kon worden achterhaald. Uit de analyse van de diepteligging blijkt dat de archeologische resten voorkomt op grote variabele diepte, namelijk van 10 tot en met 100 cm. Dat is te verklaren aan de hand van de landschappelijke ligging en het verwachte complextype. In natuurgebieden kunnen archeologische vondsten, met name vuursteen, al voorkomen vanaf maaiveld direct onder de strooisellaag. In historische gehuchten zit de archeologie soms diep onder aanwezige verstoringen als gevolg van eeuwenlange bewoning maar kan ook direct aanwezig zijn onder de vloer van nog bestaande historische bebouwing en bestrating. Gemiddeld gezien kunnen archeologische waarden echter verwacht worden tussen de 30 en 50 cm onder maaiveld.

¹⁶ Ball 2018; Tol 2017; Verspay 2007; Schabbink 2015

De resultaten van de sinds 2002 uitgevoerde archeologische onderzoeken zijn doorvertaald naar de nieuwe verwachtingen- en waardenkaart. Gebieden die zijn vrijgegeven en inmiddels zijn volgebouwd, zijn op de archeologische verwachtingen- en waardenkaart aangeduid als gebieden zonder archeologische verwachting. Ook de terreinen die zijn opgegraven zijn aangemerkt als terrein zonder archeologische verwachting. Omdat in een groot aantal gevallen niet duidelijk was wat het selectiebesluit van de gemeente was en ook de archeologische onderzoeksrapporten niet beschikbaar waren, zijn deze plangebieden niet vrijgegeven op de archeologische verwachtingen-en waardenkaart.



Figuur 21. Bij kalkzandsteenfabriek Hoogdonk in Liessel werden tot 2002 belangrijke paleontologische vondsten gedaan bij het uitbaggeren van zand uit grote diepte (foto: R. Berkvens, 2020).

Paleontologie

Bij kalkzandsteenfabriek Hoogdonk in Liessel werden tot 2002 belangrijke paleontologische maar ook enkele archeologische vondsten gedaan (figuur 21). De vindplaats ligt op een geologisch interessante locatie, namelijk op de zogenaamde Peelhorst, ten oosten van de Peelrandbreuk. Oude aardlagen zitten op die horst in verhouding relatief dicht onder het aardoppervlak. Dat verklaart waarom er bij die zandwinning zo veel fossielen zijn gevonden uit met name het laatste deel van het Pliocéen en uit het Mioceen. Walvisresten, maar ook veel andere mariene fossielen vormen het bewijs van een verleden waarin dit deel van Nederland zee was (Mioceen). Resten van mastodonten en andere fossielen stammen uit een periode waarin het gebied land was (Pliocéen / Pleistoceen).¹⁷ De fossielen werden

¹⁷ https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Paleontologische_vondsten_Hoogdonk

vanaf een diepte tot ongeveer 35 meter naar boven gehaald. Het gaat om resten van dieren en planten, zoals haaiantanden, walviswervels, resten van vogels, zeeëgels, zeesterren. Hierboven echter zijn vanaf een diepte van ca. 8 m resten aangetroffen waaronder vuurstenen artefacten uit het Midden-Paleolithicum. Hoewel niet duidelijk is uit welke grondlaag of context de vondsten afkomstig zijn, wijzen ze wel op aanwezigheid van mensen in Deurne, waarschijnlijk ergens 200.000-250.000 jaar geleden.¹⁸

Het verwachtingsmodel op de verwachtingen- en waardenkaart van Deurne is niet van toepassing op archeologische vindplaatsen uit het Midden-Paleolithicum, zoals die bij Hoogdonk. Door geologische processen is het landschap vooral in het Laat-Paleolithicum aan voortdurende veranderingen onderhevig geweest. Uit het huidige landschap kan hierdoor niet of slechts ten dele worden herleid wat gunstige bewoningslocaties waren in het Midden-Paleolithicum. Hierdoor kunnen geen gebieden op de kaart worden aangeduid. Onder de nieuwe Omgevingswet kunnen bij ontgravingen echter voorwaarden worden gesteld in het kader van paleontologie, waarmee dit gemis kan worden ondervangen.¹⁹

Archeologische waarden

In Archis zijn niet alleen vondstmeldingen opgenomen, maar is ook de landelijke Archeologische Monumenten Kaart (AMK) onder gebracht. Hierin zijn archeologisch waardevolle terreinen en archeologische monumenten opgenomen, waaronder de rijksbeschermden archeologische monumenten. Binnen de gemeente Deurne gaat het om vier archeologische monumenten, die niet vallen onder de rijksbescherming. Het betreft het Groot en Klein Kasteel, de dorpskern van Deurne en het restant van een bolle akker met daarop het voormalig kapelterrein in Vlierden, langs de Oude Torenweg. In principe gaat het bij deze terreinen om vastgestelde archeologische waarden, waar in het verleden reeds archeologische vondsten zijn gedaan, of waar op basis van historische gegevens of landschappelijke ligging archeologische resten verwacht mogen worden.

In het kader van deze actualisatie is kritisch gekeken naar deze vier monument-terreinen. Gaat het bij alle vier wel om vastgestelde archeologische waarden of komen ze meer overeen met archeologische verwachtingen? Bij twee terreinen, het Groot en Klein Kasteel, gaat het inderdaad om vastgestelde waarden. Deze terreinen zijn dan ook opgenomen als archeologisch waardevol, waarbij de begrenzing echter wel is aangepast op basis van de cultuurhistorische inventarisatie. Voor de dorpskern van Deurne zijn door de Rijksdienst de begrenzingen van het dorp uit ca. 1900 overgenomen. Hierdoor is het archeologisch waardevolle gebied erg groot en omvat ook delen waarvan de vraag gesteld kan worden of er wel waardevolle archeologische relictten voorkomen. Het gaat hier namelijk niet om vastgestelde waarden, maar eerder om een aanname. Daarom is dit AMK-terrein niet op de verwachtingen- en waardenkaart overgenomen. De archeologische verwachting is op basis van de kadasterkaart en de cultuurhistorische inventarisatie veel meer in detail weergegeven. Voor het terrein rond de kapel van Vlierden geldt min of meer hetzelfde. De kapel met begraafplaats is wel opgenomen als archeologisch waardevol, maar niet de omliggende akker waarvan enkel vermoed wordt dat het archeologische resten bevat. Datzelfde geldt echter voor veel meer oude akkers in Deurne. Aan dit gebied is dan ook een overeenkomstige archeologische hoge verwachting gegeven.

Daarnaast is gekeken waar sprake is van nieuwe archeologisch waardevolle gebieden. Deze zijn gebaseerd op vaststaande historische gegevens zoals de kerk met begraafplaats van Deurne en de

¹⁸ Peters 2009: 77-89

¹⁹ Art. 8.77 Besluit Kwaliteit Leefomgeving.

kapel met begraafplaats in Liessel, deels ook ondersteund door archeologische vondsten. De deels weer bloot gelegde 19e-eeuwse kerk van Neerkant is daarin eveneens opgenomen, gezien de waardering die de fundamenten inmiddels hebben gekregen onder de bevolking. Archeologisch onderzoek heeft hierbij echter ook duidelijk de waarden aangetoond. Dat geldt ook voor de watermolen van Ruth (deels in gemeente Asten) en de pottenbakkerij op Kranenmortel (figuur 22). Een overzicht van alle archeologisch waardevolle gebieden met een toelichting is opgenomen in bijlage 6: *catalogus archeologie*.



Figuur 22. Opgraving van de kannebuizen waterleiding bij de Hub van Doorneweg met rechts details van de genummerde waterleiding (bron: Deurnewiki).

3.2.4 Verfijning verwachtingen op basis van de cultuurhistorische inventarisatie

Naast archeologische vondsten en onderzoeken geven historische bronnen belangrijke aanwijzingen voor mogelijk aanwezige archeologische waarden. De archeologische verwachtingen- en waardenkaart is dan ook verder verfijnd naar aanleiding van locaties die bij de cultuurhistorische inventarisatie naar boven zijn gekomen. Een exactere begrenzing van de historische erven en gehuchten is verkregen door uit te gaan van de bebouwing op de kadastrale kaart uit 1832. Deze gebieden zijn als hoge verwachting, historische kern op de archeologische verwachtingen- en waardenkaart opgenomen. Rond de historische erven en gehuchten is een hoge verwachtingszone van 100 m aangehouden vanwege de verwachte ruimere spreiding van archeologische sporen. Uit regionaal archeologisch onderzoek is namelijk bekend dat de voorgangers van de huidige gehuchten zich langzaam hebben verplaatst vanaf de hoge gronden naar de lager gelegen beekdalen of flanken.²⁰

Daarnaast is een vijftigtal historische attentiegebieden opgenomen, die ook zijn aangeduid als 'hoge verwachting historische kern' op de archeologische verwachtingen- en waardenkaart. Het gaat hierbij

²⁰ Tol 2017; Ball 2018; Schabbink 2015; Verspay e.a. 2018

om historische hoeven (figuur 23), landweren, blokhuisen, etc. Ook de drie kampen van de Nederlandsche Arbeidsdienst tijdens de Tweede Wereldoorlog vallen hieronder. Voor een overzicht van deze historische attentiegebieden met een korte toelichting wordt verwezen naar bijlage 6.

De archeologische verwachting is op basis van de cultuurhistorische inventarisatie als volgt verijnd:

Subthema of type object	Archeologische verwachting
Historische erven en gehuchten (situatie 1830)	Hoog historische kern (zone van 100 m rondom)
Historische attentiegebieden	Hoog historische kern
Middeleeuwse kerken	Hoog (zone van 250 m rondom)
Open akker	Hoog
Oude infrastructuur	Hoog (lijnelement van 25 m breed)
Voorden	Hoog (zone van 50 m)

Tabel 21. De vertaling van cultuurhistorische objecten naar archeologische verwachtingen.

Bij de middeleeuwse kerk van Deurne is een zone van 250 meter rondom de kerk aangehouden. Deze kerk had mogelijk al een 10e-eeuwse Romaanse voorganger in tufsteen. Regionaal archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat de middeleeuwse bewoning meestal rondom de kerk gelegen was en dat deze nogal eens teruggrijpt op bewoning in de Vroege Middeleeuwen.²¹ In de loop van de 13e eeuw verschuift dan in veel dorpen in de regio de bewoning van de hogere gronden naar de flanken van de beekdalen. Dat is mogelijk hier in Deurne ook het geval, aangezien de huidige bewoningsconcentratie rondom de kerk vooral na 1800 sterk verdicht. Omdat beide kapellen in Liessel en Vlierden later zijn gesticht dan de kerk in Deurne, is ervoor gekozen om alleen rond de kerk van Deurne een verwachtingszone aan te brengen. Hier is de verwachting op vroegmiddeleeuwse bewoning het hoogst.

De oudste doorgaande wegen die zijn voortgekomen uit de cultuurhistorische inventarisatie, hebben een hoge archeologische verwachting gekregen door hier een lijn van 25 meter breed van te maken. Het gaat onder meer om de oude doorgaande weg vanuit Meijel, door Neerkant, Liessel, Deurne naar Bakel. Deze weg gaat mogelijk al terug tot in de verre prehistorie.²² Uit historische en landschappelijke bronnen is bekend dat het moeras van De Peel in onze regio maar op een paar plaatsen overgestoken kon worden. Als gevolg van de Peelrandbreuk ter plaatse bleef een relatief smalle strook grond droog genoeg om zelfs in de winter het peelmooas te kunnen passeren. Meteen als de Peel vanuit het zuiden gepasseerd was, waaierde de weg bij Liessel uit in meerdere wegen: één in zuidelijke richting Asten, een andere naar Vlierden en de meest noordelijke tak naar Deurne. Vanuit Deurne liep de weg verder naar Bakel, via de Bruggenseweg, de Molenhof en de Oudestraat in Bakel.²³

Verder hebben de plaatsen met voormalige voorden een hoge verwachting gekregen. Dit zijn plekken waar men door het water, over de bedding van de beek liep of reed. Niet iedere plek was geschikt om het beekdal over te steken. De voorkeur voor de aanleg van een voorde had een plek waar het beekdal relatief smal en het water niet te diep was, de oevers niet te steil waren en de ondergrond uit stevig materiaal bestond. Veel voorden zijn in de loop van de Late Middeleeuwen en Nieuwe tijd vervangen door bruggen. De bruggen hebben vaak een naam gekregen die daaraan herinnert, zoals Horenvoort bij Liessel.²⁴ Nabij beekovergangen is vaak sprake van deposities van vondsten. Vandaar dat deze

²¹ Theuws 1989 en 1999

²² Hartog 2004; Timmers 2004; De Jong 2008

²³ Timmers 2004

²⁴ Roymans 2005 en 2008; Renes 2004; Kolen, Laarschot & Box 2004

locaties een hoge verwachting hebben gekregen. De geïnventariseerde oude voorden zijn stuk voor stuk in kaart gebracht en hierbij is een zone van 50 meter als hoge verwachting opgenomen.

De resultaten van het grootschalige archeologische onderzoek in Zuidoost-Brabant maken duidelijk dat er onder de plaggendecken meestal sprake is van meerdere bewoningsperioden uit de late prehistorie tot en met de Late Middeleeuwen.²⁵ Vooral de open akkergebieden, die gelegen zijn op de hogere dekzandruggen met moderpodzolen, en de oudste akkers in de regio zijn, zijn vrijwel continu bewoond geweest. Vandaar dat de open akkercomplexen zoals aangeduid in het historisch landschap, allemaal een hoge archeologische verwachting hebben gekregen. De meeste van deze gebieden hadden overigens al een hoge verwachting door de ligging op een hoge of lage dekzandrug. De esdekken zoals aangeduid op de bodemkaart, zijn apart aangeduid op de verwachtingen- en waardenkaart maar hebben geen specifieke archeologische verwachting gekregen. Het is een indicatie van de diepteligging voor archeologische waarden.

De rest van de cultuurhistorische elementen als landgoederen, bestuurlijk, militair, industrieel en ontginning is hier buiten beschouwing gelaten, omdat het objecten en gebieden zijn met vooral een cultuurhistorische waarde.



Figuur 23. Hoeve Heitrak met nog deels aanwezige omgrachting (foto: RAAP, 8 april 2020).

²⁵ Ball 2018; Hiddink & Renes 2007; Berkvens & Leenders 2008

3.2.5 Verfijning verwachtingen op basis van (mogelijke) verstoringen

Archeologische resten zijn zeer kwetsbaar voor allerlei ingrepen in de bodem. De oorspronkelijke bodem in Nederland is op veel plekken aangetast. Landbouw en bouwwerkzaamheden zijn de grootste verstoorders. Met deze bodemverstoring kunnen archeologische resten verplaatst, aangetast of zelfs verwijderd zijn. Aangezien een groot deel van de gemeente Deurne een agrarisch gebruik heeft, of heeft gehad, en grote delen bebouwd zijn, zijn de meeste archeologische vindplaatsen (voor een deel) verstoord. Dat wil echter niet zeggen dat ze geen archeologische waarde meer hebben. Per locatie kan de aard en omvang van de verstoringen verschillend zijn. De specifieke kenmerken van deze verstoringen moeten, indien er sprake is van bodemingrepen, per geval bekeken worden, zodat het beleidsadvies aangepast kan worden. Voor Deurne is getracht om zoveel mogelijk bekende verstoringsbronnen in beeld te brengen. Als bekend is waar het bodemarchief ernstig verstoord is, dan hoeft op die plekken vaak geen archeologisch onderzoek meer plaats te vinden.

Bedreigend zijn graafwerkzaamheden in het kader van bijvoorbeeld bouw- en/of sloopactiviteiten, de aanleg van wegen en leidingen, natuurontwikkeling, agrarische groundbewerking (bijv. diepploegen), egaliseren, de aanleg van bos en ontgronden. Verlaging van het grondwaterpeil kan leiden tot het verdwijnen van organische archeologische resten die voorheen onder de grondwaterspiegel lagen. De verstoring van archeologische waarden komt in veel gevallen neer op het verdwijnen van grondsporen, verplaatsing van archeologisch materiaal en verstoring van de ruimtelijke context.

Voor het inventariseren van de verstoringen zijn de volgende bronnen gebruikt:

- Ontgroningen en verstoringen aangegeven op geomorfologische en bodemkaart. Op zowel de bodem als geomorfologische kaart zijn gebieden aangegeven die afgegraven zouden zijn. Naast afgravingen gaat het ook om groeven waar (grof) zand werd gewonnen (figuur 24 en figuur 25).²⁶
- Provinciaal geregistreerde ontgroningen²⁷. In het verleden zijn op nogal wat plaatsen grondstoffen als zand en grind afgegraven. Deze zijn gebruikt als bouw materiaal of ten behoeve van de aanleg van snelwegen en het bouwrijp maken van woonwijken en bedrijventerreinen. Waar dit tot op grotere diepte is gebeurd, is dit in het landschap zelfs duidelijk te zien aan de daardoor ontstane waterplassen. Andere ingrepen die de oorspronkelijke bodemopbouw hebben aangetast, zijn de egalisatie van (bolle) akkers en de aanleg van vijvers en poelen. De informatie over ontgroningen is afkomstig uit het provinciaal ontgrondingsregister. Dit gegevensbestand over ontgroningen geeft aan voor welke plekken door de provincie Noord-Brabant een vergunning is gegeven tot afgraven. De contouren van de vergunde ontgrondingslocaties vanaf ca. 1950 zijn digitaal beschikbaar via de provincie Noord-Brabant.
- Provinciaal geregistreerde vuilstortplaatsen²⁸. In Noord-Brabant liggen ongeveer 600 oude stortplaatsen. Deze zijn door de provincie in kaart gebracht en onderzocht. Een deel van de oude stortplaatsen is ondertussen gesaneerd of heeft een nieuwe bestemming gekregen.

²⁶ Geomorfologie: Vlake ontstaan door afgraving of egalisatie, laagte ontstaan door afgraving en groeven. Bij bodem gaat het om afgravingen en groeves.

²⁷ <https://kaarten.brabant.nl/>

²⁸ <https://kaartbank.brabant.nl/viewer/app/Stortplaatsen>

- Provinciaal geregistreerde saneringen.²⁹ Op verschillende locaties in Deurne komt verontreinigde grond voor. Soms is deze afgegraven ofwel gesaneerd. Informatie hierover wordt bijgehouden door de provincie Noord-Brabant. Ook informatie over de diepte van de sanering is hierbij opgenomen.
- Oude hoogtekarten van voor de ruilverkaveling.³⁰ Deze hoogtekarten kwamen tot stand in samenwerking met de Meetkundige Dienst van Rijkswaterstaat. De hoogtepunten op de Hoogtekaart van Deurne zijn bepaald in de periode 1955 - 1966. Met de oude hoogten kunnen vergelijkingen worden gemaakt met de huidige gedetailleerde hoogtekaart (AHN3).
- Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN3).³¹ Deze digitale hoogtekaart is gebaseerd op metingen tussen 2014 t/m 2019. Met lasertechnologie is vanuit helikopters en vliegtuigen 3D-hoogte-informatie verzameld. Zodoende is van elke vierkante meter in Nederland tot op 5 centimeter nauwkeurig de hoogte op maaiveldniveau bekend.
- Grootschalige infrastructuur. Door Deurne loopt een aantal grootschalige transportleidingen voor olie en gas. Ze doorkruisen het noordelijke deel van het grondgebied.
- Water. Hiervoor is de topografische kaart genomen, waarbij alle gegraven kanalen, waterplassen, vijvers, en dergelijke zijn nagelopen.
- BAG-bestand. Dit is een digitaal bestand van alle gebouwen in Nederland met gegevens uit de Landelijke Voorziening Basisregistratie Adressen en Gebouwen (LV BAG). Per pand is onder andere het bouwjaar vermeld.
- Leemkuilen.³² Ten noorden van de Vloeiendreef ligt een grote zone waar in het verleden leem werd gewonnen.
- Archeologische onderzoeken. De afgelopen jaren is in Deurne een groot aantal archeologische onderzoeken uitgevoerd. Dit zijn oppervlaktekarteringen, booronderzoeken, proefsleuven en opgravingen (zie ook § 3.2.3).

In ArcGis zijn de diverse hierboven genoemde bronnen op elkaar gelegd. Aan de hand van het AHN3 in combinatie met de oude hoogtepunten zijn de verstoringen zoals deze bekend waren uit het ontgrondingsregister, geomorfologische en bodemkaarten en stortplaatsen vervolgens gecontroleerd. Op plekken waar ontgrondingen hebben plaatsgevonden, was vaak een abrupte overgang zichtbaar van een natuurlijk reliëf naar een nagenoeg vlak terrein. Soms klopten ook de contouren van de aangeduide gebieden niet. Soms was er nog verrassend veel reliëf zichtbaar. Door onduidelijkheid over de mate van verstoring zijn deze gebieden alleen opgenomen als mogelijk verstoord. Uit een vergelijking van de AHN3-kaart met de oude hoogtepunten, werd verder duidelijk dat er veel meer afgegraven is dan de ontgrondingenkaart van de provincie aangeeft. Daarom zijn ook de extra afgegraven plekken aangegeven. In de GIS-database is telkens aangegeven wat de bron(nen) zijn voor de verstoring.

Daar waar de geïnventariseerde verstoringen bevestigd konden worden aan de hand van de AHN3-kaart en de oude hoogtepunten, zijn deze gebieden als zekere verstoringen op de verwachtingen- en

²⁹ <https://kaarten.brabant.nl/>

³⁰ <https://www.kadaster.nl/producten/kaarten-en-luchtfoto-s/historisch/hoogtekaart>

³¹ <https://ahn.arcgisonline.nl/ahnviewer/>

³² Cultuurhistorische inventarisatie ir. L.J. Keunen.

waardenkaart aangeduid (figuur 24). Locaties die uit de controle met het AHN nog steeds onduidelijk waren, zijn beperkt in het veld gecontroleerd. Voor gebieden waar niet zeker is of ze afgegraven zijn, is de archeologische verwachting niet gewijzigd. Ze zijn wel apart aangeduid op de verwachtingen- en waardenkaart als mogelijk verstoord. Verkennende grondboringen zullen bij toekomstige ingrepen de archeologische verwachting en de mogelijk aanwezige verstoring al dan niet moeten bevestigen. Voor deze terreinen geldt steeds de onderliggende lage, middelhoge of hoge verwachting.

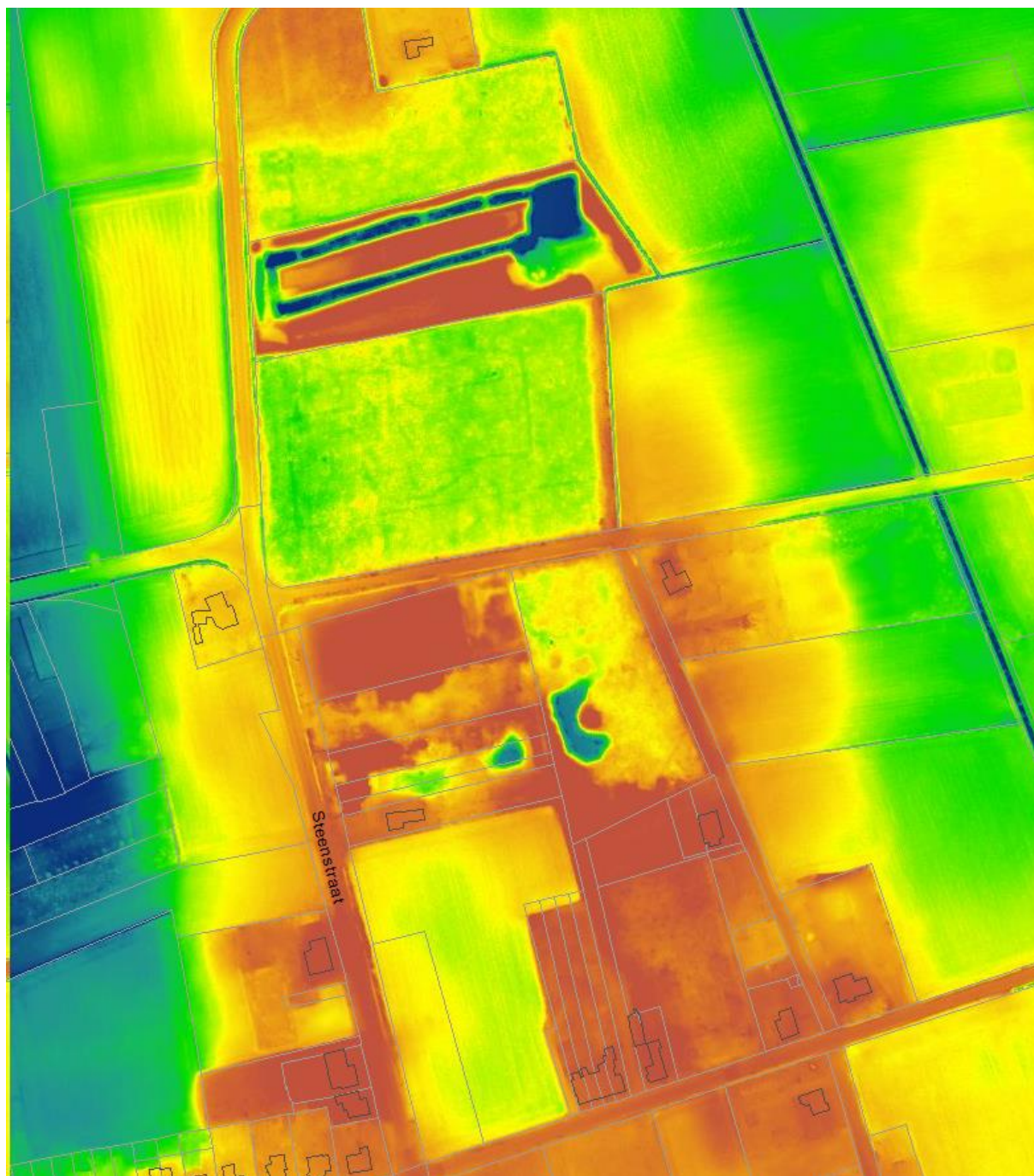
De grootschalige transportleidingen en de gegraven wateren zijn als verstoord op de verwachtingen- en waardenkaart opgenomen. Bij de saneringen zijn alleen de dieper weggegraven gebieden (meer dan 60 cm onder het huidige maaiveld) als verstoord op de verwachtingen- en waardenkaart opgenomen. De ondiepe saneringen staan als mogelijk verstoord op de kaart. Dat geldt ook voor de leemkuilen.

Bij de huizenbouw vanaf circa 1980 is er standaard tot in het gele zand of de vaste bodem uitgegraven, waardoor mogelijk archeologische sporen hier als verloren beschouwd mogen worden. Op basis van de BAG-bestanden zijn alle panden van na 1980 op de verwachtingen- en waardenkaart weergegeven als terreinen zonder archeologische verwachting. Waar het hele straten of wijken betreft, is de archeologische verwachting aangepast naar laag. Hoewel de tuinen meestal niet beschadigd zijn, is de kans op waardevolle archeologische resten erg klein.

Tot slot zijn de resultaten van reeds uitgevoerde onderzoeken doorvertaald naar de archeologische verwachtingen- en waardenkaart. Gebieden die zijn vrijgegeven en inmiddels zijn volgebouwd, zijn op de verwachtingenkaart aangeduid als gebieden zonder archeologische verwachting. Ook de terreinen die zijn opgegraven, zijn aangemerkt als terrein zonder archeologische verwachting. Deze doorvertaling heeft plaatsgevonden op grond van de onderzoeksrapporten.



Figuur 24. Steilrand bij de Hanenberg (links) en diepploegsporen met onderliggend geel dekzand aan de Heittrak (rechts) (foto links: RAAP, 8 april 2020; rechts: R. Berkvens, 2020).



Figuur 25. De percelen waar zandwinning heeft plaatsgevonden aan de Steenstraat in Neerkant zijn duidelijk herkenbaar op het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN3 en topografie, R. Berkvens).

3.3 Toelichting op de archeologische verwachtingen- en waardenkaart

Op basis van het ontwikkelde verwachtingsmodel worden binnen het grondgebied van de gemeente Deurne zeven zones van archeologische verwachtingen of waarden onderscheiden:

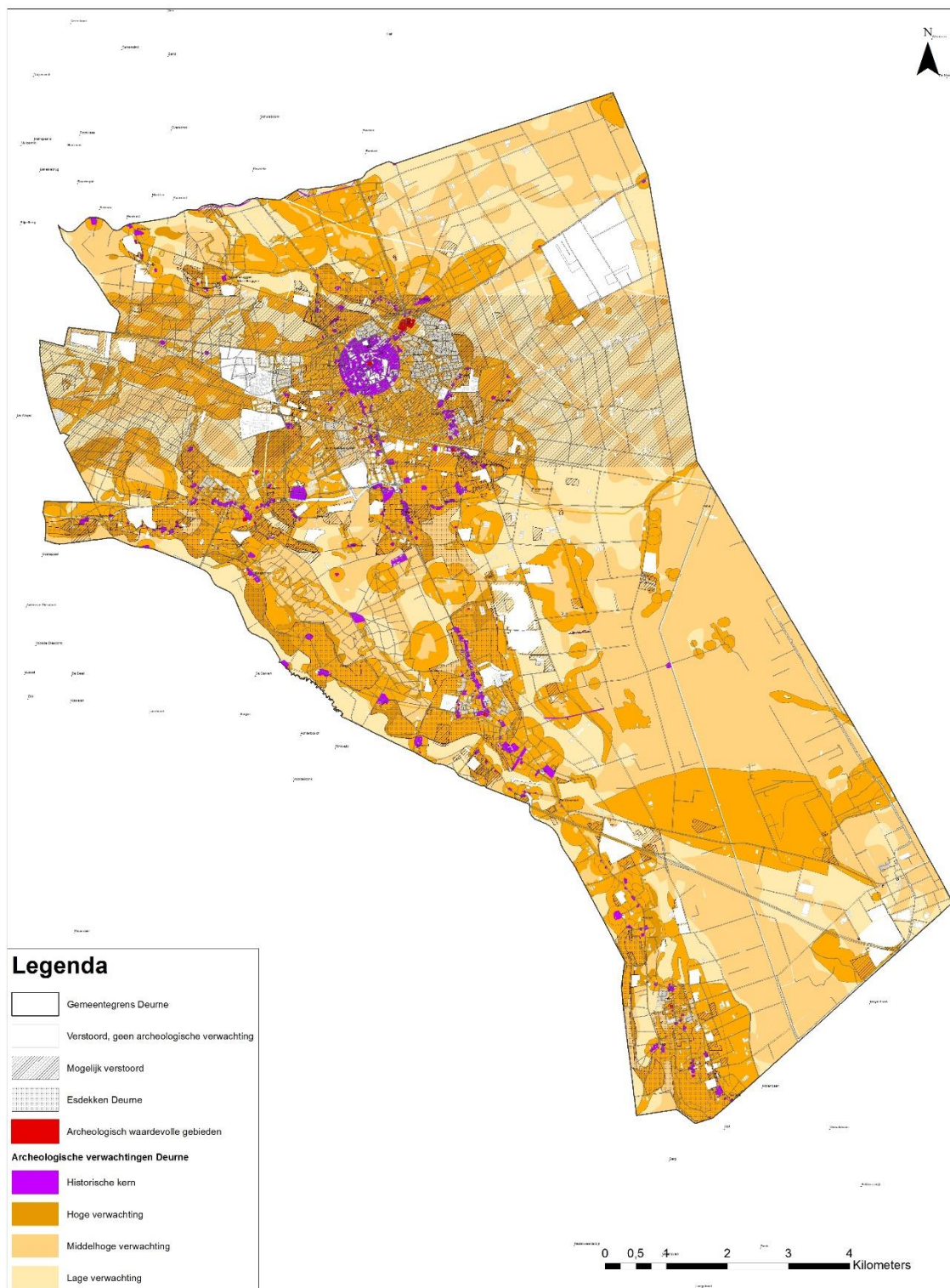
1. Archeologisch waardevolle gebieden
 2. Gebieden met een hoge archeologische verwachting, historische kern
 3. Gebieden met een hoge archeologische verwachting
 4. Gebieden met een middelhoge archeologische verwachting
 5. Gebieden met een lage archeologische verwachting
 6. Gebieden zonder archeologische verwachting.
-
1. Archeologisch waardevolle gebieden: Hiertoe behoren die delen van de gemeente waar op basis van óf archeologisch onderzoek, óf de bekende archeologische waarnemingen en/of de bekende historische gegevens van het terrein (vrijwel) vaststaat dat hier belangrijke archeologische resten in de grond zitten. Voor Deurne is dit bijvoorbeeld de (verdwenen) kerk/kapel met begraafplaats van Deurne, Vlierden en Liessel, de kastelen van Deurne en de watermolen van Ruth, waarvan op basis van archeologisch dan wel historisch onderzoek de archeologische potentie is vastgesteld. Een overzicht van alle archeologisch waardevolle gebieden staat in bijlage 6.
 2. Gebieden met een hoge archeologische verwachting, specifiek de historische kernen van Deurne. Hieronder vallen de historisch bekende erven en gehuchten zoals overgenomen van de kadasterkaart van 1832 waar met grote waarschijnlijkheid archeologische resten verwacht kunnen worden. De verwachting wordt bevestigd door de deels nog aanwezige historische bebouwing in de vorm van boerderijen, kastelen en molens.
 3. Gebieden met een hoge archeologische verwachting. Hieronder vallen die delen van de gemeente waar op basis van de in het model gebruikte aantallen met grote waarschijnlijkheid archeologische resten verwacht kunnen worden. Het grootste deel van alle bekende archeologische vindplaatsen in Deurne bevindt zich in deze zones. Ook de bij de verschillende archeologische onderzoeken bekend geworden vindplaatsen zijn veelal gelegen in zones met een hoge archeologische verwachting.
 4. Gebieden met een middelhoge archeologische verwachting, waaronder ook de beekdalen met een specifieke archeologische verwachting. Deze categorie is onderscheiden, omdat de gebruikte bodem- en geomorfologische kaarteenheden zonder nader veldonderzoek niet eenduidig aan één van de andere categorieën toegewezen kunnen worden. Het zijn vooral de lager gelegen dekzanden met lage enkeerdgronden en de drogere minder vruchtbare podzolbodems. Binnen deze zones kunnen terreinen liggen waar door erosie of uitloging alle archeologische waarden verdwenen zijn, naast terreinen waar door afdekking met plaggen eventueel aanwezige archeologische waarden juist zeer goed geconserveerd zijn. Deze gronden zijn vooral gelegen in de (voormalige) heidegebieden. De prehistorische vindplaatsen geven aan dat bewoning in de prehistorie mogelijk is geweest. Deze kunnen echter wel opgeruimd zijn door de hier in de 19e en

20e eeuw uitgevoerde ontginningen, de aanwezige bedrijfsterreinen en natuurlijke bodemprocessen als verstuiving en uitloging.

5. Gebieden met een lage archeologische verwachting. Binnen deze zones kunnen wel archeologische waarden aangetroffen worden. Echter, op basis van de geomorfologie en de bodemkundige kenmerken van het terrein (beekdal, veldpodzol, vlakvaaggronden, e.d.) of vanwege het verwachte incidentele en extensieve gebruik van de zones (depositielocaties, veeweiden, grondstofwinning e.d.) zijn dergelijke arealen moeilijk archeologisch te onderzoeken. Recente inzichten wijzen er ook op dat vooral beekdalen in een zeer dunne spreiding bijzondere vondsten kunnen bevatten, welke echter wegens hun geringe aantal meestal alleen bij grootschalige werkzaamheden aangetroffen zullen worden.
6. Gebieden zonder archeologische verwachting. Dit zijn locaties waarvan bekend is dat ze door de mens grootschalig verstoord zijn. Het gaat om terreinen waarvan is vastgesteld dat de archeologie verdwenen of diepgaand verstoord is door ontgroning, nieuwbouw, ondergrondse leidingen, sanering of opgravingen.

Op de archeologische verwachtingen- en waardenkaart (figuur 26) is tot slot nog een aantal locaties aangegeven die mogelijk verstoord zijn, maar waar nog geen veldcontrole heeft plaatsgevonden of waar de veldcontrole geen eenduidig beeld schetste. Hierdoor kunnen deze terreinen niet zonder meer gevrijwaard worden van archeologisch onderzoek. De verstoringen moeten, indien er sprake is van bodemingrepen, gecontroleerd worden door middel van controlerende boringen, om aan te kunnen geven of het archeologische bodemarchief hier wel of niet verdwenen is.

Archeologische verwachtingen- en waardenkaart Gemeente Deurne (d.d. 2-7-2020)



Figuur 26. De nieuwe archeologische verwachtingen- en waardenkaart van de gemeente Deurne.

Beperkingen van de archeologische verwachtingen- en waardenkaart

Bij het gebruik van een archeologische waarden- en verwachtingenkaart moet men zich bewust zijn van de beperkingen van een dergelijk instrument. De kaart heeft slechts een beperkte houdbaarheidsdatum en is na verloop van tijd gedateerd, omdat nieuwe archeologische onderzoeken leiden tot meer kennis over de bewoningsontwikkeling en de locatiekeuzen die mensen in het verleden maakten. Een actualisatie van de kaart eens in de vijf tot tien jaar, afhankelijk van het aantal nieuwe archeologische vondsten en daarmee nieuwe wetenschappelijke inzichten, is dan ook aan te bevelen. Verder wordt aangeraden om de rapporten, adviezen en besluiten van alle uitgevoerde archeologische onderzoeken binnen de gemeente Deurne volgens een vaste systematiek op te slaan en te archiveren in een (excel-) database.

Een probleem bij het ontwikkelen van archeologisch beleid is uiteraard dat zonder een in de bodem ingrijpend – en dus het bodemarchief gelijktijdig verstorend – onderzoek, niet met zekerheid kan worden gezegd wat er in de grond zit. Bij het gebruik van een archeologische verwachtingen- en waardenkaart moet men zich daarom bewust zijn van de problematiek rond de ontwikkeling van een dergelijk instrument. In een gebied met een hoge verwachting is de trefkans op archeologische resten hoog. In een gebied met een lage verwachting is de trefkans lager. Een lage verwachting wordt toegekend, indien verwacht wordt dat de conservering of de trefkans lager is dan in de omliggende gebieden. Dit kan zijn omdat een gebied door erosie aangetast is óf door een veel minder regelmatig gebruik van bepaalde delen van het landschap. Een model voor een verwachtingenkaart wordt gebaseerd op de huidige archeologische kennis die voorhanden is. Dit betekent dat juist die zaken waarover nog weinig bekend is (zoals de overgang van jagen-verzamelen naar landbouw of rituele deposities) buiten het model zouden kunnen vallen. Dit impliceert niet alleen dat dergelijke zaken met onze huidige kennis feitelijk niet in een model te vangen zijn, maar ook dat in gebieden met een lage verwachting juist archeologische waarden aangetroffen kunnen worden waarover nog zeer weinig bekend is. Vanuit archeologisch oogpunt heeft het dus in principe de voorkeur dat wanneer er plannen worden ontwikkeld waarin het bodemarchief wordt verstoord, die verstoringen met name plaatsvinden in de zones met een lage verwachting. Maar dat betekent niet per se dat archeologisch onderzoek niet hoeft plaats te vinden. De verwachting is alleen dat er daar minder archeologisch onderzoek hoeft plaats te vinden dan in zones met een hoge archeologische verwachting.

4 Historisch cultuurlandschap

ir. Luuk Keunen

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de totstandkoming en de inhoud van de cultuurlandschappelijke inventarisatiekaart en de kaart met de landschappelijke kwaliteitsbeoordeling toegelicht. Bij zowel de inventarisatie als de kwaliteitsbeoordeling behandelen we eerst de landschappen en daarna de landschapselementen. Die opbouw komt zowel in de methodiek als de eigenlijke toelichting op de kaarten voor.

In de tabel die hierna volgt hebben we de paragraafindeling van dit hoofdstuk zo uitgewerkt, zodat te zien is welke tekstkopjes onder welke hogere kop hoort. Daarmee volgt de tekstopbouw precies de legenda van de kaart. De lagere legenda-niveau's staan wel in de tekst, maar voor de overzichtelijkheid niet in deze tabel. De hoofdlandschappen in de meest rechtse kolom hebben we gevisualiseerd in figuur 28.

De tabel functioneert hiermee als een leeswijzer voor de titelindeling in de lopende tekst. De koppen / kopniveau's in de tekst en daarmee de hiërarchie van de indeling komen terug in de kolommen van de tabel. In de tabel zijn ook de categorieën onder de landschapselementen uitgewerkt.

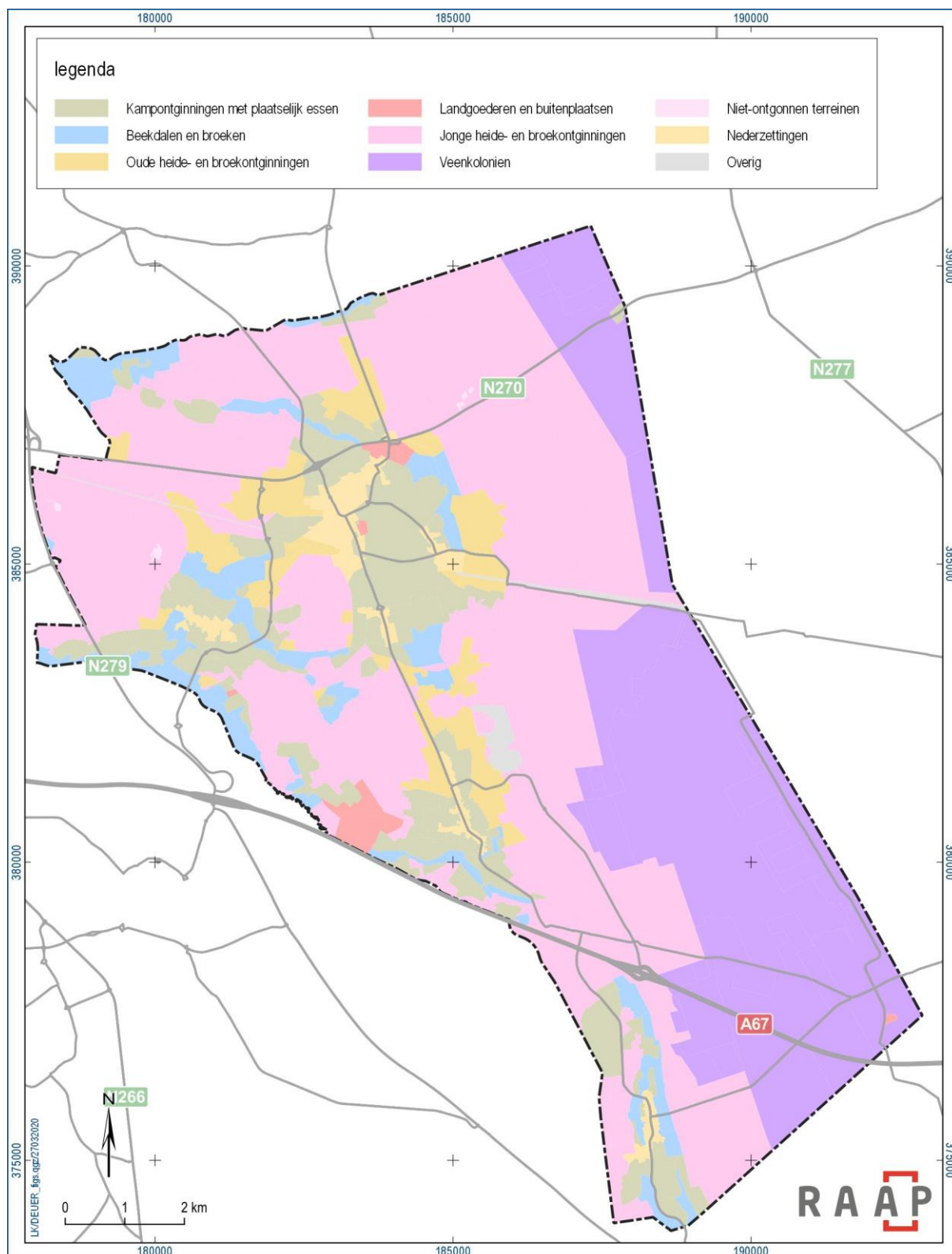
Na de beschrijving van de inventarisatie gaan we in op de kwaliteitsbeoordeling; achtereenvolgens worden de zeer hoge, hoge, gemiddelde, lage waarde en de niet-gewaardeerde gebieden beschreven.



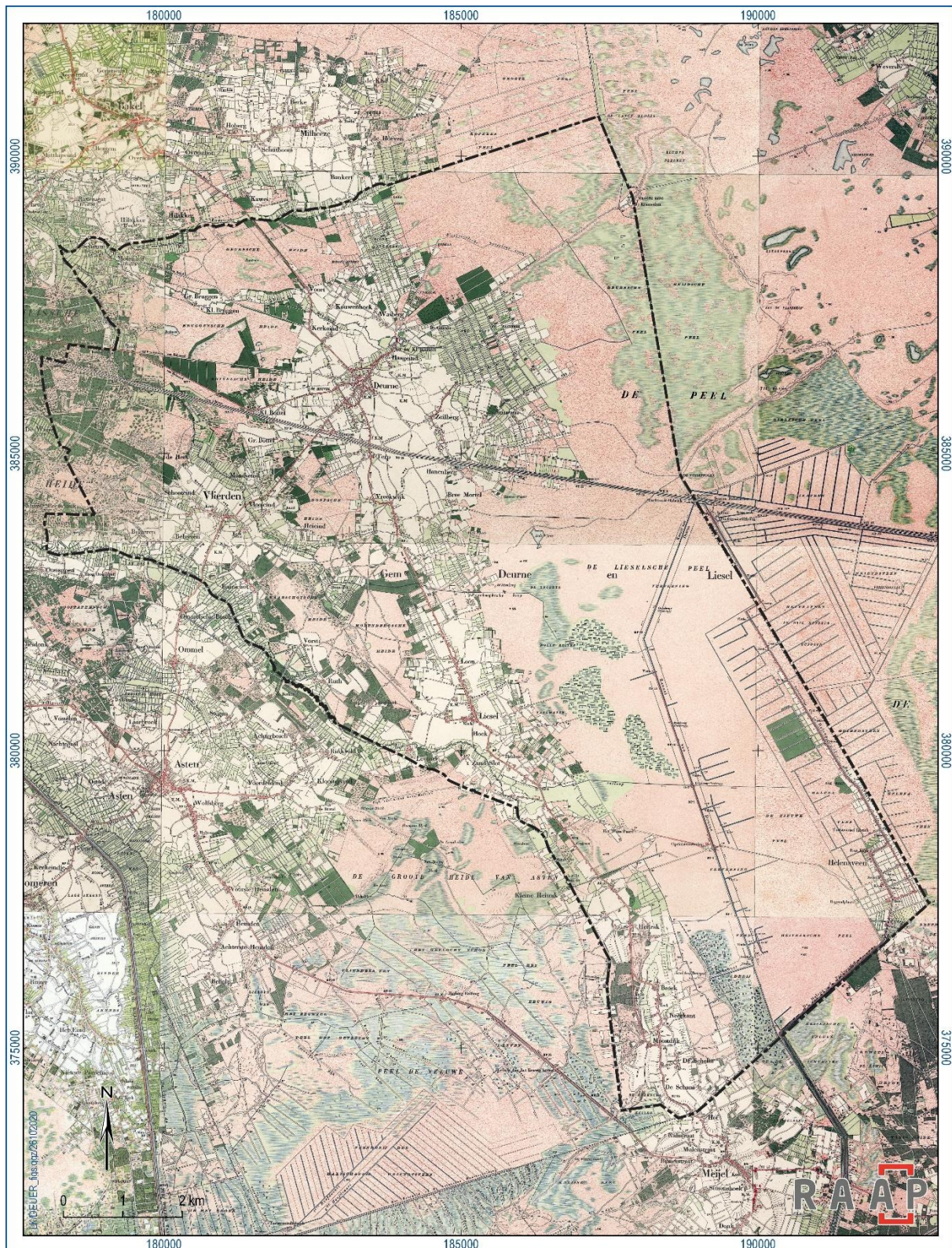
Figuur 27. De Emmahoeve aan de Helenavaart, in de veenkolonie Helenaveen (foto: RAAP, 8 april 2020).

Kopniveau 2	Kopniveau 3	Kopniveau 4	Kopniveau 5
Methoden en bronnen	Cultuurlandschappen		
	Landschapselementen		
Toelichting op de kaarten	Cultuurlandschappen	Landschapstypen	Kampontginningen met plaatselijk essen
			Beekdalen en broeken
			Oude heide- en broekontginningen
			Landgoederen en buitenplaatsen
			Jonge heide- en broekontginningen
			Veenkolonien
			Nederzettingen
			Overig
		Bebouwingsclusters	
		Aardkundige waarden	
	Landschapselementen	Infrastructuur	Wegen
			Spoorwegen
		Waterstaat	
		Groene Parels	
		Verkaveling en rooilijnen	
		Bestuur en recht	
		Militair erfgoed	Late middeleeuwen en vroege nieuwe tijd
			Tachtigjarige Oorlog tot en met Belgische Opstand
			Tweede Wereldoorlog
			Koude Oorlog
		Economie	
		Industrie en delfstoffenwinning	
		Religieus en funerair erfgoed	Kerken en kapellen
			Kerkhoven en begraafplaatsen
		Landgoederen en buitenplaatsen	
		Wallen en steilranden	
		Zichtrelaties	
		Maatschappelijk	
		Recreatie	

Tabel 22. Structuur van de landschap- en elementbeschrijving.



Figuur 28. De hoofdlandschappen van Deurne. Op de cultuurhistorische waardenkaart is elk hoofdlandschap in subtypen verdeeld.



Figuur 29. De grenzen van de huidige gemeente Deurne op de topografische kaart van rond 1900. We zien goed dat een aanzienlijk deel van de gemeente Deurne toen nog bestond uit heide en veen, hier roze gekleurd. De grote witte vlakken bij de oude dorpen zijn de vroegere akkers (bron: toptijdreis.nl).

4.2 Methoden en bronnen

4.2.1 Cultuurlandschappen

Inventarisatie

Het landschap in de gemeente Deurne is een complex geheel dat is ontstaan onder invloed van natuurlijke en menselijke factoren. Daarbij speelde allereerst de geologie een rol. De mens heeft zich laten leiden door de aardkundige uitgangssituatie en deze door het gebruik ook deels zelf aangepast (figuur 30). Het graven van het turf in Helenaveen en omgeving is misschien wel het duidelijkste voorbeeld in het ingrijpen van de mens in de aardkundige toestand.

Bij de typering van het historisch cultuurlandschap beschrijven we de wijze waarop de mens haar invloed heeft laten gelden in het landschap, daarmee het natuurlijk landschap geleidelijk heeft omgevormd, en welke elementen daarmee samenhangen.

Er bestaan reeds meerdere typering van het Deurnese landschap, soms op een relatief hoog schaalniveau en soms wel gedetailleerd, maar dan weer voor een klein gebied.³³ We hebben besloten om bij de typering voor dit onderzoek aan te sluiten bij een landelijke methodiek, die Histland wordt genoemd.³⁴

³³ Timmers 2008: 25-26; Renders-de Wit 2011; een voorbeeld van dat grovere schaalniveau is het genoemde rapport van Renders-de Wit: zij onderscheidt voor Deurne als geheel 6 landschapstypen.

³⁴ Histland is een methodiek die ontwikkeld is door Bureau Overland (Jan Neefjes) en Chris de Bont (Alterra). We reproduceren hier niet precies die methodiek, maar kiezen methodisch een aantal zelfde uitgangspunten.



Figuur 30. Scheuren in de uitgedroogde, venige ondergrond van 't Ven in Vlierden (foto: RAAP, 8 april 2020).

Landschap in lagen

De genese van het landschap kan op verschillende manieren worden ontrafeld.³⁵ Eén van de manieren om inzicht te krijgen in deze complexe materie is de ontleding ervan middels een zogenaamd lagenmodel. Hierbij wordt inzichtelijk gemaakt hoe opeenvolgende fasen in de landschapontwikkeling zich ten opzichte van elkaar verhouden.³⁶ Het model biedt ruimte voor uiteenlopende invalshoeken, zoals infrastructuur, landgebruik, occupatie, territoria, etc., en biedt daarnaast ruimte om de ontwikkelingen van deze lagen door de tijd inzichtelijk te maken. Voor Deurne geldt bijvoorbeeld dat de heide werd bebost, het bos weer werd gerooid voor landbouwgrond, waarover vervolgens weer werd gebouwd. In de landschapstypering en -beschrijving hebben we aspecten van deze lagenbenadering meegenomen.

Landschapstypologie

De Topografisch-Militaire Kaart (TMK) is de vroegste landsdekkende kaart waarbij op perceelsniveau bebouwing, landgebruik én landschapselementen zijn gekarteerd. Deze kaart is ook inhoudelijk de meest complete en geografisch meest correcte laag waarop het landschap uit de 19e eeuw van het onderzoeksgebied zichtbaar is. De TMK vormt dan ook het uitgangspunt bij het inzichtelijk maken van de landschapontwikkeling in de gemeente, direct gevolgd door de jongere topografische kaarten

³⁵ Hidding e.a. 2001: 12

³⁶ Hidding e.a. 2001: 8

(‘bonneblaadjes’). Vooral met behulp van deze kaart is een landschapstypologie opgesteld. Het kadastraal minuutplan is daarbij ondersteunend geweest.

Voor ons zicht op eerdere tijdslagen zijn we afhankelijk van archeologische en schriftelijke bronnen. Deze leveren echter zowel ruimtelijk als in temporeel opzicht een versnipperd beeld dat lastig toepasbaar is op het gewenste schaalniveau. Dit probleem is deels ondervangen door aan de hand van de landschapstypologie niet alleen het 19e-eeuwse landschap maar ook de ontwikkelingen daarvoor te beschrijven. Het 19e-eeuwse landschap is dus slechts een hulpmiddel om de voorgaande perioden en de periode daarna te beschrijven en mag niet als eindstadium of hoogtepunt van het historisch cultuurlandschap worden gezien.

Jongere landschappen

In de 20e eeuw heeft zich een aantal grootschalige ruimtelijke transformaties voorgedaan, waarvan de turfwinning, de heideontginningen en de heidebebossing de belangrijkste zijn (figuur 31). Hierbij zijn nieuwe lagen aan het landschap toegevoegd, waarbij soms wel en soms niet rekening is gehouden met de toen aanwezige cultuurhistorische kwaliteiten in het landschap. De mate waarop deze cultuurhistorische kwaliteiten zijn opgenomen in deze nieuwe laag blijkt wanneer we het kaartbeeld van 1850 vergelijken met het huidige landschap en met kaartbeelden uit de tussenliggende periode. Met name de topografische kaarten uit 1936 en 1958 hebben een belangrijke rol binnen de typologisering gespeeld.



Figuur 31. Een jong ontginningslandschap met de Veghelsedijk, nabij 't Leegveld, vroeger de Siberiëweg³⁷ (foto: RAAP, 8 april 2020).

Kartering

De kartering zoals we die hier presenteren gaat primair uit van landschaps- en dorpsstypen zoals die op basis van historische informatie te onderscheiden en begrenzen zijn. Op basis van een vergelijking met de huidige situatie biedt dit een goed vertrekpunt om in beheer en planontwikkeling keuzes te maken. Die keuzes hebben dan betrekking op het behoud en herstel van historische karakteristieken die het ene landschap of dorp anders maken dan het andere. Deze kenmerken, die we in deze rapportage ook beschrijven, dienen daarnaast ter inspiratie bij nieuwe ruimtelijke opgaven.

Historische contrasten tussen verschillende landschapstypen, zowel de hoofdlijnen als subtiële verschillen, kunnen versterkt worden. Daarvan profiteert niet alleen het landschap zelf, maar ook bijvoorbeeld de gebruikers, bewoners en recreanten die elk op hun eigen manier met het landschap te maken hebben.

Het karteren van landschaps- en dorpsstypen dient systematisch en consequent plaats te vinden. Binnen elk landschaps- en dorpsstypen zou de variatie zo gering mogelijk moeten zijn. Uiteraard is dat nooit volledig te bereiken, omdat het landschap per definitie veelvormig is en je altijd zult moeten generaliseren. Desondanks zijn de afgelopen jaren met succes classificatiesystemen voor het

³⁷ Van de Kerkhof 2019: 29

historisch cultuurlandschap ontwikkeld, passend in een Wageningse traditie van landschapstypologie bij de Stichting voor Bodemkartering en zijn opvolgers.³⁸

Ter controle van de kartering is een groot aantal bronnen gebruikt, zoals de vroegst bekende luchtfoto's van Deurne uit 1934 en 1944 (figuur 32 en figuur 33).

Onderscheiden eenheden

De manier van classificeren die we voor het landschap van het onderzoeksgebied hebben toegepast, sluit dus aan op wat we de Wageningse methode kunnen noemen. In de kern komt het erop neer dat we op basis van de kenmerken van het landschap in het midden van de 19e eeuw het landschap in een aantal hoofdtypen indelen, die vervolgens weer onderverdeeld zijn in subtypen. Zoals gezegd, heeft voor de kartering van de landschapstypen de Topografisch-Militaire Kaart van Nederland in combinatie met de topografische kaarten uit 1936 en 1958 – en andere tussentijdse kaarten - een belangrijke rol gespeeld als ijkjaar. Op basis van deze kaart zijn de grenzen tussen de verschillende landschapstypen, zowel op hoofd- als op subniveau, getrokken.³⁹ Daarnaast hebben we heel expliciet gekeken naar secundaire functies die op sommige plekken het landschap heel anders hebben doen ontwikkelen dan op plekken waar het landbouwkundig gebruik werd voortgezet.

Na kartering van de hoofdlandschapstypen werden deze verdeeld in kleinere gebieden (subtypen), waarbij als stelregel werd gehanteerd dat een belangrijk deel van de ruimtelijke variatie binnen deze subtypen gevangen moest worden. De onderverdeling in subtypen is gemaakt op basis van een aantal criteria:

1. verschil in vorm, regelmaat en positionering;
2. verschil in historisch en hedendaags grondgebruik;
3. verschil in genese;
4. verschil in natte/droge omgeving;
5. verschil in openheid/geslotenheid voor wat betreft opgaand groen.

³⁸ Baas & Brand, 2011. Wageningen is één van de fundamenteën van de historische geografie in Nederland, achtereenvolgens onder leiding van dr. A.W. Edelman-Vlam (1909-1999), A.D.M. Veldhorst, prof. drs. J.A.J. Vervloet en hun medewerkers aan de Stichting voor Bodemkartering, DLO-Staring Centrum, Alterra en de Wageningen Universiteit. Toepassing van kennis in beleidsvorming is altijd een peiler geweest binnen de Wageningse instituten. Daarom wordt er wel gesproken over Wageningse tradities binnen de historische geografie.

³⁹ De kartering voor de TMK heeft plaatsgevonden tussen 1844 en 1852, waarna tussen 1850 en 1864 alle kaartbladen verschenen. Veldtekeningen en daarop gebaseerde nettekeningen vormden de basis van de TMK, die in zijn eindversie als zwart-witte steendruk is verschenen. Voor Noord-Brabant geldt specifiek dat er ook al rond 1838 een reeks kaarten vervaardigd is.



Figuur 32. De vroegst bekende luchtfoto van Deurne, gefotografeerd in opdracht van de Topografische Dienst in 1934. De foto dateert van vóór de eerste ruilverkaveling, en laat bijvoorbeeld de gefragmenteerde Deurnese Akker, Heiakker en Vloeiakker goed zien. Ook het park bij het Groot Kasteel springt er duidelijk uit. Linksonder herkennen we het park rond De Wieger vóór de uitbreiding naar het noorden (bron: Kadaster).



Figuur 33. De tweede luchtfoto, uit augustus 1944, laat het Deurnese landschap wat verder naar het oosten zien. Bijzonder aan deze foto is onder meer de zichtbaarheid van het kamp van de Nederlandse Arbeidsdienst in de Walsberg. Enkele jaren later zou het hier afgebeelde gebied een ruilverkaveling ondergaan (bron: Kadaster).

Kwaliteitsbeoordeling

De kwaliteitsbeoordeling van het historisch cultuurlandschap heeft plaatsgevonden door elk gekarteerd deelgebied op drie criteria te beoordelen:

1. de gaafheid van de huidige topografie ten opzichte van de situatie omstreeks 1850 dan wel omstreeks 1900 c.q. de situatie ten tijde van de aanleg, d.w.z. type grondgebruik, verkaveling, percelering etc.;
2. de gaafheid van de huidige verticale dimensie in het landschap (fysiognomie) ten opzichte van de situatie omstreeks 1850 dan wel omstreeks 1900 c.q. de situatie ten tijde van de aanleg, d.w.z. de openheid of geslotenheid van het landschap (aan- of afwezigheid van opgaand groen), de aanwezigheid van bebouwing, etc.;
3. de aanwezigheid van bijzondere kenmerken, waardoor het gebied een hogere kwaliteit heeft dan het op basis van andere twee criteria logisch zou zijn, zoals bijvoorbeeld een hoge ouderdom.

Op elk criterium is een score van 0 tot 5 genoteerd. Voor de eerste twee criteria is dat op basis van een strakke definitie gebeurd (tabellen 4.1 en 4.2), voor de laatste op basis van *expert judgement* (beoordeling op basis van algemene kennis van de vakspecialist). Voor het derde criterium hebben we geen exacte omschrijving gegeven wat er onder welke score verstaan wordt, omdat dit per deelgebied kan verschillen en het afhangt van de bijzonderheid die in dat specifieke deelgebied aan de orde is.

Van deze systematiek kon op heel specifieke gronden worden afgeweken. Die zijn in de achterliggende database verwoord.

score	omschrijving
0	volledig gewijzigd
1	overbouwd
2	verkaveling sterk gewijzigd, grondgebruik sterk gewijzigd
3	hoofdstructuur verkaveling grotendeels intact, grondgebruik sterk gewijzigd óf hoofdstructuur in belangrijke mate gewijzigd, maar grondgebruik grotendeels intact
4	hoofdstructuur verkaveling grotendeels intact, grondgebruik merendeels intact
5	verkaveling grotendeels intact, grondgebruik grotendeels intact

Tabel 23. *Beoordeling gaafheid van de historische situatie in de huidige topografie cq. de aanlegperiode.*

score	omschrijving
0	volledig gewijzigd
1	overbouwd
2	openheid/geslotenheid sterk gewijzigd, bebouwing grotendeels verplaatst
3	openheid/geslotenheid half intact, bebouwing deels origineel, deels gewijzigd
4	openheid/geslotenheid grotendeels intact, bebouwing merendeels origineel gesitueerd
5	openheid/geslotenheid grotendeels intact, bebouwing als origineel gesitueerd

Tabel 24. *Beoordeling gaafheid van de fysiognomie ten opzichte van de historische situatie omstreeks 1850 cq. de aanlegperiode.*

Een totaalwaardering werd uiteindelijk berekend door de drie scores op te tellen en door drie te delen. Daardoor telt elk criterium even zwaar. De scores die uit deze berekening kwamen, zijn in zes waarderingscategorieën (van zeer laag tot zeer hoog) verdeeld (tabel 25). De waardering wordt inhoudelijk gemotiveerd in de GIS-tabellen.

gemiddelde score (afgerond)	waardering
1	niet gewaardeerd
2	laag
3	gemiddeld
4	hoog
5	zeer hoog

Tabel 25. Classificatie van de eindscores.

Hoewel op basis van bovenstaande criteria een vrij objectieve score berekend kan worden, blijft de kwaliteitsbeoordeling toch een bepaalde mate van subjectiviteit houden. Dat komt niet alleen door de nadruk op het criterium 'gaafheid' en de keuze voor het derde criterium ('bijzondere kenmerken'), maar ook door de schaal van het te beoordelen gebied en de begrenzing ervan. Voor de kwaliteitsbeoordeling zijn de grotere gebieden, zoals gekarteerd bij de inventarisatie, slechts in zeer uitzonderlijke gevallen verder opgeknipt om willekeur te voorkomen. Een lage kwaliteitsbeoordeling voor een gebied betekent daarmee niet dat er in het gebied geen enkele bijzondere individuele waarde kan voorkomen! Daarnaast hebben gebieden die pas ná 1958 volledig in cultuur gebracht waren, per definitie een lage score gekregen omdat ze buiten het kader van dit landschappelijk onderzoek vielen.

4.2.2 Landschapselementen

Inventarisatie

De inventarisatie van de landschapselementen valt in een aantal categorieën uiteen:

Infrastructuur

De kartering van de infrastructuur (figuur 34) is in eerste instantie uitgevoerd aan de hand van kaartmateriaal uit een drietal ijkjaren: 1832 (kadastraal minuutplan), 1936 (bonnebladje) en 1958 (topografische kaart). De paden in de Peel zijn aangevuld op basis van de TMK uit 1838, en de kaarten van Draeck (1716) en Tranchot (1802-1804) zijn gebruikt voor een globale check naar volledigheid. De database is verder aangevuld met de informatie uit de wegenkaart van Deurne (1953) en tot op zekere hoogte met informatie uit de toponiemeninventarisatie van Spamer.⁴⁰

Verder is op basis van het AHN een eerste inventarisatie uitgevoerd van nog in het reliëf zichtbare karrensporen. Voor de relicten langs de spoorlijn is gebruik gemaakt van een combinatie van historisch kaartmateriaal en de overzichten op Deurnewiki. Van alle structuren werd aangegeven of zij nog bestaan, verdwenen zijn, verplaatst zijn of herkenbaar zijn.

⁴⁰ Spamer 2010a



Figuur 34. De vroegere Berktstraat, de huidige Veldweg, vanuit de Heiakker in de richting van Holtens Molen. Op de achtergrond herkennen we de Sint-Willibrorduskerk met de reeds verlaagde zijtorensptisen. De foto moet tussen 1961 en 1971 zijn gemaakt. In het kader van de Ruilverkaveling 'Deurne' was het tracé van het pad toen al rechtgetrokken (foto: Deurnewiki).



Figuur 35. De Astense Aa vóór de normalisatie (foto: Deurnewiki / Liessels Historisch Erfgoed, Gerard Aarts).

Waterstaat

Op basis van het kadastraal minuutplan (1832) is een basis gelegd voor de kartering van de waterlopen in de gemeente Deurne (figuur 35). Het gaat daarbij hoofdzakelijk om de beken, alsmede om enkele loopjes. Daarnaast zijn ook in 1832 nog bestaande grachten opgenomen. De laag is verder aangevuld met vrijwel alle lopen uit de leggers van wegen en waterlopen (ca 1880) van de gemeenten Deurne en Liessel, en Vlierden, nadat de bijbehorende, zwaar gehavende kaarten door het Regionaal Historisch Centrum in Eindhoven werden getraceerd. Op basis van informatie op Deurnewiki werd een aantal essentiële bruglocaties in kaart gebracht. Karel Leenders bracht alle vennen in kaart die op verschillende historische kaarten van Deurne te herkennen zijn; voor de cultuurlandschappelijke kaart werd deze database bewerkt. Tot slot werd nog een aantal waterlopen van ná 1880 in kaart gebracht, alsmede de volledige kanalen- en wikenstructuur in het veengebied. Ook hier is een onderscheid gemaakt tussen bestaand, verdwenen, verplaatst en herkenbaar.

Groene Parels

De basis van deze kaartla(a)g(en) is gelegd met de gemeentelijke groenbestanden van de gemeente Deurne, waarin zowel individuele bomen als bosjes zijn meegenomen. In de database is een onderscheid gemaakt tussen monumentaal en waardevol; dat onderscheid is op kaart overgenomen. Een onderscheid naar het cultuurhistorisch belang is noch door de gemeente, noch door ons gemaakt.

De groenbestanden zijn aangevuld met de waardevolle groenstructuren zoals die voorkomen op de provinciale cultuurhistorische waardenkaart (lanen, bosjes, monumentale bomen; figuur 36) en met een aantal groenstructuren en –objecten die in voornoemde databases ontbreken, maar door ons van belang worden geacht.



Figuur 36. Lanestructuur langs de Witte Dijk (foto: Deurnewiki, collectie familie Geelen).

Andere categorieën

De inventarisaties voor de overige categorieën (zoals onder meer de industrie; figuur 37) zijn uitgevoerd op basis van met name kaart- en luchtfotostudie, hoogtebeelden, de informatie in Deurnewiki, parate kennis van de onderzoeker(s), inbreng van derden / lokale experts, literatuur, en informatie uit kadastrale archieven (leggers). In elke database is een bron per individueel object opgenomen.



Figuur 37. De steenfabriek Van Daal-Goossens nabij het station van Deurne, aangegeven in de kaartlaag met delfstoffenwinning (foto: Deurnewiki, collectie Toon Timmers).

Alle gekarteerde elementen zijn direct zichtbaar op de pdf-kaarten, met uitzondering van de bestuurlijke eenheden. Die laag kan – om grafische redenen - als zelfstandige laag in het GIS worden aan- en uitgezet.

4.3 Toelichting op de kaarten

4.3.1 Inleiding

De landschappelijke hoofstructuur van Deurne is al meerdere malen beschreven. We haken daar hier bij aan, maar volgen wel onze eigen methodische insteek.⁴¹ Het landschap van Deurne zoals we dat nu kennen is grotendeels gevormd vanaf de laatste ijstijd. Onder de koude omstandigheden die toen heersten werd over grote oppervlakten een dik pakket zand afgezet, dat we dekzand noemen. Het eerste pakket dekzand dat werd afgezet, bevatte ook leemlaagjes die we nu nog in de Deurnese bodem aantreffen.⁴² Het tweede pakket, dat reliëf aan het landschap gaf, was veel armer en grofkorreliger. Toen het warmere Holoceen intrad, zo'n 12.000 jaar geleden, werd het dekzand door vegetatie

⁴¹ Renders-de Wit 2011

⁴² Dekkers & Steeghs 1973

vastgelegd. In de bovenlopen van de laagten in het landschap, de beekdalen, groeide broekbos, een natter bostype van elzen, essen en wilgen. De ondergrond was plaatselijk venig. Op de drogere koppen in het landschap stond in de natuurlijke situatie van het Holoceen eiken-berkenbos, met eiken-beukenbos op de vruchtbaarder bodems.⁴³ Het duurde duizenden jaren voordat de mens zo'n grip op het landschap kreeg, dat ook die vegetatie permanent te lijden had onder de invloed van de mens.

Tegelijk bouwde zich op de Peelhorst, een gebied dat geologisch stijgt en waarvan plaatselijk nog een overgang in het terrein te zien is ⁴⁴, onder natte omstandigheden een veenpakket op. Plantenresten verteerden niet, maar werden samengeperst tot veen. Naarmate het veenpakket groeide, raakte het los van de invloed van het grondwater, en ontstond een door regenwater gevoed hoogveen, een enorme spons. Daarvan bestaan nu nog enkele relictten, zoals de Deurnese Peel, de Bult (figuur 38) en 't Zinkske.

Vanaf de late middeleeuwen werd de invloed van de mens op de vegetatie zo groot, dat er plaatselijk sprake was van een doorbroken 'zode', waardoor het vrijkomende dekzand ging stuiven. Er ontstonden plekken waar het zand wegwaaide (uitstuiwingslaagten) en plekken waar het zand neerkwam (stuifzandruggen). Met name op de woeste gronden het dichtst tegen de cultuurgronden trad dit op.



Figuur 38. Hoogveenrelict op de Bult (foto: RAAP, 8 april 2020).

⁴³ Haartsen e.a. 2011

⁴⁴ Haartsen e.a. 2011

4.3.2 Cultuurlandschappen

Landschapstypen

Kampontginningen met plaatselijk essen

OPEN AKKER (KD1)

In de late middeleeuwen nam de bevolking van Noordwest-Europa sterk toe. De kleine nederzettingen met akkertjes op de grote dekzandruggen moesten toen plaatsmaken voor uitgestrekte aaneengesloten akkercomplexen (figuur 39). Dat gebeurde niet in één keer, maar geleidelijk, door het uitzetten van telkens nieuwe ontginningsblokken, waarbij men rekening hield met het reliëf van de ondergrond. Waar mogelijk werden bestaande wegenstructuren in de nieuwe structuur ingepast. Naarmate de bevolking groeide werden de laatste onontgonnen terreinen in de akkers opgenomen en werd het landgebruik steeds intensiever. Dat betekende onder meer de opkomst van de intensieve pluggenlandbouw, intensievere grondbewerking, opheffing van de braak, de introductie van voedergewassen en specialisatie op commercieel te verhandelen marktproducten. Deze keten van ontwikkelingen voltrok zich op de Brabantse zandgronden tussen de 12e en 16e eeuw.⁴⁵

Waar elders op het Brabantse zand de oude kerken in de nederzettingen op de akkers werden gebouwd, stond die van Deurne vermoedelijk al vóór 1069 aan de rand.⁴⁶ Alhoewel in Vlierden ook sprake lijkt van een achtergebleven kerk op de akkers, is het gehucht bij die kerk nooit verlaten en is hier eerder sprake van een nieuwe kernvorming rond de schuurkerk.⁴⁷

De belangrijkste resultante van deze ontwikkelingen in Deurne was de Deurnese Akker (figuur 40), die zich uitstrekte van de Veldstraat in het noorden tot de Vreekwijk en Breemortel in het zuiden. Uit de ligging van cijnsposten maken we op, dat een niet onbelangrijk deel van de ontginningen op deze akker tussen circa 1190 en circa 1340 moet hebben plaatsgevonden.⁴⁸ Dat leidde tot een groot open akkercomplex, doorsneden door routes die enerzijds parallelle sporen van een oude zuidoost-noordwestelijke route vormden, anderzijds gehuchten als Veldheuvel en Zeilberg met elkaar verbonden.

Naast deze grote akker van Deurne waren er nog talrijke wat kleinere, maar relatief nog steeds omvangrijke open akkers waaraan vaak meerdere gehuchten lagen. Te denken valt aan de Vloeiakker tussen Haageind en Kerkeind, de Heiakker ten oosten van de Veldstraat⁴⁹, de open akkers ten noorden en zuiden van de dorpskern van Vlierden alsmede de open akkers van Loon en Liessel, waaraan ook gehuchten als het Sloot lagen. De verkaveling bestond zoals al aangehaald vaak uit grotere, min of meer regelmatig in stroken onderverdeelde ontginningsblokken, waarin de onregelmatigheid van het onderliggende reliëf te herkennen was. Dat uitte zich niet alleen in de oudere bochtige wegen die werden opgenomen, maar ook in lange doorlopende bochtige kavelgrenzen. Op de Heiakker is zo mooi de grote dekzandrug te herkennen die hier in de laatste ijstijd over de Peelrandbreuk is afgezet.⁵⁰ Soms zien we het reliëf ook terug in de plaatselijke toponiemen, zoals Wolfsberg voor de noordelijke Deurnese Akker of Tomakker voor een perceel in de akkers van

⁴⁵ Vangheluwe & Spek 2008

⁴⁶ Zie De Bont, 1993: 78-85

⁴⁷ Beijers & Koolen 1996

⁴⁸ Van Asseldonk 1999; Vangheluwe & Spek 2008

⁴⁹ Deze naam doet al een wat geringere ouderdom vermoeden; de ontginning lijkt plaatsgevonden te hebben toen het landschap daar al tot heide gedegradeerd was door intensief grondgebruik.

⁵⁰ Van de Mortel 2019

Vlierden.⁵¹ Andere toponiemen wijzen op het kenmerkende agrarisch gebruik van de plek, zoals Koolhof.

Doordat de open akkers dicht bij de oude dorpskernen lagen en bovendien goed ontwaterd waren, kwamen ze na de Tweede Wereldoorlog vaak als eerste in aanmerking voor de bouw van woningen voor de groeiende bevolking. Van de Deurnese Akker en Vloeiakker bestaan daardoor alleen nog maar de uiterste noord- resp. zuidrand (figuur 41), de Heiakker is vrijwel volledig onder bebouwing verdwenen. Het gaat hier om de woonwijken d'n Ekker, Provinciewijk, Koolhof, Vlier-Zuid, Heiakker en Vlier-Noord, die tussen de vroege jaren '60 en de late jaren '90 werden aangelegd. Daarnaast ontwikkelde zich ook het bedrijventerrein Kranenmortel vanaf de jaren '60 op het zuidelijk deel de Deurnese Akker. Wat nog resteert is de noordwestelijke helft van de Vloeiakker ten noorden van de Helmondsingel en de zuidelijke rand van de Deurnese Akker tussen de rand van de Kranenmortel en de Vreekwijkse Loop resp. Breemortelweg.

Doordat de uitbreiding van Vlierden veel minder hard ging is daar meer van de open akkers bewaard gebleven. Van de akker ten noorden van het dorp is ongeveer een derde bebouwd met bebouwing langs de Hoge Zijdeweg, een ontwikkeling die in de jaren '70 startte en nog altijd doorgaat. Ten zuiden van de dorpskern is van aaneengesloten bebouwing geen sprake. Daar is het veel meer de nieuwbouw langs de weg naar Ommel (inclusief het tankstation) en de aanleg van de Vlierdensedreef in de vroege jaren '00 van deze eeuw die de landschappelijke eenheid van het akkercomplex hebben aangetast (figuur 43). Wat daar als bijzondere ontwikkeling nog bijkomt is de aanplant van bos op het akkercomplex rond het pompstation aan de Bronweg. Die ontwikkeling kwam met de uitbreiding van het pompstation in de jaren '70 op gang.⁵² De Vlierdense windmolen kwam daardoor veel dichterbij de bosrand te staan (figuur 42).

Ook in Liessel is veel van de vroegere open akkers nog altijd open, agrarisch gebruikt landschap. Uitbreidingen van de bebouwing hebben zich vooral voorgedaan ten oosten van het dorp (omgeving Nieuwstraat), aan de westzijde (achter de kerk) en aan de zuidzijde, in de omgeving van de Sint-Hubertusstraat. Dat heeft er wel voor gezorgd dat de Liesselse open akkers, die soms door de landschappelijke gegevens vrij smal waren, erg versnipperd zijn geraakt. Het meest tot de verbeelding sprekend is nog het aaneengesloten open gebied ten zuiden van de Monseigneur Berkvensstraat, waar nog een klassiek 'dorpspanorama' vanaf het beekdal van de Astense Aa bestaat.

⁵¹ Deze naam kan ook wijzen op een prehistorische grafheuvel, maar betekent op zichzelf in de eerste plaats 'heuveltje'.

⁵² Op de topografische kaart van 1979 herkennen we voor het eerst de uitbreiding van de hoeveelheid bos.



Figuur 39. Zicht over de open Deurnese Akker (met koren op het veld) naar de dorpskern, waar op dat moment net de oude torenspitsen van de zijtorens verwijderd waren. Links herkennen we het oude gemeentehuis (foto: Deurnewiki, collectie Heemkundekring).



Figuur 40. Luchtfoto van de Deurnese Akker vanuit het noordoosten vóór de bouw van de wijk Koolhof. Van links naar rechts de Zeilbergsestraat, op de voorgrond de Kulertseweg en in het verlengde daarvan de Peelstraat. De gebogen weg met bomen op de achtergrond is de huidige Hagelkruisweg, achter het kruispunt van Peelstraat en Hagelkruisweg lag de oude hoeve Ter Eijnde in het gehucht Veldheuvel (foto: Deurnewiki/Frans Gloudemans).



Figuur 41. Eén van de laatste relictten van de Deurnese Akker, gezien vanaf de voormalige Hogeweg (nu: Energiestraat), in de richting van het gehucht Breemortel, nog herkenbaar aan de boerderijen met rode dakpannen (foto: RAAP, 8 april 2020).



Figuur 42. De windmolen Johanna Elisabeth op de open akker van Vlierden, mei 1979 (foto: Deurnewiki, collectie Ton Hartjens).



Figuur 43. Na aanleg van de Vliedensedreef was de opbouw van de bodem van de open akker van Vlierden goed te zien: een dik donker (humeus) ophogingspakket door eeuwenlange bemesting waarin zand was opgenomen, met daaronder de oorspronkelijke ondergrond van dekzand (foto: Luuk Keunen, 20 april 2003).

BOUWLANDKAMP MET GEHUCHT (KD2)

Het kleinere broertje van de open akkers waren de bouwlandkampen met gehuchten (figuur 44). Ingegeven door de natuurlijke ondergrond waren zij vaak veel geringer van omvang, en hoorden doorgaans bij één gehucht. Doorgaans lag een houtwal of –singel om de bouwlandkamp heen, en stond er binnen de kamp, net als bij de open akkers, geen beplanting meer. In veel gevallen lagen ze direct aan een beekdal. Veel gehuchten zijn nog altijd als zelfstandige nederzetting te herkennen, zoals de hele reeks langs de Astense Aa (o.a. Ruth, Belgeren, Baarschot, Voorste Beersdonk, Leensel en Zand⁵³). Andere zijn door verstedelijking in de bebouwde kom van Deurne opgenomen, zoals Derp/Veldheuvel, Grote Bottel, Vreekwijk, Wa(l)lberg en Zeilberg.

De bouwlandkampen zullen met de ontwikkeling van de gehuchten langs de beekdalen vanaf de late middeleeuwen in hun huidige vorm ontstaan zijn. Soms is de voorgeschiedenis ervan, namelijk de verplaatsing van de nederzettingen van de hoge zandkoppen naar de lage flanken, voor de bouwlandkampen identiek aan de open akkers, iets wat we bijvoorbeeld uit archeologisch onderzoek voor de Grote Bottel weten.⁵⁴ Ook de agrarische ontwikkeling van een steeds verdere intensivering gedurende de late middeleeuwen herkennen we op deze bouwlandkampen.⁵⁵

Kenmerkend voor de bijbehorende gehuchten is dat ze in de late middeleeuwen vaak nog uit één grote hoeve bestonden. Het eigendom van deze boerderijen rustte soms bij regionale grootgrondbezitters als de abdij van Bunderen. Specifieke keuzes van die grootgrondbezitters zorgde vanaf de 18e eeuw voor een opsplitsing van de oude bedrijven en het worden van *Einzelhöfe* tot kleine gehuchten. Ook van vele andere gehuchten is bekend dat ze vanuit een laatmiddeleeuwse hoeve uitgroeiden tot kleinere of

⁵³ Timmers 2008: 20-24

⁵⁴ Hiddink 2008

⁵⁵ Vangheluwe & Spek 2008

grotere gehuchten in de 19e eeuw. Andere hoeves groeiden niet of nauwelijks tot gehuchten uit, zoals de Kleine Bottel, Groot Bruggen en Klein Bruggen.

De intactheid van de bouwlandkampen hangt af van enkele factoren. Enerzijds gaat het om de ligging ten opzichte van de kernen in de gemeente. Zo is de al eerder genoemde bouwlandkamp van Grote Bottel vanaf het eerste decennium van deze eeuw als bedrijventerrein in gebruik genomen. Tegelijk heeft het archeologisch onderzoek in voorbereiding daarop een hoeveelheid diachrone archeologische kennis over Deurne gegenereerd die eerder over één locatie nog niet zo bestond. De dichter bij de Deurnese dorpskern gelegen bouwlandkamp van Kleine Bottel is wonderwel – door de ingebruikname als algemene begraafplaats en als volkstuinten – van bebouwing gevrijwaard gebleven.

Anderzijds zijn ook de ingrepen in het landschap voor schaalvergroting in de landbouw en aanleg van infrastructuur van belang geweest voor de herkenbaarheid van de bouwlandkampen, zij het met geringere invloed per locatie dan de stedelijke uitbreiding. Zo wordt de gedeelde bouwlandkamp van De Voort en de Kouwenhoek, vooral aan het reliëf nog goed herkenbaar, doorsneden door de nieuwe weg naar Bakel. Die van het Vloeiend wordt doorsneden door de Vlierdensedreef. De bouwlandkampen van Groot Bruggen en Klein Bruggen, tot slot, zijn minder herkenbaar geworden door de enorme opschaling van de agrarische erven. De nivellering van het landschap rond de Molenhof en Schouw heeft de oude open kampen minder herkenbaar gemaakt – ook de omgeving is nu immers net zo open als eens alleen de bouwlandkampen.

Toch betekenen bovenstaande ontwikkelingen niet dat de bouwlandkampen geen landschappelijke betekenis meer hebben. Integendeel zelfs! Vooral in landschappen met heel duidelijke, 'weerbare' gradiënten zijn de oude bouwlandkampen nog erg goed herkenbaar. We denken dan in de eerste plaats om de smalle bewoonde zones langs de Astense Aa, tussen de gehuchten Voorste Beersdonk in het westen en Hazeldonk in het zuidoosten (figuur 45).⁵⁶ Daar is de overgang beekdal – bouwlandkamp – gehucht – heidebebossing in veel gevallen nog goed beleefbaar, met soms heel fraaie open akkers, zoals bij Belgeren. Ook bij Neerkant, met name bij de Heitrak en de Moostdijk/Schelm, vinden we nog enkele fraaie bouwlandkampen die nog relatief goed als zodanig herkenbaar zijn. Wel is het grondgebruik door veranderende agrarische activiteiten niet zelden omgezet naar grasland – doch zeker niet altijd.

Renders-de Wit (2011) onderscheidde 'Gehucht Kouwenhoek' als één van de Deurnese landschapskwaliteiten.⁵⁷

⁵⁶ De gradiënt liep verder naar het westen (Achterste Beersdonk, nu bebouwd met Bedrijventerrein Zuidoost-Brabant) en loopt verder naar het zuidoosten. Het gedeelte in het zuidoosten valt onder andere landschapstypen, zoals de buitenplaats van Hazeldonk en de open akker van Liessel.

⁵⁷ Renders-de Wit 2011: 30



Figuur 44. Boerderij aan de Voorste Beersdonk, 1961, met links het begin van de open akker (foto: Deurnewiki, collectie Heemkundekring).



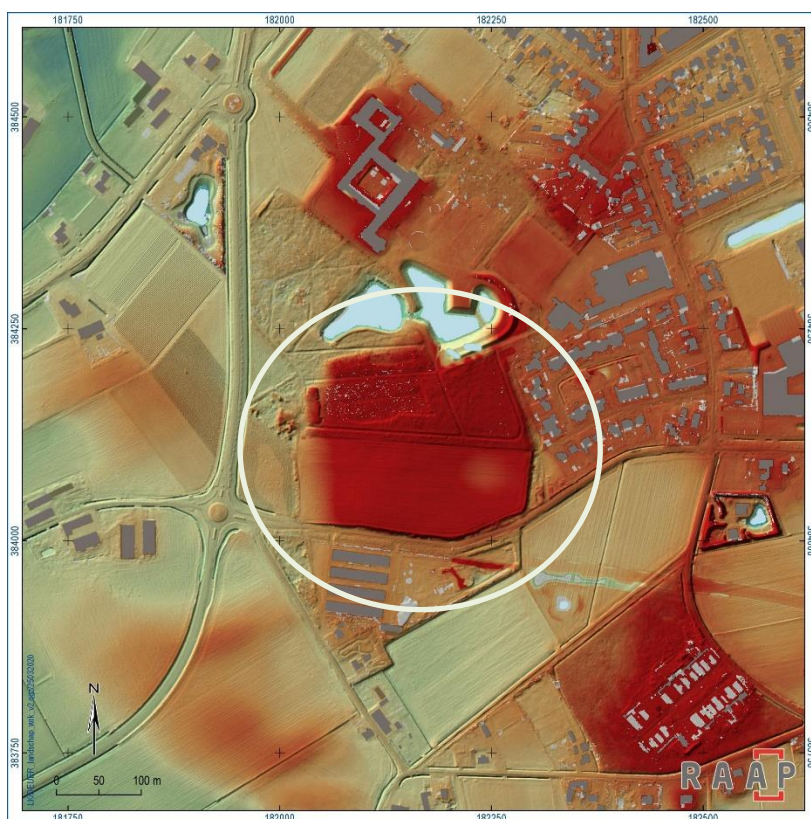
Figuur 45. De open akker van Belgeren, met het dorp Vlierden aan de horizon (foto: RAAP, 8 april 2020).

BOUWLANDKAMP, SOLITAIR (KD3)

Een zeer uitzonderlijke bouwlandkamp in de gemeente Deurne, uniek in zijn soort, is de Braak in de Sint-Jozefparochie, aan de Vloeiendseweg/Knoflookpad (figuur 46). De bouwlandkamp steekt hoog boven zijn omgeving uit, met markante houtwallen op de randen. Ongeveer de helft ervan is in de jaren '50 van de vorige eeuw ingericht als bospark bij het aangrenzende Missiehuis, de zuidelijke helft is nog als bouwlandkamp herkenbaar.

De opmerkelijke vorm en het ontbreken van een gehucht aan de kamp hebben in het verleden tot wilde theorieën geleid. De lokale onderwijzer en historicus Hendrik Ouwerling schreef al vóór 1884: *Onder 't Vloeiend ligt een bijna vierkant opgehoogd stuk land, De Braak geheeten. 't Is bepaald een schans van heel ouden datum. Oude grachten en wallen zijn nog vrij duidelijk te bespeuren. Bij den eersten oogopslag zelfs ziet men, dat deze hoogte niet het werk is van de natuur, en verderop Overblijfsels van grachten zijn nog duidelijk te zien; ook de bekende afgeronde hoeken zijn aanwezig.*⁵⁸ Hij meent er een oud verdedigingswerk in te zien. We hebben geen andere bronnen waarmee we dat kunnen bevestigen, maar dat het een opvallende structuur in het landschap was én is, is wel duidelijk.

Renders-de Wit (2011) onderscheidde 'Hakhout-steilrand', waarmee ze de rand van De Braak bedoelde, als één van de Deurnese landschapskwaliteiten.⁵⁹



Figuur 46. De Rode Braak, hier op het AHN3 ook rood ingekleurd door zijn hoge ligging en door ons met een lichtgekleurde rand omgeven, ligt veel hoger in het landschap dan bouwlandkampen langs de Oude Aa, in het zuidwesten. De steilranden aan de oost- en zuidzijde van de kamp zijn heel markant.

⁵⁸ Ouwerling 1933 (maar al aanwezig in een manuscript dat Ouwerling in 1884 aan Theodore baron de Smeth stuurde).

⁵⁹ Renders-de Wit 2011: 31-32

DROGE KAMPONTGINNING (KD4)

Verspreid over Deurne liggen ook kleine akkercomplexen die soms veel versnipperder zijn door opgaande beplanting, en soms opvallend regelmatig, blokvormig verkaveld zijn. In dat geval spreken we van droge kampongtingningen (figuur 47). Al naar gelang de mate van beplanting konden ze klein- of grootschalig zijn. Het vermoeden bestaat dat veel van deze kampongtingningen relatief jong zijn, wellicht uitbreidingen van oudere akkercomplexen, en dateren uit de nieuwe tijd, dus grofweg de periode 1550-1800. Daarmee zouden ze overlappen met de nieuwe erven, die we verderop nog zullen bespreken. Ze komen dan ook voor als perifere ontginning in het veld (zoals de Kraaienhut tegen de Limburgse grens, waar sinds 1726 een herberg langs de lange weg naar Venray en de kerkschuur op de Grotenberg stond ⁶⁰), maar ook als secundaire uitbreiding van ouder cultuurland, zoals ten westen van de dorpskern van Deurne, aan de randen van de oude bouwlandkamp van Belgeren en aan de randen van de oudere bouwlandcomplexen bij Heitrac en Broek in Neerkant. Soms ook lijkt het te gaan om zo doelmatig mogelijk gebruikte randen in landschappen waar maar weinig ruimte was voor grote akkercomplexen, zoals bij de Leensel en het Zand.

Soms is de overgang in typologie naar de bouwlandkampen met gehuchten vanuit de landschapsstructuur heel gradueel, zoals bij de Veghel ten oosten van de Hanenberg, soms is heel duidelijk sprake van regelmatige blokvormige kampstructuren, zoals ten zuiden van Vreekwijk. Er is dus geen eenduidige standaard-typering voor dit soort kampongtingningen te geven, behalve de kleinschaligheid en de relatieve regelmatigheid.

Door de schaalvergroting in het landschap is dit landschapstype veelal niet meer herkenbaar als afzonderlijke eenheid. De kampongtingningen zijn opgenomen in de grotere landschappelijke eenheden in de omgeving, en de verkaveling is doorgaans opgeschaald. Eventuele beplanting is verdwenen. Op plaatsen waar dit akkerland de oude bouwlandkampen van het gehucht vormde, zoals bij Zand en Leensel, is de landschapsstructuur nog het beste herkenbaar. Op een aantal plekken, zoals in Liessel, de Sint-Jozefparochie en Deurne zijn de landschappen bovendien overbouwd.

⁶⁰ Roosenboom 2006: 324-325



Figuur 47. Rechts in beeld de vroegere Kraaienhut, waarbij een kleine kamptonginning aan weerszijden van de weg lag. Aan de noordzijde van de weg stond lange tijd alleen een schuur (foto: RAAP, 8 april 2020).

Beekdalen en broeken

BEEMDEN (BN1)

Doordat Deurne relatief ver bovenstrooms ligt in het afwateringssysteem van de Aa is hier van brede beekdalen geen sprake. Vaak gaat het om relatief smalle dalen tussen dekzandruggen door, op de Peelhorst zelfs van oppervlakkig afstromende vlaktes. Slechts op een aantal plekken waren de dalen zo breed dat er sprake is van een homogeen ingericht beekdal met specifieke, eenduidige kenmerken.

Met de verplaatsing van de nederzettingen naar de lagere flanken van de dekzandruggen vanaf de 12e eeuw zal ook het gebruik van de beekdalen veel intensiever zijn geworden. Van gemeenschappelijk gebruikte weide- en hooilanden veranderden de beekdalen in gepercelleerde, privaat gebruikte zones met opgaande beplanting of sloten tussen de percelen. De Bont plaatst deze ontwikkeling in de 14e en 15e eeuw.⁶¹ Voor Deurne hebben we er geen specifieke informatie over, voor zover bekend, behalve dat de beemden bij het kasteel, omgeven door de nu nog bestaande sloten, al in de vroege 15e eeuw tot het eigen bezit van de heer behoorden.⁶² Sterker nog: we weten zelfs het één en ander over de

⁶¹ De Bont 1993: 91

⁶² Brabants Historisch Informatie Centrum, collectie Schaduwarchieven, inventarisnr. 277 (leenboek Den Bosch 1423-1528), fol. 100v-101: *Gevaert van Doerne Everaertssoen hout sijn huijs mit porten schue(re)n ende stallen tot Doerne gelegen aen tHageeijnde mit sijnen toebehoirten binnen den grave die stretc vander Aa langs die strate aen deen zijde ende mit den eenen eijnde aen Arnt Roijmans erven tsamen groot omtr: een buend: ende ... te hout ene grave die on: dand: zijde vande straten leeget, Item noch eenen beempt dair bij gelegen buten aen die grave, groot omtr: twee buenden neven de gemeijn strate m... eymb: ende mitter eender zijden aen die Aa, Item noch eenen beempt d(air)bij gelegen op die Aa, groot een buender mitter eenen*

overdracht van de beemd onder de huidige dierenweide van het Groot Kasteel door de kasteelheer van het Klein Kasteel aan die van het - toen nog vrij nieuwe - Groot Kasteel, in 1397. Het was ooit door de eigenaar van het Klein Kasteel gekocht van een zekere Henneken Mabelenzoen. De kasteelheer van het Groot Kasteel mocht door de afspraak van 1397 een watergang van de Vlier naar zijn kasteel aanleggen.⁶³ Deze waterloop bestaat nog steeds. Dat maakt de kasteeltuin en het kasteelpark niet alleen waardevol als park bij het kasteel, maar ook als middeleeuwse beemden waarvan de aangrenzende sloten in de parkstructuur zijn ingepast. Ook aan de achterzijde van het Klein Kasteel lagen in 1454 al twee met name genoemde en verkavelde beemden, de *Vriezenbeemt* en de *Sente Kathelijnenbeempt*.⁶⁴

De sloten lagen haaks op de beken om de gebieden goed te kunnen ontwateren en de grachten te kunnen vullen. Met de afname van de hoeveelheid 'vrij te halen hout' op de woeste gronden waren de perceelsgrenzen ook ideale locaties voor het beheren van hakhout.⁶⁵

Duidelijk herkenbare beekdalen liggen vooral in het westen van de gemeente, met name (delen van) de dalen van de Kawaise Loop, Vlier, Oude Aa en Astense Aa (figuur 48 en figuur 49). In de beekdalen was tot ver in de 20e eeuw sprake van haaks op de beek staande percelen, in gebruik als grasland (en in enkele gevallen als akkerland of bos), met bomenrijen of houtsingels op de kavelgrenzen. Dat zullen veelal vochtminnende soorten als wilg of els geweest zijn. Vaak waren het parallelle kavelgrenzen, soms zat er door de vorm van het beekdal wat meer onregelmatigheid in de structuur.

Door de schaalvergroting in de landbouw is de beemdenverkaveling vrijwel overal verdwenen. Slechts op enkele plekken, zoals bij de Baarschot, is van de oude kavelgrenzen en beplantingen nog iets bewaard gebleven. Ook de beken zijn op de meeste locaties genormaliseerd, met uitzondering van een gedeelte van de Astense Aa en de Vlier. Die beeklopen liggen echter in een ander landschapstype. Op een aantal plekken is het landschap zó sterk veranderd, dat zelfs de beekdalen als zodanig nauwelijks nog als structuur in het landschap opvallen. Dat geldt bijvoorbeeld voor het dal van de Oude Aa bij Vloeiend en Heieind. Interessant is wel dat op een aantal plekken waar het beekdal vrijwel onherkenbaar is geworden, de oude achtergrens van het beekdal als weg in het landschap bewaard is gebleven, zoals het dal van de Vlier tussen Bruggen en Voort, dat in het noorden eindigde op de nog bestaande weg Striijen. Hetzelfde geldt voor de bovenloop van de Vlier, waarvan het beekdal eindigde op de Kulertseweg.

Renders-de Wit (2011) onderscheidde 'Beekdal typerende landschapselementen' als één van de Deurnese landschapskwaliteiten.⁶⁶

zijde die eene Willems van Garwen, Item noch drie buenden ackerlants gelegen inden vloetacker aen beiden zijden Willems erve van Garwen ende deen eijnde aen de gemeijn strate, dander eijnd Henr: van [venr] ende Arnt Stevens.

⁶³ Keunen 2021

⁶⁴ Spamer 2010a: 226

⁶⁵ Timmers 2008: 17

⁶⁶ Renders-de Wit 2011: 21



Figuur 48. In het beekdal van de Astense Aa is een deel van de perceelsrandbeplanting nog bewaard gebleven. Het grondgebruik is echter naar akkerland gewijzigd (foto: RAAP, 8 april 2020).



Figuur 49. De landschappelijke gradiënt van akker (links) via een zandweg naar het beekdal van de Oude Aa (rechts), 1986 (foto: Deurnewiki, collectie Heemkundekring).



Figuur 50. Het beekdal bij 't Zand, nog voor weiding van vee in gebruik (foto: RAAP, 8 april 2020).

ONVERKAVELD BEEKDAL (BN2)

Op enkele locaties was het beekdal tot in de 20e eeuw nog onverkaveld. In de praktijk betekent dat, dat grotere stukken beekdal één eigenaar hadden. Van gemeenschappelijk gebruik, zo dat al eens het geval was, was in de afgelopen eeuwen zeker al geen sprake meer. Het betreft de voormalige weijer (visvijver) Dapperslaar in Brouwhuis ⁶⁷ en een stuk van het beekdal van de Astense Aa ten oosten van de Leensel (figuur 50). De weijer is aan deze zijde van de vroegere 'S24' onherkenbaar door bebouwing met een nertsenfarm. Het beekdal van de Astense Aa bij Leensel is nog landelijk, en de reliëfovergang van beekdal naar aangrenzende akker is nog zichtbaar. Met betrekking tot het grondgebruik is het beekdal echter bij de aangrenzende akkers getrokken.

ONREGELMATIG VERKAVELD BROEK (BN3)

Op een groot aantal plekken in Deurne was sprake van wat grotere natte gebieden, die al vóór het midden van de 19e eeuw door een onregelmatige verkaveling opgedeeld was. De percelen kenden een beplanting met elzensingels of wilgen, en waren als grasland in gebruik. In de meeste gevallen gaat het óf om kwelgebieden in de buurt van de Peelrandbreuk (wijstgronden ⁶⁸), om plekken waar beekdalen samenkwamen en zo grotere aaneengesloten natte vlakten voorkwamen of om de bovenste delen van beekdalgradiënten. We behandelen hieronder enkele voorbeelden van deze gebieden.

De vroeg verkavelde wijstgronden vinden we in het noordelijk deel van de huidige wijk Heiakker, grofweg ten oosten van de vijver in het wijkpark. Het gaat om het gebied direct oostelijk van de breuklijn, op de Peelhorst dus. In het recente verleden was hier nog sprake van wateroverlast in de kruipruimtes van de huizen, een teken dat de kwel hier nog steeds actief is. Het terrein is vrijwel volledig bebouwd en heeft dus geen landschappelijke kwaliteiten meer.

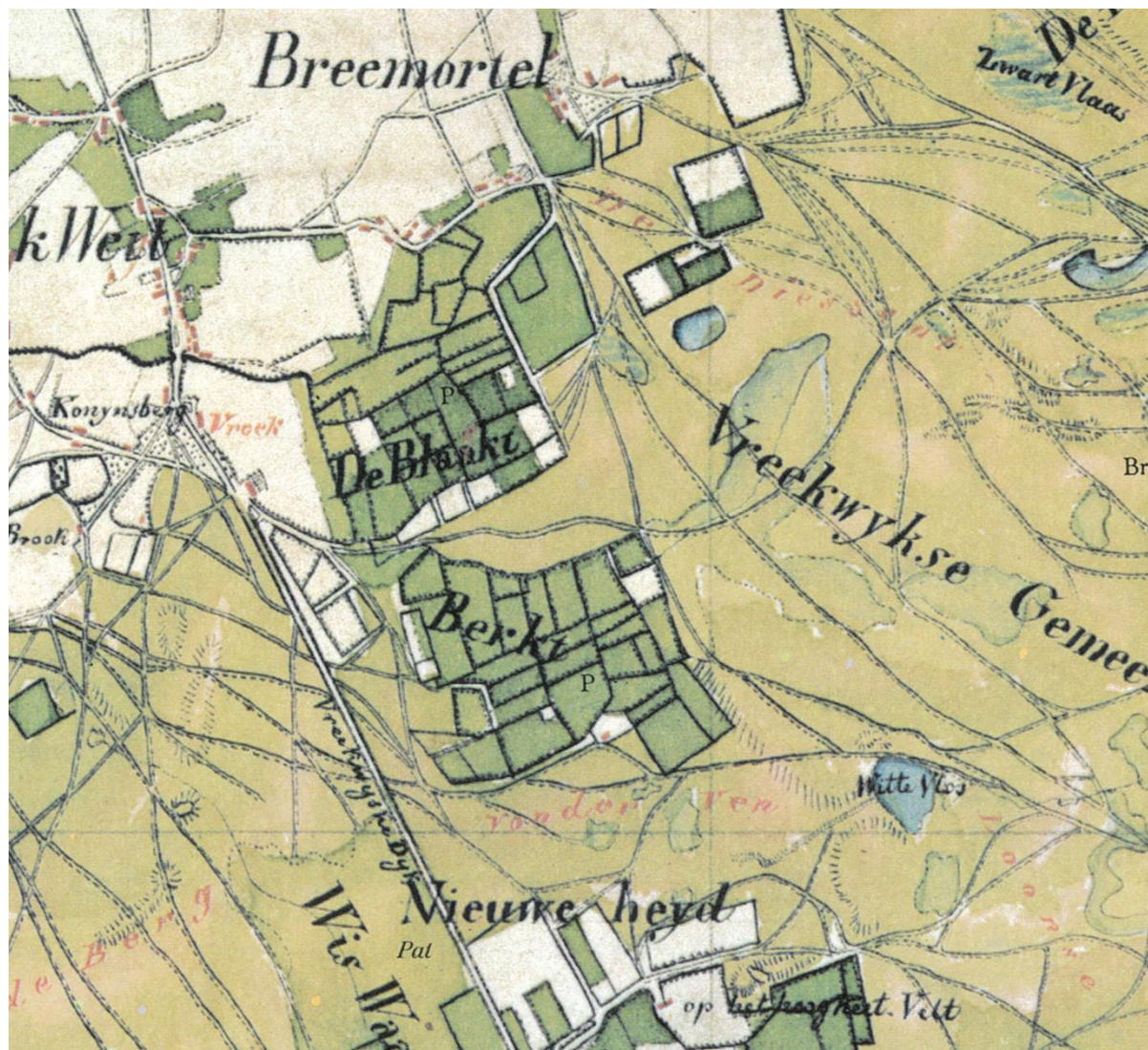
Ook ten zuiden van de Breemortel vinden we dergelijke vroeg verkavelde wijstgronden (figuur 51 en figuur 52). In het gebied ontspringen de gegraven bovenlopen van de Vreekwijkse Loop, zoals de Rulse Loop en Blaakterloop. Het gebied was onbebouwd, maar al vroeg in de 19e eeuw werden jonge ontginningen aan de oostzijde van deze broekontginningen aangesloten. In het midden van de 20e eeuw was de meeste beplanting in het gebied verdwenen, en kort daarna ging ook de verkaveling op de schop.

Een vergelijkbaar broekgebied was het Broek in Neerkant, direct ten noorden van het dorp. De Kieboomenloop ontspringt in dit gebied, dat vanouds zijn water zelf niet kwijt kon. Het was een lange smalle, deels onverkavelde zone tussen de verstoven dekzandrug in het westen en de horst in het oosten. In het midden van de 20e eeuw werd ook dit gebied in intensiever gebruik genomen, onder meer door een verbeterde afwatering en de aanleg van wegen. In het gebied werden ook enkele nieuwe agrarische bedrijven gevestigd. Door de beplanting met naaldbos van de aangrenzende rug is een deel van de historische 'contour' van het gebied herkenbaar gebleven.

Letterlijk het 'afvoerputje' van Deurne was het beekdallandschap van Molenhof en Schouw. Hier kwamen de verschillende Aa-takken bij elkaar om vervolgens in noordwestelijke richting weg te stromen. Er lag ook geen heel duidelijk beekdal meer, maar eigenlijk een soort grote samenvloeiingsvlakte met enkele hoge koppen, waaraan de kleine gehuchtjes lagen. Een eeuw geleden lagen hier nog onregelmatige blokken, onderverdeeld in stroken, en in gebruik als grasland,

⁶⁷ Timmers 2019; het gedeelte aan de overzijde van de weg onder Brouwhuis (gem. Helmond) is veel gaver bewaard gebleven, inclusief een deel van de wallen. Zie ook: <https://www.jantimmerscultuurhistorie.nl/water/dapperslaar-de-weijer-van-brouwhuis/>
⁶⁸ Haartsen e.a. 2011

die door smalle singels, zoals elzenrijen, van elkaar werden gescheiden. Ertussen lagen ook nog onverkavelde percelen die veel meer het karakter van natte heide hadden. Nog na de Tweede Wereldoorlog was veel van de verkaveling intact en stond er nog de nodige beplanting. Vóór 1993 – dus nog relatief recent - werd het gebied hier ingrijpend herverkaveld, waardoor de laatste relictten van de oude broekverkaveling verdwenen. Door de aanwezigheid van de beken en de randen van de aangrenzende heidebebouwingen is het karakter van het gebied nog enigszins herkenbaar.



Figuur 51. De Blaakt en Berkt, twee broekgebieden ten zuiden van Breemortel aan de rand van het bestaande cultuurland (bron: Tranchotkaart, 1802-1804).



Figuur 52. Rechts het onregelmatig verkavelde broekgebied bij de Breemortel: onherkenbaar veranderd (foto: RAAP, 8 april 2020).

REGELMATIG VERKAVELD BROEK (BN4)

In het verlengde van de laagte in Neerkant die we hiervoor al bespraken lagen enkele gebieden die ook tot de broekontginningen gerekend kunnen worden, omdat sprake was van dezelfde afvoerloze 'goot' waarin alleen gebruik als grasland mogelijk was. Het verschil met de eerder genoemde ontginning was dat deze smalle zones strook- of blokvormig verkaveld waren, en dat er dus sprake was van een zekere regelmaat in de verkaveling. Op die kavelgrenzen stonden ook hier waarschijnlijk elzensingels. Bebouwing kwam er niet voor. De zuidelijke delen van de ontginning zijn door de uitbreiding van het dorp onder de bebouwing terecht gekomen en als zodanig dus niet meer herkenbaar. Het noordelijke deelgebied is opgeschaald, maar nog in agrarisch gebruik. Van een duidelijk onderscheid ten opzichte van de omliggende landschappen is geen sprake meer.

Oude heide- en broekontginningen

NIEUWE ERVEN (ON1)

Uit een vergelijking van belastingregisters voor de grondbelasting uit de periode 1655-1792 in de Meierij van Den Bosch blijkt dat er in die periode de nodige gronden moeten zijn ontgonnen.⁶⁹ Het ging dan meestal om kleine stukjes grond die door privépersonen uit de gemeenschappelijke woeste

⁶⁹ Kappelhof 1985

gronden ter ontginning werden aangekocht, vaak in grotere verkoopprondes van soms honderden lopensen (een oppervlaktemaat) ineens. Om te mogen verkopen moesten gemeenten volgens de historicus Kappelhof toestemming van de hertog van Brabant resp. de Staten-Generaal danwel Raad van State hebben.⁷⁰ Registratie vond vervolgens plaats in de protocollen van de Leen- en Tolkamer.⁷¹ Het uiteindelijke grondgebruik varieerde sterk; er kon sprake zijn van grasland, van akkerland, van bebossing, en ook werden er soms huisjes op gebouwd. Die kleinschalige ontginningen gingen na 1792 nog een tijdje door.⁷² Kleine ontginningen aan de randen van ouder cultuurland die op de kaart van Tranchot (1802-1804⁷³) staan afgebeeld, hebben we als 'nieuwe erven' beschouwd en onder die eenheid op de kaart gezet.

De privatisering van de gronden kwam over de hele genoemde periode voor, en was vaak gekoppeld aan perioden van oorlogslasten. Dergelijke verkopen, tot soms wel honderden lopensen, kennen we in Deurne uit 1702 (n.a.v. Spaanse Successieoorlog) en 1751 (n.a.v. Oostenrijkse Successieoorlog).⁷⁴ Ná 1780 werd de toename van de ontginningen vermoedelijk bovendien aangejaagd door de bevolkingsgroei. Daarvóór waren er, althans in de Kempen, zelfs perioden van krimp, d.w.z. het woest liggen van gecultiveerde landerijen.⁷⁵

Dijken de leegte in

We hebben geen gedetailleerd kaartmateriaal uit de 17e en 18e eeuw waaruit we kunnen opmaken hoe de ontginningen van de Merlenberg vorderden. De kaart van Draak uit 1716 geeft enkele hoofdlijnen, zoals wegen en paden (zie kaart hierna). Aan de hand van schriftelijke bronnen kunnen we wel opmaken, dat de dijken (wegen die door een onderliggend aardlichaam iets boven het omliggende maaiveld uitkwamen) waartussen die ontginning was 'opgespannen' tenminste al in de 17e eeuw bestonden. In 1662 was sprake van '*van den Wittendijck totten Haeg Eijntschen Bergen*', in 1720 van '*ter plaatse tusschen den Wittendijck en Omswangdijk*'.⁷⁶

Op het tweede hiernavolgende kaartbeeld uit de vroege 19e eeuw zijn de Rietze Gemeent, de Zeilbergs Gemeent en de dijken de Peel in te herkennen (bron: Tranchotkaart, 1802-1804).

⁷⁰ Kappelhof gebruikt de termen Raad van State en Staten-Generaal door elkaar. Volgens Boeije liep de toestemming via twee instanties onder de Raad van Brabant, die onder controle stond van de Raad van State.

⁷¹ Kappelhof 1985: 201

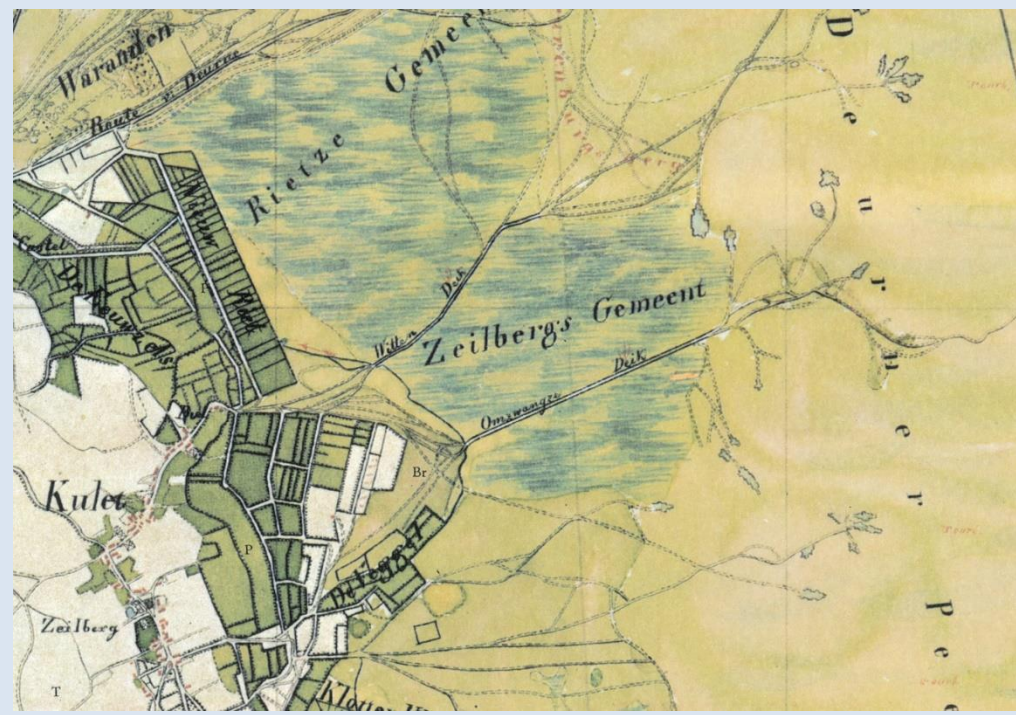
⁷² In 1802 werden als gevolg van toestemming door het departementaal bestuur van de Dommel van 7 december 1801 tientallen lopensen aan gemeentegrond verkocht.

⁷³ Haartsen e.a. 2011: 11

⁷⁴ Dank aan Pieter Koolen (Deurne) voor de aanwijzingen.

⁷⁵ Kappelhof 1985

⁷⁶ Spamer 2010a: 453 en 462



In de gemeente Deurne vinden we de nieuwe erven, zoals we op grond van bovenstaande al kunnen vermoeden, vooral aan de randen van het oudere cultuurland, zoals de akkers en bouwlandkampen. In een aantal gevallen zijn ze met relatief grote zekerheid als nieuwe ontginningen uit (met name) de 18e eeuw aan te duiden, zoals de Merlenberg en de Voorpeel (figuur 53).⁷⁷ Van andere ontginningen, zoals in de Houtenhoek ten westen van de dorpskern van Deurne, vermoeden we een dergelijke context op basis van de landschappelijke structuur. Grote complexen nieuwe erven zijn verder te vinden ten westen van de Grote Bottel en langs de Vlierdenseweg, in het Goor aan weerszijden van de Milhezerweg (figuur 54), alsmede rondom de oudere ontginningen van het Loon, zowel aan de west- als oostzijde. Nabij Neerkant ontbreken nieuwe erven ons inziens grotendeels.

Nu is het niet zo dat we ontginningen uit de bedoelde periode op perceelsniveau hebben kunnen analyseren en daaruit de nieuwe erven hebben kunnen destilleren. Op basis van een vergelijking tussen de verschillende maatboeken is dat zeker mogelijk.⁷⁸ Daarvoor is echter meer detailonderzoek nodig. Ook is het geen inventarisatie van alle ontginningen uit de 17e of 18e eeuw, maar vooral diegene die zich door hun ruimtelijke verschijningsvorm op kaarten als 'nieuwe erven' in bovenstaande zin uiten. Daarom valt bijvoorbeeld Het Riet, dat wel eerder werd uitgegeven maar pas grotendeels vanaf het begin van de 19e eeuw is ontgonnen, er niet onder. Onze analyse is dus vooral op basis van kaartbeelden uitgevoerd, om daarmee de grote complexen met een bepaalde landschappelijke karakteristiek op te sporen.

Veel van de nieuwe erven zijn nog steeds landelijk gebied. Door de schaalvergroting van de landbouw in de 20e eeuw is het kleinschalige karakter echter volledig verdwenen. De karakteristieke wegenstructuur van sommige ontginningen, zoals die op de Merlenberg en in de Voorpeel, is nog bewaard gebleven, samen met de landschappelijke structuur die daaraan opgehangen is. Op andere plekken is de ontginning opgenomen in de grootschaliger aangrenzende jonge heideontginning. In een aantal gevallen, zoals bij de Houtenhoek, zijn de nieuwe erven overbouwd geraakt.

⁷⁷ Spamer 2010a

⁷⁸ Mondelinge mededeling Ludo Boeije (Deurne).



Figuur 53. De nu volledig open landschappen van de nieuwe erven; hier de Merlenberg (foto: RAAP, 8 april 2020).



Figuur 54. De nieuwe erven langs de Milhezerweg, midden boven. Centraal herkennen we de parken van Groot en Klein Kasteel met de karakteristieke wegensplitsing bij de brug over de Aa. De foto werd tussen 1952 (consolidatie ruïne) en 1962 (aanleg viaduct en Helmondsingel) gemaakt (foto: Deurnewiki, © KLM).

Landgoederen en buitenplaatsen

INLEIDING

Onder landgoederen en buitenplaatsen verstaan we private tuinen en parken rondom landhuizen, die tussen de 17e en late 19e eeuw werden aangelegd. Villalinten zoals tussen de dorpskern van Deurne en het station, en kasteelterreinen waar het nooit tot een (sier)tuin- en parkaanleg kwam, zoals bij het Liesselse blokhuis, hebben we buiten deze categorie gelaten.

OUDE BUITENPLAATS IN HET ZANDGEBIED (LO1)

Door zijn ligging in het oosten van Brabant is in Deurne geen sprake van een buitenplaatsengordel of anderszins in de context van een belangrijke handelsstad. Daardoor vinden we er relatief weinig buitenplaatsen. De oude buitenplaatsen die er voorkomen, zijn voor een belangrijk deel doorontwikkelingen van middeleeuwse kastelen in beekdalen ⁷⁹ of van kleine buitens waar de regionale elite zijn oog op had laten vallen.

In Deurne betreft het de parken bij het Groot Kasteel en het Klein Kasteel. Beide kastelen zijn middeleeuws, en een deel van de huidige parkstructuur komt voort uit de vroegere (omgrachte) tuinen bij de kastelen. Daarover is door het verloren gaan van grote delen van de huisarchieven bij de brand op 24 september 1944 in het Groot Kasteel maar beperkte informatie voorhanden. De hoofdstructuur van de terreinen rond en achter de kastelen is middeleeuws. Het gaat dan om de omgrachte tuinen van het Groot Kasteel (dat ook zelf nog omgracht is in een hoek van de tuin) ⁸⁰ en van het Klein Kasteel (alleen een omgrachte tuin, niet zelfstandig omgracht). Op basis van de kaart van Tranchot uit het eerste kwart van de 19e eeuw weten we, dat de tuin van het Groot Kasteel toen een aanleg met perken in classicistische stijl kende (figuur 55). Mogelijk hangt de aanleg van die bescheiden classicistische tuin samen met de bouw van de classicistische vleugels in de late 17e eeuw onder Rogier van Leefdael of de verbouwing onder Theodorus de Smeth rond 1760-1770. De tuin van het Klein Kasteel zal eerder functioneel ingericht zijn geweest, omdat tot 1857 de neerhuizing van het kasteel nog gebruik maakte van dat op zichzelf niet heel grote terrein.

In de 19e eeuw werd er bij het Groot Kasteel (figuur 56) in een oude beemd aan de Vlier een park in Engelse landschapsstijl aangelegd (figuur 57). Daarbij werden de oude sloten rond de beemd in de parkstructuur geïntegreerd; aan de zijde van de Ossenbeemd zijn deze sloten nog als begrenzing van het oudste deel van het kasteelpark herkenbaar. Het park bestaat uit een grote centrale weide met solitaire bomen, met daaromheen een zoom van hoog opgaand groen, waarbij aan de westzijde sprake was van een bossage en verder vooral van bomenrijen. Ook aan de overzijde van de Vlier werd als 'coulisse' een bossage aangelegd. Binnen de 'tuingracht' lag een bescheiden tuinaanleg waarvan we niet veel weten. Het Klein Kasteel kende een bescheiden parkachtige tuin binnen de gracht (figuur 58). Een parkstructuur met weide en opgaand groen aan de randen werd aangelegd op het perceel ten zuiden van het kasteel. Een iets jonger, vermoedelijk laat-19e-eeuws park bij het Klein Kasteel ligt zuidelijk van dat kasteel, direct tegenover het Groot Kasteel. Aan het Haageind staat bij dat park een poort met initialen van Hendrik Wiegersma.

⁷⁹ De Bont 1993: 85-86; de oudste kastelen van Deurne, het blokhuis op Ter Vloet en het Klein Kasteel aan het Haageind, kenden allebei hun eigen watermolen. De verplaatsing van het zwaartepunt van de macht in Deurne van Kerkeind naar Haageind in de tweede helft van de 14e eeuw heeft mogelijk met die watermolen te maken (Keunen, 2004). Het verval maakte de Peelrandbreuk een gunstige plek voor een watermolen (Timmers 2017a).

⁸⁰ Keunen 2021

Ten tijde van de verbouwing van het Groot Kasteel ten behoeve van permanente bewoning door de familie De Smeth in 1906-1908 werd de oude pachtboerderij tot rentmeesterswoning omgebouwd, en het achterliggende land ten noorden van de Vlier voor een uitbreiding van het kasteelpark bestemd. Ook dat park bestond uit een langgerekte weide, omzoomd door opgaand groen. In dit jongste deel van het park werden na de Tweede Wereldoorlog een landhuis gebouwd en de tennisbanen met clubgebouw van TC Deurne aangelegd.⁸¹ Renders-de Wit (2011) onderscheidde 'Kasteelcomplex Groot & Klein Kasteel Deurne' als één van de Deurnese landschapskwaliteiten.⁸²

Een landschapsverfraaiing bij de Hazeldonk, de buitenplaats van de kasteelheren van Vlierden, dateert vermoedelijk uit de tweede helft van de 18e eeuw (figuur 59). De heerlijkheid met het goed Hazeldonk werd in 1755 aangekocht door Johan Franciscus d'Aumerie (1714-1781), een militaire arts uit Venlo. Hij gebruikte het als buiten, dat niet te ver weg lag van zijn werk in Venlo. Hij moet vooral actief geweest zijn in de bosbouw; toen de omgeving nog uit eindeloze heidevelden bestond, was hij al bezig om bos op zijn Vlierdense buiten aan te planten. Hij liet een aantal kaarsrechte lanen over zijn buitenplaats aanleggen, die als wegen grotendeels nog bestaan (figuur 60). De lanen naar het zuiden, noorden (Hazeldonksedreef) en oosten zijn nog goed herkenbaar; de laan naar het westen is de huidige Hazeldonkseweg (die weg was toen nog niet naar het oosten doorgetrokken).

De laatste oude buitenplaats van de gemeente Deurne is het jachthuis van de familie De Maurissens op de Baarschot. In 1796 betrok deze familie, net als D'Aumerie afkomstig uit Venlo, dit huisje, en lieten het *in een weelderige Franse stijl* inrichten. In 1822 werd de familie in de adelstand verheven, en tot in de jaren '80 van de 19e eeuw bewoonden zij het huis. Nog in 1926 lieten de laatste twee erfdochtertjes een kapel over het graf van hun grootvader op het oude kerkhof van Vlierden inrichten.⁸³ Daarna verviel het huis, en dat zal ook wel voor de bescheiden geometrische tuinaanleg gegolden hebben. Op topografische kaarten is de tuin al niet meer als zodanig herkenbaar. In het kader van de ruilverkaveling Astense Aa werd het huis in 1965 gesloopt (figuur 61). Van de tuin resteert nu nog een heuveltje, eens een uitzichtpunt of plek van een theekeupel (figuur 62, figuur 63 en figuur 64).⁸⁴

⁸¹ Theodore baron de Smeth (1919-1988) had het eerste recht om een huis te mogen bouwen in de kasteeltuin, ook na de verkoop van de gronden aan de gemeente in 1949. Hij stond dit recht af aan de oudste zoon van dr. Hub van Doorne, die er vervolgens het landhuis Wolfsberg liet bouwen.

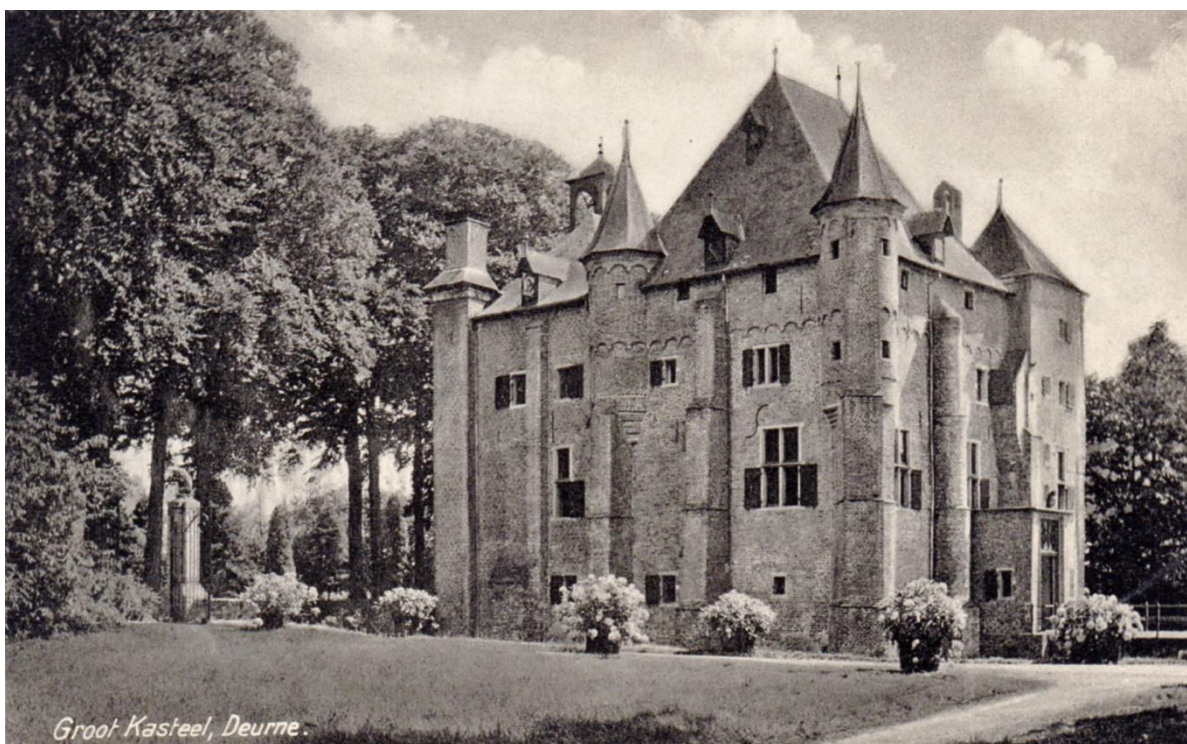
⁸² Renders-de Wit 2011: 28-29

⁸³ Beijers & Koolen 1996: 169

⁸⁴ Op de eerste topografische kaart van Vlierden uit 1895 staat dit heuveltje al in een perceel akkerland ingetekend.



Figuur 55. Op de Tranchotkaart (1802-1828) herkennen we nog de geometrische perken in de omgrachte tuin bij het Groot Kasteel en het latere park als onderdeel van de beemden daarachter.



Figuur 56. Het Groot Kasteel met de bijbehorende entree en tuin, tussen 1908 en 1916 (foto: Deurnewiki).



Figuur 57. De centrale weide van het Engelse landschapspark bij het Groot Kasteel (foto: RAAP, 8 april 2020).



Figuur 58. Het park bij het Klein Kasteel, waarschijnlijk eind 19e eeuw. De zware schoorsteen op het dak van de woontoren was nog niet vervangen door de twee pironnen. Een identieke ingreep aan het Groot Kasteel werd in 1906-1908 gedaan; bij het Klein Kasteel zal het ook omstreeks die tijd gebeurd zijn (zie Keunen, 2019) (foto: Deurnewiki, collectie Oudheidkamer).



Figuur 59. Het huis op de Hazeldonk (foto: RAAP, 8 april 2020).



Figuur 60. Eén van de historische lanen van de Hazeldonk (foto: RAAP, 8 april 2020).



Figuur 61. Het huis op de Baarschot, met aangrenzend de bijbehorende boerderij (foto: Deurnewiki).



Figuur 62. De tuin van de Baarschot op het kadastraal minuutplan, 1832. In het midden herkennen we het heuveltje, hier vierkant weergegeven, met linksboven 'boomgaard' en onder 'tuin'.



Figuur 63. Het besproken heuveltje op de Baarschot, deel van de tuinaanleg van het huis van De Maurissens, 1981 (foto: Deurnewiki, collectie Harry Brouwers).



Figuur 64. Het heuveltje nu, met nog maar één boom en inmiddels op het gegroeide erf gelegen (foto: RAAP, 8 april 2020).

JONGE BUITENPLAATS IN HET ZANDGEBIED (LJ1)

Tot de jonge buitenplaatsen in het zandgebied rekenen we de hiervoor al besproken uitbreiding van het park bij het Groot Kasteel (ca 1910; deels verdwenen bij de aanleg van de Helmondsingel) en de villatuin rond De Wieger. De jonge arts Hendrik Wiegersma liet in 1922 een woonhuis met praktijk en apotheek in neo-rennaissance-stijl bouwen aan de Liesselseweg (figuur 65 en figuur 66). Het pand werd ontworpen door gemeentearchitect Cor Roffelsen (1889-1958), die eerder ook al De Romein voor Hendrik Ouwering had ontworpen.

Wiegersma legde rond het huis eigenhandig een parkbos aan, dat in zijn oorspronkelijke omvang – ingeklemd door enkele akkerpaden – op de topografische kaart van 1936 is vastgelegd. Vóór 1958 werd het bos naar het noorden en zuiden verder uitgebreid. Na de dood van Wiegersma in 1969 vestigde oud-huisarts Adriaan Weijnenborg (1921-1972) zich hier. Na zijn vroege dood in 1972 kocht de gemeente Deurne het pand om het als gemeentemuseum te kunnen bestemmen. In het parkbos werden huizen gebouwd en een straat aangelegd, en een klein deel langs de Liesselseweg werd gekapt. De zoon van Hendrik Wiegersma, Friso Wiegersma (1925-2006), ontleende enkele regels uit zijn lied Het Dorp, geschreven voor levenspartner Wim Sonneveld, aan zijn ouderlijk huis: *'En langs het tuinpad van*

mijn vader, zag ik de hoge bomen staan In 2008 kreeg een pad in het bos officieel de straatnaam Het tuinpad van mijn vader.⁸⁵



Figuur 65. De Wieger, kort na de oplevering, van de achterzijde. Het eerste bosplantsoen was toen ook al aangeplant (foto: Deurnewiki).

⁸⁵ https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Het_tuinpad_van_mijn_vader



Figuur 66. De Wieger aan de Oude Liesselseweg, huidige situatie (foto: RAAP, 8 april 2020).

JONGE BUITENPLAATS IN HET VEENGEBIED (LJ2)

Helenaveen was bij uitstek een gepland, doordacht landschap. In 1889 werd daar de bouw van een directeursvilla met kantoren en bijgebouwen aanbesteed. Bij Villa Gena werd een siertuin aangelegd, met vijverpartij en boompartijen. De tuin is grotendeels bewaard gebleven, de villa is verdwenen (figuur 67 en figuur 68).⁸⁶

⁸⁶ https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Geldersestraat_2



Figuur 67. De siertuin van Villa Gena, Helenaveen (foto: Deurnewiki, collectie Gemeente Deurne).



Figuur 68. De tuin rond het nieuwe huis, met op de voorgrond de Helenavaart (foto: RAAP, 8 april 2020).

Jonge heide- en broekontginningen

INLEIDING

Technische veranderingen in de landbouw en de stimulering van bos- en landbouw door de (rijks)overheid leidden vanaf de 19e eeuw tot de grootschalige ontginning van heide op de Nederlandse zandgronden. In Noord-Brabant waren deze heidegronden vanouds eigendom van de gemeenten, wat de ontginning eenvoudiger maakte dan in Gelderland, Overijssel en Drenthe, waar een verdeling van markegronden aan de ontginning vooraf moest gaan. De ontginning van de heidegronden van Bakel,

Gemert en Boekel is eerder uitgebreid bestudeerd door dr. Paul Thissen.⁸⁷ We zullen in onze analyse van de ontwikkelingen in Deurne proberen aan te knopen bij zijn ideevorming over de noordelijke Peelgemeenten. Hij plaatste de heideontginningen daarbij in een sociaal-maatschappelijk en sociaal-economisch kader. Na analyse van de verschillende ontginningen in die gemeenten kwam hij tot de volgende ontginningsfasen (figuur 69):

- Keuterontginningen: kleinschalig, onregelmatig, afwisseling van grasland en bouwland, perceelsrandbegroeiing langs met name grasland, vrij dichte maar geen geconcentreerde bebouwing van keuterboerderijtjes en arbeiderswoningen (ca 1835 – 1900);
- Boeren-uitbreidingsontginningen: kleinschalig, afwisseling tussen regelmatigheid en onregelmatigheid, met name grasland, maar ook bosjes en bouwland, perceelsrandbegroeiing, en weinig/geen, verspreid gelegen bebouwing (1850-1920, met name 1880-1900);
- Landgoederenontginning: grootschalig, regelmaat per landgoed maar verschillen tussen landgoederen, afwisseling tussen bouwland en grasland, grote complexen dennenbos, lanen, soms veel perceelsrandbegroeiing, verspreide bebouwing (grote boerderijen, landhuizen, dienstwoningen) (1890-1920);
- Gemeenteheidebebossing: regelmaat, zeer eenzijdig grondgebruik, ontbreken van bebouwing (m.n. 1930-1940);
- Planmatige-boerenontginning: midden-schaalniveau, regelmaat, afwisseling bouwland-grasland, verspreide boerderijbebouwing (1920-1940).

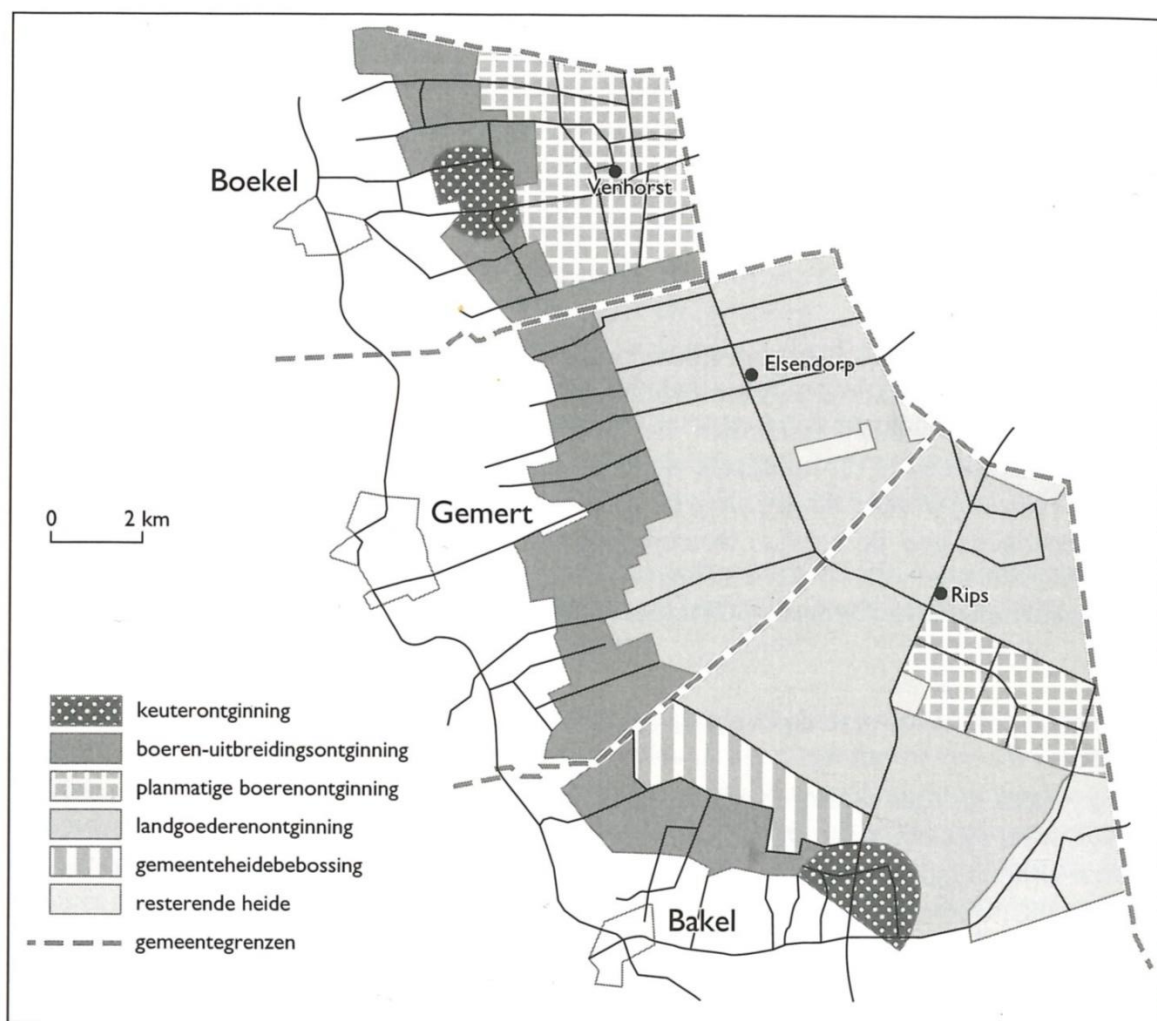
Sommige ontginningen in Boekel, Gemert en Bakel vertoonden deze specifieke kenmerken, andere hadden van alles iets.⁸⁸ Vanwege de iets andere benadering en enige inhoudelijke verschillen komt onze indeling niet volledig overeen met die van Thissen. Waar mogelijk leggen we verbanden. De overgang van kleinschalig in het westen naar grootschalig in het oosten, met hier en daar enige heidebebossingen in de oostelijke helft, komt met de buurgemeenten overeen.

Visueel veranderde het landschap in deze periode ook sterk. Plaggenbemesting hoorde tot het verleden en prikkeldraad verving de oude heggen, iets waar pastoor Roes zich, naast het gebruik van kunstmest, ook sterk voor maakte.⁸⁹

⁸⁷ Thissen 1993

⁸⁸ Thissen 1993: 257-259

⁸⁹ Haartsen 2007: 17; Van de Kerkhof 2019: 13



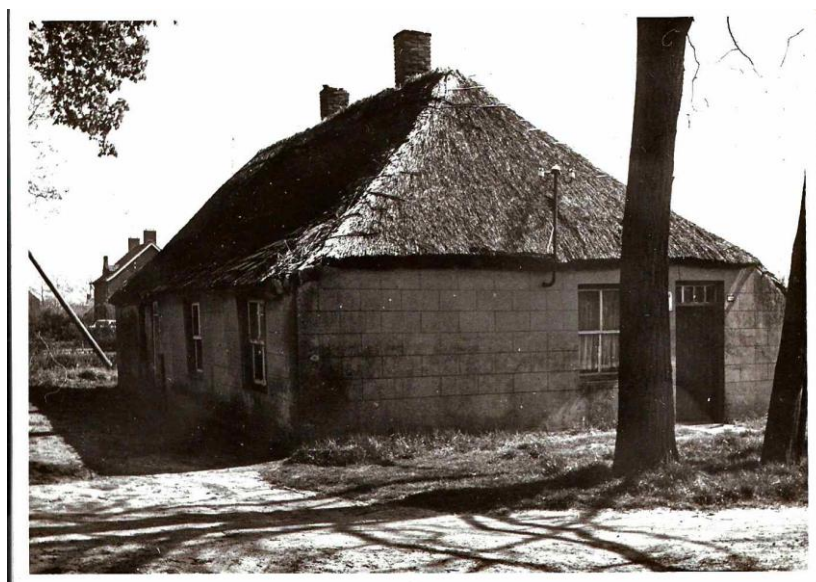
Figuur 69. Verdeling van de jonge ontginningen in Boekel, Gemert en Bakel, van kleinschalig in het westen naar grootschalig in het oosten, met zowel in de westelijke als oostelijke helft enige variatie (bron: Thissen 1993: 258).

KLEINSCHALIGE DROGE HEIDEONTGINNING (HD1)

De kleinschalige droge heideontginningen sluiten vaak aan op het oudere cultuurland en de iets oudere nieuwe erven. Veelal liggen ze aan de droge, westelijke kant van de gradiënt, in tegenstelling tot de vochtige evenknie waarop we hierna nog terugkomen. Het betreft dan bijvoorbeeld de droge heideontginning van Middelberken, die aan de zuidrand van de dekzandrug van de Walsberg, het gebied tussen Vlierdenseweg en Leembaan, de oostrand van de Liesselse Bossen, een terrein vlakbij de Hazeldonk, de rand van het beekdal bij het Zand, de droge heideontginning tussen Sloot en Heitrak alsmede een langgerekte zone tussen het Broek in Neerkant en de Peelontginningen. De ontginningen waren meestal kleinschalig, zoals de naam al zegt, en akkerland was het overwegende grondgebruik. De bebouwing lag er verspreid, en ook grasland en bosjes kwamen voor. De ontginningen dateren vanaf het midden van de 19e eeuw, maar ook in de jaren '30 van de 20e eeuw werd er nog aan gewerkt. We weten niet al teveel over de ontwikkelaars, maar voor de omgeving Berkenstraat in Deurne is bekend dat de gemeente Deurne hier achter zat. De gemeente liet hier in 1874 een terrein langs de Vlierdenseweg ontginnen, en bouwde er een groot aantal huisjes (figuur 70).

In dezelfde periode werd mogelijk de Sint-Jozefstraat, een oud heidepad, rechtgetrokken en werd er een aantal dwarswegen aangelegd, de huidige Rembrandt van Rijnstraat, Ferdinand Bolstraat en Jan Vermeerstraat. Ook die ontginning is vermoedelijk door de gemeente geïnitieerd.

De meeste kleinschalige ontginningen zijn nog herkenbaar, alhoewel de schaalvergroting ook hier heeft toegeslagen (figuur 71). Een klein deel is bebouwd (met name die in de Sint-Jozefparochie), en de ontginning tussen Sloot en Heitrak is sterk aangetast doordat de A67 met een afslag en een nieuwe verbinding tussen noord en zuid in dit gebied zijn aangelegd. De regelmatige structuur van de meeste ontginningen heeft er echter voor gezorgd dat de herkenbaarheid vrij groot gebleven is.



Figuur 70. Het huisje Vlierdenseweg 105-107 uit 1874, gelegen in de gemeenteontginning tussen Vlierdenseweg en Beukenstraat (foto: Deurnewiki).



Figuur 71. De fors opgeschaalde ontginningen aan de Kouterdreef (foto: RAAP, 8 april 2020).

ONREGELMATIGE DROGE HEIDEONTGINNING (HD2)

De onregelmatige tegenhanger van de kleinschalige droge heideontginning, zoals hiervoor besproken, is de onregelmatige droge heideontginning. De landschappelijke ligging is vergelijkbaar, overwegend aan de westzijde van de oudere ontginningen. De schaal is echter veel kleiner: het gaat meestal om vrij kleine gebiedjes. Slechts in enkele gevallen, zoals rond de plek waar spoorlijn en Helmondseweg elkaar het dichtst naderen, gaat het om iets grotere ontginningen. Ook hier gaat het overwegend om akkerland, maar de variatie was er groter: er komen ook gebiedjes voor met relatief veel bos, of met een aanzienlijke hoeveelheid grasland. Ook bebouwing kwam voor, in absolute aantallen relatief weinig door de geringe omvang van de gebiedjes (figuur 72). Een kenmerkend voorbeeld is het heidegebied ten noorden van het oudere gehucht Heieind, waar een relatief onregelmatige trechter tussen regelmatiger ontginningen voorkwam. Ook ten noorden van het gehucht Donschot kwam een dergelijke onregelmatige heideontginning, met een spinnenweb van wegen, voor. Ook hier is de wegenstructuur vaak wel bewaard gebleven, maar door de gegroeide omvang van de erven (terwijl natuurlijk de ontginningen niet meegroeiden) zijn de heideontginningen als zodanig vaak slecht herkenbaar (figuur 73). De spinnenwebben van wegen zijn vaak de belangrijkste indicatoren voor dit landschapstype.



Figuur 72. Een zeldzaam voorbeeld van klein keuterboerderijtje dat de tijd lang wist te trotseren, Rodegraafweg 26. In 2019 stond het pandje met een gaaf interieur er nog, maar spoedig daarna is het gesloopt (foto: Funda).



Figuur 73. Heideontginningen bij de Donschot (foto: RAAP, 8 april 2020).

GROOTSCHALIGE DROGE HEIDEONTGINNING (HD3)

Doorgaans, maar niet noodzakelijkerwijs, van jongere datum zijn de grootschalige droge heideontginningen. We vinden ze vanzelfsprekend aan de 'droge' kant van de gemeente, maar ook in de droge delen van het Peelgebied. Karakteristiek is nog steeds een zwaartepunt op bouwland, maar ook dat de wegen er veelal wat verder van elkaar lagen, waardoor de ontginningen grootschaliger van karakter waren. Bebouwing kwam er voor, maar in veel geringere dichtheden dan in de kleinschalige heideontginningen, wat wijst op een centrale aansturing met gebruik vanuit het oude cultuurland of vanuit grote gemeentelijke boerderijen. Een klassiek voorbeeld in Deurne is de gemeenteboerderij De Nachtegaal aan de Wittedijk 18 (figuur 74). De pachter presenteerde de opmerkelijke boerderij als 'modelboerderij'. De stichting was geen financieel succes.⁹⁰ Het land werd verdeeld in een aantal stroken door de aanleg van wegen tussen Wittedijk en Ommezwanksedijk. Die werden beplant met laanbomen. Daartussen lagen de landerijen, deels akkerland en deels grasland, en waar nodig dicht begreppeld om het water weg te krijgen. Midden in het terrein lag een langgerekte zandrug, die met dennen werd beplant. Een soortgelijke ontginning is Lovinkhof ten noorden van de Langstraat. Het zuidoostelijk deel van de ontginning van de Nachtegaal kende in de 19e eeuw nog restanten van particuliere vervening; dit deel zou feitelijk onder de veenkoloniale ontginning (Vn6) horen. Om de landschappelijke eenheid van de Nachtegaal bij elkaar te houden, hebben we het gebied niet in tweeën gedeeld.



Figuur 74. De gemeentelijke pachtboerderij De Nachtegaal, middelpunt van een uitgestrekte planmatige heideontginning (foto: Deurnewiki, collectie Gemeente Deurne).

⁹⁰ https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Wittedijk_18; Van de Kerkhof 2019: 126 e.v.

In het westen van Deurne ging het niet om dergelijke 'modelontginningen' met monumentale pachtboerderijen. Het betrof daar eerder ontginningen voor – vermoedelijk – de uitbreiding van bestaande boerderijen, zoals tussen Bruggen en de Molenhof, ten oosten van het Zandbos (met enkele erven aan de Bruggenseweg), Het Ven in Vlierden ⁹¹ en de Derpse Heide tussen Burgemeester Roefslaen en de Vrekwijkse Loop. De ontginningen zijn vrijwel zonder uitzondering vroeg-20e-eeuws. De grootschalige heideontginningen zijn door hun structuur vaak nog goed herkenbaar, voor zover niet bebouwd, zoals voor de Derpse Heide deels geldt. De monumentale heideontginning van de Nachtegaal is aan het begin van de 21e eeuw bestemd voor de vestiging van een glastuinbouwgebied. Vooruitlopend daarop zijn boerderijen afgebroken en laanbomen gekapt. Dat heeft de ontginning als landschappelijke eenheid forse schade toegebracht (figuur 75).



Figuur 75. De grootschalige heideontginning van de Nachtegaal (foto: RAAP, 8 april 2020).

PLANMATIGE HEIDE- EN/OF STUIFZANDBEBOSSING (HD4)

Deurne is rijkelijk voorzien waar het gaat om heide- en stuifzandbebossingen. De belangrijkste complexen zijn het Zandbos (figuur 76), de Walsbergse Bossen, de Brouwhuissche Heide, de Vlierdens-Liesselse Bossen (figuur 77), de Neerkantse Bossen en de uiterste rand van de Dennendijkse Bossen. Verder liggen verspreid nog kleinere bossen, waarvan die bij Bruggen dan weer de grootste is. De naaldbossen werden aangelegd om de bestaande ondergrond te kunnen vastleggen

⁹¹ Deze laatste ontginning was vermoedelijk geheel of deels een particuliere heideontginning van Hendrik Wiegersma. Hij liet er later zijn familiebegraafplaats aanleggen.

en om de Limburgse mijnbouw van naaldhout te voorzien. Er werd daarom vrijwel uitsluitend naaldhout aangeplant, dat ook nog eens goed op de schrale ondergrond kon groeien.

Tot in de 20e eeuw waren deze gebieden uitgestrekte heide- en stuifzandcomplexen. De uitputting was ontstaan door intensief landgebruik, met name het steken van plaggen en de begrazing door schapen. Zo weten we van de Walsbergse Bossen dat de ondergrond daar in het midden van de 16e eeuw moet zijn gaan stuiven⁹²; in 1626 is er sprake van de zandverstuiving van de *Haegeijnsche Berghe*.⁹³ Dat past uitstekend bij de periode dat volgens Vangheluwe en Spek het bodemgebruik geïntensiveerd werd (1350-1550).⁹⁴ Elders op het Brabantse zand is zelfs al vanaf de 13e eeuw sprake van verstuivingen.⁹⁵ Het is dus niet onaannemelijk dat ook de andere stuivende gebieden in de gemeente Deurne in die periode deze kritische mijlpaal in de degradatie van de ondergrond bereikt hebben. Het Zandbos, waarvan de naam voor het eerst in 1868 wordt genoemd, is er zelfs naar genoemd. Deurne liet zijn gemeentebossen aanleggen met de hulp van Staatsbosbeheer.⁹⁶ Voor het Zandbos bestond nog een plan van de Heidemij met een sterrenbos ten noorden van de Helmondsingel, ijsbaan naast het huidige Rijtven en kinderspeelplaats achter het sterrenbos van de Twentse landschapsarchitect Watzte, maar dat bleek te duur.⁹⁷

Waar mogelijk kennen de bossen een regelmatig grid, maar op veel plekken volgen de boswegen de aanwezige reliëfliijnen van het stuifzandreliëf. Die stuifzanden bevonden zich voornamelijk aan de randen van de heideterreinen, op de woeste gronden die het dichtst tegen de cultuurgronden lagen. We zien zulke beboste stuifzandrelicten onder meer in het oostelijke Zandbos, ter plaatse van het Bungalowpark De Bikkels⁹⁸ en ten noorden van de Hertsberg. Afwijkend is het stuifzandreliëf van de Liesselse Bossen, waar het centraal in het gebied lijkt te liggen. De Neerkantse Bossen zijn zo klein dat ze vermoedelijk geheel zijn gaan verstuiven.

De bossen zijn in de afgelopen decennia in veel gevallen omgevormd tot gemengde bossen. Bossen hebben niet meer uitsluitend een productiedoelstelling, maar dienen ook voor recreatie en natuur. Die recreatieve doelstelling zien we in Deurne heel expliciet terug in het Zandbos, waar de stuifduin al decennia een speelattractie voor kinderen is, in De Bikkels (figuur 78) met een bungalowpark en in de Liesselse Bossen met een motorcrossterrein. In alle gevallen heeft de situering van de functies te maken met de aantrekkelijkheid van het aanwezige reliëf. Daarnaast zijn in alle bosgebieden al vele decennia wandelroutes aanwezig.

Vermoedelijk heeft men al eerder aandacht gehad voor de aanwezige waarden in het gebied. Het Buntven, dat eigenlijk Bultven heette, is bij de bebossing van het Zandbos gespaard gebleven. Het heeft naast natuurdoelfuncties ook een recreatieve functie.

Het aantal secundaire functies binnen het bos is beperkt. We noemden al de motorcrossbaan in de Liesselse Bossen op de Galgenberg. Een tweede is het voormalig Nederlands Hippiësch Centrum aan de noordrand van het Zandbos bij Bruggen, dat in 1969 werd geopend als opleidingscentrum voor rijinstructeurs.⁹⁹ In het zuiden van dat boscomplex werd in 1969 op initiatief van de Zusters

⁹² Ellenkamp 2015

⁹³ Spamer 2010a: 162-163

⁹⁴ Vangheluwe & Spek 2008

⁹⁵ De Bont 1993: 89-91

⁹⁶ RHC Eindhoven, archief Gemeentebestuur Deurne 1813-1950, inventaris

⁹⁷ Van de Kerkhof 2019: 145

⁹⁸ Inclusief een grote stuifwal langs de aangrenzende akkers.

⁹⁹ Roosenboom 2006: 340-341

Franciscanessen uit Asten en Beek en Donk een tehuis voor lichamelijk en verstandelijk gehandicapten geopend: het Rijtven.

Renders-de Wit (2011) onderscheidde 'Mijnhout' als één van de Deurnese landschapskwaliteiten.¹⁰⁰ Datzelfde geldt voor 'Het Buntven'.¹⁰¹



Figuur 76. Het Zandbos met het Buntven (foto: Deurnewiki, collectie Gemeente Deurne).

¹⁰⁰ Renders-de Wit 2011: 7

¹⁰¹ Renders-de Wit 2011: 10-11



Figuur 77. De Vlierdense Bossen vanaf de Eikhofweg (foto: RAAP, 8 april 2020).



Figuur 78. Jeneverbesstruiken in de Bikkels (foto: Deurnewiki, collectie Gemeente Deurne).

PLANMATIGE HEIDE- EN/OF STUIFZANDBEBOSSING, TOT LANDBOUWGROND HERONTGONNEN (HD5)

Een deel van de aangeplante bossen is in een secundair stadium tot landbouwgrond herontgonnen. Het gaat vaak om kleine randen van de hierboven genoemde grote boscomplexen, maar soms ook om belangrijke vrijliggende bosgebieden. Meestal vond die kap al vóór de jaren '50 plaats, waarschijnlijk omdat het economisch gunstiger was om aan landbouw dan aan bosbouw te doen. Zo is tussen de heidebebossingen van het Zandbos en de Brouhuissche Heide een deel van het bos verdwenen, zowel ten noorden als ten zuiden van de spoorlijn. In dit gebied werd na de Tweede Wereldoorlog een mobilisatiecomplex (MOB-complex) gebouwd, later omgevormd tot bedrijventerrein.

Een tweede opmerkelijk verdwenen bos is een groot boscomplex tussen Ommezwanksedijk en Halvemaanweg (figuur 79). Het naaldbos was regelmatig ingedeeld met drie noord-zuid-lopende wegen en enkele dwarswegen. Het werd vanaf 1902-1903 aangelegd in opdracht van de gemeente Deurne.¹⁰² Waarschijnlijk omstreeks 1946 werd het bos door de gemeente gerooid¹⁰³, de ontginning naar het oosten uitgebreid en verrees in het voormalige bos een erf aan de Halvemaanweg. De dwarswegen verdwenen, de drie noord-zuid-wegen kregen laanbeplanting en bestaan nog altijd. De meest oostelijke van die drie wegen is de Bosrandweg – een naam die op het vroegere boscomplex teruggaat.

De landbouwontginningen die uit deze gerooide bossen voortkwamen, zijn meestal nog aanwezig. Soms ook zijn deze ontginningen later weer bebouwd, zoals het Pastoorsbos in de Sint-Jozefparochie. Dat bos werd vóór 1882 aangelegd op de heide achter het station binnen een vroege heideontginning, en vóór 1936 weer gerooid. Met de uitbreiding van de Sint-Jozefparochie werden deze landerijen geleidelijk volgebouwd. Het Hofke van Marijke staat op het uiterste zuidelijke deel.

¹⁰² Kadastrale leggers Deurne, reeks 2, artikel 134 / 1892

¹⁰³ Kadastrale leggers Deurne, reeks 3, artikel 134 / 2910



Figuur 79. De open ruimte waar eens het bos in de Zeilberg stond (foto: RAAP, 8 april 2020).

KLEINSCHALIGE VOCHTIGE HEIDEONTGINNING (HN1)

Hiervoor haalden we al aan dat de kleinschalige droge kampongtingingen vooral in het westelijke deel van de gemeente Deurne lagen, de vochtige evenknie aan de oostzijde. Vooral de kwelsituatie rond de Peelrandbreuk heeft een grote rol gespeeld in het uiterlijk van deze ontginningen. Ondanks hun kleinschaligheid gaat het om soms grote, systematisch ontgonnen gebieden. Strakke wegenpatronen met daartussen strook- of blokvormige kavels grasland met perceelsrandbeplanting: dat was het beeld dat ontstond. Bebouwing kwam vaak wel voor, maar niet in heel hoge dichtheden. We zien dit onder meer bij de Diepe Leggen ten oosten van de Milhezerdijk (figuur 80 en figuur 81) en het Riet en de Nastreek aan weerszijden van de Witte Dijk (figuur 82). Andere vochtige heideontginningen, iets minder regelmatig van aard, vinden we aan de oostzijde van de Breemortel, ten zuidoosten van Liessel en in de Hoekse Kuilen bij Neerkant. Het best onderzocht van deze gebieden is het Riet. Daar werd vanaf de late 18e eeuw in smalle stroken nieuw land uitgegeven, een ontwikkeling die zich tot ver in de 19e eeuw voortzette volgens hetzelfde patroon. Ten noorden van de Witte Dijk kwamen zo 10 parallelle wegen tot stand, met afwateringsloten langs deze wegen die aan de noordzijde op een haakse watergang uitkwamen. De ontginning kende voornamelijk grasland, maar ook akkerland en zelfs kleine bosjes kwamen voor. De eerste wegen liepen niet door over de Witte Dijk omdat ze daar doodliepen tegen de ontginning van de Merlenberg, maar verder oostelijk kon dat wel. Zo werd een vergelijkbaar patroon tot aan de Ommezwanksedijk doorgezet. De overgang naar de latere, even brede ontginning van de Nachtegaal werd de achtergrens.

Eén van Deurnes eerste ruilverkavelingen vond plaats op de Heiakker en in 't Riet, kort na de Tweede Wereldoorlog (figuur 83). Dat leidde ertoe dat de verkaveling werd opgeschaald en om-en-om een weg verdween en bleef bestaan. De waterlopen langs de opgeheven wegen bleven in verband met de

afwatering wel bestaan. Het oude patroon bleef zo voor een belangrijk deel herkenbaar, maar een efficiënt gebruik van het gebied werd mogelijk.

Een vergelijkbaar lot trof de andere kleinschalige vochtige heideontginningen. Om het land intensiever te kunnen gebruiken, werd de verkaveling veelal opgeschaald. De oude bebouwing verdween bovendien grotendeels; er zijn nog maar weinig tot geen boerderijen uit de beginperiode over.



Figuur 80. Misschien wel de best bewaarde kleinschalige heideontginning is die van de Diepe Leggen in de Walsberg, vooral rond de Kievitweg (foto: RAAP, 8 april 2020).



Figuur 81. In de Diepe Leggen vinden we nog fraaie historische bebouwing (foto: RAAP, 8 april 2020).



Figuur 82. De net gestarte ontginning van Het Riet, rechts in beeld, met de eerste van tien stroken voltooid (Tranchotkaart, 1802-1804).



Figuur 83. De Nieuwe Wittendijk, een bewaard gebleven ruilverkavelingsweg in de Heiakker (foto: RAAP, 8 april 2020).

ONREGELMATIGE VOCHTIGE HEIDEONTGINNING (HN2)

In tegenstelling tot de onregelmatige droge heideontginningen gaat het bij de vochtige variant daarvan niet om snippers, maar om een aantal eenheden van substantieel formaat. We vinden een dergelijk gebied bijvoorbeeld oostelijk van de Merlenberg, waar sprake was van een zeer kleinschalig landschap met relatief onregelmatige structuur, gekenmerkt door een afwisseling van gras- en bouwland en een hoge dichtheid aan boerderijtjes (figuur 84). Andere eenheden liggen eveneens op de overgang van de nieuwe erven naar de grootschalige ontginningen van het Peelgebied, zoals ten noorden en ten zuidoosten van de Hoogdonk.

De structuur van het eerstgenoemde gebied in de Zeilberg is goed bewaard gebleven en nog herkenbaar, ondanks het verloren gaan van de nodige beplanting en de forse opschaling van een aantal bedrijven. Voor veel andere deelgebieden geldt dat de landschappen zo zijn opgeschaald, dat er nauwelijks nog verschil te zien is met de aangrenzende grootschalige heideontginningslandschappen of juist de oudere kleinschalige, regelmatige heideontginningen. Dat geldt onder meer voor de genoemde vochtige heideontginningen ten zuidoosten van de Hoogdonk.

Op de overgang van een kleinschalige naar een onregelmatige vochtige heideontginning lag Deurnes tweede ontginningsboerderij, aanmerkelijk klein(schalig)er van opzet dan de Nachtegaal, namelijk De

Leijsing aan de Leijsingweg. Het bedrijfje was een hectare of 10 groot, maar bleek al snel bebouwing van slechte kwaliteit te hebben.¹⁰⁴



Figuur 84. Een onregelmatige heideontginning aan de Veendijk, Zeilberg (foto: RAAP, 8 april 2020).

GROOTSCHALIGE VOCHTIGE HEIDEONTGINNING (HN3)

De grootschalige vochtige heideontginningen vinden we vooral in het oostelijk deel van de gemeente (figuur 85). Hier is, waarschijnlijk grotendeels op initiatief van de gemeente, grootschalig ontgonnen. Het zijn de vochtige varianten van de hiervoor al genoemde ontginning van de Nachtegaal. In het noorden van de gemeente vinden we een dergelijke ontginning aan weerszijden van de Bakelseweg. Randbeplanting kwam er niet meer voor, de gebieden waren landschappelijk grotendeels open. De bebouwingssituatie was gelijkaardig: meestal lag er een serie erven aan de doorgaande weg door de ontginning of aan wegen daarachter. Van één centrale hoeve als bij de Nachtegaal was geen sprake. Opvallend is dat veel percelen zó nat waren, dat ze voorzien moesten worden van een heel dichte begreppeling.

Veel van de ontginningen waren zoals gezegd gemeenteontginningen. Een herkenbaar voorbeeld daarvan is de ontginning ten oosten van de Snoertsebaan. Daar werden in 1922 vier gelijke pachtboerderijen in opdracht van de gemeente Deurne gebouwd: de Beekheidehoeve (Snoertsebaan 20), de Rosinahoeve (Snoertsebaan 22), de Veldhoeve (Snoertsebaan 24; figuur 86) en de

¹⁰⁴ Van de Kerkhof 2019: 132-133

Snoertsehoeve (Snoertsebaan 26). Een Liesselse aannemer bouwde ze.¹⁰⁵ Ook kwam het voor dat er grond in erfpacht werd uitgegeven en de boer zelf de ontginning moest laten uitvoeren en een boerderij moest bouwen, zoals tussen Wilgenroosweg en Soeloop.¹⁰⁶

Ingeklemd tussen het Kanaal van Deurne, de Kanaalstraat, de Soeloop en de Snoertsebaan vinden we een gebied dat in 1930 en 1931 door de gemeente Deurne aan de gemeente Helmond werd verkocht. Het moest vervolgens door Helmondse werklozen in het kader van de werkverschaffing worden ontgonnen. Toen de gemeente Deurne de grond niet wilde terugnemen, organiseerde de gemeente Helmond uiteindelijk de verkoop aan een zestal Helmondse. De ontginning bleek slecht uitgevoerd, en er kwam een herontginning. Wat niet herontgonnen werd, viel terug tot woeste grond. Oostelijk van het Leegveld vinden we er in dit ontginningsblok nog een voorbeeld van.¹⁰⁷

De ontginningen zijn door hun grootschaligheid goed herkenbaar en relatief robuust voor veranderingen. Veel van de vroegere pachtboerderijen bestaan als gebouw nog, al zijn ze al lang aan de pachters verkocht en/of afgebroken. De belangrijkste bedreiging voor dit landschap is de vernatting van het gebied aan de randen van de Peelvenen ten behoeve van natuurontwikkeling.



Figuur 85. Een grootschalige heideontginning noordelijk van de Langstraat, met rechte wegen en laanstructuren (foto: RAAP, 8 april 2020).

¹⁰⁵ https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Ontginningsboerderijen_aan_de_Snoertsebaan

¹⁰⁶ Van de Kerkhof 2019: 242

¹⁰⁷ Van de Kerkhof 2019: 163 e.v.



Figuur 86. De voormalige gemeentelijke pachtboerderij Veldhoeve aan de Snoertsebaan, ca 1990 (foto: Deurnewiki / Liessels Historisch Erfgoed).

SECUNDAIRE FUNCTIES (HS1)

Enkele functies zijn vermoedelijk tijdens of kort na de ontginning in de heideontginningen ontstaan, zodat we ze niet aan een feitelijke ontginning kunnen toewijzen. Het gaat concreet om de vestiging van het Missiehuis (1954) en de oprichting van de kalkzandsteenfabriek 'De Hoogdonk' in Liessel (1954). De laatstgenoemde fabriek werd in 1954 opgericht door Bert van den Brink (1927-2014), die ook in Ossendrecht en Genk (B) vergelijkbare kalkzandsteenfabrieken oprichtte. De plas die door de winning op de Peelhorst ontstond draagt zijn naam: "D'n Brink". Het is een rijke vindplaats voor fossielen gebleken (figuur 87).

Het Missiehuis Sint-Willibrord aan de Vlierdenseweg in Deurne werd in 1954 geopend als herbouw van het in 1944 verwoeste klooster van de Paters SVD in Uden. Er was een kleinseminarie gevestigd van de Missionarissen van Steyl. In 1951-1952 vond de besluitvorming plaats, en in augustus 1952 werd de 18 hectare grond voor 23.000 gulden aan de paters overgedragen. De Bossche architect Van Halteren ontwierp een carrévormig gebouw met separate kapel in traditionalistische bouwstijl. Het kleinseminarie groeide uit tot een zelfstandig gymnasium, dat in de jaren '90 nieuwbouw aan de Beukenstraat, aan de oostzijde van het Missiehuisterrein, kreeg. Rond het Missiehuis werd, deels op de vroegere heide en deels op een oude bouwlandkamp, een parkbos met vijver (tevens zwembad) en begraafplaats aangelegd (figuur 88).



Figuur 87. Zicht op het industriële complex van de Hoogdonk met winningsplas (foto: RAAP, 8 april 2020).



Figuur 88. Het Missiehuis Sint-Willibrord in de beginjaren, gefotografeerd vanaf de Vlierdenseweg (foto: Deurnewiki).

Veenkolonien

TEN GELEIDE

Tot in de 20e eeuw werd er door particulieren turf gestoken. De economisch meest interessante delen werden ook industrieel verveend. Nadien werd een deel van het gebied tot landbouwgrond ontgonnen. Daarbij is het belangrijk voor ogen te houden dat er geen harde scheiding aan te brengen is tussen enerzijds heideontginningen en anderzijds tot landbouwgrond omgevormde, voorheen uitgeturfde gebieden. Ook in gebieden die we als heideontginning beschouwen kwam bijvoorbeeld particuliere turfwinning voor, zoals in de ontginningseenheid van de Nachtegaal. De jongste ontginningen van industrieel verveende gebieden, nabij de Hoge Brug, die deels pas vanaf de jaren '50 van de 20e eeuw in landbouwkundig gebruik genomen konden worden, hebben het karakter van een jonge heideontginning. Andersom is het dus ook niet mogelijk om op basis van de contour van veenkoloniën de vroegere uitbreiding van het veen te reconstrueren. Daar bestond sowieso een verschil tussen de aanwezigheid van veen en de bruikbaarheid cq. economisch rendabele winbaarheid van het veen. Van de veenkoloniën is een deel bewaard gebleven als (rest)veen, een deel tot landbouwgrond ontgonnen met behoud van de karakteristieken uit de turfwinningstijd, en een deel volledig omgezet in rationeel verkavelde landbouwgrond.

VEENKOLONIAAL LINT (VN1)

Het bekendste ontworpen landschap van Deurne is misschien wel het veenkoloniaal lint van Helenaveen, de zone langs de Helenavaart waarvan het dorp Helenaveen deel uitmaakt en waar de bijbehorende ontginningen met ontginningshoeven liggen. De niet-ontgonnen delen ervan hebben we tot het restveen (Vn4) gerekend, maken dus feitelijk deel uit van het ontginningsblok, maar hebben andere kenmerken.¹⁰⁸

Aan de basis van Helenaveen staat de Bossche opzichter van Waterstaat, Jan van de Griendt (1804-1884), die in 1853 samen met zijn broer Nicolaas en George Jan Willem Carp (1798-1867) in totaal 610 hectare veengrond kocht van de gemeente Deurne en Liessel. Later werd deze concessie uitgebreid met aangrenzend veen in de gemeente Horst.

Voor de veenarbeiders werd direct een eigen dorp gesticht, genoemd naar de vrouw van Jan van der Griendt, Helena Panis. De gronden werden ondergebracht in de *N.V. Maatschappij ter Ontginning en Verveening der Peel, genaamd Helenaveen*.¹⁰⁹ Alles wat binnen de ontginning werd aangelegd, was tot ver in de 20e eeuw privébezit van de Maatschappij, zo ook de wegen en watergangen. Binnen de ontginning werd een eigen kanaal aangelegd voor de afvoer van turf en de aanvoer van materialen (figuur 91). Omdat dat niet over grondgebied van de gemeente Deurne mocht lopen, loopt het net voor het einde van het veenkoloniaal lint de gemeentegrens naar Horst aan de Maas over, en van daaruit naar het noorden, richting de spoorlijn (1866). Van der Griendt was bij de aanleg van de spoorlijn betrokken. Zijn zonen werden later verantwoordelijk voor de uitbreiding van de veenkolonie en de stichting van het dorp Griendtsveen, in de gemeente Horst. Die ontginning valt buiten het bestek van dit rapport.

De turf werd via de wijkstructuur naar de Helenavaart afgevoerd. Het betrof voornamelijk zogenaamde drietandwijken, die zowel aan de Deurnese als Horster zijde van de Helenavaart werden

¹⁰⁸ Buijks & Kuijpers 2006: 210-211

¹⁰⁹ Van de Laarschot 2005: 14-15; Van de Laarschot & Joosten 2005: 46; Van de Laarschot 2006: 136-137

aangelegd. In de nabijheid van Helenaveen werd, vermoedelijk door de ondergrond, van deze standaardstructuur afgeweken.¹¹⁰

In 1889 werd door koning Willem III het zogenaamde Fonds Willem III opgericht. Dat fonds droeg bij aan de ontwikkeling van Helenaveen ná de verving. Uiteindelijk werd in opdracht van de Maatschappij en met steun van het fonds een negental ontginningsboerderijen binnen het veenkoloniaal lint genoemd, genoemd naar leden van het Nederlands koningshuis: Koningshoeve (Grashoekseweg 5; 1918), Emmahoeve (Kaasweg 2; 1910), Hendrikhoeve (Kaasweg 6; 1912), Willem de Zwijgerhoeve (Soemeersingel 19; 1920), Nassauhoeve (Soemeersingel 61; 1916), Oranjehoeve (Soemeersingel 87; ca 1912), Wilhelminahoeve (Soemeersingel 97; 1908), Julianahoeve (Soemeersingel 107; 1910) en Hoeve Willem III (Soemeersingel 127; 1913). Drie van deze hoeven zijn geheel of gedeeltelijk verloren gegaan (waarvan twee tijdens de Tweede Wereldoorlog), van de andere zijn er drie als rijksmonument beschermd. Het is ook dit veenkoloniaal lint dat – op een snipper in het noorden na - als rijksbeschermd dorpsgezicht is aangewezen (figuur 90, figuur 91 en figuur 92).

Renders-de Wit (2011) onderscheidde 'De Veenontginning' als één van de Deurnese landschapskwaliteiten.¹¹¹ Datzelfde geldt voor de 'Koningshoeven'.¹¹²

De veenkoloniën maakten na het einde van de turfwinning ingrijpende veranderingen door. De tuinbouw was vele decennia lang de belangrijkste tak van de landbouw in het gebied. Van tuinbouw in de vollegrond veranderde dit zich na de Tweede Wereldoorlog naar tuinbouw in kassen, die lang het beeld van Helenaveen bepaald hebben. Het betreft hoofdzakelijk de verbouw van groenten, zoals tomaten en komkommer. Inmiddels is ook die vorm van tuinbouw op zijn retour.

¹¹⁰ SpellerCo Meerding, Belvedederegebied Griendtsveen – Helenaveen, samenvatting (uit dataverzameling Gemeente Deurne).

¹¹¹ Renders-de Wit 2011: 13-14

¹¹² Renders-de Wit 2011: 17-18



Figuur 89. De net aangelegde Helenaart, 1875 (foto: Deurnewiki, collectie gemeente Deurne).



Figuur 90. Oude rooms-katholieke kerk en klooster van Helenaveen, verwoest aan het einde van de Tweede Wereldoorlog (foto: Deurnewiki, collectie Gemeente Deurne).



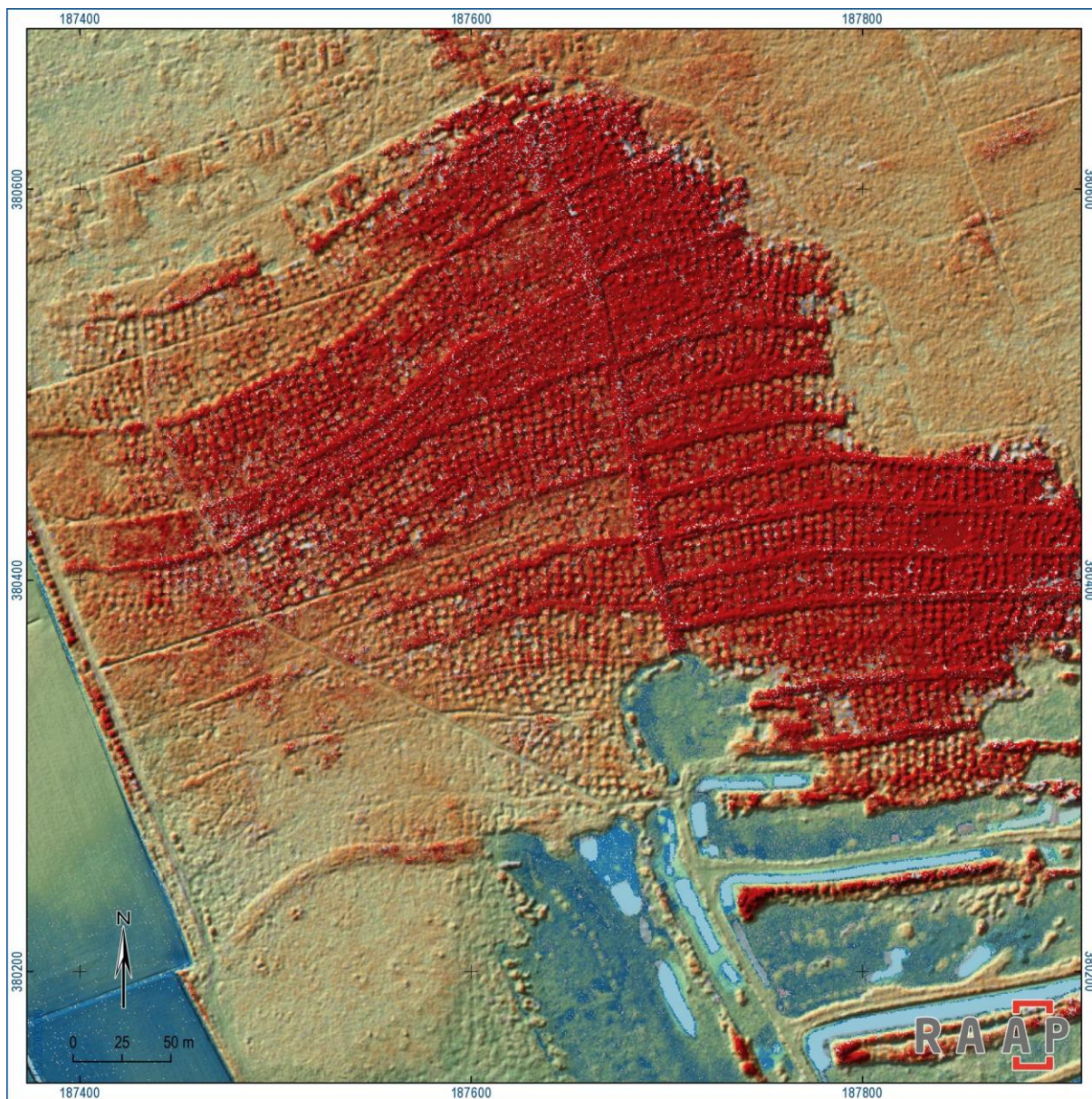
Figuur 91. Hoeve Willem III, één van de Koningshoeven (foto: Deurnewiki, collectie Heemkundekring).



Figuur 92. De rooms-katholieke kerk van Helenaveen aan de Helenavaart (foto: RAAP, 8 april 2020).

RESTVEEN MET PARTICULIERE VERVENINGSRELICTEN (VN2)

Langs de westrand van Peel zijn nog enkele stukken veen bewaard gebleven waar de industriële vervening de deels gelijktijdige, deels oudere particuliere verveningsstructuur niet heeft uitgewist (figuur 93 en figuur 94). Het gaat om enkele deelgebieden bij Liessel (met een zeer kenmerkende turfputten- of boerenkuilenstructuur ¹¹³) en een deelgebied op de Bult. De putten werden gegraven door particulieren die Peelveldjes in pacht aannamen. De structuur wijst op een hoge mate van coördinatie, maar vervolgens veel individualiteit binnen elk putje.



Figuur 93. Het markante veenputtenreliëf in de Liesselse Peel (bron: AHN3).

¹¹³ Van de Laarschot 2005: 30; Verhoeven & Keunen 2018



Figuur 94. Resten van particuliere verving op de Bult (foto: RAAP, 8 april 2020).



Figuur 95. Tot landbouwgrond ontgonnen particuliere vervingen, op de Bult (foto: RAAP, 8 april 2020).

PARTICULIERE VERVENING, TOT LANDBOUWGROND HERONTGONNEN (VN3)

De gebieden met resten van particuliere vervening waren, zo blijkt uit historisch kaartmateriaal, oorspronkelijk nog groter. Niet alleen werden delen nadien industrieel vergraven, sommige delen werden ook direct in landbouwgrond omgezet. Met name ter hoogte van het Sloot en Neerkant werden grote delen restveen nog relatief laat in landbouwgrond omgezet. Deze stukjes particuliere vervening maken daarvan deel uit (figuur 95).

RESTVEEN MET INDUSTRIËLE VERVENINGSRELICTEN (VN4)

Onder deze categorie vallen de grote gebieden die we tegenwoordig als natuurgebied beschouwen: de restveenrelictten met overal sporen van industriële vervening. Het gaat dan met name om de oude wijkstructuren, die soms heel gaaf, soms heel rudimentair in het landschap bewaard gebleven zijn. De restveenrelictten liggen deels binnen het veenkoloniaal lint van Van der Griendt, maar grotendeels erbuiten, in het veen van de gemeente Deurne. Vanaf 1863 ondernam Deurne initiatieven om ook zelf aan turfwinning te doen. Dat leidde uiteindelijk na veel strijd tot een tweede kanaal, parallel aan dat van Van der Griendt: het Kanaal van Deurne.¹¹⁴ Deurne wist er een groot fortuin mee te vergaren.

Via het kanaal werd de turf afgevoerd; bij de spoorlijn werd in 1896 – in navolging van de Fedor Wolff & Co (1883), de Maatschappij Helenaveen (1884) en Steegh en Esser (1885) een gemeentelijke turfstrooiselfabriek in gebruik genomen. Daarvoor had men de oude fabriek van Steegh en Esser aangekocht. Die van Wolff stond ernaast, die fabriek van de Maatschappij staat nog altijd nabij het dorp Helenaveen.

De omzetting van veen in landbouwgrond werd in de vroege jaren '60 al bediscussieerd, toen het besef kwam dat er ook nog wat natuur moest overblijven. De provincie Noord-Brabant stelde vervolgens een lijst van natuurgebieden op.¹¹⁵ Toch zouden er nog uitzonderingen blijven, waarvan gretig gebruik gemaakt werd. Zo legde de gemeente Deurne met toestemming van de provincie in 1966 aan het Leegveld nog een vuilstortplaats aan. Na ophef over de stort van zwaar chemisch afval werd de stortplaats uiteindelijk in 1979 gesloten.¹¹⁶

In de vroege jaren '80 van de 20e eeuw werd ook de vervening na protest van milieuorganisaties gestaakt (figuur 96 en figuur 97). Sindsdien ligt de nadruk er op natuurwaarden, sinds 1980 inclusief een wettelijke bescherming. De houding van de gemeente tegenover het ecosysteem van de Peel heeft in de jaren '70 geleid tot acties van onder meer Tij Kools, leidend tot de oprichting van de invloedrijke Werkgroep Behoud de Peel door onder meer Hans Joosten.¹¹⁷ Het blijft een dynamisch en veel besproken landschap, waar natuurontwikkelingsmaatregelen niet zelden strijdig zijn met de ideeën van de lokale bevolking over de kenmerken en identiteiten van de Peel.

¹¹⁴ Van de Laarschot 2005: 21

¹¹⁵ Van de Kerkhof 2019: 210

¹¹⁶ Van de Kerkhof 2019: 229

¹¹⁷ Van Zalinge & Buijks 2006: 195



Figuur 96. De turf in de Deurnese Peel werd via smalspoor afgevoerd. Het gaat hier om het gebied van de Veenderij Minke uit Dedemsvaart, in bedrijf tussen 1954 en 1983 (foto: Deurnewiki).



Figuur 97. De veenrestanten van 't Zinkske (foto: RAAP, 8 april 2020).

INDUSTRIELE VERVENING, TOT LANDBOUWGROND HERONTGONNEN (VN5)

Met name in het midden van de 20e eeuw werden de overgebleven veenrestanten tot landbouwgrond herontgonnen. Dat gebeurde hoofdzakelijk op drie plekken, namelijk aan de kop van de Deurnese Peel nabij het Leegveld, ten westen van het dorp Helenaveen en in veel kleinere omvang bij de Bult. Het gaat om zeer rationeel en grootschalig ingerichte landschappen uit een periode toen de nadruk al sterk op efficiëntie en opschaling gericht was. Het merendeel van de ontginningen is cultuurhistorisch maar van beperkte waarde (figuur 98); interessant is echter wel een ontginning rond een voormalig militair kamp 't Zinkske aan de Kanaalstraat tussen Liessel en Helenaveen. Door de ontginning kwam het kamp centraal te liggen in een ontginningsblok met een dicht slotenpatroon voor de ontwatering. In het kamp waren tijdens de mobilisatie troepen gelegerd, waarna het tijdens de bezetting een *Schulungslager* van de Nederlandsche Oostcompagnie werd, die tot doel had Nederlandse boeren op te leiden voor nieuwvestiging in het veroverde Oost-Europa. Na de bevrijding werd het een kamp van de Dienst Uitvoering Werken, waar werklozen gehuisvest konden worden. De dienst functioneerde tot 1954.¹¹⁸

Renders-de Wit (2011) onderscheidde 'Overgang landbouw-natuur' tussen Deurnese Peel en agrarisch cultuurlandschap als één van de Deurnese landschapskwaliteiten.¹¹⁹



Figuur 98. Jonge ontginningen langs de Lagebrugweg, met bebouwing uit de ontginningsperiode (foto: RAAP, 8 april 2020).

¹¹⁸ Het veengebied was al sinds dj. 1942 eigendom van het Ministerie van Sociale Zaken. In dj. 1950 zou er een boerderij verzezen zijn, en sinds 1954 heette het D.U.W.-kamp, 5 barakken. Die volgorde is vermoedelijk niet conform de werkelijkheid, want bebouwing stond er al vóór 1950. In dj. 1972 droeg het ministerie het kamp over aan Domeinen. Zie ook Van de Laarschot 2006: 145.

¹¹⁹ Renders-de Wit 2011: 37-38

VEENKOLONIALE LANDBOUWONTGINNING ZONDER VERVENINGSRELICTEN (VN6)

In een lange zone tussen Langstraat en spoorlijn is, anders dan ten noorden van de Langstraat en ten zuiden van de spoorlijn, al vrij vroeg een einde gekomen aan het graven van turf. We herkennen hier op historische kaarten van na 1850 dan ook nauwelijks indicaties voor particuliere en geen voor industriële turfwinning. Wel zien we een uitgebreid patroon aan boerenkuilen op de TMK uit 1838, dus eerder was het gebied daarvoor nog wel interessant. Ook de Tranchotkaart (1802-1804) geeft boerenkuilen met een padenpatroon erheen weer (figuur 99 en figuur 100).

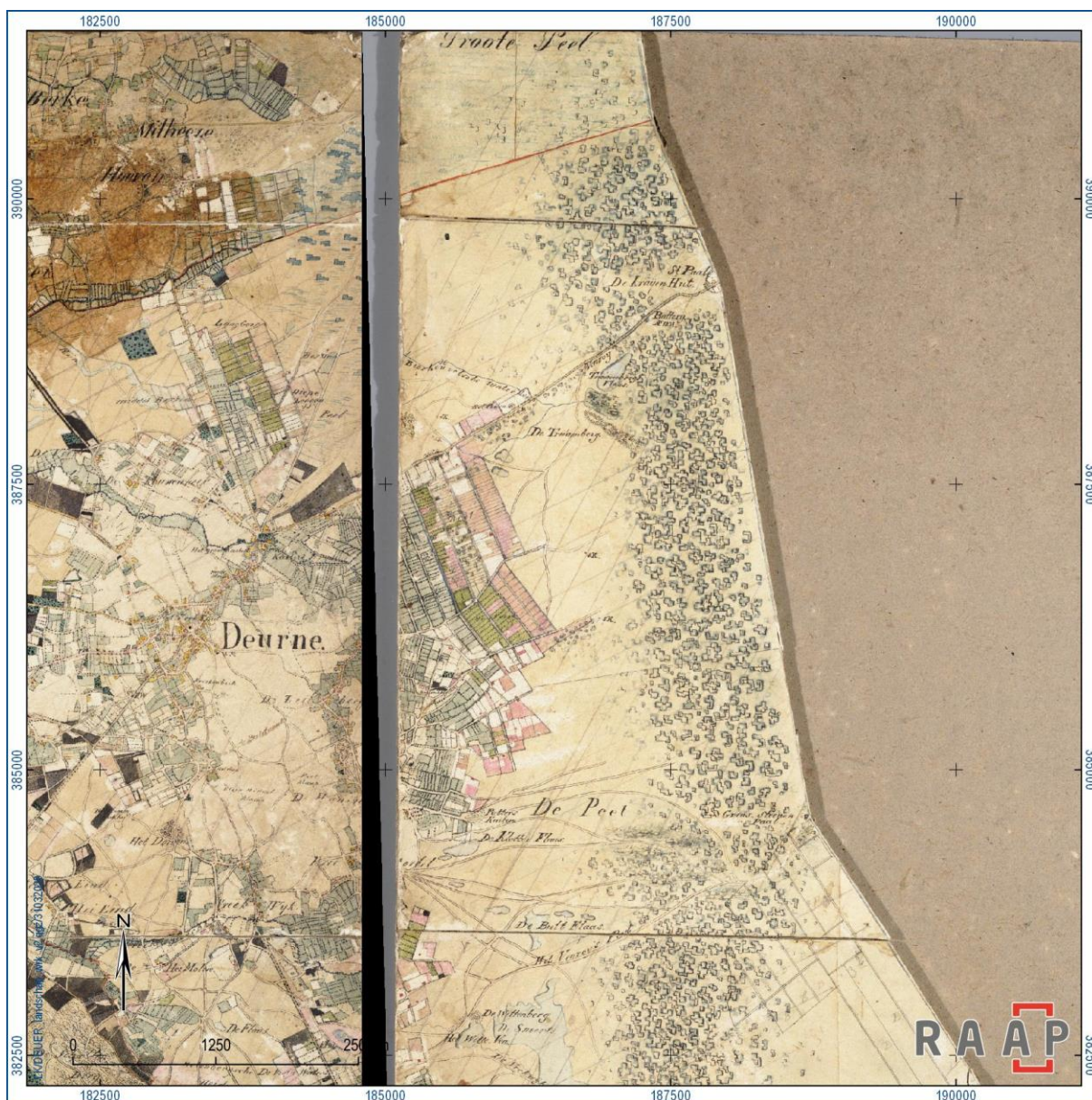
De aanvankelijke ontginning uit de vroege 20e eeuw kende een heel fijnmazig greppelpatroon vanwege de natte omstandigheden van het terrein. Er kwam afwisselend bouw- en grasland voor, en ook in dit gebied stonden boerderijen. Vermoedelijk gaat het ook hier om een gemeentelijke ontginning. De boerderijen werden aanvankelijk verpacht en later in erfpacht uitgegeven.¹²⁰ Het landschap is door zijn maat en schaal nog goed herkenbaar (figuur 101). Evenals in de ontginning van de Nachtegaal hebben de ingrepen in het landschap voor de vestiging van een glastuinbouwgebied ook hier hun sporen achtergelaten. Zo zijn enkele oude gemeentelijke pachtboerderijen gesloopt, waaronder de Ernahoeve (2008).¹²¹

Renders-de Wit (2011) onderscheidde 'Grootschalige ontginningen', specifiek de omgeving van de Paardekopweg, als één van de Deurnese landschapskwaliteiten.¹²²

¹²⁰ Kadastrale leggers Deurne, reeks 3, artikel 134 / 3879

¹²¹ <https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Erna-hoeve>

¹²² Renders-de Wit 2011: 39



Figuur 100. Het fragmentarische patroon van de boerenkuilen langs de grens, van noord naar zuid (bron: TMK 1838, veldminuut).



Figuur 101. Het sterkste punt van het veenkoloniale landschap zonder verveningsrelicten is de visuele 'groene achterwand' op de provinciegrens, langs het Defensiekanaal (foto: RAAP, 8 april 2020).

Niet-ontgonnen terreinen

HEIDE (Id1) EN STUIFZAND (Id2)

Daar waar Deurne een goede eeuw geleden nog voor een zeer groot deel uit veen- en heiderestanten bestond, kent Deurne nu geen (droge of natte) heiderestanten van betekenis meer. De bebossing en ontginning is hier, zogezegd, erg grondig ter hand genomen. Slechts op enkele plekken vinden we nog heel kleine heide- en stuifzandrelicten, die soms ook secundair zijn – door de kap van bos. Ze liggen op de Brouwhuissche Heide (bij De Bikkels en verder westelijk) en in de Walsbergse Bossen. De beide relicten in de Brouwhuissche Heide zijn – bewust?- van bebossing gevrijwaard. Het heiderestant in De Bikkels, een naam die verwijst naar jeneverbesstruiken die daar op de open heide voorkwamen, is zelfs over de jaren bewust vergroot. De relicten in de Walsbergse Bossen zijn wel bewust gecreëerd in de laatste jaren. Ze zijn vooral ecologisch, maar ook cultuurlandschappelijk, van groot belang (figuur 102).

Renders-de Wit (2011) onderscheidde 'Stuifzandgebied met jeneverbesstruweel' als één van de Deurnese landschapswaliteiten.¹²³

¹²³ Renders-de Wit 2011: 8-9



Figuur 102. Heide, stuifzand en bos als uithangborden van de gemeente Deurne (foto: Deurnewiki, collectie Gemeente Deurne).

Nederzettingen

OUDE DORPSKERN (NO1)

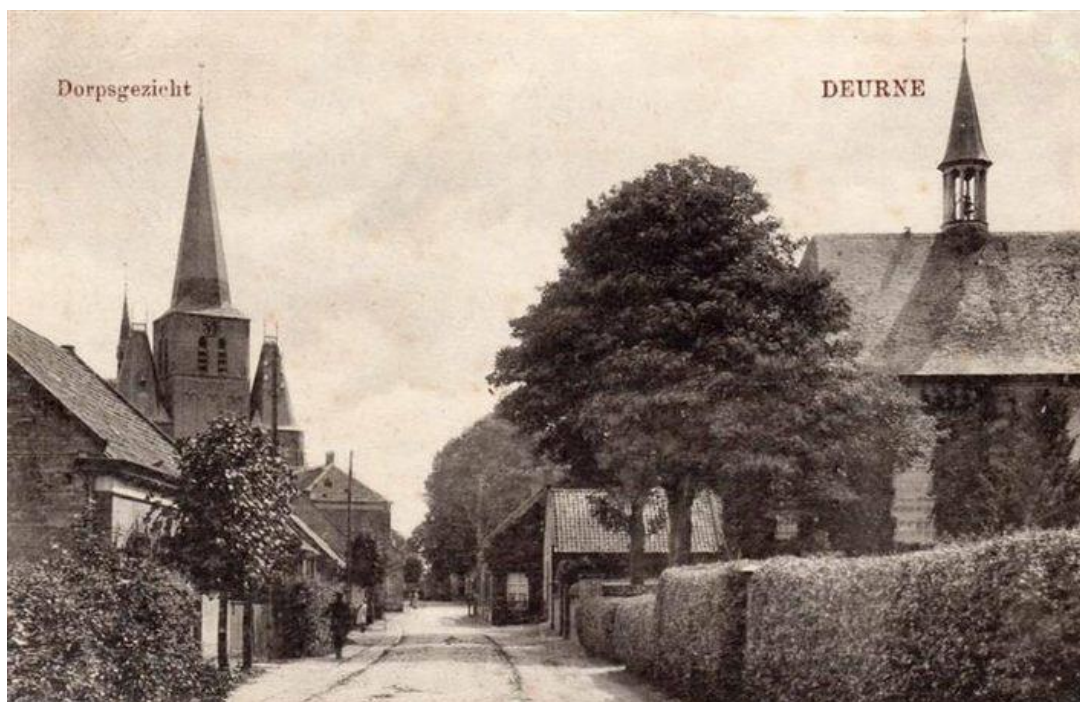
Van een andere orde dan de hiervoor besproken landschappen zijn de grotere nederzettingen in de gemeente Deurne. De kleinere gaan op in het omliggende landschap en zijn in die context besproken. Bij de grotere nederzettingen is vooral nu, maar ook vroeger, het omliggende landschap niet meer te ervaren door de dichte bebouwing. Tot de oude dorpskernen van Deurne behoren Deurne zelf, Vlierden en Liessel. Zij vormden zich al (ver) vóór 1850 rond soms middeleeuwse, soms jongere kerken en kapellen en kenden een mate van 'dorpsvorming' in de vorm van cafés en herbergen, ambachtslieden en winkeliers. Voor Deurne geldt dat de kernvorming rond de kerk daar vermoedelijk al in de loop van de late middeleeuwen op gang kwam, waarvan vroege herbergen als De Zwaan (1605) en De Roode Leeuw (16e eeuw) getuigen (figuur 103 en figuur 104).¹²⁴ Mogelijk kwam dat proces tijdens de reformatie in een stroomversnelling.¹²⁵ In Vlierden was het bewoningsbeeld versnipperder; de huidige situatie ontstond vermoedelijk door de bouw van een schuurkerk aan de Pastoriestraat. In Liessel moet ook ten dele al in de late middeleeuwen rond de Hubertuskapel een kern zijn ontstaan. Deze oude kernen groeiden door de jaren heen met nieuwe functies uit tot de dorpskernen die ze nu zijn. De opgenomen contouren van deze en volgende eenheden zijn die van omstreeks 1935, toen de kernen aan de vooravond stonden van de uitbreidingen na de Tweede Wereldoorlog.

¹²⁴ Ruhe 1980

¹²⁵ Schriftelijke mededeling Ludo Boeije (Deurne).



Figuur 103. De Markt in Deurne, foto uit de periode 1884-1894. Rechts zien we het laatste huis van de Stationsstraat, die toen nog tot vlak voor de kerk doorliep, en centraal het oude raadhuis uit 1805. Daartussen het 16e-eeuwse pand van herberg De Roode (later: Gouden) Leeuw. Van de afgebeelde panden bestaat alleen de kerk (links in beeld) nog (foto: Deurnewiki, collectie Luuk Keunen).



Figuur 104. Zicht op de Helmondseweg, vóór 1925. Links de Sint-Willibrorduskerk, aan de voet daarvan 'De Zwaan' en rechts de protestantse kerk. De twee pandjes links daarvan, Helmondseweg 1-3, werden in 2004 gesloopt (bron: Deurnewiki).

GEHUCHT (NG1)

De meeste gehuchten in de gemeente Deurne waren klein, en de bewoning lag verspreid. De meest geconcentreerde en omvangrijke gehuchten waren, van noord naar zuid, Veldheuvel, Vreekwijk (figuur 105) en Loon. Ze lagen allemaal aan één van de oudste noord-zuidroutes van de regio, vanuit Bakel via Deurne en Liessel richting Meijel. Veldheuvel en Vreekwijk hebben een bijzondere plek in de Deurnese geschiedenis, als 'vrije tegenhanger' van het Echternach- en hertogdorp Deurne.¹²⁶ Renders-de Wit (2011) onderscheidde 'Gehucht Oude Stappad', waarmee zij Vreekwijk bedoelde, als één van de Deurnese landschapskwaliteiten.¹²⁷



Figuur 105. De brandkuil in het gehucht Vreekwijk: de laatste van Deurne, maar vroeger een structuur die veel vaker voorkwam in gehuchten (foto: Luuk Keunen, maart 2003).

JONGE DORPSKERN (NJ1)

Met de groei van de bevolking en de wens om een eigen kerk te krijgen ontstonden uit voorheen kleine gehuchten nieuwe dorpskernen. Onder de bisschoppen Godschalk (1878-1892) en Van der Ven (1892-1919) zien we een flinke golf van nieuwe parochies.¹²⁸ Het duidelijkst is dat voor Neerkant (1890; figuur 106) en Deurne-Zeilberg (1914), waar op zichzelf staande kernen tot stand kwamen. Het parochieel ensemble van kerk, pastorie, klooster, school, begraafplaats en onderwijzerswoning vormde het

¹²⁶ Spamer 2010b; Spamer 2014

¹²⁷ Renders-de Wit 2011: 26-27

¹²⁸ Haartsen e.a. 2011: 12-13

middelpunt.¹²⁹ Zeilberg is pas veel later aan Deurne vastgegroeid. Deurne-Walsberg als kern was zeer klein, maar hebben we toch als dorpskern opgenomen. Sint-Jozefparochie en Helenaveen hebben we niet afzonderlijk vermeld, omdat zich die veel meer als verlengde van de ontginningsstructuur waarin ze lagen, ontwikkelden, en dus niet tot een ‘apart gebiedstype’, los van de landschappelijke omgeving.



Figuur 106. Het katholieke ensemble van Neerkant vóór 1944: kerk en klooster/liefdehuis (foto: Deurnewiki, collectie Frank Dielissen).

¹²⁹ Haartsen e.a. 2011: 17-19

Overig

WINNINGSPLAS (GN1)

Omdat hier geen sprake meer is van een aanwezig ander landschap, hebben we de winningsplas van de kalkzandsteenfabriek Hoogdonk als een afzonderlijk landschapstype opgenomen. Vanaf de opening in de jaren '50 is de plas steeds groter geworden, ten koste van de omliggende jonge ontginningen. Het is nog altijd een volledig 'industriële landschap' waar van bijvoorbeeld een recreatieve nevenfunctie op wat sportvisserij na, nauwelijks sprake is (figuur 107).



Figuur 107. Industriële winning op de Hoogdonk (foto: Deurnewiki / Liessels Historisch Erfgoed).

INFRASTRUCTUUR (GD1)

De aanleg van de spoorlijn in de periode tot 1866 heeft landschappelijk twee kanten. Het ene deel van de spoorlijn doorsnijdt bestaand cultuurland, en is dus een onderbreking van een landschap dat al bestond. Alleen de verstedelijking daarna is, althans ten dele, op deze nieuwe lijn gebaseerd. Waar de spoorlijn door de heide en het veen liep, heeft hij mede richting gegeven aan de vorm van de heide- en veenontginningen (figuur 108).



Figuur 108. De spoorlijn en de parallel daaraan verlopende Griendtsveenseweg (foto: RAAP, 8 april 2020).

Bebouwingsclusters

We hebben hierboven aan een aantal grotere nederzettingen een typering meegegeven. Dat omvat echter niet *alle* bebouwing die er was. Op basis van het kadastraal minuutplan uit 1832 is een kaartlaag samengesteld met alle erven zoals die toen bestonden. Hiermee is binnen alle toen gecultiveerde landschappen het gebouwde aspect ten opzichte van de gebiedsstructuur te herkennen.

Deze bebouwing heeft (uiteraard) niet allemaal dezelfde tijdsdiepte. Er zitten locaties van middeleeuwse oorsprong bij, maar ook huisjes die pas kort vóór 1832 werden gebouwd als uitbreiding van bestaande lintbebouwing. Relevant om te noemen is de laatmiddeleeuwse basis van deze laag: de vele *Einzelhöfe* waaruit het Deurnese nederzittingslandschap sinds de volle/late middeleeuwen is ontstaan. In de nieuwe tijd groeiden die hoeves als gevolg van demografische en economische ontwikkelingen uit tot kleine gehuchten, een ontwikkeling die bijvoorbeeld voor de Grote Bottel en de

Achterste Beersdonk, tot 1 januari 1968 gemeente Deurne, goed is gedocumenteerd.¹³⁰

Noemenswaardige middeleeuwse hoeves zijn De Schouw, Molenhof, Cromme Aa, Groot en Klein Bruggen, de hoeven aan de Kerkeindseweg (o.a. De Braak, Spierinxhoeve, Ter Vloet, Kuijlheuvel), Grote en Kleine Bottel, Ten Velde en de Kraijenheuvel (aan de Helmondseweg), Ter Eijnde (voorheen Stakenborch, in het gehucht Veldheuvel), Vreekwijk, Swijnsput, Donschot, Loon, Hoog Liessel, Heittrak en Moosdijk, Broek, Vinkenbroek, Schelm en Schans¹³¹, alsmede een aantal hoeves onder Vlierden: Baarschot, Voorste en Achterste Beersdonk¹³², Belgeren, Blikhalm, Branshoef, Eikhof, Ter Linde (onder Eikhof), Hazeldonk, Hees, Hertsberg, Ter Erpendonk (bij de Blikhalm), Leensel, Ruth, Ten Doidenvenne (Schooteind), Kerkhofhoeve, Ravenakker, Ten Heuvel en Vorst.¹³³ Pas in de laatste fase van de late middeleeuwen of zelfs de vroege nieuwe tijd groeide de kleine concentratie rond de kerk, met enkele herbergen, uit tot een iets groter dorp waar ook kooplieden en protestantse hoogwaardigheidsbekleders woonden.

Interessant is de groei van het aantal huizen dat vooral voor de 18e eeuw goed is gedocumenteerd (figuur 109):

	1113	1114	1115	1116	1117	1118	1119	1120	1121	1122	1123	1124	1125	1126	état de population	volkstelling	
	1736	1741	1746	1751	1756	1761	1766	1771	1776	1781	1786	1791	1798	1803	1810	1829	
Molenhof	17	17	17	17	17	17	18	18	19	20	19	23	27	28	1 tm 132	1 tm 25	25
Walsberg	10	10	10	10	11	12	12	13	13	14	14	14	14	16	133 tm 254	26 tm 62a	36
Grotenberg	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	?	meegeteld Wasberg	
Haageijnd	46	46	46	46	46	46	44	45	46	46	46	47	47	50	255 tm 539	63 tm 121	58
Kerkeijnd	60	60	60	60	63	64	64	66	69	70	72	70	69	70	540 tm 926	122 tm 232	110
Derp	38	38	38	38	39	38	37	37	37	39	40	41	42	42	927 tm 1134	233 tm 288	55
Zeijlberg	57	57	57	57	57	56	55	55	56	56	56	57	57	57	1135 tm 1452	289 tm 359	70
Breemortel	13	13	13	13	13	12	11	12	12	12	10	10	10	10	1453 tm 1518	360 tm 376	16
Vreekwijk	36	36	36	36	35	33	35	35	35	35	33	34	34	35	1519 tm 1715	377 tm 412	35
Liessel	56	56	56	56	58	59	59	59	62	63	63	66	74	75	1837 tm 2232	441 tm 528	87
Moosdijk	16	16	16	16	19	20	24	25	26	28	30	31	33	35	2233 tm 2504	529 tm 591	51
Vloeiijnd	18	18	18	18	19	18	18	18	18	20	21	22	24	26	1716 tm 1836	413 tm 440	27
Totaal	368	368	368	368	378	376	378	384	394	404	405	416	432	445	2504	591	591

Figuur 109. Ontwikkeling van het aantal huizen in de heerlijkheid Deurne c.q. gemeente Deurne en Liessel, uitgesplitst per gehucht (met dank aan Ludo Boeije, Deurne).

Uit de tabel blijkt dat het aantal huizen tussen 1736 en 1829 groeide van 368 naar 591, een groei van 61% in nog geen eeuw tijd. Voor een deel was dit te danken aan de uitgifte van woeste gronden, waarop huisjes werden gebouwd, maar ook de opsplitsing van oudere hoeves zal eraan hebben bijgedragen. Van Vlierden hebben we getallen voor 1736 en 1798. Over die periode groeide het aantal huizen daar met 28%, terwijl dat voor Deurne (1736/1798) iets meer dan 17% was.

¹³⁰ Hiddink 2008; Leenders 2015; zie ook Deurnewiki onder 'Achterste Beersdonk'

¹³¹ Schriftelijke mededeling Ludo Boeije (Deurne).

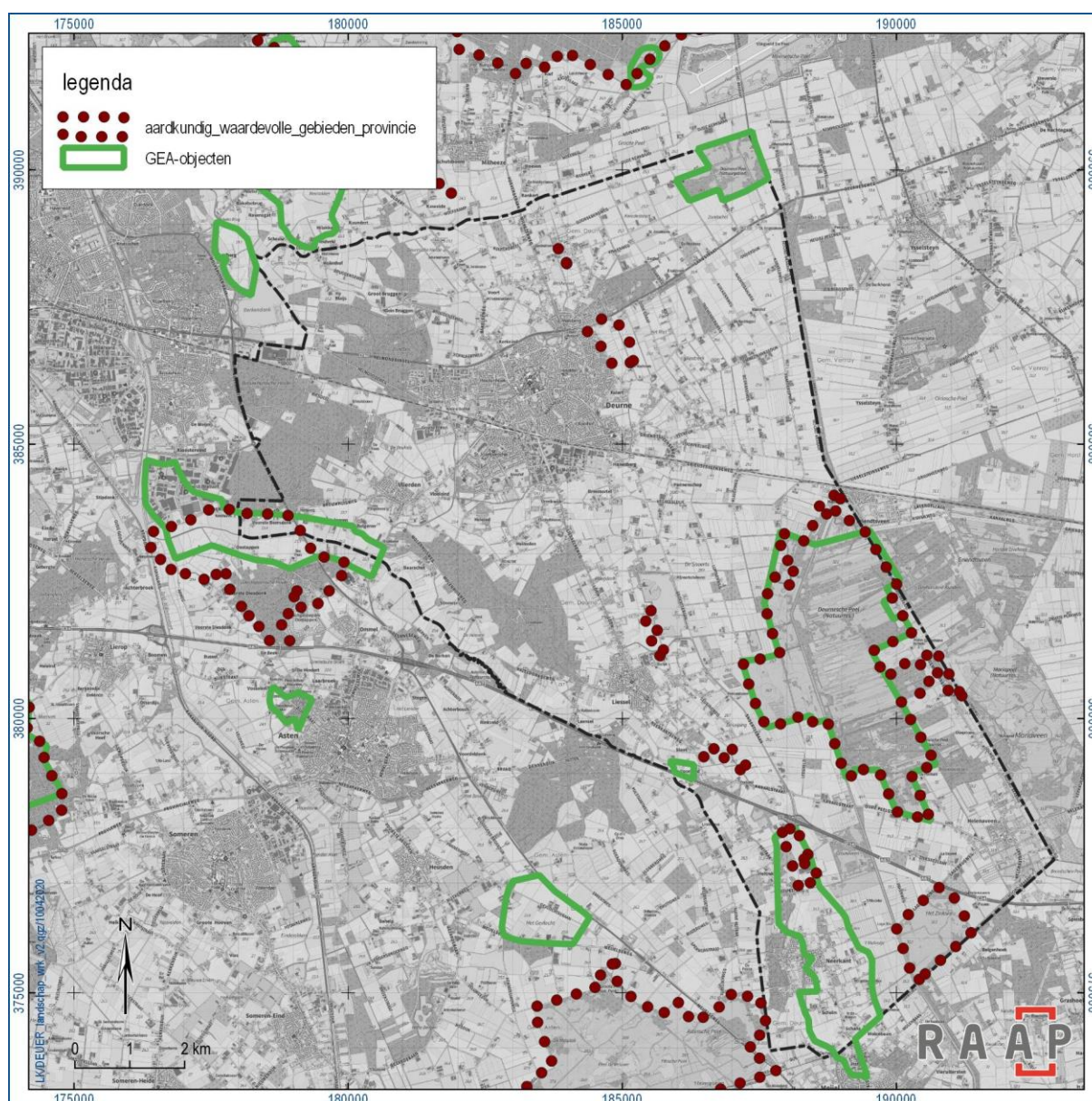
¹³² De Achterste Beersdonk viel later uiteen in de Grote en Kleine Beersdonk.

¹³³ Beijers & Koolen 1996

Aardkundige waarden

Aardkundig waardevolle gebieden

De provincie Noord-Brabant heeft een kaartlaag met Aardkundig Waardevolle Gebieden opgesteld waarbij zij bepaald heeft, dat gemeente in bestemmingsplannen de aanwezige waarden moet beschermen door regels op te nemen die aantasting voorkomen. In Deurne gaat het om wijstgebieden aan de Kwadestaartweg/Kievitweg, Randweg/Hornveld en Eeuwseweg (tussen Regenweg en Biezendreef), Sloot en Koewideweg en de veengebieden van Het Zinkske en de Deurnesche Peel (figuur 110). Een beschrijving is in de database achter de kaart aanwezig. Regionaal en lokaal waardevolle aardkundige gebieden ontbreken in de database (denk bijvoorbeeld aan het parabolstuifduin van het Zandbos).



Figuur 110. Op provinciaal niveau aardkundig waardevolle gebieden in de gemeente Deurne (bron: provincie Noord-Brabant).

GEA-objecten

De zogenaamde GEA-objecten zijn aardkundig waardevolle gebieden die in de periode 1970-1990 in kaart zijn gebracht door het Rijksinstituut voor Natuurbeheer en zijn opgenomen in het Natuurbeleidsplan van de rijksoverheid uit 1990. De provinciale definiëring van aardkundig waardevolle gebieden (figuur 110) bouwde hierop voort. De begrenzing wijkt deels af; in tegenstelling tot de hierboven genoemde aardkundig waardevolle gebieden hebben de GEA-objecten geen juridische status. GEA-objecten die het niet tot provinciaal aardkundig waardevol gebied hebben geschopt, zijn het Peelrestant van De Bult, De Voorstad in Liessel, het Broek ten oosten van Neerkant en het dal van de Astense Aa tussen Het Goor (nu Bedrijventerrein Zuidoost-Brabant) en de weg Vlierden-Ommel. Daarentegen zijn de voornoemde wijstgebieden en Het Zinkske destijds niet als GEA-object in kaart gebracht.

Tracé van geologische breuklijnen

Tevens hebben we een eerder vervaardigde kaartlaag met de bekende breuken van de Peelrandbreuk opgenomen (figuur 111) (zie ook § 7.2.1 over de achtergronden van de Peelrandbreuk. De laag is niet volledig – kleinere subbreuken zijn nooit gedigitaliseerd. Op basis van waarnemingen van een voormalig medewerker van de gemeente hebben we de subbreuk langs Derpsestraat en Heuvelstraat opgenomen. Deze verklaart het ontspringen van enkele oude, recht vergraven waterlopen in de nabijheid van deze wegen.¹³⁴

Renders-de Wit (2011) onderscheidde 'De Peelrandbreuk in Liessel' als één van de Deurnese landschapskwaliteiten.¹³⁵

¹³⁴ Schriftelijke mededeling Ludo Boeije (Deurne).

¹³⁵ Renders-de Wit 2011: 34-35



Figuur 111. Sprong in het landschap, wellicht in relatie tot de Peelrandbreuk? De foto is gemaakt vanaf de Lijsterweg in de Walsberg, in zuidelijke richting (foto: RAAP, 8 april 2020).

4.3.3 Landschapselementen

Inleiding

In deze paragraaf schetsen we een aantal grote lijnen van de geïnterviewde en gekarteerde elementen. Soms gaan we de diepte in, vaak blijven we op de grote lijn en geven we een algemeen overzicht om het verspreidingspatroon en het kaartbeeld te begrijpen. Het historisch achtergrondverhaal dat deze elementen ‘aan elkaar praat’ is deels aanwezig in de hiervoor besproken landschapstypen, maar komt nog veel explicieter aan de orde in Het Verhaal van Deurne (zie hoofdstuk 7).

Infrastructuur

Wegen

Het wegenpatroon zoals we dat nu in Deurne kennen is het resultaat van duizenden jaren ontwikkeling van routes. Een deel ervan zal zonder twijfel teruggaan op routes uit de prehistorie: de wegen volgden toen de hogere, droge plekken in het landschap, en passeerden de natte gebieden waar dat het best mogelijk was. Voor Deurne zijn de doorgangen door de Peel van het grootste belang om de ontwikkeling van de routes te begrijpen. Vanouds waren er vier zones aan de randen van de huidige gemeente Deurne waar men de Peel het best passeren kon: via de Grotenberg richting Venray, bij de Vossenholen ter hoogte van Griendtsveen, in de omgeving van Helenaveen en via de droge zandrug Meijel – Neerkant – Liessel. Deze routes vormen de basis van het hoofdwegpatroon zoals we dat in Deurne kennen: de huidige verbindingen Meijel – Neerkant – Liessel – Deurne – Bakel, Venray – Deurne, Helenaveen – Liessel en Griendtsveen – Deurne vinden hun oorsprong in deze routes. Ook de

verbinding tussen Vlierden en de Molenhof moet een oude zijn ¹³⁶, en we gaan van hetzelfde uit voor de route langs de Astense Aa.

Karrensproren in het reliëf geven daarvan nog de oude tracés over de hogere dekzandruggen aan. Renders-de Wit (2011) onderscheidde 'De Keulsebaan' met haar steilranden aan weerszijden als één van de Deurnese landschapskwaliteiten. ¹³⁷

Uit de namen van deze routes kunnen we soms hun historische belang opmaken, zoals de Keizerstraat en Oude Weg, de oude naam voor de huidige route Keizerstraat-Veldstraat-Zeilbergsestraat-Hanenbergseweg, van waaruit men verder kon richting Liessel en richting Venray. De Heuvelstraat-Derpsestraat (vanouds: Commerstraat), Groeneweg en Hogeweg waren parallelle routes, die ook de belangrijke laatmiddeleeuwse gehuchten Vreekwijk en Veldheuvel aandeden (figuur 112). ¹³⁸ Ook de route tussen Vlierden en de Molenhof werd wel Keizerstraat genoemd. ¹³⁹

Lokaal was dit belangrijke wegennetwerk natuurlijk veel verder uitgewerkt. Wegen verbonden gehuchten met elkaar, en zullen voor een niet onbelangrijk deel uit de late middeleeuwen dateren, toen de gehuchten aan de beekdalen ontstonden (figuur 113).

Vanaf de vroege 18e eeuw werden de verbindingen tussen de dorpen sterk verbeterd op aandringen van onder meer de kwartiersvergadering van Peelland. ¹⁴⁰ Het duurde tot ver in de 19e eeuw voordat onder uiteenlopende regie, maar met een stevige invloed van de provincie Noord-Brabant en haar rechtsvoorgangers, de wegen naar Helmond (1714, 1859), Bakel (1881), Milheeze (1921), Venray, Liessel-Meijel en Vlierden waren veranderd in rechte 'dijken' (figuur 114 en figuur 115). Een vroege verbetering van de weg naar Venray werd gemarkeerd door de stichting van een herberg door Michiel van Craijel, kort nadat hij daartoe in 1726 een verzoek had ingediend. ¹⁴¹

Uiteindelijk zou de weg van Vlierden naar Ommel, waarvan een eerste verbetering uit 1881 dateert ¹⁴², pas in de tweede helft van de 20e eeuw over het huidige tracé, in een rechte lijn door het Aa-dal, zijn aangelegd. De verbeteringen gingen dus tot in onze tijd door. Een deel van die wegen verving ook oude beekovergangen, zoals de weg naar Ommel uit 1881 die een beekovergang bij Belgeren verving. ¹⁴³

Deze wegen, die nu klassieke namen als Helmondseweg, Bakelseweg, Milhezerweg, Langstraat, Liesselseweg, Neerkantseweg en Vlierdenseweg dragen, stonden lange tijd ook bekend onder het achtervoegsel –dijk. Soms zien we ook een fasering in de aanleg van de interlokale wegen: in of kort na 1714 werd over het tracé van de huidige Zandbosweg – Helmondsingel de dijk naar Helmond aangelegd. De weg werd voor een belangrijk deel gericht (geraaid) op de kerktoeren van Deurne. Zandverstuivingen leidden er echter toe, dat in 1859 gekozen werd voor een nieuw, zuidelijker tracé, dat met een grote bocht om de verstuivingen heenliep: de huidige Helmondseweg. Het was aanvankelijk een tolweg met tolposten bij de Barrier (waar sinds 1866 ook een herberg stond) en de Raktse Brug. ¹⁴⁴ Pas met de aanleg van de huidige Helmondsingel, een ruime eeuw later, is de primaire

¹³⁶ Spamer 2010a

¹³⁷ Renders-de Wit 2011: 25

¹³⁸ Spamer 2010a

¹³⁹ Spamer 2010a: 236

¹⁴⁰ Schriftelijke mededeling Ludo Boeije (Deurne).

¹⁴¹ https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Michiel_van_Craijel

¹⁴² Timmers 2008: 13

¹⁴³ Timmers 2008: 13

¹⁴⁴ Deze brug bestond al vóór 1753; toen werd een houten door een stenen brug vervangen (Haartsen & Van Marrewijk 2009: 17).

route richting Helmond weer naar de oude, noordelijke route uit de 18e eeuw verlegd. Omdat de stuifzanden inmiddels beteugeld waren, was dat geen probleem meer.¹⁴⁵

Met de toename van het autoverkeer vormde de periode na de Tweede Wereldoorlog een breukperiode in de infrastructurele ontwikkeling. Verbeterde interlokale verbindingen werden aangelegd, zoals de Helmondsingel – Langstraat (1958-1962), de oude provinciale weg van Helmond via Deurne naar Venray, deels via bestaande 'dijken' en deels via nieuwe tracés waar een route door de dorpskern omzeild moest worden (N270) (figuur 116). Tegelijk werd ook een nieuwe verbinding van 's-Hertogenbosch naar Roermond (N279) aangelegd, die de gehuchten Voorste Beersdonk en Hertsberg van elkaar scheidde. In beide gevallen waren viaducten nieuwe en gezichtsbepalende elementen in het landschap. Datzelfde gold voor de aanleg van de rijksweg A67 in de periode tussen het tracébesluit (1957) en de opening van het gedeelte Asten – Helden (1969).¹⁴⁶ Voor die aanleg moesten de nodige huizen worden gesloopt en de weg van Liessel naar Neerkant moest worden omgelegd.

De laatste belangrijke infrastructurele ontwikkeling is de aanleg van rondwegen rond de verschillende dorpskernen, om die te ontlasten. Feitelijk was de aanleg van de Helmondsingel in 1958 de eerste stap in die richting. In 1962 werd de nieuwe verbinding voltooid met de bouw van het viaduct in de Walsberg, waarvoor het Kasteelplein met enige bebouwing moest wijken.¹⁴⁷ Gaandeweg werd de route volledig ongelijkvloers gemaakt, met de komst van de Houtenhoektunnel in 1983.

Latere rondwegen waren de westelijke omleiding om Deurne (Binderendreef; 1997), de oostelijke omleiding om Vlierden (Vlierdensedreef; 2003), de oostelijke omleiding om Liessel (Biezendreef; 2005) met de verbeterde aansluiting op de oprit van de A67, en de zuidelijke omleiding om Deurne (Knoflookpad; 2014).

Ondertussen was na de Tweede Wereldoorlog de herstructurering van de landbouw ook in het vizier gekomen. De ontwikkeling van ruilverkavelingen valt grotendeels buiten het bestek van dit onderzoek, maar één ruilverkaveling willen we wel noemen: de Ruilverkaveling Deurne, eind jaren 40 van de vorige eeuw. Deze had betrekking op de Heiakker en het Riet. In het ruimtelijk beeld van het gebied, dat nu voor de helft bebouwd is, heeft deze ruilverkaveling twee belangrijke zaken nagelaten:

- De al genoemde schaalvergroting op 't Riet, zowel in verkaveling als in wegen als in waterlopen;
- Een aangepast padenpatroon in het onregelmatige landschap van de Heiakker. Daartoe werden de Appeldijk, Veldweg (voorheen Berktstraat) en Nieuwe Wittedijk naar het oosten toe verlengd, en afgesloten met een nieuwe dwarsweg, de Randweg. Het waren deze ruilverkavelingswegen die uiteindelijk als langzaam-verkeers-verbindingen in de nieuwbouwwijk geïntegreerd werden (figuur 117).

Naast de wegen zelf hebben we ook enkele bijzondere kenmerken van wegen opgenomen, zoals de hiervoor al genoemde doorgaande wegen, maar ook de oudste Deurnese rijwielpaden. Al vóór 1917 kwamen er tussen Vreekwijk en de Mussenkeet en langs de Loonsche Baan (Eikenlaan) fietspaden tot stand om de vele Peelwerkers naar de Peel te kunnen laten rijden.¹⁴⁸

¹⁴⁵ <https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Helmondseweg> ; Haartsen & Van Marrewijk 2009: 17

¹⁴⁶ [https://www.wegenwiki.nl/A67_\(Nederland\)](https://www.wegenwiki.nl/A67_(Nederland)); de topografische kaart van 1967 laat voor het eerst het geplande tracé van de A67 zien.

¹⁴⁷ https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Viaduct_van_Walsberg

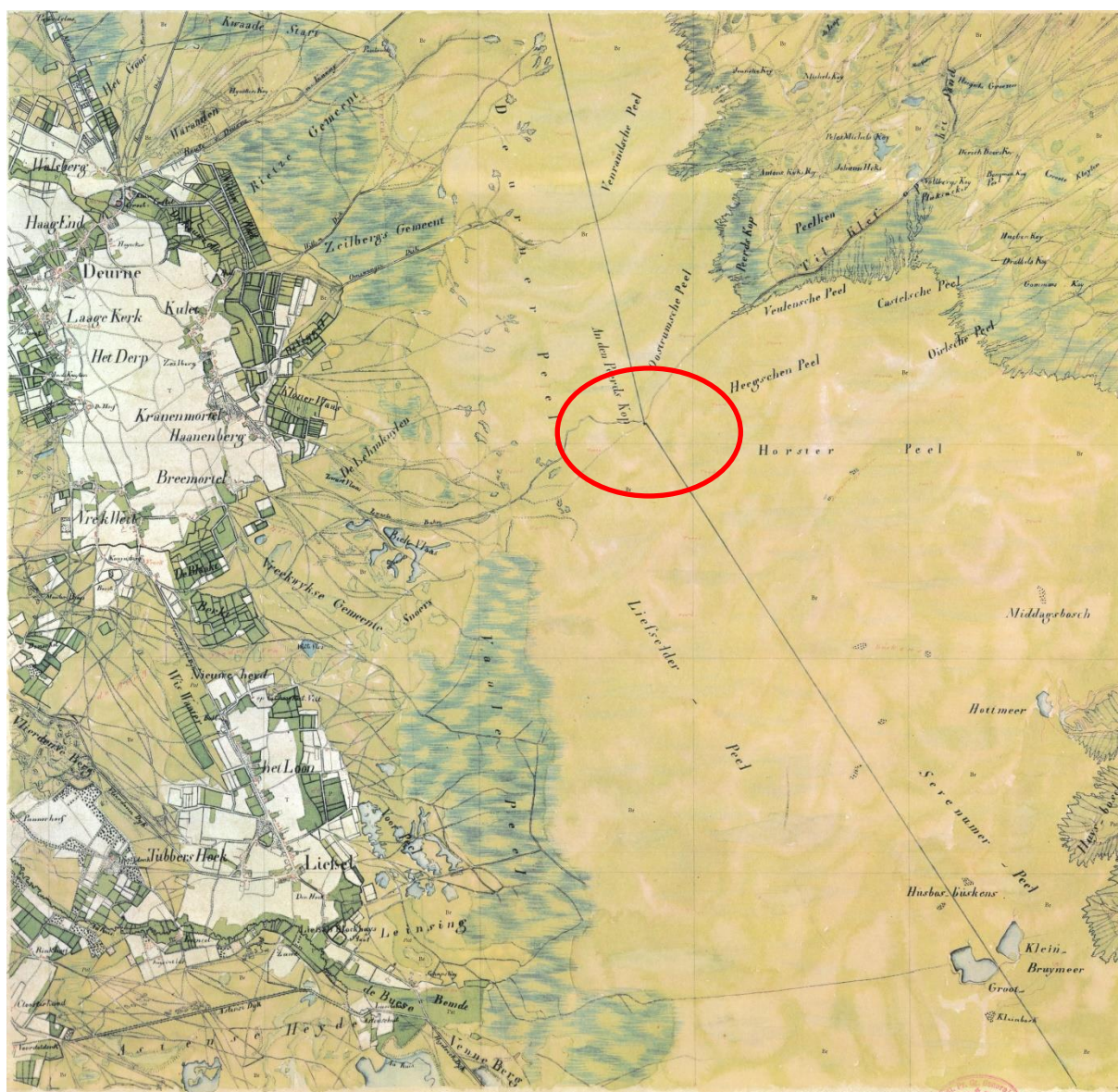
¹⁴⁸ Van de Kerkhof 2019: 38-39; Op de topografische kaart van 1917 zien we de rijwielpaden voor het eerst verschijnen.kanaal



Figuur 112. Vergane glorie: het Oude Stappad als relict van een oude regionale route (foto: RAAP, 8 april 2020).



Figuur 113. De Breemortelweg als route door een historisch gehucht (foto: RAAP, 8 april 2020).



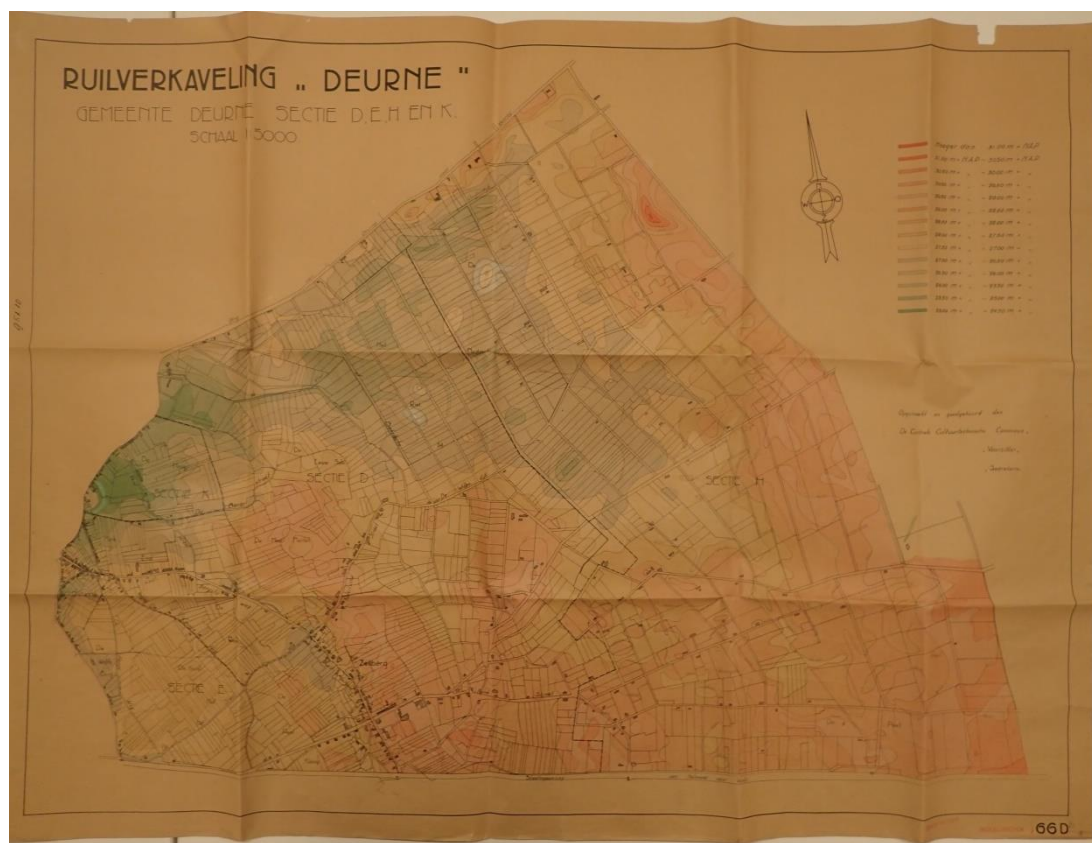
Figuur 114. Op de Tranchotkaart uit 1802-1804 herkennen we onder meer de 'Vreekwijse Dijk' tussen Deurne en Liessel, de 'Heydrecksdijk' tussen Liessel en Neerkant, de 'Milheezer dijk' tussen Deurne en Milheeze, de 'Herren Deik' oostelijk daarvan en de 'Route v. Deurne n. Venray' tussen Deurne en Venray. Laatste genoemde weg bestond toen uit een hoofdweg en een groot aantal parallel daaraan lopende karrensporen. De weg die midden in beeld de provinciegrens passeert (rode cirkel), is de oudere Zwarte Baan, de oude hoofdroute naar Venray.



Figuur 115. Een interlokale verbinding die vanaf de 18e eeuw steeds weer verbeterd werd: de Liesselseweg (foto: RAAP, 8 april 2020).



Figuur 116. Het pas voltooide viaduct in de Walsberg, ca 1962 (foto: Deurnewiki).



Figuur 117. Handmatig ingekleurde hoogtekaart in een dossier van de Ruilverkaveling Deurne (bron: Nationaal Archief, archief Cultuurtechnische Dienst, inventarisnr. 1183).

Spoorwegen

De Deurnese spoorweggeschiedenis is te verdelen in een gedeelte over het treinvervoer en een gedeelte over de tramlijnen.

Op 1 oktober 1866 werd de spoorlijn tussen Eindhoven en Venlo geopend, en daarmee was Deurne verbonden met het (inter)nationale spoorwegennet. De spoorlijn was aangelegd door de rijksoverheid, een reactie op de vele problemen met de particuliere spoorwegontwikkeling in de decennia ervoor. De spoorlijn werd dichter naar de kom toe gelegd dan oorspronkelijk gedacht, op initiatief van de gemeente. Voor de aanleg van het grindbed waarop de spoorlijn moest komen te liggen werd kiezelgrind op de Hanenberg gedolven, hetgeen leidde tot het ontstaan van de Clarinet. Langs de spoorlijn werd een groot aantal objecten gebouwd of aangelegd ten behoeve van het functioneren van de spoorlijn, zoals een stationsgebouw, een groot aantal wachtposten waar degene woonde die de spoorbomen van overwegen moest bedienen, alsmede een watertoren en een waterkuil bij het station. De plek van het station was uiteindelijk een compromis, nadat locaties aan de Helmondseweg, de Vlierdenseweg en de Liesselseweg aan de orde waren geweest.¹⁴⁹ Tegen de oostelijke gemeentegrens ontstond op het kruispunt van spoorweg en doorgetrokken kanalen een belangrijk overslagpunt, de Halte Helenaveen, waarvan het emplacement door toedoen van de familie Van de Griendt uiteindelijk

¹⁴⁹ https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Spoorweg_Eindhoven-Venlo

op Limburgs grondgebied lag.¹⁵⁰ Renders-de Wit (2011) onderscheidde 'De Halte' als één van de Deurnese landschapskwaliteiten (figuur 118).¹⁵¹

De eerste tramlijn op Deurnes grondgebied was de lijn van Asten via Vlierden naar Helmond, die in 1905-1906 werd aangelegd door de Tramweg-Maatschappij Eindhoven-Geldrop als verlenging van de lijn Geldrop-Helmond. Aan de rand van de Vlierdense Bossen, tussen de Achterste en Voorste Beersdonk, werd in 1928 door de Boerenbond Vlierden een overslagplaats aangelegd (figuur 119). Het gebouw is nog altijd aanwezig, terwijl de tramlijn in 1935 werd gesloten en vervolgens opgebroken om vervangen te worden door busvervoer. Een deel van het dijkje waarop het spoor lag, is nog bewaard gebleven.¹⁵² Het gedeelte binnen de gemeente Deurne liep oostelijk van de huidige weg, omdat de weg hier tussen 1936 en 1958 is rechtgetrokken.

Een veel langere route over Deurnes grondgebied had de tramlijn tussen Deurne en Roermond, die werd geëxploiteerd door de N.V. Centrale Limburgse Spoorweg Maatschappij. De opening vond plaats in 1921, met een kleine verlenging tot aan een nieuw stationsgebouw westelijk van de Stationsstraat in 1922. In Deurne herinnert de Tramstraat nog aan het tracé van het spoor, in Liessel de Tramweg. De sluiting vond plaats in 1931, en van het laatste deel tussen Neerkant en Meijel in 1932, ook hier ten behoeve van een vervanging door busvervoer. Het tramstation werd voor een andere functie gebruikt, en werd omstreeks 1970 afgebroken (figuur 120). Ook bij het tramstation stond een watertoren, die tegelijk met het station is gesloopt.¹⁵³

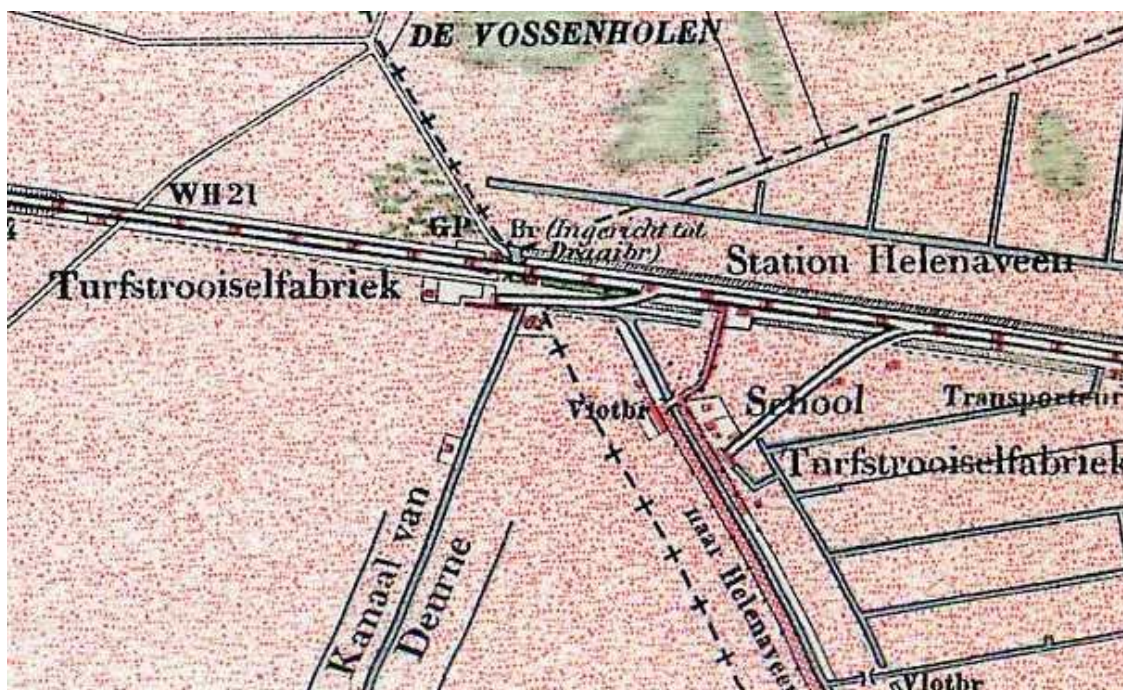
Naast deze min of meer permanente spoorlijnen lagen er in Deurne ook tijdelijke lijnen, voor de aanvoer van leem naar de steenfabrieken bij het spoor. Deze zogenaamde Decauvillebanen liepen in het eerste kwart van de vorige eeuw onder meer over de huidige Sint-Jozefstraat en de Leembaan. Ook op diverse plaatsen in de Peel lagen tijdelijke smalspoorbanen.

¹⁵⁰ Er bestaan vermoedens dat een eerste (geplande?) Halte Helenaveen op Deurnes grondgebied lag (Van de Kerkhof 2019: 69).

¹⁵¹ Renders-de Wit 2011: 15-16

¹⁵² https://nl.wikipedia.org/wiki/Tramlijn_Helmond_-_Asten ; Timmers 2008: 18

¹⁵³ https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Tramlijn_Deurne-Roermond



Figuur 118. De omgeving van de Halte, omstreeks 1905 (bron: Chromotopografische Kaart des Rijks, ca 1905).



Figuur 119. De Boerenbondsschuur van Vlieden, met nog herkenbaar perron. Na de sloop van het tegenovergelegen Heibergweg 1 in 2020 is het het oudst nog bestaande gebouw in het voormalige gehucht Achterste Beersdonk (foto: RAAP, 8 april 2020).



Figuur 120. Midden bovenaan herkennen we het oude tramstation van Deurne; op de voorgrond ligt de Stationsstraat (foto: collectie Boerenbond Deurne).

Waterstaat

Het waterstaatkundig systeem van Deurne is een gelaagd geheel, zowel in ruimte als tijd. De oude hoofdstructuur bestaat uit de verschillende Aa-takken uit het Holoceen, waaraan overigens door de eeuwen, ook al vóór onze tijd, regelmatig is gesleuteld, bijvoorbeeld voor de bouw van watermolens. Uit de meandering van deze beken blijkt hun relatief natuurlijke ontstaanswijze, met bovenstaande kanttekening (figuur 121 en figuur 123).¹⁵⁴

Een niveau lager vinden we de vele 'graven' of 'lopen': gegraven watergangen, soms niet breder dan wat we nu sloten noemen, die grotere gebieden moesten ontwateren. Een deel daarvan werd al in de late middeleeuwen aangelegd om gebieden beter bruikbaar te maken voor de landbouw. Zo dateert de eerste vermelding van de Helleman(se loop) uit 1539.¹⁵⁵ Een deel van dit patroon van loopjes bestond nog omstreeks 1880-1885 en is op de kaart weergegeven, een ander deel was toen al verdwenen en kennen we alleen uit schriftelijke bronnen (figuur 122).¹⁵⁶

Vanaf de late 18e eeuw werd er op wat grotere en planmatiger schaal gewerkt aan de ontginningen van (natte) heidevelden aan de oostrand van het toenmalige Deurnes cultuurland. Langs de nieuw aangelegde wegen werden veelal sloten aangelegd, die het water naar een nabijgelegen beek moesten

¹⁵⁴ Haartsen 2007; Timmers 2008

¹⁵⁵ Spamer 2010a

¹⁵⁶ Spamer 2010a

afvoeren. We herkennen dit heel fraai aan de ontginningen van Riet en Nastreek voor zover die in 1880 al waren afgerond.

Vanaf het midden van de 19e eeuw werd er op industriële wijze gegraven in de Peel, om het aanwezige veenpakket als brandstof te kunnen gebruiken. De Maatschappij Helenaveen liet tussen 1853 en 1880 een kanaal van 15,7 kilometer aanleggen om het gebied te ontwateren en de turf af te voeren (figuur 124). De haakse bocht tussen Helenaveen en Griendtsveen ontstond doordat de Maatschappij geen toestemming kreeg het kanaal over Deurnes grondgebied naar het noorden door te trekken. Daardoor loopt het noordelijke deel van de Helenavaart nu over Limburgs grondgebied.

De gemeente Deurne liet tussen 1876 en 1878 haar eigen kanaal aanleggen voor de afvoer van turf: het Kanaal van Deurne.¹⁵⁷ Het kanaal kreeg een aantal hoge bruggen, waar turfaken onderdoor konden varen. De Hoge Brug in de Kanaalstraat, waarbij de woning met kantoor van opzichter Hermans stond, werd ernaar genoemd. In 1869 had de gemeente een concessie tot aanleg van de koning gekregen, nadat eerder was gebleken dat de gemeente Deurne de Helenavaart niet zou mogen gebruiken.

Voor de afvoer van turf werden op beide kanalen systemen van wijken (zijkanalen) aangesloten. Op de Helenavaart kwamen vooral drietandwijken uit, terwijl het Kanaal van Deurne ook een systeem met een lange parallelle wijk met kleine dwarswijkjes kende. Opvallend waren de Liesselse en Neerkantse Wijk, twee wijken die gebruikt werden voor de aan- en afvoer van goederen naar deze twee dorpen.¹⁵⁸

Met de ontginning van de heidevelden ten oosten van de oude cultuurgrond van Deurne werden ook de oude beken van Deurne in oostelijke richting verlengd, voorbij de oude brongebieden op de Peelhorst, zoals Eessens Put.¹⁵⁹ Deze kaarsrechte sloten wijken sterk af van de oorspronkelijk meanderende beken. De bron van de beken, die voorheen in de nabijheid van de Peelrandbreuk lag, werd door deze ontwikkeling naar het oosten verlegd. Tegelijk werden nieuwe watergangen voor de ontwatering aangelegd, zoals het Suezkanaal (figuur 125).

Behalve de waterlopen hebben we ook een aantal belangrijke bruglocaties op kaart gezet. Een deel van de bruggen, zoals die over de Vlier aan de Kulertseweg, gaat terug op een voorde, zoals uit de naam blijkt: Kuilensvoorde. Ook omgrachtingen rond boerderijen en kastelen zijn opgenomen (figuur 126).

¹⁵⁷ Van de Kerkhof 2019: 51

¹⁵⁸ https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Neerkantse_Wijk

¹⁵⁹ Haartsen 2007: 7



Figuur 121. De Bakelse Aa of Vlier, bij de brug van de Kerkeindseweg. Op de achtergrond de Vloeiakker en de 'skyline' van Deurne. Op deze plek lagen ooit een watermolen, kasteeltje en een aantal boerderijen, waarvan er nog enkele bestaan (foto: RAAP, 8 april 2020).



Figuur 122. Kaart bij de legger van wegen en waterlopen, gemeente Vlieden (bron: RHC Eindhoven, archief Gemeentebestuur Vlieden 1811-1925 (13130), inventarisnr. 477).



Figuur 123. Een vergelijkbare kaart van de voormalige gemeente Deurne en Liessel is sterk gehavend (bron: RHC Eindhoven, niet geïntariseerd).



Figuur 124. De Helenavaart bij de protestantse kerk van Helenaveen (RAAP, 8 april 2020).



Figuur 125. Het Suezkanaal langs de Suezlaan in de Walsberg (foto: RAAP, 8 april 2020).



Figuur 126. Op de Heitrak vinden we nog de relictten van de vroegere omgrachting rond de reeds verdwenen boerderij (foto: RAAP, 8 april 2020).

Groene Parels

De term 'groene parels' wordt door de gemeente Deurne gebruikt voor haar waardevolle groen. Omdat de gemeentelijke bestanden de kern vormen van de kaartlaag met groen, hebben we de term hier overgenomen. Daarnaast is de laag aangevuld met groen van de provinciale cultuurhistorische waardenkaart en enig groen dat gaandeweg de inventarisatie als hiaat in de andere bestanden opviel. Zoals al eerder aangehaald is met betrekking tot het groen nog geen uitspraak gedaan over de cultuurhistorische waarde; daarvoor is een nadere analyse noodzakelijk.

Wat zien we nu, als we de groenkartering in grote lijnen bekijken? De nadruk ligt op de jonge landschappen van de gemeente, alsmede de oude doorgaande wegen. De laanbeplanting langs deze wegen, een principe dat ooit door de Heidemij werd gestimuleerd ¹⁶⁰, is zeer structuurbepalend voor het landschap (figuur 127 en figuur 128). Het betreft dan de laanbeplanting in grote delen van het buitengebied van Deurne-Walsberg en Deurne-Zeilberg, alsmede het gemeentelijk oppervlak ten oosten van de lijn Snoertsebaan – Veenpluisweg, inclusief de laanbeplanting van het veenkoloniaal lint in Helenaveen. Dit groen is zowel als zone (uit de provinciale kaart) als objecten (uit de gemeentelijke groenbestanden) weergegeven, alhoewel niet altijd volledig complementair. Daarnaast gaat het om karakteristieke groenstructuren langs de grotere 'dijken': de verbindingswegen tussen de dorpen, als Liesselseweg, Helmondseweg (Amerikaanse eik en zomereik, ca 1935 ¹⁶¹), Neerkantseweg, Bruggenseweg en Bakelseweg. Daarmee hebben we een groot deel van het groen al gehad. Zowel in als buiten de bebouwde kom betreft het nog een aantal zeer kenmerkende laanstructuren, als de Vloeiendsedreef-Vreekwijk, de Hagelkruisweg en de Griendtsveenseweg. Sommige structuren zijn nog in de database opgenomen, maar in de praktijk al verdwenen, zoals de eenzijdige laanbeplanting langs de Zeilbergsestraat. Buiten de bebouwde kom is bovendien nog 'fijnmaziger groen' langs kleinere wegen of in de vorm van kleine bosjes of bosranden opgenomen (waaronder de houtsingels van Bruggen ¹⁶²), binnen de kom zowel historisch groen (kasteeltuin, groen langs oude wegen als de Heuvelstraat) als recenter stedenbouwkundig groen opgenomen. Ook dat stedenbouwkundig groen kan overigens een belangrijke cultuurhistorische waarde hebben en bijdragen aan het karakter van de wijk, zoals duidelijk is voor het St. Willibrordusplantsoen en de grotere groenstructuur in de Koolhof.

Op basis van parate kennis en meldingen van derden zijn enkele groenstructuren in de database aangevuld, zoals het verlengde van een wel opgenomen groenstructuur langs de Energiestraat, enige bijzondere bomen in Helenaveen en de markering met een dubbele bomenrij van de Peelrandbreuk in de Heiakker. ¹⁶³

¹⁶⁰ Van de Kerkhof 2019: 120

¹⁶¹ Haartsen & Van Marrewijk 2009: 24

¹⁶² Haartsen & Van Marrewijk 2009: 24

¹⁶³ Van de Mortel 2019



Figuur 127. Dit soort vorkaansluitingen zijn karakteristiek voor de oudere heideontginningen. De bomenrij rechts komt niet voor in de gemeentelijke en provinciale groeninventarisaties, wat het hiaat daarin illustreert (foto: RAAP, 8 april 2020).



Figuur 128. In heideontginningen komen ook berken als laanbeplanting voor (foto: RAAP, 8 april 2020).

Verkaveling en rooilijnen

Door het opheffen van een aantal wegen hebben panden die oorspronkelijk daaraan stonden een 'afwijkende' oriëntatie ten opzichte van de huidige infrastructuur gekregen. Soms gaat het bijvoorbeeld om kleinere paadjes die een haakse hoek tussen twee wegen afsnijden, zoals op Vreekwijk het geval is. In andere gevallen heeft de opvallende oriëntatie te maken met opgeheven wegen en de aanleg van een nieuw wegenpatroon in een stedelijke context. Zo moest de Groeneweg wijken voor de aanleg van de Stijn Streuvelslaan, maar was het voor de realisatie van het bouwplan niet noodzakelijk de huizen langs de oostzijde van de Groeneweg te slopen. Een huizenblokje bleef daardoor bewaard. Ook een pand in de hoek van de Hagelkruisweg en Zeilbergsestraat behoort tot die categorie. In het Loon is de plaats van de oude 'brink' nog aan de wijkende rooilijnen te herkennen (figuur 129).



Figuur 129. De wijkende rooilijn rechts laat de plek zien waar eertijds de 'brink' van het middeleeuwse gehucht Loon lag (foto: RAAP, 8 april 2020).

Bestuur en recht

Onder deze categorie hebben we zowel grondheerlijke als landsheerlijke bestuurlijke locaties en locaties van rechtspraak gevat. Die termen zou je kunnen vervangen door 'privaat en publiek', maar helemaal passend bij de tijd waarin die termen speelden is dat niet. Waar het om gaat is dat vóór omstreeks 1100 de machtsverhoudingen veel meer gerelateerd waren aan specifieke rechten (op de grond) dan aan macht over een gebied. Voor Deurne kunnen we voor die periode met name denken aan de hof Ten Velde als oude hof van de abdij van Echternach. Later werd de hof Ten Velde, aan de Helmondseweg, nog toegevoegd als laathof aan de verzelfstandigde grondheerlijkheid Liessel.

Na 1100 veranderden de machtsverhoudingen ingrijpend. Het regionaal gezag schoof op richting de hertog van Brabant, en voor Deurne is het interessant te zien dat zeer waarschijnlijk de oude hoevenaren van de abdij van Echternach 'overstapten' naar de hertog van Brabant. Zij kregen vervolgens van hem de lokale rechtspraak in leen: de familie Van Doerne. Tot de relevante locaties voor de periode van de heerlijkheid, die tot 1795 duurde, behoren onder meer het Groot en Klein Kasteel, het Dinghuis, de schepenkamer op het Derp, de vergaderplaats van Vreekwijk, waar jaarlijks op 17 maart afspraken tussen de inwoners van de heerlijkheid werden gemaakt, en de Deurnese kerk.

Na 1795 veranderde het bestuur van Deurne ingrijpend. De oude heerlijkheden als bestuurlijke entiteiten verdwenen, en uit de bestaande grenzen van heerlijkheden werden gemeenten 'gemaakt'. Voor Deurne zijn uit deze periode vooral de locaties van gemeentehuizen interessant, namelijk het oude (1805) tegen het kerkhof en het nieuwe (1895) op de huidige locatie. In Vlierden werd in 1767 een eerste raadhuis gebouwd, min of meer op dezelfde locatie in 1902 vervangen door het huidige gebouw (figuur 131).

Opgenomen zijn daarnaast meerdere grenspunten. Die zijn grofweg in twee groepen te verdelen. De oudste laag betreft de grenspunten uit de oorkonden m.b.t. de uitgifte van de gemeynt van Deurne in 1326 (in copie: 1464) en die van Vlierden in 1468 (in copie).¹⁶⁴ Deze laag is vrijwel volledig, en bevat een aantal markante grenspunten die deels ook door andere landschappelijke verschijnselen worden gekenmerkt. Het betreft dan bijvoorbeeld kenmerkende kwelplekken als Eessens Put op de grens met Bakel¹⁶⁵ en de Wilbertspuit op de grens met Meijel, alsmede de Proostsluis van de Elskensweijer, het oude driegemeentengrenspunt van Bakel, Vlierden en Deurne.

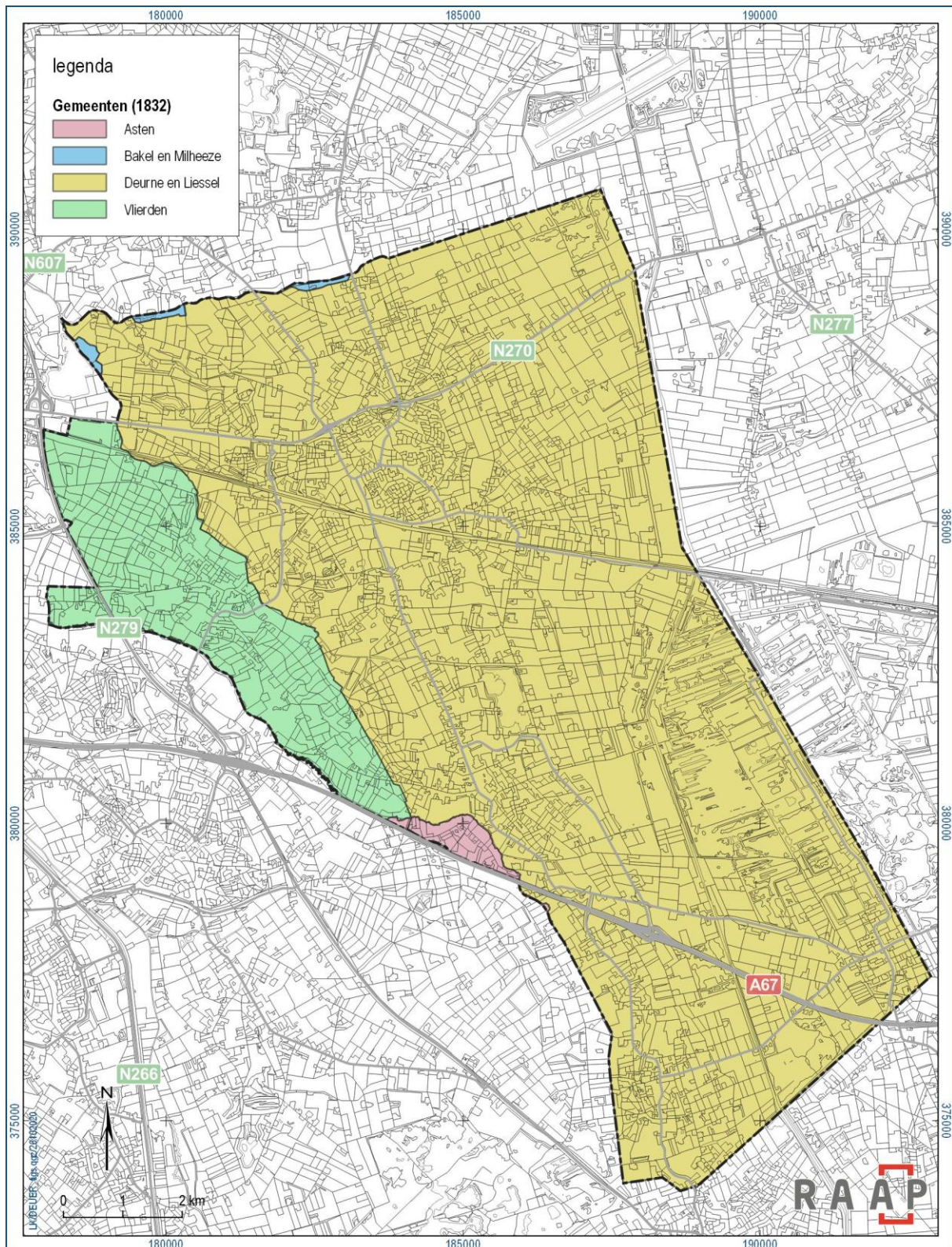
Daarnaast hebben we ook de locaties van grenspalen op de grens met de huidige provincie Limburg opgenomen. Die grenspunten werden in 1716 definitief vastgesteld; in 2016 werden de ontbrekende palen opnieuw geplaatst (figuur 132).¹⁶⁶ Alleen de Lange Rijser komt in 1326 ook al onomstotelijk voor.

Tot slot hebben we ook de wijzigingen aan de gemeentegrens opgenomen voor zover die gelegen zijn binnen het huidige Deurnese grondgebied. Afgestaan grondgebied is niet in de kaart verwerkt.

¹⁶⁴ De originele oorkonde van de uitgifte van de Vlierdense gemeynt is verloren gegaan; het oudst bekende afschrift dateert uit 1462. Zie ook De Bont 1993: 93-96. Over de gemeynten en dorpsregels is de afgelopen jaren veel gepubliceerd, onder meer in de proefschriften van Van Asseldonk (2002), Vera (2011) en Van Zalinge (2018).

¹⁶⁵ Spamer 2009; Timmers 2011

¹⁶⁶ SpellerCo Meerding, "De historische Peellimieten", ruimtelijk inrichtingsplan



Figuur 130. Binnen het huidige grondgebied van de gemeente Deurne lagen in 1832 nog delen van vier gemeenten.



Figuur 131. Tussen oude en nieuwe kern: met spekbanden linksachter het voormalige gemeentehuis van Vliedert (1902), geheel rechts de oude burgemeesterswoning (foto: RAAP, 8 april 2020).



Figuur 132. De grenspaal tussen Soemeer en Broemeer (foto: RAAP, 8 april 2020).

Militair erfgoed

Inleiding

Deurne was in haar rijke geschiedenis meerdere malen een toneel van strijd. Daarbij speelde de strategische ligging nabij de doorgang door de Peel en aan een noord-zuid-route een belangrijke rol.

Late middeleeuwen en vroege nieuwe tijd

In de late middeleeuwen verrezen in Deurne meerdere kastelen. Het bekendst zijn het Klein Kasteel (ca 1370) en het Groot Kasteel (ca 1390), maar er waren er nog meer. Een voorganger van het Klein Kasteel is het Burgske aan de Kerkeindseweg. Daarnaast stond er nog een mogelijk kasteelachtig gebouw, de *casteele van Veltheuvel*, Stakenborch genoemd, in het gehucht Veldheuvel, iets ten zuiden van de kruising Liesselseweg – Hub van Doorneweg. Van de twee laatste kastelen kennen we het uiterlijk niet. De donjon van het Klein Kasteel heeft een muurdikte van 70 centimeter (figuur 133). Aan de toren is te zien dat er ooit een houten weergang aan bevestigd geweest is.¹⁶⁷ Dat moet een niet-buikbare pseudoweergang zijn geweest.¹⁶⁸ De oudste delen van het Groot Kasteel hebben muurdiktes van 60 tot 90 centimeter. Er zijn geen duidelijke tekenen dat het een verdedigbaar complex was; Hermans noemt de buitenmuren 'relatief dun'.¹⁶⁹ Er zijn dus meerdere indicaties dat de beide kastelen aan het Haageind in eerste instantie de functie van statussymbool hadden, waarmee de macht en rijkdom van de elite kon worden getoond.¹⁷⁰ Van een strategische betekenis blijkt weinig. Die geldingsdrang van de elite blijkt nog eens extra door de aanwezigheid van overgedimensioneerde arkeltorens, die kort na de bouw door steunberen moesten worden ondersteund. Hermans concludeert hier: *Het lijkt erop dat de opdrachtgever aan het eind van de 14de eeuw, toen de toepassing van arkeltorens bij woontorens al ten einde liep, zijn collega's wilde overtreffen.*¹⁷¹ Dat past bij het beeld dat we bij deze bouwheer hebben. Hij was in een strijd met zijn buurman op het Klein Kasteel verwickeld.¹⁷²

Veel meer een militair karakter hadden vermoedelijk het oude blokhuis op de Leensel (vermeld in 1326) en het blokhuis in Liessel (vroege 16e eeuw, laatste restanten verdwenen in 1800¹⁷³; figuur 134). Alhoewel van het eerstgenoemde blokhuis niet bekend is langs welke strategisch belangrijke route het kasteel precies lag, is van het latere blokhuis bekend dat dit samen met een aantal landweren haaks op de weg Liessel-Neerkant moest zorgen voor verdediging tegen een inval vanuit het zuiden tijdens de Gelderse Oorlogen (1502-1543). Brabant en Gelre stonden in deze strijd tegenover elkaar. In 1512 gingen Bakel, Deurne en Asten door brandschattende troepen in vlammen op.

Opvallend is dat zowel ten zuiden van Liessel¹⁷⁴ als ten noorden van Deurne¹⁷⁵ landweren gelegen lijken te hebben. Dat veronderstelt een dubbele verdedigingslinie, aan twee fronten. Zoiets kennen we ook uit Gemert, waar zowel de Peelse Loop in het noorden als de Snelle Loop in het zuiden een landweer kenden. Die langs de Snelle Loop is nog deels herkenbaar, die langs de Peelse Loop bij archeologisch onderzoek aangetroffen en voor een klein deel gereconstrueerd.¹⁷⁶

¹⁶⁷ Hermans 2013, deel II: 55-57

¹⁶⁸ Hermans 2013, deel I: 97

¹⁶⁹ Hermans 2013, deel II: 264-265

¹⁷⁰ Hermans 2013, deel I: 210

¹⁷¹ Hermans 2013, deel I: 136-137

¹⁷² Keunen, 2004

¹⁷³ Timmers 2008: 17

¹⁷⁴ Timmers 2008: 18

¹⁷⁵ Weergegeven op de kaart van Brabant van L. van der Voort Pieck en M. Kuyt.

¹⁷⁶ Van Veldhuizen & Ellenkamp 2019; Keunen 2020



Figuur 133. Links het Klein Kasteel, rechts achter de bomen de ruïne van het Groot Kasteel (foto: RAAP, 8 april 2020).



Figuur 134. De locatie van het Liesselse blokhuis, nu een akker. De bebouwing rechts staat op de locatie van de neerhof (foto: RAAP, 8 april 2020).

Tachtigjarige Oorlog tot en met Belgische Opstand

Uit de Tachtigjarige Oorlog, die enkele decennia na het einde van de Gelderse Oorlogen uitbrak, kennen we geen relictten uit Deurne. Wel weten we dat Deurne destijds hoge oorlogslasten had. Datzelfde gold voor Vlierden in december 1688. Tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1747-1748) verbleven er duizenden Oostenrijkse soldaten, een regiment van de koning van Engeland en een compagnie infanterie van kolonel Hauss in Deurne. Vanaf het midden van de 18e eeuw woonden er vrijwel permanent officieren in het Klein Kasteel, van wie de troepen in de omgeving gelegerd waren. Het gaat zowel om Staatse als om ingehuurde Waldeckse troepen.¹⁷⁷ Vanaf 1648 functioneerden de Generaliteitslanden als een stootkussen, die bij een aanval uit het zuiden de eerste klappen moesten opvangen. Ook in vreedstijd was Staats-Brabant dus in een soort van permanente staat van beleg.¹⁷⁸ Fysieke resten uit deze perioden zijn er niet.

Des te interessanter is wel een schans die van historische kaarten bekend is uit de periode van de Belgische Opstand, namelijk een schans langs de huidige Langstraat vlak bij de Limburgse (toen: Belgische) grens (figuur 135).

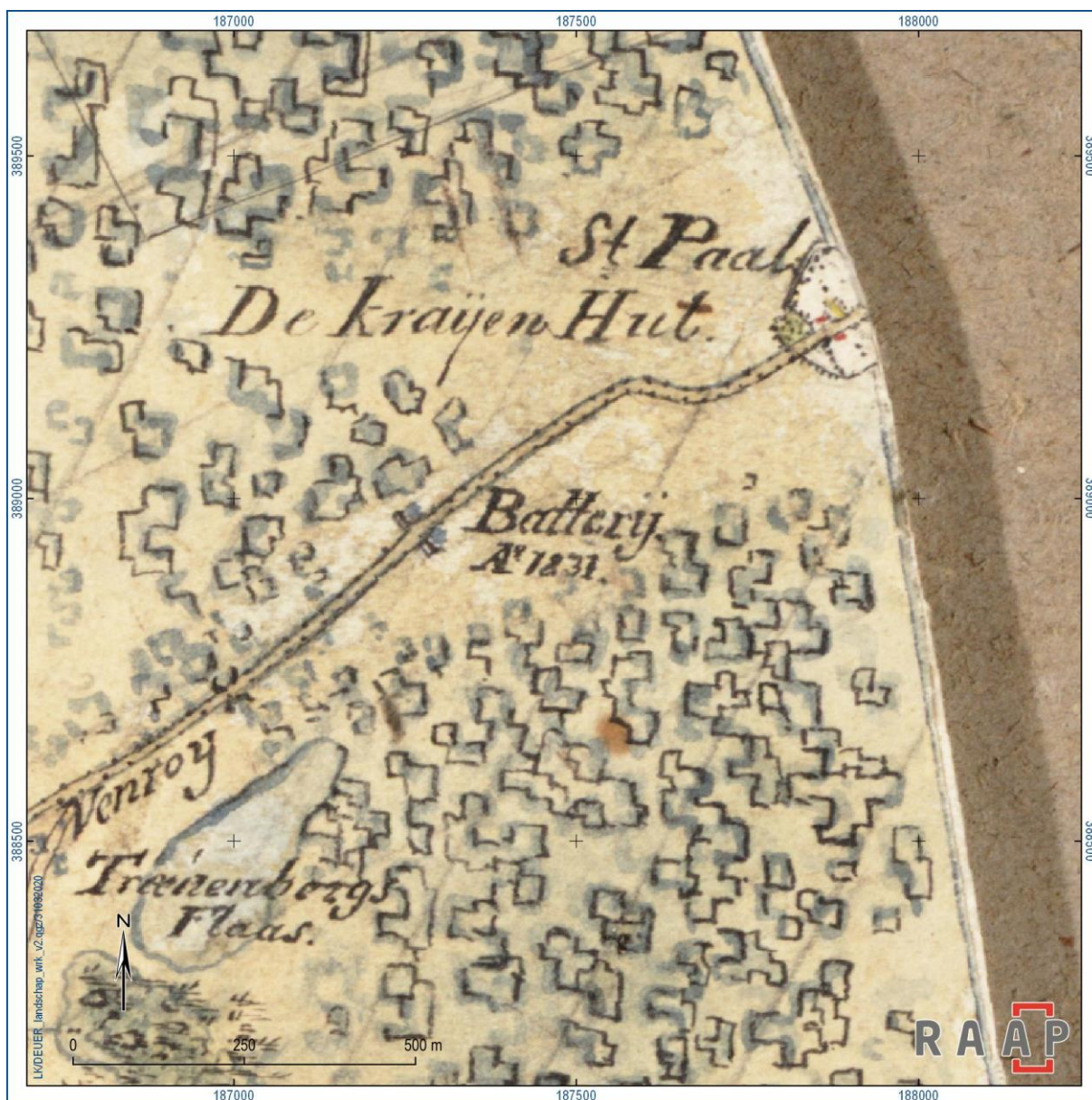
In Deurne en de gehuchten zelf merkte men ook het nodige van de opstand. Er waren inkwartieringen, en in het gebied ten zuiden van de Heittrak trokken in augustus 1831 Belgische troepen binnen om levensmiddelen te bemachtigen.¹⁷⁹ Aan de weg naar Venray stond in 1832 een herberg met de naam Bivak; Koolen oppert dat deze herberg een voormalige wachtpost uit de tijd van de Belgische Opstand was. De herberg van Henricus Lammers lijkt in 1824 met toestemming van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant en de Deurnese gemeenteraad te zijn gebouwd op een nieuwe ontginning en ontving enkele jaren later tijdens de Opstand haar naam.¹⁸⁰ Voorstaande klopt met het feit dat de herberg op de Tranchotkaart (1802-1804) nog niet staat afgebeeld.

¹⁷⁷ Keunen 2019: 13-14

¹⁷⁸ Schriftelijke mededeling Jac. Biemans; hij verwijst o.a. naar publicaties van Kappelhof en Van de Sande.

¹⁷⁹ Koolen 2002

¹⁸⁰ RHC Eindhoven, archief Gemeentebestuur Deurne 1813-1950, inventarisnr. 4/1, d.d. 21-05-1824; Lammers vroeg eerst om een bunder gemeentegrond ten zuiden van de weg, maar die grond kon de gemeente niet missen, omdat daar de aarde voor het onderhoud van de weg werd gehaald (met dank aan Pieter Koolen, Deurne).



Figuur 135. De situering van een schans aan de Langstraat, niet ver van de Kraaijenhut. Daaromheen herkennen we de talloze boerenkuilen (bron: veldminuut TMK 1838).

Tweede Wereldoorlog

De meest dynamische periode van strijd voor de gemeente Deurne in de laatste eeuwen was echter de Tweede Wereldoorlog. Dat begon al in de mobilisatieperiode, toen tussen de Maas en de Belgische grens een nieuwe verdedigingslinie werd aangelegd langs de rivier De Raam en een nieuw te graven kanaal, het Defensiekanaal: de Peel-Raamstelling. Door beperkte internationale afstemming was de linie echter maar matig bezet, en in april 1940 werd dan ook besloten dat bij een aanval, alleen de schijn van verdediging moest worden opgehouden. Binnen de gemeente Deurne lag de linie langs het Kanaal van Deurne, met ook een rol voor de daarachter gelegen Helenavaart. Langs het Defensiekanaal en het Kanaal van Deurne werd een lange rij kazematten gebouwd, evenals enkele langs de Helenavaart. De werken werden pas op 26 maart 1940 opgeleverd; de linie was dus pas net vóór de inval klaar.¹⁸¹ Het 27e Regiment Infanterie, dat met twee andere regimenten in het Vak Bakel (het oostbrabantse gebied tussen Vierlingsbeek en Venlo) gelegerd was, had tussen april 1939 en mei 1940 haar hoofdkwartier in De Romein aan de Romeinstraat in Deurne. Later werd dat een NSB-kaderschool (1940-1941) en een bijkantoor van het Rijksarbeidsbureau (1941). Voor ingekwartierde troepen werden kampen aangelegd op 't Zinkske, aan de spoorlijn nabij Griendtsveen¹⁸² en aan de Buizerdweg in Neerkant, het laatste in augustus 1939 voor het 27e Regiment Infanterie, later onderdelen van het 30e Regiment Infanterie (figuur 136).¹⁸³ Het 27e R.I. was ook gelegerd in een nog niet gelokaliseerd tentenkamp De Zandbank¹⁸⁴ en in een kleuterschool.¹⁸⁵

Niet alleen rond de Peel-Raamstelling (figuur 137) werden barricades opgeworpen, ook in Deurne zelf was dat het geval. Op de Markt stond een geschutopstelling, in de Visser, Molenstraat en Kerkstraat een aspergeversperring¹⁸⁶ en in de Stationsstraat waren grote bomen met springstof omver geblazen.¹⁸⁷ Tal van gebouwen in Deurne kregen in het kader van de mobilisatie een speciale functie, zoals kazernes, lazaretten, commandoposten etc.¹⁸⁸ Alleen waar het een nieuw opgericht complex betrof, zijn zij op de kaart weergegeven en worden ze hier besproken.

Deurne kende naast de mobilisatie- of legeringskampen een drietal kampen van de Nederlandsche Arbeidsdienst. Dit was een vrijwillige, later verplichte woonlocatie voor *Arbeitseinsatz* tijdens de oorlog. Het betreft de kampen De Wasberg (figuur 138), Vreekwijk (Roode Braak) en Heittraksgoor ofwel Liessel. De dienst kwam voort uit de Nederlandse Opbouwdienst, en werd in 1941 omgezet in de Nederlandsche Arbeidsdienst (NAD). Vanaf september 1942 kreeg het een verplicht karakter. Het kamp De Wasberg was een vroeg kamp, uit 1941. In januari 1942 werd ook op Vreekwijk gestart met de bouw van barakken, later gevolgd door het Liesselse kamp.¹⁸⁹ Na de oorlog werd het kamp De Wasberg omgevormd naar het noodwoningencomplex Vrede-oord, het kamp Vreekwijk naar een internaat voor jongeren, en het kamp Heittraksgoor werd verlaten. In alle gevallen verdwenen nadien de barakken, maar van Heittraksgoor zijn de blusvijver en vermoedelijk ook veel van de funderingen van barakken bewaard gebleven (figuur 139, figuur 140, figuur 141). Naar het laatstgenoemde kamp wordt ten tijde van het afronden van dit rapport nog nader onderzoek gedaan.

¹⁸¹ <https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Kazemat>

¹⁸² Schriftelijke mededeling Richard Schoutissen (Deurne).

¹⁸³ Hoefnagels 1986: 37

¹⁸⁴ In één van de Deurnese zandverstuivingen?

¹⁸⁵ https://deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Militair_tentenkamp_De_Zandbak

¹⁸⁶ Die in de Visser is nog zichtbaar, die in de Molenstraat (bij huisnummer 24) en Kerkstraat (bij huisnummer 14) zijn mogelijk nog onder het wegdek aanwezig.

¹⁸⁷ Hoefnagels 1986: 30-32; schriftelijke mededeling Pieter Koolen (Deurne).

¹⁸⁸ Zo wees Pieter Koolen (Deurne) ons op een kazerne De Peelturf in een bestaand gebouw tussen Molenstraat en Groeneweg.

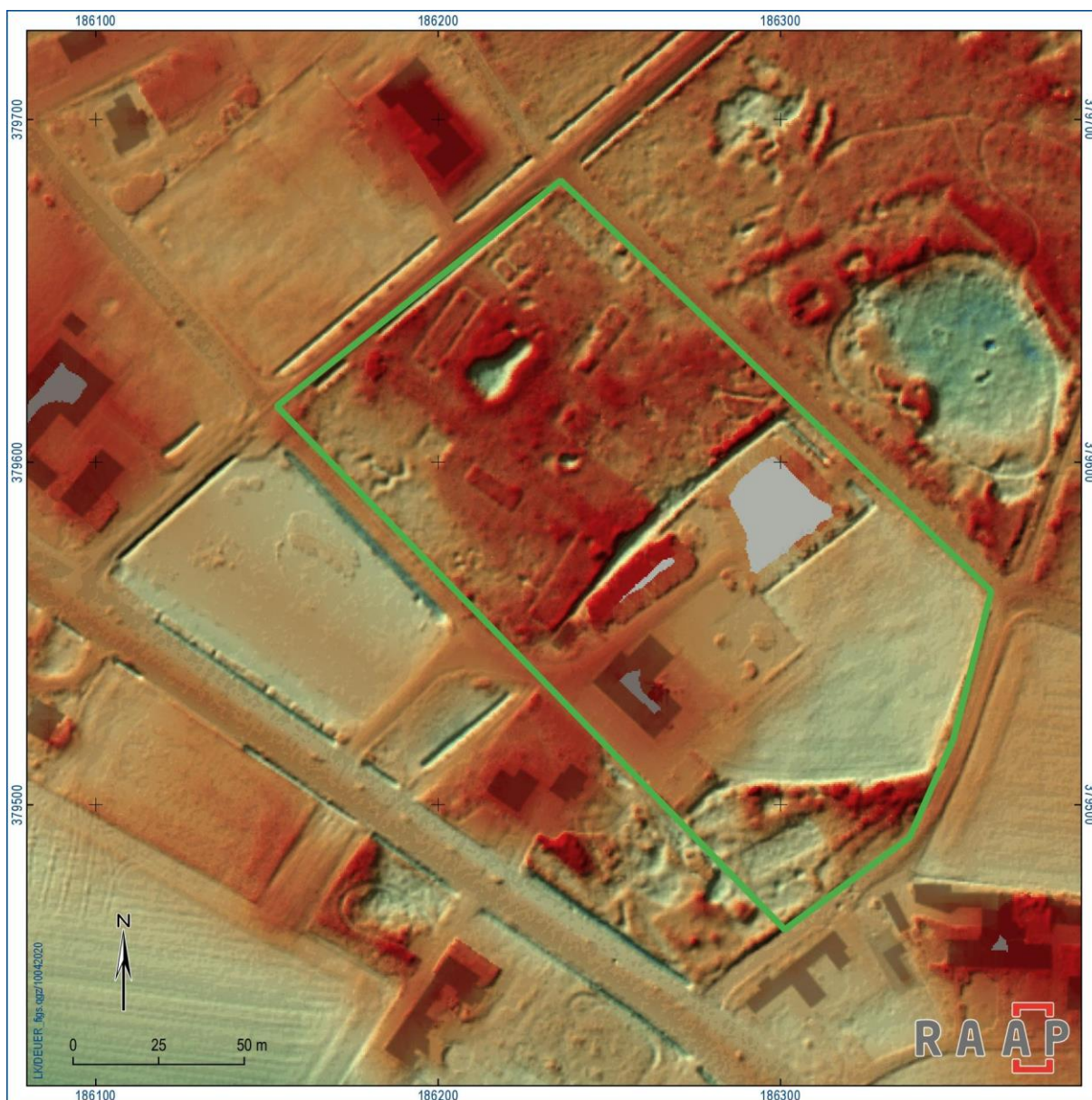
¹⁸⁹ https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Nederlandsche_Arbeidsdienst



Figuur 136. Het tentenkamp, later barakkenkamp, te Neerkant voor het 27e Regiment Infanterie, 1939 (foto: Deurnewiki, collectie Gemeente Deurne).



Figuur 138. Een fascinerend beeld van het NAD-kamp in de Walsberg (in de cirkel), met ten zuiden daarvan het gebied met beide kastelen, een ruime maand voor de verwoesting. De foto dateert van 15 augustus 1944 (bron: Kadaster).



Figuur 139. Het kampterrein Heitragsgoor op een actueel hoogtebeeld (AHN2), groen omlijnd. Een deel is nadien ontgonnen en toont geen sporen meer, maar zowel het noordwestelijk deel als een kleiner perceel in het zuiden laat nog de voetafdrukken van barakken zien, evenals de grote blusvijver.



Figuur 140. De locatie van het voormalige NAD-kamp Heitraksgoor, in de huidige toestand (foto: RAAP, 8 april 2020).



Figuur 141. Mogelijke latrine in Kamp Heitraksgoor (foto: Theo Gielen).

De Jodenvervolgning in Deurne heeft in de afgelopen decennia een gezicht gekregen: Erwin Michael Joseph. Zijn familie was met hem ondergedoken in de speeltuin Cave Rondo in het Vliedens Ven. Toen de zoon van het gezin een veilige plek beloofd was, werd hij in de nabij gelegen bossen doodgeslagen en ter plekke begraven. In 1945 werd hij herbegraven op het protestantse kerkhof in Deurne, maar de plek van zijn veldgraf nabij De Bikkels is nog bekend.¹⁹⁰ De verhalen van andere joodse onderduikers zijn veel minder bekend. Meerdere Deurnenaren kregen na de oorlog een Yad Vashem-onderscheiding voor hulp aan onderduikers. Ook niet-joden, die gevlucht waren uit angst voor de Arbeitseinsatz, vonden onderdak in Deurne.

Het verzet was onder meer georganiseerd via de RVV Zuid, waar Theodore baron de Smeth (1919-1988) van het Groot Kasteel nog enige tijd voorzitter van was.

De bevrijding van de gemeente Deurne vanaf 23 september 1944 en de roerige periode rond Liessel, Helenaveen en Neerkant in de ruime maand daarna heeft vooral zijn sporen nagelaten in de vele vernielde en wederopgebouwde gebouwen. Op de kaart met de bouwkunstobjecten wordt daaraan meer aandacht besteed.

Op de hoek van de Walsbergseweg en de Voortseweg werd naar verluidt na de bevrijding een primitief militair vliegveldje aangelegd. Daarover is ons weinig bekend.

De Bevrijding

De bevrijding van de gemeente Deurne heeft bijna twee maanden in beslag genomen. Deurne (incl. Walsberg en Zeilberg) en Vlierden werden op 24 september 1944 bevrijd ¹⁹¹, Liessel en Neerkant al op 23 september 1944. De bevrijding daar was echter niet definitief: op 29 oktober viel Liessel opnieuw in Duitse handen, maar werd op 1 november opnieuw bevrijd. Voor Neerkant gold min of meer hetzelfde: een herovering door de bezetter op 28 oktober, bevrijding op 2 november. Helenaveen moest tot 20 november 1944 wachten tot alle bezetters vertrokken waren.¹⁹² In de nadagen van de bezetting van Helenaveen vond nog een kerkrazzia plaats, waarbij 143 personen werden opgepakt en weggevoerd. 26 van hen overleefden de oorlog niet.

Deurne en zijn kerkdorpen werden zwaar getroffen: naast de vele burgerwoonhuizen en boerderijen verloor Deurne zijn Groot Kasteel en Rakels' Molen, Neerkant zijn kerk en Helenaveen zijn kerk, klooster en pastorie.

Koude Oorlog

Omdat de hoofdverdedigingslijn van de NAVO langs de Nederlandse IJssel en de Duitse Rijn liep, lag Deurne in het achterland, aanvankelijk nog in het Britse troepenvak (1955-1958) en later in de nationale sector. Fenomenen die we in Deurne vinden, zijn dan ook voornamelijk onderdelen van landelijke defensieve netwerken, zoals een luchtwachtpost (vermoedelijk op de kerktoren van de Sint-Willibrorduskerk aan de Markt) en mobilisatiecomplexen. Die aan de Helmondsingel is het meest

¹⁹⁰ [https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Erwin_Michael_Joseph_\(1925-1942\)](https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Erwin_Michael_Joseph_(1925-1942))

¹⁹¹ Pieter Wiegersma stelt dat de opmars van de geallieerden op 24 september stakte bij de Vlier, en dat zou betekenen dat Walsberg pas op 25 september bevrijd is.

¹⁹² Hoefnagels 1986: 175

bekend; het terrein werd in dienstjaar 1957 aangeschaft, de gebouwen uiteindelijk in 2011 gesloopt. Er stonden ook complexen ten dienste van defensie in Helenaveen (Oude Peelstraat 95; magazijn Korps Mobiele Colonne) en vermoedelijk ook in een bedrijfshal op het adres Fabriekstraat 22 in Deurne.¹⁹³ Tegenwoordig is het MOB-complex aan de Helmondsingel een bedrijventerrein en staan aan de Fabriekstraat huizen. Het terrein in Helenaveen was lange tijd eigendom van de gemeente. Op het oostelijke deel, tegen het kamp, was vanaf dienstjaar 1965 een oefenterrein van de BB (Bescherming Bevolking) gevestigd. Het betrof het Oefenkamp Reddingsdienst 'Zuid' op 't Zinkske in Helenaveen.¹⁹⁴ In dienstjaar 1966 droeg de gemeente het terrein over aan de staat (Binnenlandse Zaken), die ook het oude DUW-kamp ernaast verwierf van Domeinen.¹⁹⁵ Het westelijke deel van het terrein was bouwterrein en werd in dienstjaar 1972 door de staat van de gemeente verworven, waarna er vermoedelijk het genoemde magazijn gebouwd werd. Bovenstaande fenomenen hebben we nog niet opgenomen in de kenmerkenkaart.

Economie

Het economisch erfgoed van Deurne is heel breed – in feite is elk bedrijf, ook de agrarische, een uiting van economische activiteit. In deze categorie hebben we het thema wat enger benaderd. We hebben ons voornamelijk gericht op wind- en watermolens, op het ruimtebeslag dat daarmee samenhangt (molenbiotopen) en enkele terreinen met 'bijzondere' economische activiteit in het verleden. Industriële activiteiten hebben we in een afzonderlijke categorie ondergebracht (zie hieronder).

Renders-de Wit (2011) onderscheidde 'Molenbiotoop Johanna Elisabeth' als één van de Deurnese landschapskwaliteiten.¹⁹⁶

¹⁹³ In tegenstelling tot het MOB-complex aan de Helmondsingel is Fabriekstraat 22 nooit eigendom van Domeinen geweest.

¹⁹⁴ Regionaal Historisch Centrum Limburg, archief 06.28 – Provinciaal Commando Bescherming Bevolking Limburg, inventarisnr. 420

¹⁹⁵ Kadastrale leggers Deurne, reeks 5, artikel 134/6810; idem, artikel 10585; idem, artikel 11981; het DUW-kamp was eerder van het Ministerie van Sociale Zaken.

¹⁹⁶ Renders-de Wit 2011: 23-24



Figuur 142. De watermolen aan het Haageind vóór de sloop van het bedrijfsgedeelte (foto: Deurnewiki, collectie Frans Gloudemans).

Wind- en watermolens waren in het verleden van belang voor tal van functies. De belangrijkste in dit deel van Nederland was wel het malen van graan voor de bereiding van brood. Ook werden molens gebruikt voor het slaan van olie (uit lijnzaad) of het zagen van hout. De vroegst in de bronnen vermelde molens van Deurne zijn watermolens. Het betreft daarbij de oliemolen van Ter Vloet (< 1387, afgebrand in de 17e eeuw), de watermolen aan het Haageind (< 1387; figuur 142), de oliemolen bij de hoeve Ruth (< 1367¹⁹⁷) en de graanwatermolen¹⁹⁸ van Belgeren (< 1372).¹⁹⁹ Er is een onzekere molenplek op de Molenhof.²⁰⁰ Windmolens waren er in die vroege periode veel minder. De vroegste windmolen die we uit Deurne kennen werd in of kort voor 1547 gebouwd op de heide tussen Deurne en Liessel. Deze Heimolen werd in 1869 verplaatst naar de Liesselseweg in Deurne, waar hij onder de naam Rakels' Molen op 24 september 1944 afbrandde. In 1548 werd toestemming verkregen om ten oosten van Vlierden op de heide een molen op te richten. De molen bleef er tot 1844 staan, en was toen in korte tijd vervallen geraakt. De voornaamste molenbezitter van Deurne én Vlierden was inmiddels de kasteelheer, Theodorus baron de Smeth.

Een tweede golf van molenbouw vinden we in de vroege 19e eeuw. In Deurne werd in 1816 in opdracht van De Smeth de zogenaamde Kerkmolen gebouwd, ter vervanging van de watermolen aan het Haageind (figuur 143). De Smeth deed in 1855 afstand van zijn windmolens. De Kerkmolen, waarnaar de Molenstraat werd genoemd, werd in 1926 afgebroken. In Vlierden was intussen ook een nieuwe windmolen gebouwd, ter vervanging van de bouwvallige molen op de heide. Ditmaal werd hij op de open akker geplaatst, verder naar het dorp toe. De molen werd gebouwd in opdracht van een particulier, een molenaarsknecht uit Deurne. De Vlierdense molen, nu Johanna Elisabeth geheten, is de oudste nog bestaande windmolen van de gemeente Deurne.

¹⁹⁷ Een tweetal palen die de molen fundeerden zijn in 2011 dendrochronologisch gedateerd op 1252 en 1266.

¹⁹⁸ Deel van een dubbele watermolen, de Astense zijde was oliemolen.

¹⁹⁹ Van Heugten & Van Heugten 2020; zie ook De Vries-Oosterveen e.a. 2016

²⁰⁰ Er zijn twijfels over het bestaan van deze molen, die geen sporen in de archieven heeft nagelaten. Timmers veronderstelt van wel (<https://www.jantimmerscultuurhistorie.nl/water/een-watermolen-op-de-molenhof-in-bakel-en-deurne/>; Timmers 2017b), Koolen en Boeije (Heemkundekring H.N. Ouwering) zijn van mening dat er een verband met de bevoeiing en niet met een daadwerkelijke watermolen kan zijn.

Dat legde de basis voor de derde golf van molenbouw in de late 19e eeuw. Ook toen waren het particulieren die het initiatief namen. Achtereenvolgens verrezen de Oude Molen in Liessel (1866, gesloopt 1968) van molenaar De Kinderen ²⁰¹, de Oliemolen aan de Zeilbergsestraat (1876, afgebrand 1892, resten gesloopt 1895-1896) van de molenaars Truijen en Rakels, Holtens Molen (1890) van molenaar Holten, Maria Antoinette in Zeilberg (1893; verplaatst uit Wateringen, daar gebouwd 1847; figuur 144) van koopman Truijen, de windmolen Oom Paul in Neerkant (1900, verplaatst vanuit Gelderland, afgebroken rond 1934) en De Volksvriend in Liessel (1903) van molenaar Gitzels. Het is een vorm van vroege plattelandsindustrialisering. Daarnaast stonden er enkele kleinere molens, zoals de poldermolen in het Vlierdens Ven voor de ontwatering van het gebied en een windhoutzaagmolen aan de Kruisstraat, gebouwd in 1910 en vrij snel verdwenen.

De hierboven genoemde molens die nu nog bestaan, hebben op de kaart een zogenaamde molenbiotoop gekregen. Dit een cirkel met een per hoogte uiteenlopende diameter, die een vrije windvang voor de molen moet garanderen.

Daarnaast is nog een aantal terreinen van andere economische betekenis aangegeven, zoals de molenvloed van de mysterieuze watermolen van de Molenhof, naoorlogse visvijvers in Helenaveen, een verdwenen scheepswerf bij Villa Gena in Helenaveen en een vroege 19e-eeuwse particuliere heidebebouwing van mevr. Coovels-Bots op de Rakt aan de grens met de gemeente Helmond.²⁰² Dergelijke particuliere ontginningen waren niet algemeen, maar er zijn er meer geweest. Ook Het Ven in Vlierden, van Hendrik Wiegersma, is er één. Nader onderzoek is nodig om ze te kunnen aangeven op de kaart. Daarnaast was er de vooral voor Helenaveen belangrijke tuinbouw, die aanvankelijk vooral in de vollegrond plaatsvond, maar vanaf het midden van de 20e eeuw ook steeds vaker in kassen. Vooral in de jaren 60 vond een transitie plaats naar tuinbouw in grote kascomplexen. Van de oudste generatie kassen is voor zover bekend niets meer aanwezig.

Heel bijzondere landschappelijke eenheden zijn de middeleeuwse visvijvers (en een enkele nieuwtijdse) waarvan nog relictten in Deurne te vinden zijn. Deze vijvers waren eigendom van grootgrondbezitters, zoals de abdij van Binderen. Het gaat om de Elskensweijer tussen de Rakt en het Buntven, de Dapperslaar bij Brouwhuis, de Binderse Weijer onder Grote Bottel, het Witven bij de Hoogdonk, de Lubrugge op Bruggen, de weijer van Donschot/Heuveleind en de weijer van het Schooteind. Een andere weijer in Vlierden is nog niet gelocaliseerd.²⁰³ Het waren vaak min of meer natuurlijke depressies in het landschap, waar water in bleef staan of in vastgehouden kon worden. Door middel van een aangebrachte sluis kon de vijver gevuld worden gehouden of juist worden gedraineerd. De Proostsluis, genoemd naar Arnt Vrient, proost van Wassenberg als eigenaar van de weijer ²⁰⁴, was die 'stop' in de Elskensweijer, en vormde tevens een grenspunt tussen Vlierden, Bakel en Deurne. Dat grenspunt wordt al in een oorkonde uit 1325, toen de gemeynt aan Deurne werd uitgegeven. Ook de Dapperslaar kende een sluis die als grenspunt (tussen Bakel en Vlierden) functioneerde. Die plek ligt buiten het huidige Deurnes grondgebied. De bewaard gebleven relictten van de visvijvers zijn vooral het reliëf zelf en de ermee samenhangende waterlopen.

²⁰¹ Na de bouw van deze molen werd de Heimolen dichterbij Deurne verplaatst.

²⁰² Haartsen & Van Marrewijk (2009) konden deze ontginning niet identificeren; Pieter Koolen gaf schriftelijk uitsluitel.

²⁰³ Schriftelijke mededeling Jan Timmers (Gemert); Timmers 2020

²⁰⁴ De weijer was vermoedelijk genoemd naar diens zus Elsbeen van den Wiele. Arnt Vrient was proost van de collegiale kapittelkerk St. Georg in Wassenberg.



Figuur 143. De Kerkmolen aan de Molenstraat, ca 1900 (foto: Deurnewiki, collectie Gemeente Deurne).



Figuur 144. De windmolen van Zeilberg tussen de bebouwing aan de Zeilbergsestraat (foto: Deurnewiki, collectie Harrie Biemans).

Industrie en delfstoffenwinning

In de recente geschiedenis van Deurne zijn er meerdere grootschalige vormen van delfstoffenwinning geweest: leemwinning, turfwinning en kiezel- en zandwinning. In alle gevallen zijn deze winningsactiviteiten opgeschaald van particuliere, kleinschalige winning naar grootschalige, industriële winning. Als kleinschalige activiteiten zijn onder meer de winning van leem voor de potten- en steenindustrie te noemen ²⁰⁵, en daarnaast de particuliere boerenkuilen in de Liesselse Peel aan de Eikenlaan, nog goed herkenbaar in het reliëf. Beide zaken hangen ook samen: Deurne kon vooral in de 17e eeuw een productieplaats van roodbakkerd aardewerk (bakstenen, plavuizen, dakpannen en potten) worden dankzij de beschikbaarheid van leem én brandstof voor het bakken. De producten werden in de hele Meierij van Den Bosch afgezet, ook aan de lokale kasteelheer van Deurne. ²⁰⁶

Dat leidde uiteindelijk respectievelijk tot steenfabrieken aan het spoor bij de Vlierdenseweg met winningskuilen in het gebied van de huidige Sint-Jozefparochie (gestopt in 1975) ²⁰⁷, tot de pannenfabriek aan de Snoertsebaan met zijn winningskuilen, tot turfstrooiefabrieken langs het spoor bij Griendtsveen en in Helenaveen in een context van grootschalige turfwinning en tot kiezel- en zandwinning op de Hoogdonk bij Liessel en de (al vooroorlogse) Betonfabriek in Neerkant. Waar de laatste twee bedrijven nog actief zijn, herinneren alleen een aantal straatnamen aan de steenfabrieken in Deurne. De winningskuilen zijn vooral in de omgeving van Leembaan, Jan Vermeerstraat en Sint-Jozefstraat nog goed herkenbaar, en onder meer gebruikt voor het dumpen van afval in het verleden, waaronder het puin van het verwoeste Groot Kasteel (figuur 145). ²⁰⁸

Een geplande vorm van delfstoffenwinning die uiteindelijk geen doorgang vond, is de winning van steenkool. In de vroege 20e eeuw werd op een tweetal plekken een boortoren geplaatst om de diepte van de lagen steenkool te verkennen. Die locaties waren de Eikenlaan aan het Kanaal van Deurne en de vroegere scheepswerf in Helenaveen aan de Helenavaart (figuur 146). ²⁰⁹

Kleinschaliger, maar wel relevant was vermoedelijk de winning van ijzeroer: ijzerdeeltjes die door verkitting in de bodem grote brokken vormden, waardoor water aan het maaiveld vaak niet weg kon. In 1870 werd bij de gemeente nog een verzoek ingediend om te mogen winnen. ²¹⁰

De turfwinning, particulier en industrieel, bepaalde grote delen van het Deurnese landschap. Of het nou ging om de kleinschaligheid van de Peelveldjes die al lopend door de notaris werden verpacht ²¹¹ of de industrieel gewonnen turf die via de kanalen werd afgevoerd: het oostelijke deel van Deurne had er zonder de turfwinning heel anders uitgezien. Op de kaart hebben we naast een aantal gebiedskenmerken ook de bijbehorende infrastructuur en waterstaatkundige werken opgenomen, die onder de gelijknamige categorieën zijn opgenomen. Voor de achtergrond van de vervening wijzen we naar het recente, zeer goed leesbare werk 'Rondom de Mussenkaart' van Ed van de Kerkhof (2019).

²⁰⁵ Arts & Vissers 1996; Van Hooff 2006: 158. De laatste pottenbakker stopte zijn draaischijf in 1917.

²⁰⁶ Arts & Vissers 1996: 51

²⁰⁷ Van Hooff 2006: 159

²⁰⁸ Informatie Rob Jacobs (gemeente Deurne).

²⁰⁹ Van de Kerkhof 2019: 146

²¹⁰ Schriftelijke mededeling Pieter Koolen, uit notulen gemeenteraad d.d. 12-08-1870.

²¹¹ Van de Kerkhof 2019: 37



Figuur 145. De leemkuilen waar het puin van het Groot Kasteel gestort is (foto: RAAP, 8 april 2020).



Figuur 146. De boortoren voor de proefboring in Helenaveen, 1906 (foto: Deurnewiki).



Figuur 147. De Markt in Deurne, kort vóór de start van de sloopwerkzaamheden in 1894. Links zien we het huis van (eertijds) Jan Willem van de Mortel aan de (verlengde) Stationsstraat, daarnaast met poortdoorgang de vermoedelijke toegang tot zijn damast- en pellenweverij (bron: Deurnewiki).



Figuur 148. De machinefabriek van Lambertus te Strake aan de Industrierweg (bron: Deurnewiki).

Daarnaast hebben we ook de locaties van de vroegere industriële textielproductie (1772-na 1960) en de coöperatieve zuivelbereiding toegevoegd. De textielindustrie in Deurne was oorspronkelijk vooral gebaseerd in het thuisweven; veel Deurnenaren verdienden daar nog in de 19e eeuw de kost mee. Van de 643 huishoudens in de gemeente Deurne en Liessel in 1839 waren 63 gezinshoofden werkzaam als wever en nog eens 48 gezinshoofden, allen vrouwen, als spinster. Ondersteunend waren kleermakers (10 gezinshoofden), een naaister (1 gezinshoofd), een verver (1 gezinshoofd) en een fabrikant (1 gezinshoofd).²¹² Naast uiteraard de landbouw als belangrijkste sector was daarmee bijna 20% van de Deurnese gezinshoofden in de textielproductie werkzaam. Het gaat daarbij om 124 gezinshoofden, maar een veelvoud daarvan aan personen.

Hiervoor zagen we al dat er in 1839 in Deurne al een 'fabrikant' was. In de late 18e eeuw ontstond in Deurne een eerste vorm van industrialisering, met de oprichting van de eerste Brabantse damastweverij, later damast- en pellenweverij, van Jan Willem van de Mortel aan de Markt (figuur 147). Na het midden van de 19e eeuw nam de fabriek geleidelijk in omvang af; in 1871 werkten er nog maar 5 werknemers. Bij herinschrijving van het perceel in een nieuwe legger van kadastrale artikelen, tussen 1874 en 1877, was van een fabriek geen sprake meer, alleen nog van een stal.²¹³ Mogelijk kon het fabriekje de concurrentie van de opkomende grootschaliger industrie, zoals in Helmond, niet meer aan.

Onder invloed van de industrialisering van de textiel en de groei van de sector in Zuidoost-Brabant werden er in de vroege 20e eeuw nieuwe fabrieken opgericht, als het ware een tweede golf ná de teloorgang van Van de Mortel. Samen vormen ze de basis voor de bedrijvigheid die de gemeente Deurne nu nog kent en legden ze de grondslag voor de eerste bedrijventerreinen.

Dat was bijvoorbeeld de haspelarij van Willem Swinkels aan de latere Textielstraat (1906), waar later Stok's Weverijen en de N.V. Nationale Textielfabrieken werden gevestigd. De Haspelweg ontleent haar naam aan deze fabriek, die in 1936 de deuren sloot. Een tweede haspelarij werd in 1912 aan de huidige Molenstraat gebouwd. De sterk verbouwde panden staan aan de huidige Stijn Streuvelsstraat.

De Natex, eerder nog gevestigd in de voormalige strohulzenfabriek aan de Stationsstraat, verhuisde in 1956 naar de overzijde van de spoorlijn, aan de Industrieweg. In 1967 werd de fabriek opgeheven, waarna Oskomera zich er vestigde. De Natex was niet de eerste fabriek op het nieuwe fabrieksterrein aan de Industrieweg; al in 1950 had N.V. Machinefabriek L. te Strake zich er al in een nieuw pand gevestigd (figuur 148). De fabriek specialiseerde zich in weefmachines. In 1975 werd de oude fabriek verlaten en verhuisde Rütli Te Strake naar de Dr. H. van Doorneweg. In 2009 sloot die nieuwe vestiging; de oude fabriek aan de Industrieweg werd enkele jaren later afgebroken. Op datzelfde industrieterrein stond sinds 1959 tricotate- en confectieatelier Harotex.

Een belangrijke textielfabriek in Deurne was die van Piet de Wit, sinds 1920 gevestigd aan de Sint-Jozefstraat en in 1926 doorgestart als N.V. De Wit's Dekenindustrie. Het diverse malen verbeterde bedrijfspand bestaat nog altijd en is in gebruik bij Vescom. Daarnaast waren er in Deurne kleinere textielfabrieken en confectieateliers, vaak achter bestaande woonhuizen gevestigd. Vooral na de oorlog werden ze, veelal door vrouwen, opgericht.

²¹² https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Volkstelling_van_1839

²¹³ Kadastrale Leggers Deurne, reeks 3, artikel 1933

Op de kaart hebben we zoals al aangegeven ook de locaties van zuivelfabrieken aangegeven. Het gaat zowel om de kleinere coöperatieve melk- en boterfabriekjes van rond de vorige eeuwwisseling als de grotere coöperatieve zuivelfabrieken van na de oorlog, zoals Sint-Isidorus aan de Molenstraat in Deurne. Een enkel gebouw staat nog overeind, maar de industrie is volledig verdwenen.

Er zijn veel meer vormen van (semi-)industriële productie geweest, zoals de bierbrouwerijen, de sigarenfabricage en de strohulzenfabricage. Die thema's hebben we in de kaart niet verder uitgewerkt. Eveneens niet opgenomen zijn heel kortstondig bestaand hebbende fabriekjes in bestaande panden, zoals de patentoliefabriek in Huize Landzicht aan de Stationsstraat (1859-1862; in laatstgenoemd jaar verplaatst naar de Kerkstraat) en een fabriek in zijden stoffen in hetzelfde pand (1863). Ook niet opgenomen zijn de heiligenbeeldenfabrieken van Cerfontaine-Ahout (Stationslaan 17; 1925-1944), Heinrich Holtappels (Helmondseweg 72; 1935-?) en Joachim Arts (Sint-Jozefstraat ; 1939-1999 ²¹⁴). De laatste twee waren leerlingen van Cerfontaine. Na de oorlog ontwikkelden zich in Deurne vele andere bedrijfstakken.

Religieus en funerair erfgoed

Kerken en kapellen

Ter illustratie van het kerkelijk leven in Deurne zijn de locaties van kerken en kapellen op de cultuurhistorische waardenkaart weergegeven. Het gaat om de middeleeuwse Sint-Willibrorduskerk in Deurne, de middeleeuwse kapellen van Veldheuvel (Sint-Antonius; figuur 149 en figuur 150), Liessel (Sint-Hubertus; figuur 151) en Vlierden (Maria; figuur 152 en figuur 153), de schuurkerk- en kapellocaties van Kraaienhut (net buiten de gemeentegrenzen), Deurne-Lage Kerk (I en II ²¹⁵), Liessel-kapel, Liessel-pastorie en Vlierden, de nieuwe protestantse en katholieke kerklocaties van Deurne-Helmondseweg, Liessel, Vlierden, Neerkant en Helenaveen, de nieuwe kerken van (later) in Deurne opgenomen kernen als Zeilberg, Sint-Jozefparochie, Walsberg en Heilige Geestparochie, alsmede een groot aantal kleinere kapellocaties, zoals op het Heieind en voor de Sint-Willibrorduskerk op de Markt.

Opgenomen zijn ook de locaties van kloosters (liefdehuizen ²¹⁶ en missiehuis) die sinds 1858 in Deurne in alle kerkdorpen verzezen. Alleen in de jongste parochiestichtingen, Walsberg en H. Geestparochie, kwam geen liefdehuis meer tot stand. Enkele bekende kapellen van liefdehuizen, voor zover in een afzonderlijk gebouwdeel in het exterieur herkenbaar, zijn ook gemarkeerd. Opgenomen zijn ook enkele afzonderlijke gasthuizen, voor zover niet in het gebouw van het liefdehuis ondergebracht. Het gaat om het middeleeuwse gasthuis op de Veldheuvel en het oude gasthuis aan de Visser (1868-1925). De bijbehorende scholen, evenals de seculiere en niet-katholieke scholen, zijn niet opgenomen. Dat geldt ook voor zeer tijdelijke kloosters, zoals die in de oude pastorieën aan Stationsstraat (1875-1877 ²¹⁷) en Korte Steenweg (1856-1858), en het pand Markt 12 (ca 1798-ca 1800).

Ook niet opgenomen in deze kaartlaag, maar wel noemenswaardig zijn de locaties van vroegere hagelkruizen, zoals op een plek tussen De Wieger en de Anton van Duinkerkenstraat, welk kruis later

²¹⁴ Hij was nog actief als restaurateur van heiligenbeelden in 1998.

²¹⁵ Ouwerling 1933

²¹⁶ Liefdehuizen waren de kloosters die vanaf de 19e eeuw in dorpen gesticht werden om lokaal aan zieken- en bejaardenzorg en onderwijs te kunnen doen. Het konden zowel zuster- als fraterkloosters zijn.

²¹⁷ Waarbij de boerderij op Riet 10 als kloosterboerderij werd gebruikt.

verplaatst is naar de aansluiting van de Zaan op de Amstel. Naar deze laatste locatie is de Hagelkruisweg genoemd.²¹⁸



Figuur 149. Het zuidelijk deel van het Derp, ook wel Veldheuvel genoemd, in 1832. Rechts de Deurnese Akker. In Veldheuvel zien we de Antoniuskapel en het goed Ter Eijnde ('De Hoef') aangeduid. De carrévormige boerderij werd rond 1960 afgebroken, de kapel (boven de -e- van kapel) kort na 1970 (bron: Tranchotkaart, 1802-1804).

²¹⁸ Spamer 2002: 44



Figuur 150. Laatste gebouwde relict van de Antoniuskapel. Linksachter zien we de nog bestaande garagegebouwen van Ugen (foto: Deurnewiki, collectie Gemeente Deurne).



Figuur 151. Eén van de weinige foto's van de kapel van Liessel van vóór de sloop in 1903. Door het hoge gras herkennen we vóór de man nog de kerkhofmuur (bovenzijde geaccentueerd met roze lijn), en op de achtergrond in de rode cirkel nog een tweetal gietijzeren kruizen (foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 005432).



Figuur 152. De kapel van Vlierden, juni 1889 (bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 17.123). De afbeelding is gespiegeld ten opzichte van de afbeelding in de database van de RCE, op basis van vergelijking met andere beelden van de kapel en de topografische situatie. De foto moet vanuit het zuiden gemaakt zijn, niet vanuit het noordwesten, zoals de RCE aangeeft. Achter het houten hek zien we het toen al niet meer gebruikte kerkhof, zonder grafmonumenten.



Figuur 153. Bij benadering dezelfde locatie als de vorige foto. Het boerenerf dat we achter het schip van de kerk zien, is de voorganger van de boerderij rechts op deze foto (foto: RAAP, 8 april 2020).

Kerkhoven en begraafplaatsen

OUDE KERKHOVEN

Lange tijd was het kerkhof bij de Sint-Willibrorduskerk in Deurne de enige plek in de gemeente Deurne waar begraven werd. We mogen er van uitgaan dat hier al in de volle middeleeuwen begraven werd; de kerk wordt in schriftelijke bronnen in 1069 voor het eerst genoemd.²¹⁹ Daarnaast werd er begraven in de kerk, getuige een grafkelder, een grafzerk uit de vroege 16e eeuw en een restant van een andere grafsteen die nog in de kerk aanwezig zijn. Het kerkhof bij de kerk werd vanaf de 19e eeuw herhaaldelijk aan de eisen van de tijd aangepast, onder meer naar aanleiding van de eisen in de nieuwe wet van 1 januari 1829. De grenzen van 1924 werden uiteindelijk 'bevestigd' door een nieuwe kerkhofmuur, waarbij enkele delen aan de oostzijde buiten de muur bleven. Het gaat daarbij onder meer om het vroegere kinderkerkhof tegen de Kerkstraat, dat via meerdere poorten in de muur toegankelijk was.

De kapellen van Vlierden en Liessel waren de eerste plaatsen behalve het kerkhof van de 'oude parochie' waar begraven mocht worden. Rond de kapellen lagen weliswaar 'kerkhoven', maar dat waren eerder 'tuinen rond de kerk', waar niet vanzelfsprekend ook begraven mocht worden.

²¹⁹ Spamer 2002

Bij de kapel van Liessel was dat als eerste veranderd. *Gequalificeerde oude adellijcke familien als andere eerlijcke inwoonders* mochten al vóór de 17e eeuw bij de Liesselse kapel worden begraven. Veel meer is er niet over bekend. Zeker na de verheffing tot zelfstandige parochie in 1851 zal het begraven rond de kerk zijn doorgegaan.

In 1661 kreeg Vlierden toestemming om op een eigen kerkhof bij de kapel te begraven, in 1668 gebeurde dat ook voor het eerst. In 1774 werd een nieuwe kerkhofmuur gemetseld. Het oude kerkhof bleef formeel tot 1903 in gebruik, maar er werd toen waarschijnlijk al decennia niet meer begraven. Een graf uit 1852, dat als enige nog aanwezig is, was mogelijk het laatste.²²⁰ Inmiddels was al vóór 1854 een nieuw kerkhof aan de Pastoriestraat aangelegd; de muur om het oude kerkhof aan de Oude Torenweg bestond toen al niet meer.²²¹

ALGEMENE BEGRAAFPLAATSEN

Met inwerkingtreding van de nieuwe begrafeniswet van 1829 ontstond ook de verplichting tot het hebben van een algemene begraafplaats. In 1837 kocht de gemeente Deurne een perceel achter het oude kerkhof aan om te dienen als algemene begraafplaats. In 1871 werden de contouren daarvan gewijzigd. Rond 1918 verkocht de gemeente haar algemene begraafplaats aan de parochie, die het kerkhof wilde uitbreiden (figuur 154).

In Deurne werd op een onbekend moment vóór 1941 een algemene begraafplaats aangelegd op het Heieind, op het perceel heide F 1769. Kadastraal is het begraafplaatsje nooit exact ingemeten.²²² Het was omheind met bielzen en prikkeldraad.²²³ De enige verwijzing die we over de plek kennen, luidt: (...) *besloten met dit voorstel accoord te gaan en de gemeenteraad voor te stellen tot opheffing bestaande en aanwijzing nieuwe begraafplaats over te gaan en verder aan A.J. Manders J 138 mede te delen, dat hij voor ruiming der afrastering en wederopbouw c.q. deponering ter plaatse eventueel nader aan te geven moet zorgen, onder toezicht O.W. en dat hij verder de kosten van beplanting ad f 25,- moet dragen.*²²⁴ In een volgend stuk staat: *de algemene begraafplaats, gelegen op het Heieind in St. Josephparochie is als cultuurgrond bestemd geworden en toegewezen aan de erven J. Munsters*²²⁵, J 138.²²⁶ *De bestemming van algemene begraafplaats dient derhalve te worden opgeheven, hetgeen zonder meer kan plaats hebben, daar er geen enkel lijk op begraven ligt.* Uit de kadastrale legger blijkt, dat er in dj. 1949 8000 m² bosgrond aan de familie Munsters is overgedragen, die het onderling verdeelden, waardoor het aan Manders toekwam. Het werd uiteindelijk onderdeel van perceel F 1830, te weten op het land achter het huis van Manders.²²⁷ Het gaat daarbij om een perceel bos en stuifzand, nu cultuurland, aan de Dolstraat. Vermoedelijk is er nooit iemand begraven (figuur 155).²²⁸

Bij besluit van 16 mei 1950 werd de oude algemene begraafplaats opgeheven en een nieuwe aangelegd op een te bebossen terrein in de bossen bij de Baarschot. Het was 20 bij 15 meter groot,

²²⁰ https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Begraafplaats_aan_de_Oude_Torenweg

²²¹ Beijers & Koolen 1996: 305-306

²²² RHC Eindhoven, archief Gemeentebestuur Deurne 1813-1950, inventarisnr. 72/5, d.d. 30-06-1950

²²³ Mondelinge mededeling J. Keunen-van de Kerkhof (1929-2016), ca 2001.

²²⁴ RHC Eindhoven, archief Gemeentebestuur Deurne 1813-1950, inventarisnr. 72/5, d.d. 04-05-1950

²²⁵ Antonius Johannes Manders (1909-1995), gehuwd met Petronella Maria Munsters (1912-2005), dochter van de vorige eigenaar Johannes Munsters (1874-1947).

²²⁶ Daadwerkelijk is er in dj. 1949 een perceel bosgrond van 8000 m² door de gemeente Deurne overgedragen aan de erfgenamen Manders, die e.e.a. in dj. 1950 verdeelden en aan schoonzoon Manders deden toekomen. Het gaat niet om F 1769, maar om een gedeelte van F 1781. Dat was kadastraal de opvolger van F 1769.

²²⁷ Omdat het voordien deel was van F 1781, F 1810 en F 1823, zo blijkt uit de leggers, moet het achter op het land van Manders gelegen hebben,

²²⁸ RHC Eindhoven, archief Gemeentebestuur Deurne 1813-1950, inventarisnr. 72/5, d.d. 30-06-1950

omgeven door loofhout en met een centrale berk ter markering. Op 30 juni 1950 stemde de gemeenteraad met de aanleg in (figuur 156).²²⁹

Met een nadere sluiting van het kerkhof bij de Sint-Willibrorduskerk ontstond de noodzaak een nieuwe begraafplaats aan te leggen waar de meeste Deurnenaren konden worden begraven. Daartoe werd vanaf het midden van de zestiger jaren gewerkt aan de realisatie van een nieuwe begraafplaats op de Kleine Bottel, die als algemene begraafplaats zou gaan dienen.²³⁰ Daarmee was tevens de algemene begraafplaats op de Baarschotse Heide niet meer nodig. In 1971 werd die begraafplaats formeel gesloten.²³¹ De laatste reguliere begravingen bij de Sint-Willibrorduskerk vonden vermoedelijk in 1970 plaats.²³²

Daarnaast had Vlierden zelf nog een kleine algemene begraafplaats. Het kerkhof bij de oude toren was gemeentelijk eigendom, en later bezat de gemeente een klein perceel tegen het nieuwe kerkhof aan de Pastoriestraat.

²²⁹ Keunen 2002

²³⁰ RHC Eindhoven, archief Gemeentebestuur Deurne 1952-1980, inventarisnr. 1357, d.d. 1963-1979

²³¹ RHC Eindhoven, archief Gemeentebestuur Deurne 1952-1980, inventarisnr. 1500, d.d. 1971

²³² Zie lijst met begravenen op het kerkhof op Deurnewiki.



Figuur 154. Onder in beeld de uitbreiding van het Deurnese kerkhof, eertijds de algemene begraafplaats, met een gedeelte buiten de muur met 'ongewijde grond' (foto: Deurnewiki, collectie Gerard van Hoek).



Figuur 155. Gebied waarbinnen de algemene begraafplaats van Deurne op het Heieind gelegen heeft. In dj. 1949 werd het perceel aan de erfgenamen Munsters overgedaan, die al het land ten zuidwesten van deze toen nog woeste gronden bezaten.



Figuur 156. De locatie van de algemene begraafplaats in de Vliedense Bossen (Baarschotse Heide), aangewezen in 1950 (foto: RAAP, 8 april 2020).

(OUDE) PROTESTANTSE EN JOODSE BEGRAAFPLAATS

Na teruggave van de grote kerk aan de katholieken in 1799 bleven de protestanten vooralsnog op het kerkhof rond de oude kerk begraven. Daarover waren bij de teruggave afspraken gemaakt. Mogelijk konden ze op een afzonderlijk gedeelte begraven. Het kerkhof was toen al ommuurd. Pas in 1858 maakten de protestanten werk van een eigen kerkhof bij hun kerkje aan de Helmondseweg. In december 1863 werd er voor het eerst begraven.²³³ Na de Tweede Wereldoorlog, in juni 1945, werd er bovendien een joodse jongen herbegraven die in 1942 in de bossen bij de Bikkels vermoord was. Sinds 1994 heeft dit ene graf, dat afzonderlijk omhaagd is, de officiële status van joodse begraafplaats.

NIEUWE KERKHOVEN EN BEGRAAFPLAATSEN

Met de groei van het aantal kerken in de late 19e en vroege 20e eeuw nam ook het aantal begraafplaatsen toe. We noemden hiervoor al het nieuwe kerkhof van Vlierden aan de Pastoriestraat (1854) en het voortgezette gebruik van het kerkhof rond de oude kerk van Liessel. In dezelfde periode werd de veenkolonie Helenaveen gesticht. Aan de Fruitweg werd daar een eerste rooms-katholieke begraafplaats aangelegd, in 1874 vervangen door een nieuw kerkhof (met algemeen, katholiek en hervormd gedeelte) achter de kerk onder het huidige Hannes Joostenplein. Dit kerkhof was tot 1895 in gebruik (formeel gesloten: 1907) en is in 1895 vervangen door het huidige rooms-katholieke kerkhof aan de Aardbeiweg. Op dit kerkhof zijn of waren grafmonumenten van de twee eerdere kerkhoven aanwezig (figuur 157).

Tussen 1869 en 1873 lieten de protestantse inwoners van Helenaveen hun doden begraven bij de noodkerk op een bijzondere begraafplaats. Vanaf 1874 werd er begraven op een afzonderlijk protestants deel naast de nieuwe algemene en katholieke begraafplaats van Helenaveen. Vanaf 1899 kon er werk worden gemaakt van de nieuwe protestantse begraafplaats aan de Aardbeiweg. In hetzelfde jaar werd de oude protestantse begraafplaats gesloten. In 1901 werd hier een gedeelte als algemene begraafplaats aangewezen, waarna ook dat deel aan het Hannes Joostenplein kon worden gesloten.

In Neerkant werd vermoedelijk vanaf 1891 begraven bij de nieuwe kerk. Alhoewel de kerk na de Tweede Wereldoorlog op een iets andere plek herbouwd werd, is het oude kerkhof gehandhaafd en nog altijd aanwezig.

Met de bouw van de nieuwe rooms-katholieke kerk in Liessel in 1901 werd ook daar een nieuw kerkhof ingericht. Het oude zal niet lang daarna zijn gesloten; in 1903 werd de oude kerk afgebroken.

Met de stichting van een nieuwe parochie in Zeilberg in 1914 werd ook daar een rooms-katholiek kerkhof aangelegd. Datzelfde geldt voor de Sint-Jozefkerk (1920). Alhoewel Walsberg nog niet tot een zelfstandige parochie verheven was, werd daar in oktober 1949 een eigen kerkhof ingezegend. Daarbij werden enkelen die eerder in Deurne begraven waren, op dit kerkhof herbegraven.

²³³ https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Protestantse_begraafplaats_aan_de_Helmondseweg



Figuur 157. Rooms-katholieke begraafplaats te Helenaveen, Aardbeiweg (foto: Deurnewiki, collectie Pieter Koolen).

PRIVÉBEGRAAFPLAATSEN

Deurne kent één heel prominente privébegraafplaats, namelijk die van de familie Wiegersma op Het Ven in Vlierden (figuur 158). Arts en kunstenaar Hendrik Wiegersma (1891-1969) liet deze begraafplaats in 1942 aanleggen voor zijn verdrongen zoon Wieger. Al ten tijde van de dood van zijn zoon had hij een idee voor een eigen begraafplaats; Wieger werd als zoon van een niet-praktiserend katholiek op een apart deel van het kerkhof in Deurne begraven. Hij deed daartoe op 10 mei 1942 een aanvraag bij de gemeente, en op 28 mei daaropvolgend kreeg hij die toestemming.²³⁴ In november 1942 was de privébegraafplaats klaar voor overplaatsing van Wieger, hetgeen in december van dat jaar geschiedde.²³⁵ Alleen de Mariakapel, met muren van anderhalve meter dik en ramen zoals er in heel Nederland niet te vinden waren, moest nog worden gebouwd. Daarvan kwam het echter nooit. Er ontstond binnen het bisdom Den Bosch een stevige discussie of de privébegraafplaats gewijd moest worden.²³⁶ Vermoedelijk werd uiteindelijk besloten elk graf afzonderlijk in te zegenen.²³⁷ Later liet hij er ook het graf van zijn moeder er naar toe overbrengen. Later werden er nog kleinzoon Wieger (1943-1948), Wiegersma's vrouw Nel en Hendrik Wiegersma zelf begraven.

Naar voorbeeld van Wiegersma wilde ook Theodore baron de Smeth (1919-1988) bij zijn Groot Kasteel een privébegraafplaats laten aanleggen. Notaris Tromp deed daar namens de baron in februari 1944 een aanvraag voor bij de gemeente. Door de verwoesting van het kasteel kwam het zover nooit.²³⁸

Ook als privébegraafplaats te beschouwen is het kerkhof van de paters SVD op het terrein van het Missiehuis. Het werd in 1954 aangelegd, en er werden toen negen in Uden begraven personen naar toe overgebracht. De aanwezige graven dateren uit de periode 1913 – 1992; in totaal zijn er na 1954 nog 19 personen begraven (figuur 159).

²³⁴ Keunen 2002

²³⁵ Keunen 2002

²³⁶ Bisschoppelijk Archief Den Bosch, Vlierden Map C, 2 november 1942

²³⁷ Keunen 2002

²³⁸ Keunen 2002



Figuur 158. Het bosje met de privébegraafplaats van Wiegiersma (foto: RAAP, 8 april 2020).



Figuur 159. Kloosterbegraafplaats van de paters SVD bij het Missiehuis (foto: Deurnewiki, collectie Theo Vosmeer).

Landgoederen en buitenplaatsen

Onder de cultuurlandschappen hebben we de contouren van de buitenplaatsen in de gemeente Deurne al opgenomen. Een aantal onderdelen daarvan zijn ondergebracht in deze categorie. Het betreft de kasteelparken, kasteeltuinen, het kasteelterrein zelf, de waranden (jachtterreinen) en losse tuinelementen, zoals het heuveltje op het buitenplaatsje op de Baarschot.

De meeste van deze elementen hebben we hiervoor reeds besproken. Dat is nog niet gedaan voor de warande in de Walsbergse Bossen. In 1660 kocht Rogier van Leefdael een groot aantal rechten, waaronder dat van de warande. Of er toen ook al een grondstuk bijhoorde dat er expliciet voor afgepaald was, is niet helder.²³⁹ In 1690 werd namelijk bepaald dat een deel van de stuifduinen vergraven moest worden tot een 'konijnswarande'. Waarschijnlijk heeft Van Leefdael toen zijn recht omgezet in een concreet terrein. De kasteelheren van Deurne hielden de warande tot 1925 in bezit (figuur 160).²⁴⁰

De warande bij het Blokhuis van Liessel was al vóór 1628 met berken beplant.²⁴¹ Ook Vlierden had al in 1574 een warande, maar daarvan kennen we de locatie niet.²⁴²



Figuur 160. De Warande, een stuifzandgebied dat ook wel bekend stond als de Haageindse Bergen (bron: Tranchotkaart, 1802-1804).

²³⁹ Brabants Historisch Informatie Centrum, archief Heerlijkheid Deurne en Liessel, inventarisnr. 20, d.d. 19-01-1660

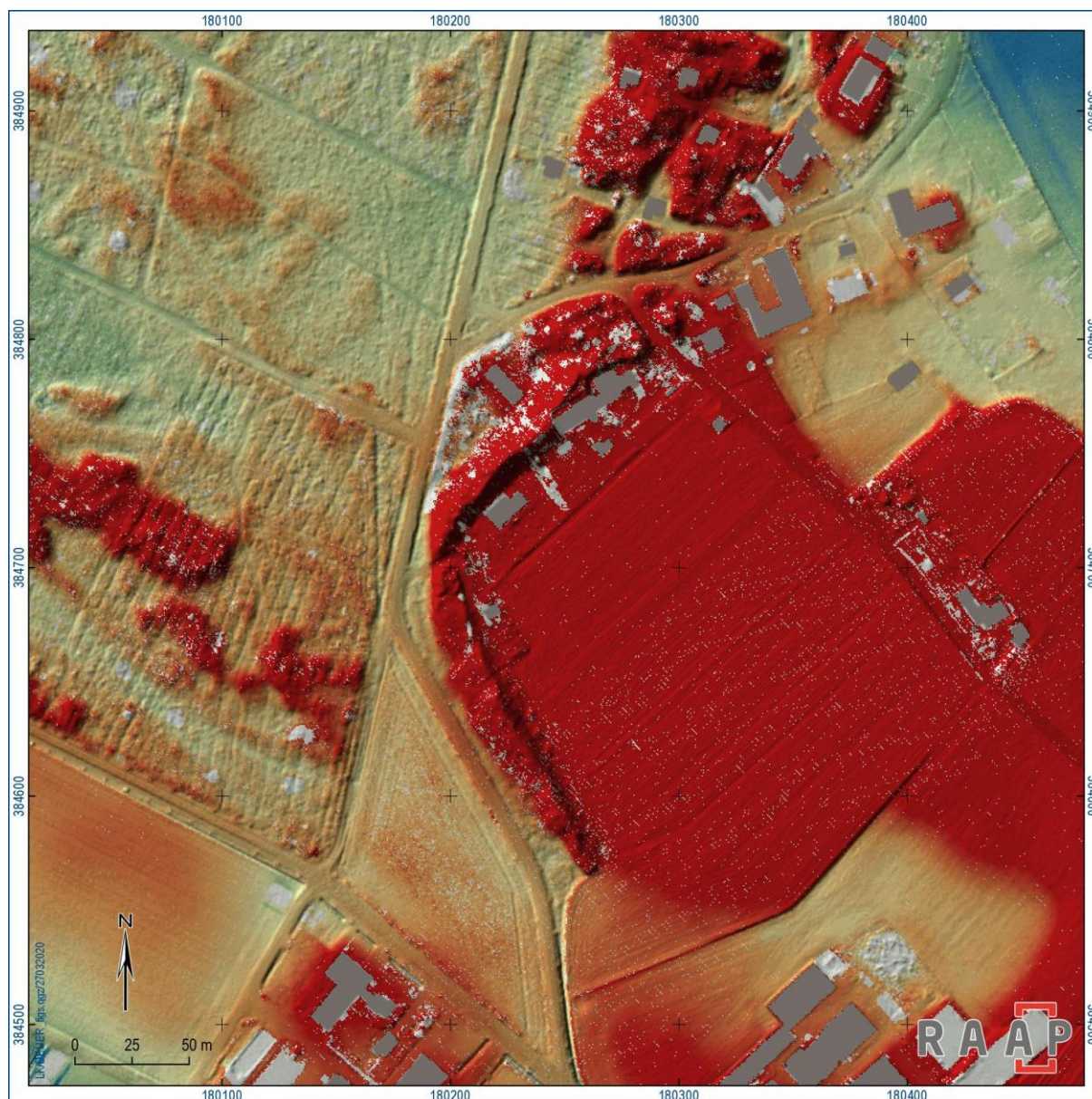
²⁴⁰ Keunen, 2004

²⁴¹ Brabants Historisch Informatie Centrum, archief Heerlijkheid Asten, inventarisnr. 490, d.d. 22-05-1628

²⁴² Brabants Historisch Informatie Centrum, archief Domeinen, Raad en Rentmeester-Generaal, inventarisnr. 87, d.d. 1574-1575

Wallen en steilranden

Er is geen vlakdekkende inventarisatie uitgevoerd van alle mogelijke wallen en steilranden. Expliciet opgenomen zijn de hogere dijkjes/kaden langs de wijken in Helenaveen, de dijkjes tussen de veenputten in de Liesselse Peel en een hoge stuifwal langs het akkercomplex van De Hees, ontstaan door inwaaierend stuifzand vanaf de Bikkels. Deze zeer markante structuur is in het noorden al gedeeltelijk vergraven bij de bouw van huizen tussen de wegen Biesdeel, Hees en Hoge Zijdeweg, maar is verder grotendeels intact en zeer bijzonder voor Deurne (figuur 161 en figuur 162).



Figuur 161. De smalle 'richel' midden in beeld omgeeft de akker van Vlierden (eveneens rood) oostelijk daarvan, en moest met overheersende (zuid)westenwind het stuifzand van de Bikkels (reliëf links in beeld) tegenhouden. De hoogte van de richel geeft aan dat dat succesvol was: de begroeide lage wal ving het zand in en hoogde zichzelf op (bron: AHN3).



Figuur 162. De stuifwal bij de Hees (foto: RAAP, 8 april 2020).

Zichtrelaties

Op een aantal locaties in de gemeente Deurne kun je het landschap, een dorpsbeeld of een historische plek op een verrassende manier beleven. Het meest grootschalig zijn de dorpspanorama's, waar je zicht op een kern hebt over een open terrein. We herkennen dat in Deurne aan de noordzijde, waar we ziekenhuis en kerk tegelijk kunnen zien van over de Vloeiakker, en aan de zuidzijde, met een zicht op Zeilberg over de Clarinet (figuur 163). Liessel is fraai te zien vanaf de Aa, met zicht over de open akker van het dorp.²⁴³ Veel kleinschaliger is het zicht op de Vlierdense molen Johanna Elisabeth over de akkers, en het fraaie zicht op de achterzijde van het Klein Kasteel vanaf het 'balkon' van de Langstraat en vanuit het Heiakkerpark.

Van een heel andere aard is de zichtlijn over de Helmondsingel, die in of kort na 1714 als verbindingsweg, raaiend op de kerktoren van Deurne, is aangelegd.²⁴⁴ Rijdend van Helmond naar Deurne is de kerktoren steeds aan de horizon te herkennen.



Figuur 163. Dorpsgezicht op Zeilberg over de Clarinet (foto: RAAP, 8 april 2020).

²⁴³ Renders-de Wit (2011) onderscheidde 'Beekdalovergang Astense Aa - Liessel' als één van de Deurnese landschapskwaliteiten (Renders-de Wit 2011: 20). Dat raakt aan het zicht waarover het hier gaat.

²⁴⁴ Haartsen & Van Marrewijk 2009: 17

Maatschappelijk

Onder deze categorie hebben we het enige grootschalige noodwoningencomplex van Deurne opgenomen, Vrede-Oord, dat werd gevestigd op de locatie van de vroegere NAD-kamp Wasberg. In plaats van de barakken werden in een nieuwe structuur nissenhutten geplaatst. Op de locatie van dit voormalige woonoord ligt nu de straat Kromveld. Ook de locatie van het voormalige woonwagencamp aan de Langstraat is opgenomen.

Recreatie

Met de toename van de welstand in de vroege 20e eeuw nam ook de vrije tijd toe, en die werd gebruikt voor vermaak. Op de kaart hebben we zoveel mogelijk bekende sportterreinen van vóór 1958 opgenomen, zoals het sportterrein aan de Molenstraat (1942-1971), de wielerved aan de Zeilbergsestraat (vóór 1933), het zwembad in de Clarinet (1933-1970)²⁴⁵ en het voetbalveld achter de pastorie in de Sint-Jozefparochie (1951-1973). Aan speeltuinen hebben we de Speuldries bij het Hofke van Marijke (1955) en Kavirondo (ca 1940; figuur 164) voor de Helmondse jeugd achter Vlieden opgenomen, en als recreatieterrein – net buiten de onderzoeksperiode – het bungalowpark van De Bikkels (1958). De meeste huidige sportaccommodaties, zoals zwembad De Wiemel, sportpark De Kranenmortel en de andere voetbalterreinen dateren van omstreeks 1970.



Figuur 164. Waterspeeltuin Kavirondo (foto: RAAP, 8 april 2020).

²⁴⁵ Roosenboom 2006: 337

4.3.4 Kwaliteitsbeoordeling

Inleiding

De kaart met de kwaliteitsbeoordeling van de Deurnese landschappen geeft aan waar de gaafste landschappen voorkomen, als we deze vergelijken met de historische structuur dan wel het moment van eerste inrichting. Ook al is het nog geen volledig uitgewerkte waardering, toch geeft dit kaartbeeld een goed overzicht waar de belangrijkste cultuurhistorische kwaliteiten te verwachten zijn. Per categorie lopen we de hoofdlijn van de gebiedsselectie langs. We moeten er nog bij vermelden dat deze kwaliteitsbeoordeling niet ingaat op de prestedelijke kwaliteiten binnen de bebouwde kom en de herkenbaarheid daarvan. We richten ons uitsluitend op het landelijk gebied en de 'groene delen' binnen de bebouwde kom.

Zeer hoge cultuurhistorische landschapskwaliteit

Deze gebieden kennen nog een uitgesproken zeggingskracht ten opzichte van de periode van ontstaan of een vroeger moment in de ontwikkeling. Het zijn de gaafst bewaard gebleven pareltjes van het Deurnese landschap. Ze kunnen op zichzelf gaaf zijn, maar vanwege hun gaafheid ook een belangrijke structurerende werking voor het landschap op een hogere schaal hebben. Dat geldt met name voor de grote bosgebieden, die hieronder vallen. Hiertoe rekenen we ook de verveningsrelicten van de Peel (Deurnese en Liesselse Peel, De Bult, 't Zinkske), kleinere bossen in het buitengebied (Bruggen, Trienenberg), enkele buitenplaatsen als die van het Groot en Klein Kasteel en de Baarschot, de bouwlandkamp van De Braak nabij het Missiehuis, een aantal heide- en stuifzandrelicten, het fraaie gebiedje aan de Kievitweg en een deel van het Missiehuisterrein.

Hoge cultuurhistorische landschapskwaliteit

Veel andere gebieden kennen een hoge cultuurhistorische landschapskwaliteit. Ze zijn niet als 'museumlandschap' bewaard gebleven, maar kennen nog voldoende kwaliteiten om als 'hoog' ingeschaald te worden. De landschappen die relatief robuust zijn en daardoor moeilijker aantastbaar, zoals de heideontginningslandschappen in het oosten van de gemeente, zijn in deze categorie oververtegenwoordigd. Dat heeft in de eerste plaats te maken met hun 'weerbaarheid'. Daarnaast vinden we er echter ook een aantal historische gehuchten met de laatste relicten van oude akkercomplexen (Kouwenhoek, Vreekwijk, Breemortel, Loon, Vloeiakker), het kleinschalige landschap van de Kleine Bottel, een groot aantal bosrandontginningen rondom de grote boscomplexen, oude goorontginningen zoals in de Walsberg, een groot deel van de landschappen van De Hoeven langs de Astense Aa, de omgeving van Neerkant en het gebied ten westen en zuidoosten van Liessel.

Gemiddelde cultuurhistorische landschapskwaliteit

Met name door de rationalisatie van de landbouw zijn veel Deurnese landschappen in de 20e eeuw sterk veranderd. Vaak is nog wel de hoofdlijn van de ontginning herkenbaar, maar is het landschap te zeer veranderd om nog echt sprekend te zijn voor het landschapstype dat daar vanouds aanwezig was. Het gaat voornamelijk om de vanouds kleinschalige landschappen, die het minst weerbaar waren tegen dit soort ontwikkelingen. We moeten dan denken aan de vroegste heideontginningen, zoals de nieuwe erven en de kleinschalige heideontginningen die daarop volgden, ten oosten van Zeilberg en Liessel, maar ook een deel van de oudere kampenlandschappen als langs de Astense Aa bij de Voorste Beersdonk. De grootschalige rationale heideontginningen zijn door hun weerbaarheid minder geraakt,

maar dat speelt wel in het gebied langs de Langstraat tegen de provinciegrens, waar ingrepen in het landschap zijn gedaan ter voorbereiding op de ontwikkeling van een tuinbouw- en kassenproject. Ook rond de dorpsrand van Deurne is door de verstedelijking één en ander veranderd, zoals ten westen van Vreekwijk.

Lage cultuurhistorische landschapskwaliteit

Sommige gebieden hebben dergelijke zware (her)ontwikkelingen moeten doorstaan, dat van de oude landschapsstructuur vrijwel niets meer is overgebleven. Vaak is dan de verkaveling helemaal overhoop gehaald, zijn wegen en watergangen verlegd, en zijn hooguit enkele oude boerderijen op hun oude plek blijven staan. We zien dit onder meer ten oosten van Schouw en Molenhof, bij het Hondseind ten zuiden van de Grote Bottel en in de voormalige 'rijtlandschappen' ten zuiden van de Breemortel. Ook de omgeving van grootschalige ingrepen als winningsplassen (Hoogdonk) is betroffen. Ook beekdalen zijn vaak sterk aangepakt, en lijken in weinig meer op hun vroegere vorm. Dat zien we onder meer bij de Oude Aa ten zuiden van het Vloeiend duidelijk terug. Tot slot vinden we een groot gebied met een lage kwalificatie nabij 't Zinkske. Daar speelt niet zozeer een sterke verandering, maar de late ontginning een rol. Daar onze landschappelijke inventarisatie maar tot 1958 liep en deze ontginning pas daarna is doorgevoerd, hebben we hier nog geen specifieke aandacht voor gebied. Om die reden krijgt deze ontginning een lage kwaliteit (beoordeling) toegekend.

Niet gewaardeerd

Niet in de beoordeling meegenomen zijn zoals hiervoor al aangehaald alle bebouwde kommen (m.u.v. duidelijke groene kernen daarin, als het kasteelpark en het Wiegerbos), enkele bebouwde terreinen in het buitengebied (voormalig MOB-terrein, Mr. De Jonghlaan/Vreekwijk, Hippisch Centrum) en de grote winningsgebieden die tot plassen geworden zijn, specifiek hier de Hoogdonk.

5 Historische bouwkunst en stedenbouw/ensembles

drs. CeesJan Frank

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk gaan we in de methoden en bronnen en in de toelichting in op achtereenvolgens de historische bouwkunst en de historische stedenbouw. Steeds komen daarin de inventarisatie en de waardering aan de orde. De informatie over de individuele objecten is alleen in het GIS opgenomen, de stedenbouwkundige eenheden/ensembles worden in dit rapport kort beschreven.

5.2 Methoden en bronnen

5.2.1 Historische bouwkunst

De inventarisatie is opgesplitst in een bureauonderzoeksfase en een “veldwerkfase”. In de bureauonderzoeksfase is kennis genomen van alle bestaande inventarisatielijsten, redengevende beschrijvingen van de rijksmonumenten en de gemeentelijke monumenten, verschillende objectgerichte overzichten zoals lijsten met de potentiële gemeentelijke monumenten, oorlogsmonumenten, industrieel erfgoed, kunst in de openbare ruimte, wederopbouwobjecten (boerderijen) en ensembles. Tevens is relevante literatuur bestudeerd (zie literatuurlijst, alsmede gebiedsanalyses, die doorgenomen zijn op hierin vermelde en gewaardeerde waardevolle objecten en ensembles. Een voorbeeld hiervan is de redengevende beschrijving van het beschermde dorpsgezicht Helenaveen

Het bureauonderzoekdeel omvat ook het raadplegen van via internet ontsloten collecties en informatiebronnen, zoals DeurneWiki, verschillende beeldbanken, Delpher (historische kranten), Bagviewer.nl en de vele via internet beschikbare databases met overzichten van specifieke erfgoedcategorieën en objecttypen (wederopbouw, oorlogsmonumenten, beelden in de openbare ruimte, kerken, molens, begraafplaatsen, etc.). Voor de exacte of meest aannemelijke datering is gebruik gemaakt van de informatie in redengevende beschrijvingen, object- en locatiebeschrijvingen in DeurneWiki of Bagviewer.nl.

Naast het bureauonderzoek is de gehele gemeente via een combinatie van een straatsgewijze schouw via Google Maps (streetview) geïnventarieerd, waar nodig aangevuld met een veldwerkcheck. Op deze wijze zijn alle objecten in hun context bekeken en is informatie over de fysieke verschijningsvorm verzameld. Dit betekent dus dat de objecten en ensembles op basis van hun exterieur zijn geselecteerd en opgenomen in de cultuurhistorische waardenkaart. Daar waar informatie over interieur- en bouwhistorische waarden voorhanden was via verslagen van bouwhistorische verkenningen, kan ook deze doorslaggevend zijn geweest voor opname in de inventarisatie.

Wanneer opgenomen in de inventarisatie?

Naast de rijks- en gemeentelijke monumenten zijn in ieder geval alle eerder door de gemeente Deurne als potentieel gemeentelijk monument geïnventarieerde objecten in de actuele inventarisatie

opgenomen, uitgezonderd een klein aantal objecten, dat inmiddels niet meer blijkt te bestaan of dusdanig is gewijzigd, dat de ondergrens in de waardering niet meer wordt gehaald.

De geïnterpreteerde objecten en complexen hebben gemeen, dat ze alle een positieve of hoge cultuurhistorische en/of ruimtelijke waarde bezitten binnen de (steden)bouwkundige geschiedenis van de gemeente Deurne en de in deze gemeente aanwezige karakteristieke / waardevolle gebieden. Ze zijn in eerste instantie geselecteerd aan de hand van algemeen gangbare architectuurhistorische, cultuurhistorische en historisch-ruimtelijke (ensemble) waarderingscriteria, zoals herkenbaarheid (ten aanzien van de oorspronkelijke functie), een redelijke mate van gaafheid, authenticiteit en/of zeldzaamheidswaarde, zichtbaarheid (beeldbepalend) en ensemblewaarde. De uit deze eerste schifting geselecteerde objecten zijn uiteindelijk ten behoeve van de cultuurhistorische waardenkaart opnieuw gewaardeerd.

Zoals eerder vermeld is de bestaande selectie beschermde objecten uitgebreid met een groot aantal niet eerder geïnterpreteerde objecten en ensembles, onder meer uit het tijdperk van het interbellum (1918-1940) en de naoorlogse periode (tot circa 1980). Minimaal dient de score van de basiserfgoedwaarde aanwezig te zijn voor opname in de inventarisatie.

De GIS-tabel

De via bovenstaande methodiek geïnterpreteerde en geselecteerde historische bouwkunst is samengebracht in een uitgebreide GIS-tabel met een aantal variabelen. Deze GIS-tabel is gekoppeld aan de cultuurhistorische waardenkaart. De variabelen zijn:

- Object id
- Adres
- Huisnummer
- Adresinformatie
- Plaats
- Naam
- Thema
- Categorie
- Klasse 1
- Klasse 2
- Klasse 3
- Bijzonderheden / aanbouwen / bijgebouwen / hekwerken
- Ensemble
- Datum periode
- Datum exact
- Datum toelichting
- Architect-ontwerper

- Hoofdstijl
- Status
- RM-registratienummer
- GM-registratienummer
- Bouwhistorische verwachtingswaarde
- Waarde cultuurhistorische waardenkaart
- Criterium 1 t/m criterium 6
- Toelichting bij waardering
- Bron 1
- Bron 2

Toelichting op de variabelen

Object id

Ieder object heeft in de inventarisatie een eigen identificatienummer gekregen.

Straat en huisnummer, adresinfo

Actuele adres op basis van de vermelding in de online bagviewer. Voor objecten en complexen met adressen in verschillende straten zijn extra velden beschikbaar. Het vierde adresveld (adresinfo) kan informatie bevatten over nog meer tot het item behorende adressen.

Plaats

Betreft de plaatsnaam, zoals dat ook vermeld is in het officiële adres.

Naam

Betreft de officiële naam van het object, waarmee het in het algemeen wordt aangeduid of die op de gevel of poort staat vermeld.

Thema

In de inventarisatie wordt een aantal erfgoedthema's onderscheiden. Binnen de erfgoedthema's bestaan verschillende categorieën en klassen (bouwtypen), als verfijning van het hoofdthema. Deze categorie en klassen zijn in aparte kolommen van de bijbehorende database vermeld. Het thema "agrarisch cultuurlandschap" kent bijvoorbeeld de categorie "boerenerf", gevolgd door verfijningen hiervan als "boerderij" en "bijgebouw". In de volgende kolommen is het begrip "boerderij" verder gedefinieerd in het boerderijtype (bijvoorbeeld langgevelboerderij) en een korte beschrijving van de hoofdvorm.

De erfgoedthema's zijn:

- Agrarisch cultuurlandschap
- Bestuur en rechtspraak

- Gezondheidszorg
- Handel en bankwezen
- Herdenken
- Industrie, nijverheid en ambacht
- Infrastructuur
- Kastelen en buitenplaatsen
- Kunst en cultuur
- Nutsvoorziening
- Onderwijs
- Oorlog en defensie
- Religie
- Sport en recreatie
- Straatmeubilair
- Waterbeheer
- Waterbeheer
- Wooncultuur

Bijzonderheden

Het veld 'bijzonderheden' is bestemd voor informatie over aan- of achterbouwen, bijgebouwen, tuinen en hekwerken, indien relevant genoeg om te vermelden. Ook is hier ruimte voor vermelding van bijzondere gevelelementen of ornamentiek en summiere historische achtergronden.

Ensemble

De naam van het ensemble, waarvan het object deel uitmaakt.

Datum periode

Dit veld bevat een vermelding van het tijdvak, waarin het object in zijn oorspronkelijke vorm is ontstaan. Hiertoe wordt een vaste tijdvakindeling aangehouden, zodat via deze informatie interessante kaartbeelden kunnen worden getoond. De tijdvakindeling is als volgt: 1200-1600, 1600-1700, 1700-1800, 1800-1850, 1850-1875, 1875-1900, 1900-1910, 1910-1920, 1920-1930, 1940-1955, 1955-1965, 1965-1980, 1980-2000, 2000-2020.

Datum exact

De exacte datering (oorspronkelijk bouwjaar) wordt hier alleen ingevuld als deze op basis van een duidelijke en plausibele vermelding in geraadpleegde bronnen of via opschriften/gevelstenen bekend is. Die bronnen kunnen zijn: literatuur, eerdere inventarisatielijsten, gebiedsanalyses, bouwhistorische verkenningen, redengevende beschrijvingen, DeurneWiki of, wanneer deze heel plausibel lijkt, het in de bagviewer vermelde jaar van ontstaan.

Datum toelichting

Veld, bestemd voor eventuele toelichting op de datering, bijvoorbeeld wanneer deze via de bagviewer is verkregen.

Architect-ontwerper

Informatie op basis van de beschikbare literatuur, eerdere onderzoeken, analyses en beschrijvingen.

Hoofdstijl

Zoveel mogelijk uitgaande van de stijlen-thesaurus van de RCE.

Status

Bevat informatie over de huidige status van bescherming (rijksmonument, gemeentelijk monument), een en ander op basis van door de gemeente aangeleverde actuele adreslijsten en een check van de informatie bij de Rijksdienst voor het cultureel erfgoed. Wanneer er geen status is wordt volstaan met 'geen'.

RM-registratienummer / GM-registratienummer

In deze kolommen staan de (voor zover toegekend en bekend) objectnummers, waarmee de objecten als monument zijn geregistreerd.

Bouwhistorische verwachtingswaarde

In dit veld is vermeld of het object bouwsubstantie bevat, die ouder is dan 1850. Deze informatie is op basis van vermeldingen in redengevende beschrijvingen, DeurneWiki of veldwaarnemingen.

Waardering historische bouwkunst

Alle gebouwen, objecten en complexen, zowel de als rijks- of gemeentelijk monument beschermde items als de nieuw geselecteerde, zijn gewaardeerd. De waardering met behulp van een beperkte set criteria is indicatief en de score-toekenning resulteert in een indeling van het object binnen vier verschillende schaalniveaus:

- Zeer hoge erfgoedwaarde
- Hoge erfgoedwaarde
- Positieve erfgoedwaarde
- Basis erfgoedwaarde

De verschillende waardengradaties geven zicht op welke objecten een specifieke vorm van instandhoudingsbeleid vragen. In principe geldt: hoe hoger de indicatieve erfgoedwaarde, hoe meer noodzaak er zal zijn strikte regels voor de instandhouding toe te passen. De waardenkaart is ontwikkelingsgericht en geeft informatie over welk beleid (of omgangsvormen) zou moeten gelden bij de instandhouding van cultuurhistorische waarden. De kaart brengt in beeld welke objecten voldoende kwaliteiten bezitten om ze als karakteristiek of beeldbepalend te definiëren, of welke objecten naar alle waarschijnlijkheid in aanmerking komen voor bescherming als gemeentelijk monument, wanneer ze deze status nog niet hebben.

De selectie van de cultuurhistorisch waardevolle objecten en de uiteindelijke klassering in vier erfgoedwaarden (zeer hoog, hoog, positief, basis) vindt plaats via een toetsing aan de hand van zes ruimtelijke en cultuurhistorische waarderingscriteria. Deze criteria zijn speciaal voor dit doel geformuleerd op basis van bovengenoemde algemeen, gangbare criteria en zijn eerder ook in andere gemeenten toegepast:

1. **Stedenbouwkundige en ensemblewaarde:** het belang van het object als onderdeel van de ontwikkelingsgeschiedenis van het gebied of een bijzondere stedenbouwkundige ontwikkeling of planvorming; en/of als onderdeel van cultuurhistorische gebiedskarakteristiek en/of ensemblewaarde, bijvoorbeeld in relatie tot een beschermd stads- of dorpsgezicht, een waardevol gebied en beschermde monumenten;
2. **Beeldbepalende waarde:** het belang van het object vanwege de bijzondere betekenis voor het beeld van zijn omgeving (bijvoorbeeld: markant onderdeel lintbebouwing, opmerkelijke (hoek)ligging, zichtlijn, landmark);
3. **Historische waarde, representatiewaarde:** het belang van het object vanwege de herkenbaarheid van het oorspronkelijke concept en de oorspronkelijke (bijzondere) functie, in relatie tot de ontwikkelingsgeschiedenis en de historische gelaagdheid van het gebied; relatie met voor de gemeente Deurne belangrijke personen, gebeurtenissen en activiteiten;
4. **Gaafheid:** het belang van het object wegens de authenticiteit van hoofdvorm, gevelindeling en/of detaillering;
5. **Architectuur- en bouwhistorische waarde:** het belang van het object vanwege een kenmerkende / bijzondere bouwstijl, typologie, vorm, materiaalgebruik en constructie; het belang binnen het oeuvre van een architect;
6. **Zeldzaamheidswaarde:** in architectuur- en/of bouwhistorisch, stedenbouwkundig, typologisch, functioneel of historische opzicht.

Het gaat dus om een zestal cultuurhistorische en architectuurhistorische, maar ook contextuele, historisch-ruimtelijke criteria, die het object waarden als onderdeel van een specifieke lokale cultuurhistorische gebiedskarakteristiek, bijvoorbeeld de oude kernen, de linten, de voor- en naoorlogse uitbreidingswijken, delen van het buitengebied.

Met de ruimtelijke insteek van deze toetsing wordt geanticipeerd op de veranderende benadering van erfgoed, zoals die in het nieuwe erfgoedbeleid is geformuleerd. Hierin wordt aangedrongen op een grotere rol voor cultuurhistorie in het ruimtelijk beleid. De directe omgeving van historische objecten, complexen en ensembles is immers zeer bepalend voor de wijze waarop de cultuurhistorische kwaliteit tot zijn recht komt. Ook de gebieden zelf kunnen cultuurhistorische kwaliteiten bezitten.

Alle in de inventarisatie opgenomen objecten worden met behulp van bovenstaande criteria en met in achtneming van de verschillende gebieds-/ensemble karakteristieken getoetst. Per criterium kunnen de volgende indicatieve scores worden gehaald:

- Hoge waarde: ++
- Positieve waarde: +
- Neutrale waarde: 0
- Negatieve waarde: -

De optelsom van deze scores leidt tot het formuleren van een eindwaardering in vier gradaties:

gemiddelde score	Waardering
Minimaal 5x ++ en 1x +	Zeer hoge erfgoedwaarde of monumentwaarde (Z)
Minimaal 3x ++ en 3x +	Hoge erfgoedwaarde of (potentiële) monumentwaarde (H)
Minimaal 5x + en 1x 0	Positieve (middelhoge) of beeldbepalende erfgoedwaarde (P)
Minimaal 3x + en 3x 0	Basis erfgoedwaarde of beeldondersteunende waarde (B)

Tabel 26. Scores en klassen van de waardering.

De zes criteria worden in deze indicatieve beoordeling als gelijkwaardige eenheden gewogen. Bij het toekennen van de hoge, positieve, neutrale of (in uitzonderingsgevallen) negatieve waarden (met plussen en minnen) wordt de aanwezige waarde genuanceerd en blijkt welke waarden het meest uitgesproken aanwezig zijn.

De nummering en volgorde van de criteria, zoals weergegeven op de vorige pagina, is conform de volgorde in de database bij de cultuurhistorische waardenkaart.

De inventarisatie van de historische bouwkunst in de gemeente Deurne bevat (naast de 120 reeds beschermde rijks- en gemeentelijke monumenten) vooral objecten met een zeer hoge (40 stuks), hoge (circa 180 stuks) en een positieve erfgoedwaarde (circa 290 stuks) en nog bijna 115 objecten met een basis-erfgoedwaarde. Voor een deel gaat het bij deze aantallen om onderdelen van samengestelde complexen.

De waardering aan de hand van zes criteria is in de GIS-tabel verwerkt.

De in de cultuurhistorische waardenkaart opgenomen objecten hebben op de zes gebruikte criteria tenminste overwegend positief gescoord. De vier verschillende waarden-schaalniveaus kunnen als volgt worden gedefinieerd:

Zeer hoge erfgoedwaarde of monumentwaarde (Z)

Deze objecten scoren op de zes criteria zeer hoog (11 of 12 x +). Het betreft zeer hoogwaardige onderdelen (gebouwen, objecten en ensembles, die vanwege de hoge ruimtelijke waarden, historische waarden en objectwaarden van wezenlijk en onlosmakelijk belang zijn voor de gemeente Deurne en de daarin aanwezige karakteristieke gebieden. Wanneer ze zouden worden getoetst aan de algemeen gehanteerde monumentenselectiecriteria dan is de kans zeer groot dat ze voldoende waarden bezitten voor de kwalificatie gemeentelijk monument. Integrale instandhouding is gewenst. De zeer hoge erfgoedwaarde kan zonder meer als 'monumentwaarde' worden gekenschetst. Mocht er in de toekomst overgegaan worden tot het actualiseren van de gemeentelijke monumentenlijst dan is dit dé topcategorie, waaruit geselecteerd kan worden.

Hoge erfgoedwaarde of (potentiële) monumentwaarde (H)

Deze objecten scoren op de zes criteria hoog (9 of 10 x +). Het betreft hoogwaardige onderdelen (gebouwen, objecten en ensembles, die vanwege de voornamelijk hoge ruimtelijke waarden, historische waarden en objectwaarden van wezenlijk en onlosmakelijk belang zijn voor de gemeente Deurne en de daarin aanwezige karakteristieke gebieden.

Wanneer ze zouden worden getoetst aan de algemeen gehanteerde monumentselectiecriteria dan is de kans groot dat ze voldoende waarden bezitten voor de kwalificatie gemeentelijk monument. In het bijzonder geldt dit voor de hoogst scorende objecten binnen deze categorie. Integrale instandhouding is gewenst. De hoge erfgoedwaarde kan ook als 'monumentwaarde' worden gekenschetst. Mocht er in de toekomst overgegaan worden tot het actualiseren van de gemeentelijke monumentenlijst dan behoren de hoogst scorende objecten binnen deze categorie tot de kansrijke kandidaten.

Voor objecten uit de schaalniveaus Z en H, die uiteindelijk niet worden geselecteerd als gemeentelijk monument, gelden zonder meer de wenselijke omgangsvormen, zoals geformuleerd onder Positieve (middelhoge) erfgoedwaarde (P).

Positieve (middelhoge) erfgoedwaarde (P)

Deze categorie (5 tot en met 8 x +) scoort vooral bij de criteria architectuurhistorische waarden, gaafheid, herkenbaarheid en zeldzaamheid wat lager dan de categorie Hoge waarde, vaak vanwege de wijzigingen aan details. Verder betreft het karakteristieke onderdelen (gebouwen, objecten en ensembles) die vanwege de voornamelijk positieve ruimtelijke waarden, historische waarden en objectwaarden van aanzienlijke betekenis zijn voor de gemeente Deurne en daarin gelegen karakteristieke gebieden. Instandhouding van het gevelbeeld en/of hoofdvormen is wenselijk. De positieve erfgoedwaarde kan ook als 'karakteristiek' worden gekenschetst. Deze objecten kunnen als cultuurhistorisch waardevolle (of karakteristieke) panden in ruimtelijke plannen worden opgenomen zoals de structuurvisie (straks omgevingsvisie, het bestemmingsplan (straks omgevingsplan) en stedenbouwkundige plannen. Hierbij kunnen zij een dubbelbestemming 'waarde cultuurhistorie' krijgen. De cultuurhistorische waarden worden op deze wijze planologisch geborgd. Hierbij kan men denken aan een sloopverbod en het verplichten tot instandhouding van ruimtelijk relevante waarden, verankerd in bijvoorbeeld de hoofdvormen, de typologie, materiaalgebruik en karakteristieke gevelelementen.

Deze objecten zijn karakteristiek voor de dorpen of het landschap en bepalen mede de identiteit of aanzicht van het gebied. Ze zijn belangrijk vanwege bijvoorbeeld de (oorspronkelijke) functie binnen het gebied, de ouderdom, de bouwstijl en/of de opvallende ligging. In de aan deze kwalificatie te koppelen regelgeving kan een uitgangspunt zijn dat alleen de buitenkant van het gebouw is beschermd is en dat een vergunning aangevraagd moet worden bij sloop. Dit geldt zowel voor het hele gebouw, als voor onderdelen. Het uitgangspunt is om het gebouw, of onderdelen daarvan, te behouden. Voor wat betreft verbouw, aanbouw, schilderen of wijzigen van een karakteristiek gebouw kunnen in principe de regels gelden die voor andere gebouwen ook gelden. Wat vergunningsvrij of vergunningsplichtig was, blijft vergunningsvrij of vergunningsplichtig.

Basis erfgoedwaarde of beeldondersteunende waarde (B)

De laagste categorie objecten in de inventarisatie is voornamelijk wat betreft de hoofdverschijningsvorm (silhouet, herkenbaarheid) goed herkenbaar gebleven; details of gevelindelingen kunnen verstoord zijn. Voorwaarde is dat er sprake is van een meer dan voldoende

mate van herkenbaarheid van het oorspronkelijke concept en dat deze objecten een wezenlijk onderdeel vormen van één van de gebiedskarakteristieken. Deze objecten hebben veelal vooral een beeldondersteunende waarde, bijvoorbeeld in relatie tot karakteristieke gevelwanden of nabijgelegen/aanpalende monumenten of anderszins cultuurhistorisch waardevolle objecten. Instandhouding van op zijn minst de hoofd- en kapvormen is wenselijk.

5.2.2 Stedenbouw/ensembles

De inventarisatie is opgesplitst in een bureauonderzoeksfase en een “veldwerkfase”. In de methodiek is nauw aangesloten bij de inventarisatie van de historische bouwkunst. De resultaten van de bouwkunstinventarisatie zijn een belangrijke input geweest, omdat hiermee inzicht is verkregen in de aard, de dichtheid en de kwaliteit van de waardevolle bebouwing. Tevens is relevante literatuur bestudeerd (zie literatuurlijst), alsmede gebieds- en wijkanalyses.

Naast het bureauonderzoek is de gehele gemeente via een combinatie van een straatgewijze schouw via googlemaps (streetview) geïnventariseerd, waar nodig aangevuld met een veldwerkcheck. Daarnaast zijn de gebiedsanalyses en historisch kaart- en fotomateriaal als informatiebron gebruikt bij het opstellen van de selectie, waardering en begrenzing van de stedenbouwkundige ensembles en om inzicht te krijgen in de ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis en historische gelaagdheid van gebieden.

Wanneer opgenomen in de inventarisatie?

Bij de selectie en waardering van stedenbouwkundige ensembles is gekeken naar de cultuurhistorische waarde van aanwezige objecten, elementen en structuren, alsmede naar de historische, ruimtelijke en visuele samenhang tussen deze objecten, elementen en structuren. Allereerst heeft de ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis en historische gelaagdheid van de dorpen, wijken, buurten, gehuchten, historische bebouwingslinten en boerderijenensembles als vertrekpunt gediend bij het onderscheiden en afbakenen van “stedenbouwkundige” ensembles. Daarnaast is de begrenzing van de stedenbouwkundige ensembles vastgesteld aan de hand van de samenhang die in deze gebieden tegenwoordig (nog) voorkomt tussen bebouwingsbeeld, historische structuren (wegen, waterlopen, verkavelingen), zichtlijnen en historische groenstructuren. Afhankelijk van de ontstaansperiode en geografische ligging hebben ensembles een karakteristieke stedenbouwkundige, landschappelijke of nederzettingsstructuur, zoals vooroorlogse tuinwijken en naoorlogse uitbreidingswijken met stempelverkaveling. Naast voorgenoemde selectie- en waarderingscriteria is ook gekeken naar bijzondere bebouwingstypologieën die in gebieden voorkomen en de dichtheid en kwaliteit van waardevolle bebouwing. Tot slot is de waardering mede toegekend aan de hand van algemeen gangbare architectuurhistorische, cultuurhistorische en historisch-ruimtelijke waarderingscriteria, zoals herkenbaarheid, gaafheid en zeldzaamheid.

De GIS-tabel

De via bovenstaande methodiek geïnventariseerde en geselecteerde stedenbouwkundige ensembles zijn samengebracht in een uitgebreide GIS-tabel met een aantal variabelen. Deze GIS-tabel is gekoppeld aan de cultuurhistorische waardenkaart. De variabelen zijn:

- Object id
- Plaats
- Naam
- Thema
- Categorie
- Klasse 1
- Klasse 2
- Bijzonderheden
- Datering periode
- Beschrijving
- Status
- Waarde cultuurhistorische waardenkaart
- Criterium 1 t/m criterium 6
- Toelichting
- Bron 1
- Bron 2

Toelichting op de variabelen

Object id

Ieder ensemble heeft in de inventarisatie een eigen identificatienummer gekregen.

Plaats

Informatie over in of bij welke kern het betreffende ensemble is gesitueerd.

Naam

Naam / korte aanduiding van het ensemble

Thema

In de inventarisatie wordt een aantal erfgoedthema's onderscheiden. Binnen de erfgoedthema's bestaan verschillende categorieën en klassen, als verfijning van het hoofdthema. Deze categorie en klassen zijn in aparte kolommen van de bijbehorende database vermeld. Het thema "agrarisch cultuurlandschap" kent bijvoorbeeld de categorie "gehucht", gevolgd door verfijningen hiervan als "boerderijengroep" of "boerderijenlint.

De erfgoedthema's bij de stedenbouwkundige ensembles zijn:

- Agrarisch cultuurlandschap
- Dorpsontwikkeling
- Ontginning
- Religie
- Sport en recreatie

Bijzonderheden

Verdere informatie over het stedenbouwkundige type (bijvoorbeeld bebouwingslint, dorpskern, stempelverkaveling, etc.).

Datum periode

Dit veld bevat een vermelding van het tijdvak, waarin het gebied in zijn oorspronkelijke vorm is ontstaan. Hiertoe wordt een vaste tijdvakindeling aangehouden, zodat via deze informatie interessante kaartbeelden kunnen worden getoond. De tijdvakindeling is als volgt: pre-1800, 1800-1850, 1850-1900, 1900-1940, 1940-1965, 1965-2000.

Beschrijving

Korte karakterschets van het ensemble

Status

Vermelding van eventueel beschermde status van het ensemble.

Waardering

De geïnventariseerde bijzondere (steden)bouwkundige ensembles zijn alle gewaardeerd met onderstaande criteria-set:

1. Het belang van het gebied of ensemble als **onderdeel van de ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis en de historische gelaagdheid** van de gemeente Deurne, de daarin gelegen dorpen en het buitengebied;
2. Het belang van het gebied of ensemble vanwege een **bijzonder stedenbouwkundig concept of een karakteristieke stedenbouwkundige, landschappelijke of nederzettingsstructuur**;
3. Het belang van het gebied of ensemble vanwege de daarin aanwezige **ensemblewaarden** (structuren, bebouwing, groen, water, bijzondere zichtlijnen, landmarks, etcetera);
4. De structurele **gaafheid en herkenbaarheid** van het gebied;
5. De **zeldzaamheid** van het gebied (stedenbouwkundig/structuur. op gemeentelijk / regionaal niveau; De **dichtheid en kwaliteit van de aanwezige beschermde en/of karakteristieke bebouwing**, waarbij gelet is op herkenbaarheid, gaafheid en (in mindere mate) zeldzaamheid.

Per criterium kunnen de volgende scores worden gegeven: xx (hoge waarde. x (positieve waarde. 0 (neutrale waarde. - (negatieve waarde).

De eindscore bepaald de waardengradatie:

1. Gebied / ensemble met zeer hoge waarde: minimaal 5 x ++, 1 x +
2. Gebied / ensemble met hoge waarde: minimaal 4 x ++, 2 x +
3. Gebied / ensemble met positieve (middelhoge) waarde: minimaal 5 x +, 1 x 0
4. Gebied / ensemble met basis waarde : minimaal 3 x 1 en 3 x -

Geen bijzondere waarde: alles daaronder

gemiddelde score	waardering
Minimaal 5x ++ en 1x +	Gebied / ensemble met zeer hoge waarde (Z)
[Minimaal 2x ++, 2x + en 1x 0]	Gebied / ensemble met hoge waarde (H)
Minimaal 5x + en 1x 0	Gebied / ensemble met positieve (middel hoge) waarde (P)
Minimaal 3x + en 3x 0	Basiswaarde (B)

Tabel 27. Scores en klassen van de waardering.

De vier verschillende waarden-schaalniveaus kunnen als volgt worden gedefinieerd:

Stedenbouwkundig waardevol gebied "zeer hoge cultuurhistorische waarde" (Z)

De historische situatie is gaaf en goed herkenbaar en de historische zeggingskracht is zeer hoog. Deze gebieden kunnen als relatief zeldzaam worden beschouwd en ogen in structuur en (oorspronkelijk) bebouwingsbeeld gaaf. Het stedenbouwkundige ensemble is zeer duidelijk een weerslag van een belangrijke fase in de historische ruimtelijke ontwikkeling van de gemeente Deurne (kernen en buitengebied). Het gebied draagt om hoge mate bij aan de identiteit van de gemeente Deurne.

Stedenbouwkundig waardevol gebied "hoge cultuurhistorische waarde" (H)

De historische situatie is overwegend gaaf en goed herkenbaar. Er is een hoge mate van zeggingskracht. Het stedenbouwkundige ensemble is duidelijk een weerslag van een belangrijke fase in de historische ruimtelijke ontwikkeling van de gemeente Deurne (kernen en buitengebied). Het gebied draagt bij aan de identiteit van de gemeente Deurne. Meestal is er geen sprake van een hoge zeldzaamheidswaarde.

Stedenbouwkundig waardevol gebied "positieve of middelhoge cultuurhistorische waarde" (P)

De historische situatie is nog redelijk gaaf en vooral in de structuur herkenbaar als onderdeel van de stedenbouwkundige ontwikkeling. Het draagt bij aan de identiteit van de gemeente Deurne. Het karakter kan op onderdelen veranderd of verstoord zijn. Er is geen sprake van een hoge zeldzaamheidswaarde.

Stedenbouwkundig waardevol gebied "basiswaarde" (B)

De historische situatie is vooral in de structuur herkenbaar als onderdeel van de stedenbouwkundige ontwikkeling. Het draagt bij aan de identiteit van de gemeente Deurne. Het karakter is op onderdelen veranderd of verstoord. Er is geen sprake van zeldzaamheidswaarde.

5.3 Toelichting op de kaarten

5.3.1 *Historische bouwkunst*

De bouwkunstinventarisatie omvat ruim 750 objecten. In de meeste gevallen gaat het om individuele gebouwen. Dubbele woningen, woningblokken of woningcomplexen zijn, indien ze vanuit één ontwerp zijn ontstaan, als één item geïventariseerd. Dit geldt ook voor kleine complexen die bestaan uit een hoofdgebouw en één of meer bijgebouwen. Denk hierbij aan boerenerven met een boerderij en een bijshuur. De geïventariseerde objecten zijn geordend in verschillende erfgoedcategorieën (zie 4.1). In deze paragraaf worden de inventarisatieresultaten van de belangrijkste categorieën wat nader toegelicht.

Agrarisch cultuurlandschap

De inventarisatie omvat een groot aantal objecten die een historische en ruimtelijke relatie hebben met het agrarisch cultuurlandschap van Deurne, de dorpen en het buitengebied. Ze zijn illustratief voor het agrarisch verleden van de gemeente en vertellen het verhaal van het boerenbedrijf door de eeuwen heen, de oudste nederzettingen, de gehuchten en de ontginningen. In de door de tijd heen veranderende typologie en bouwwijze kunnen we de ontwikkeling en modernisering van het boerenbedrijf volgen en wordt ook de enorme impact van het oorlogsgeweld in de Tweede Wereldoorlog getoond, met als belangrijkste erfenis een grote hoeveelheid boerderijen uit de wederopbouwperiode.

De oudste boerderijen kunnen worden aangetroffen in de van oorsprong middeleeuwse gehuchten en andere vroeg in cultuur gebrachte locaties. Het betreft in de regel boerderijen van het hallehuistype met middenlangsdeel, een in het oosten en delen van het zuiden van Nederland wijd verbreid type met vele plaatselijke variaties. Oude, op zijn minst 18e-eeuwse voorbeelden zijn Belgerenseweg 3 en Hazeldonkseweg 11 in Vlierden, Kerkeindseweg 5 en Oude Stappad 10 in Deurne en Leensel 13. In grote delen van Noord-Brabant ontwikkelde zich uit de hallehuisboerderij in de 18e eeuw de langgevelboerderij, waarbij de langgerekte hoofdvorm van het hallehuis in essentie herkenbaar bleef maar de belangrijke woon- en bedrijfsingangen zich niet meer in de kopgevels concentreerden maar in één van de langsgevels. Woon- en bedrijfsgedeelte bevonden zich niet langer achter elkaar maar naast elkaar. Hier en daar zijn in oude langgevelboerderijen fragmenten van een ouder hallehuis behouden gebleven, maar de meeste langgevelboerderijen werden als “nieuwbouw” gerealiseerd. De gemeente Deurne bevat nog vele voorbeelden uit de 19e en vroege 20e eeuw, waarbij in de opzet, de constructiewijze, de detaillering en het materiaalgebruik de verdere ontwikkeling van het type is te volgen. De traditioneel-ambachtelijke bouwwijze maakte gedurende de eerste helft van de 20e eeuw langzaam aan plaats voor meer eigentijdse constructie- en materiaaltoepassingen en stijkenmerken. In het bijzonder de traditionalistische vormtaal van de Delftse school was in het late interbellum en in vroege naoorlogse periode bijzonder geliefd. De in het kader van de wederopbouw herstelde of vernieuwde boerderijen zijn alle in deze traditionalistische bouwtrant gebouwd en vormen zo een goed herkenbare groep.

Een markant kenmerk van de meeste langgevelboerderijen is hun oriëntatie evenwijdig aan de openbare weg, met alle relevante gevelopeningen gericht op de weg. De oudere hallehuizen lagen veelal met de deelingang in de korte gevel gericht op de openbare weg.

In het bijzonder in de 19e-eeuwse en vroeg 20e-eeuwse ontginningen werd geëxperimenteerd met andere boerderijtypen. Zo zien we in Helenaveen het kop-romptype (halfvrijstaand voorhuis met groot bedrijfsgedeelte aan de achterzijde), zoals de laat 19e-eeuwse Emmahoeve en Hoeve Willem III. Hetzelfde type, de gemeenteboerderij De Nachtegaal en de naast gelegen kortgevelboerderij werden in 1913 gebouwd aan de Wittedijk in Deurne-Zeilberg.

In de loop van de jaren 50 en 60 moderniseerde de boerderijbouw verder. Woon- en bedrijfsruimte werden van elkaar gescheiden. Soms werd een bijna geheel vrijstaand woonhuis alleen nog met een verbindingslid gekoppeld aan een grote veeschuur, maar ook geheel vrijstaande woningen komen voor. Deze hebben vaak de opzet van een burgermanswoning of een bungalow.

Wooncultuur

De historische wooncultuur in de gemeente Deurne is op de cultuurhistorische waardenkaart vertegenwoordigd met sterk uiteenlopende voorbeelden en typen. Tot de oudste “woningen” behoren de in oorsprong versterkte adellijke huizen Groot en Klein Kasteel in Deurne, beide met belangrijke middeleeuwse bouwrestanten, hetgeen zeldzaam is in de gemeente. Ook burgerwoonhuizen met een 17e- of 18e-eeuwse oorsprong komen weinig voor. Hiervoor zijn verschillende redenen aan te voeren. In eerste instantie is er het van oorsprong voornamelijk agrarische karakter van het gebied, zonder stedelijke kernen en ook voor een deel nog eens vrij laat in cultuur gebracht. Ten tweede hebben de dorpskernen in de Tweede Wereldoorlog veel schade opgelopen, waardoor veel historische bouws substantie is verdwenen. In het bijzonder in Deurne werden in het kader van sanering en vernieuwing in de jaren 60, 70 en 80 nog verschillende oude huizen gesloopt.

Tot de oudste woningen in Deurne behoort het pand Fabriekstraat 39-41, vermoedelijk gebouwd kort voor 1767 in het vroegere gehucht Veldheuvel. Beide pandhelften worden gescheiden door een brandgevel. Ook Heuvelstraat 29 is in kern laat-18e-eeuws. Het is redelijk goed behouden en voorzien van een bijzondere opzet en gevelafwerkingen.

Pas met de voorzichtige groei van de dorpen vanaf de tweede helft van de 19e eeuw verschijnen er meer “burgermanswoningen” in het straatbeeld. Een voorbeeld ervan zijn enkele representatieve “herenhuizen” uit het midden en de tweede helft van de 19e eeuw, vaak gebouwd als pastorie, notaris- of doktershuis. Het zijn meestal forse blokvormige huizen van één of twee bouwlagen met kap en een voorname symmetrisch ingedeelde voorgevel met de deurpartij in het midden (Helmondseweg 20, Stationsstraat 51 en 69 in Deurne, Pastoriestraat 23 in Vlierden).

In de loop van de tweede helft van de 19e eeuw krijgen deze huizen vaak meer allure door de toevoeging van gepleisterde hoekpilasters, friezen, balkons of ornamentiek in eclectische of neorenaissancetrant Rond 1900 zien we een sterke hang naar het schilderachtige toenemen, in de toepassing van complexe bouwmassa's met verschillende uit- en aanbouwen, veel ornamentiek en contrasterend materiaal- en kleurgebruik (zie enkele villa's aan de Stationslaan).

Genoemde typen en stijlkenmerken zien we niet alleen bij de grote villa's en herenhuizen, maar ook in enkele kleinere huizen aan Stationslaan en Stationsstraat.

Rond 1900-1910 kwam, in het kielzog van ontwikkelingen in Engeland en Duitsland het “landhuis” als woningtype sterk op: een in zijn verschijningsvorm, opbouw en materiaalgebruik nadrukkelijker op de landschappelijke omgeving aansluitende woning, met bakstenen of met hout beklede gevels, roedenramen en van de landelijke bouwkunst afgekeken kapvormen, vaak gedekt met riet

(Stationsstraat 71). Ook de landelijke Hollandse bouwkunst kon daarbij een belangrijke inspiratie zijn, zoals bij de in nieuw historiserende stijl ontworpen woningen van architect Roffelsen (Romeinstraat 1, 1913; zie ook figuur 165).

In de opzet, vormgeving en het materiaalgebruik kunnen de stijlontwikkelingen in de woonhuisbouw in het tweede en derde kwart van de 20e eeuw op de voet worden gevolgd: het baksteenexpressionisme van de Amsterdamse school, meer zakelijke varianten op dat expressionisme, het traditionalisme van de Delftse school en mengvormen van deze stromingen komen naast elkaar voor. Vooral in de omgeving van de Stationslaan en Stationsstraat, in Deurne vindt men markante voorbeelden van woonhuisbouw uit deze periode, maar ook hier en daar langs uitvalswegen en in Vlierden.



Figuur 165. Bijzonder voorbeeld van de historische wooncultuur in Deurne is het uit 1922 daterende Huize De Wieger, gebouwd als artsen- en kunstenaarswoning voor Hendrik Wiegersma. Het ontwerp is van Cor Roffelsen. Tegenwoordig huisvest het pand Museum De Wieger (foto: MAB, 2019).

Uitgesproken moderne, op de nieuwe zakelijkheid gebaseerde woonhuisarchitectuur komt in Deurne niet voor. In de vroege naoorlogse periode moesten veel woningen in de dorpen worden herbouwd. Dat gebeurde in de regel in de beginjaren in een vrij traditionele stijl, sterk verwant aan de Delftse school. In het bijzonder in Vlierden, Liessel en Neerkant in de (herstelde) kernen en in de linten langs de uitvalswegen zijn er markante voorbeelden van die vroegnaoorlogse woningbouw. Verspreid in de gemeente zijn eind jaren 40 zogenaamde Oostenrijkse woningen gebouwd, noodwoningen die als bouw pakket werden geleverd in het kader van de snelle wederopbouw. Ze worden gekenmerkt door hun houten gevels en steile zadeldaken.

In de loop van de jaren 50 kwamen nieuwe woningtypen in beeld, in een meer modernistische vormgeving en met gebruikmaking van eigentijdse plattegrondvormen. Lage, vaak uit verschillende in

elkaar geschoven blokvormige bouwdelen samenstelde huizen met platte daken, veel glas aangebouwde terrassen en pergola's vormden een sterk contrast met de gesloten baksteenarchitectuur van de Delftse school. Bungalows, patiowoningen en huizen met split-levelopzet zijn de nieuwe gewilde woningtypen. Een voorbeeld is de met een plat dak afgedekte bungalow Hemelrijkseweg 2 uit 1966, gelegen in een villaparkachtige wijk met meer woningen van dit type in Deurne-Walsberg.

Woningen voor arbeiders en andere bijzondere woonvormen

Goede voorbeelden van arbeiderswoningen uit de 19e eeuw zijn schaars in de gemeente Deurne. In en rond Helenaveen staan nog enkele oudere (land)arbeiderswoningen, vaak kleine woningen met woongedeelte en stal onder één kap. In het bijzonder aan de Lindenlaan in Deurne staat een lange rij eenvoudige kleinschalige arbeidershuizen uit de late 19e en vroege 20e eeuw: eenvoudige eenlaags huisjes onder zadeldak. Ook deze bezaten vaak een kleine stalruimte aan de achterzijde.

Fabrieksarbeiders waren rond 1900 nog relatief schaars en pas in de eerste decennia van de 20e eeuw ontstond er met de komst van meer (industriële) bedrijvigheid en de groei van met name Deurne, behoefte aan goede huisvesting van de arbeidende klasse. De Woningbouwvereniging Deurne, die in 1914 werd opgericht, beijverde zich voor de bouw van kleine betaalbare woningen voor arbeiders. De vereniging bouwde kleine complexen dubbele woningen aan de Heuvelstraat en op de Derpsche Heide (1918). Hun grootste complex verrees in de Sint-Jozefparochie (1921), een ensemble kleine bakstenen dubbele woningen in een tuindorpachtige setting, dat nog steeds aanwezig is. Een andere in het interbellum actieve woningbouwvereniging was "Bergopwaarts". Aan de Pannenschop realiseerde deze vereniging zes dubbele woningen, bestemd voor grote arbeidersgezinnen. Een aantal van deze woningen is behouden gebleven.

Volkswoningbouw in het kader van de woningwet vond na 1945 plaats in de verschillende kernen, vaak als onderdeel van kleine dorpsuitbreidingen. Voorbeelden zijn de kleine geschakelde woningen aan het Sint-Willibrordusplein en Hellemanstraat en omgeving (circa 1950). Deze woningen zijn gebouwd in de stijl van de Delftse school: bakstenen gevels, hoge pannendaken (zadel- of schilddaken) met schoorstenen, vensters met roedenramen. De woningen in enkele deels gestandaardiseerde typen, staan twee aan twee in kleine groepen in een tuindorpachtige setting. Vooral in de uitbreidingswijken van Deurne werden in de jaren 60 en 70 vele eenvoudige geschakelde eengezinswoningen gebouwd, volgens gestandaardiseerd model en op industriële wijze gebouwd. De meeste woningblokken hebben twee bouwlagen en een zadeldak. Voor de "ouden van dagen" werden in de jaren 60 en 70 kleine complexen bejaardenwoningen gebouwd: blokjes geschakelde eenlaags woningen met plat dak of kap, vaak in een open verkaveling opgenomen in ruime groene plantsoenen (Zonneland in Deurne, Uitleg in Neerkant). Portiek-etagewoningen werden maar mondjesmaat gerealiseerd. In de inventarisatie bevinden zich twee blokken aan de Europastraat en de Verpleegstersflat bij het Sint-Willibrordusziekenhuis, uniek voorbeeld van hoogbouw uit de tijd voor circa 1970.

Religie

Deze categorie representeert vooral de gebouwde weerslag van de geschiedenis van de voornamelijk Rooms-Katholieke geloofsbeleving in de gemeente Deurne. Uiteraard omvat de collectie de parochiekerken in de dorpen, met als belangrijkste bedehuis de imposante Willibrorduskerk in het centrum van Deurne. Ook de bijzondere Rooms-Katholieke ensembles van de Sint-Jozefparochie en Zeilberg zijn fraaie voorbeelden van het rijke religieuze erfgoed in Deurne, evenals de "kerkelijke centra" van Vlierden, Neerkant, Liessel en Helenaveen. Het "rijke Roomse leven" is verder in de

inventarisatie vertegenwoordigd door kloosters, scholen, pastorieën, parochiehuizen, kerkhoven, heilig hartbeelden, wegkruizen en wegkapellen. Hieronder zijn ook weer enkele opmerkelijke ensembles te noemen, zoals het grote Missiehuis Sint-Willibrord in Deurne (1952-1954) en de neogotische Sint-Willibrorduskerk met kerkhof en processiepark in Liessel. De bescheiden protestantse gemeenschap in de gemeente Deurne heeft eveneens enkele markante historische gebouwen nagelaten: de Nederlands Hervormde kerk in Deurne (1815) en de kerk met zondagschooltje in Helenaveen (1867).

Andere categorieën

De erfgoedcategorie *handel en bankwezen* is in de inventarisatie vertegenwoordigd door winkelwoonhuizen en bankgebouwen in voornamelijk het centrum van Deurne, dat zich vanaf de eerste helft van de 20e eeuw steeds meer ontwikkelde als verzorgend centrum in de regio. Onder het thema *herdenken* vallen de vele begraafplaatsen en kerkhoven in de gemeente, hieronder de dorps- en wijkkerkhoven in Deurne, Vlierden, Neerkant en Liessel, maar ook de fraaie 19e-eeuwse begraafplaatsen in Helenaveen en het Kloosterkerkhof bij het Missiehuis Sint-Willibrord. Tot deze categorie behoren verder de verschillende herinnerings- en oorlogsmonumenten. Deze zijn uiteraard ook gelinkt aan de erfgoedcategorie *oorlog en defensie*, in de bouwkunstinventarisatie aanwezig via de vele kazematten behorende tot de Peel-Raamstelling, enkele asperge-wegversperringen en de Schietbaan aan de Helmondseweg. Inventarisaties met het thema *sport en recreatie* bestaan onder meer uit enkele bekende historische horecagelegenheden (De Prins in Deurne, in d'Ouwe Peel en De Wissel in Helenaveen), een bungalowpark en natuurlijk het voormalige Theater Biovink in Deurne. Van de interessante gebouwen binnen de categorie *industrie, nijverheid en ambacht* noemen we de Turfstrooiselfabriek in Helenaveen, de Kalkzandsteenfabriek in Liessel, de steenhouwerswerkplaats aan de Hagelkruisweg in Deurne en de verschillende bierbrouwerijen, wind- en watermolens. De gemeente Deurne bezit nog een aantal bijzondere historische schoolgebouwen, vooral uit het interbellum, maar ook uit de naoorlogse periode. Bijzondere voorbeelden zijn de huishoudschool Sancta Maria uit 1959 en de lagere school De Peelparel uit 1914, onderdeel van de dorpskern van Helenaveen.

Verder omvat de inventarisatie een groot aantal objecten en gebouwen met bijzondere functies zoals enkele dorpspompen, transformatorhuisjes, grenspalen, de postkantoren in Deurne en Liessel, een telefooncentrale in Deurne, gemeentehuizen, een waterput, het Sint-Willibrordusziekenhuis en het Wit-Gelekruisgebouw in Deurne en verschillende voorbeelden van kunstwerken in de openbare ruimte.

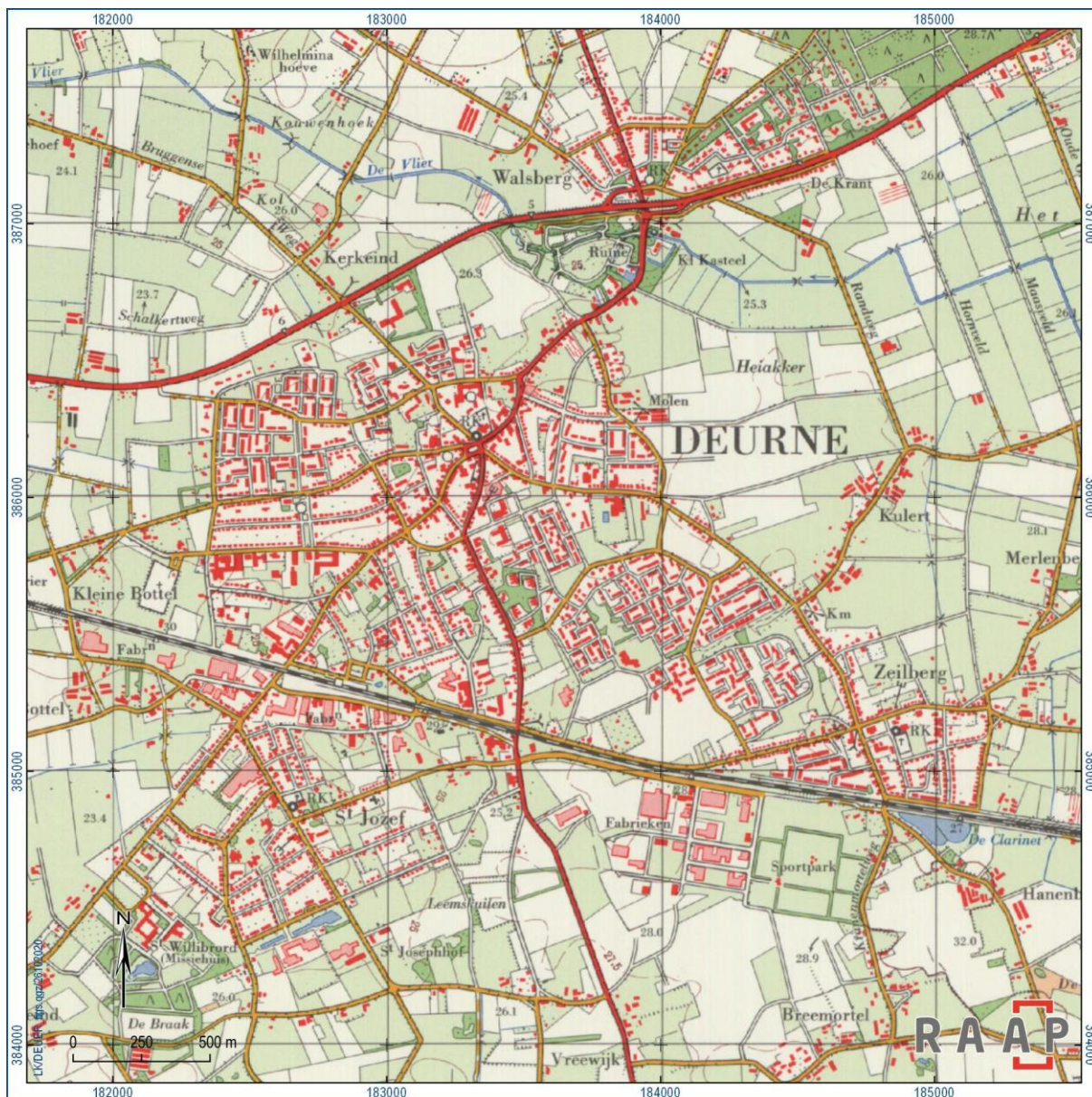
5.3.2 Stedenbouw/ensembles

Stedenbouwkundige ontwikkeling van Deurne en de kleine kernen

Deurne

Het huidige dorpsgebied van Deurne is in feite een samenstelling van het oorspronkelijke dorp Deurne en de later binnen de dorpsuitbreidingen opgenomen kerkdorpen Zeilberg en Walsberg, en de gehuchten Derp/Veldheuvel, Grote en Kleine Bottel, Vreekwijk en Haageind (figuur 166). Tot ver in de 19e eeuw onderscheidde het kerkdorp Deurne zich van de omliggende kerkdorpen en gehuchten door zijn strategische ligging op een knooppunt van in alle windrichtingen uitwaaiende wegen (radialen) naar gehuchten en turfputten, de grotere omvang en de aanwezigheid van enkele belangrijke

centrumfuncties: het raadhuis, het centraal gelegen *Marktveld*, waarop jaarmarkten werden gehouden, en betrekkelijk veel horeca.



Figuur 166. Deurne volgens de topografische kaart van 1982, aan het einde van onze inventarisatieperiode. In werkelijkheid loopt dit kaartbeeld enkele jaren achter op de werkelijke situatie (bron: topotijdreis.nl).

Ook vond men in het dorp een school, enige winkels en verschillende korenmolens en andere bedrijvigheid. Pas na 1850, toen de veenontginningen goed in gang waren gezet, enige industrialisatie opkwam en het dorp beter bereikbaar werd door verbetering van de wegen, begon Deurne licht te groeien. Het dorp raakte definitief uit het isolement door de aansluiting in 1866 op het spoorwegnet (spoorlijn Eindhoven-Venlo). De spoorlijn en het station werden op ongeveer 1 kilometer afstand van de dorpskern aangelegd. Het tussenliggende gebied kwam hierdoor in beeld voor de verdere uitleg van het oude dorp. In eerste instantie ontwikkelde zich lintbebouwing langs de belangrijkste verbindingsweg tussen dorp en station, de oude weg naar Vlierdien, die op een later moment werd omgedoopt tot "Stationsstraat". Zoals in veel andere steden en dorpen werd de Stationsstraat een levendige straat,

die veel aantrekkingskracht uitoefende op horecaondernemers, winkeliers en andere neringdoenden. Tevens was het een aantrekkelijke locatie voor de bouw van representatieve huizen voor de welgestelde klasse. Het in de oude dorpskom liggende deel van de Stationsstraat ontwikkelde zich tot de belangrijkste winkelstraat in het dorp. Aan de oostflank van het “stationsgebied” kreeg de oude weg naar Liessel vanaf deze periode een steeds dichtere lintbebouwing. Langs het bestaande netwerk van akker- en landwegen tussen Stationsstraat en Oude Liesselseweg kwamen ook steeds meer huizen te staan. Een van die oude paden werd al vroeg verhard en kwam kort na 1900 in beeld als representatieve villalaan (Stationslaan). Zo ontstond nabij het Stationsplein een heuse Stationsbuurt van enige allure (Stationsplein, Stationslaan, begin Romeinstraat).



Figuur 167. Raadhuis en voormalig postkantoor bepalen de zuidwand van het centrale marktplein in Deurne (foto: MAB, 2020).

Rond 1900 begon de centrumfunctie van het welvarende Deurne steeds meer in het oog te springen. De vergrote Markt kreeg kleinstedelijke kenmerken door de bouw van het fraaie nieuwe raadhuis (1895-1896) en postkantoor (1908) (figuur 167). De oude Willibrorduskerk was in de jaren 1881-1884 al omgebouwd tot een imposante dorpskerk, die de grote ambities van het dorp representeerde. Nabij stond het grote Sint-Willibrordusgesticht (Fraterhuis) met klooster en school. Nieuwe huizen werden evenwel nog vooral langs de bestaande uitvalswegen gebouwd. De Helmondseweg, Haageind, Visser, Molenstraat, (Oude) Martinetstraat en Stationsstraat kregen zo hun karakteristieke lintbebouwing, met nabij de dorpskern vaak zelfs een aaneengesloten bebouwing. Ook werd gebouwd langs enkele oudere akkerpaden. Een mooi voorbeeld daarvan is de lange rij arbeiderswoningen die vanaf 1890-1900 langs de Lindenlaan werd gebouwd. De dorpsuitbreiding langs de bestaande linten zorgde er voor dat Deurne tot ver in de 20e eeuw een sterke connectie bleef houden met het omringende agrarische gebied dat met akkers, weiden en moestuinen tot diep in de kern doordrong. Rond 1950 was dit beeld nog gaaf

aanwezig. Tussen de radialen werden vaak al bestaande verbindingsweggetjes opgewaardeerd tot nieuwe straten en bebouwd, zoals de Heuvelstraat en de Burgemeester van Beekstraat.

Opmerkelijk is dat de eerste geplande dorpsuitbreiding op relatief grote afstand van de oude dorpskern plaats vond, en wel ten zuiden van de spoorlijn. Hier lagen vanouds de gehuchten als Grote Bottel, Vloeiend en Veldheuvel. In 1905 was direct ten zuiden van het spoor, aan de weg naar Vlierden, de steenfabriek Van Daal-Goossens gesticht. Al eerder was een schoorsteenfabriek gebouwd aan de rand van de Derpsche Heide. De steenfabrieken werden van leem voorzien via een smalspoor, de Decauvillebaan, die rond 1900 langs een bestaand pad langs de Derpsche Heide was aangelegd. Langs het traject van de smalspoorbaan, die uiteindelijk ook het veld moest ruimen, werd de kerk van de Sint-Jozefparochie gesticht, de kern van Deurnes eerste vooroorlogse uitbreiding. De eerste aanzet tot de ontwikkeling van een woonwijk was de bouw van een aantal arbeiderswoningen langs de weg naar Vlierden, aan de rand van de Derpsche Heide door Woningbouwvereniging Deurne in 1918. Begin jaren 20 werden nog meer arbeiderswoningen gebouwd, onder meer aan de nieuw aangelegde Beukenlaan. In 1919 werd de eerste steen gelegd voor de nieuwe Jozefkerk (figuur 168). De nieuwe parochie kreeg verder een eigen kerkhof en een school.



Figuur 168. Kerk en pastorie aan de Sint Jozefstraat, kort na de stichting, rond 1920 (foto: collectie gemeente Deurne).

Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde de zone langs het spoor zich tot een langgerekt bedrijventerrein waar vele nieuwe bedrijven zich kwamen vestigen. Rond 1950 werd begonnen met de aanleg van nieuwe woonbuurten. Zo werd de Sint-Jozefparochie verder naar het zuiden uitgebreid. Het nieuwe wijkdeel heeft een brede centrale groenstrook, die aan de zuidzijde aansluit bij de parkachtige aanleg met vijver bij het nieuw gestichte Peellandcollege (nu: Alfrinkcollege). Ten westen van het oude dorp (ten zuiden van de Helmondseweg) werd een nieuw buurtje aangelegd met voornamelijk twee- onder-éénkapwoningen langs de Hellemanstraat. Ook dit buurtje kreeg een centraal plantsoen, waaraan aan de noordzijde een kerk werd geprojecteerd. In de jaren 60 begon men met de bouw van

woningen ten noorden van de Helmondseweg, een wijk met een eenvoudig orthogonaal stratenpatroon en in simpele stempels geordende woningblokjes (Houtenhoek). Langs de west- en noordrand van deze buurt ligt de Strauslaan in een groene zone met plantsoenen en vrijstaande woningen in ruime tuinen. Ook ten oosten van het dorpscentrum werd in de jaren 50 en 60 druk gebouwd (Provinciewijk en Koolhof). In het begin werden hier nog eenvoudige orthogonale stratenplannen uitgezet, maar al snel kwam er meer variatie en levendigheid, onder meer door de inpassing van gebogen wijkontsluitingswegen. De Provinciewijk (circa 1960) heeft nog een patroon van korte rechte, haaks op elkaar aansluitende straatjes en verschillende rechthoekige plantsoenen, in de oostelijker gelegen Heiakker uit de jaren 70-80 komen veel geknikte of gebogen straten voor met gekromde of sterk verspringende woningblokken. Opmerkelijk is de rond 1970 ontworpen en vanaf circa 1972 ingevulde wijk Koolhof, die bestaat uit twee grote ensembles in markante stempels geordende rijtjeshuizen aan weerszijden van een centrale parkstructuur, waaraan enkele scholen zijn gebouwd. Door de langs de parkranden meanderende woonstraten grenst een groot aantal woningen aan het groen of hebben er vanuit de dieper in de buurten liggende straten zicht op (figuur 169).



Figuur 169. De Koolhof, met op de voorgrond de net opgeleverde woningen (circa 1972) en de markante decoratieve bestratingen, die voor een deel behouden bleven (foto: collectie Ton Hartjens, via Deurnewiki).

In de naoorlogse uitbreidingswijken aan de noordzijde van Deurne is het complex Zonneland, met blokjes lage bejaardenwoningen en lage flatwoningen in een open verkaveling in een uitgestrekt plantsoen, vermeldenswaard (circa 1970). In 1969 het grote complex van het Sint-Willibrordusziekenhuis in gebruik genomen, waarlangs de nieuwe provinciale (rond)weg van Helmond naar Venray, die ten noorden van de Deurne werd aangelegd, kwam te liggen. De grote weg markeert nog steeds de noordelijke bebouwingsgrens van Deurne.

Het centrum van Deurne onderging in de naoorlogse periode verschillende grote veranderingen. Zo werden in de Stationsstraat vele nieuwe winkelwoonhuizen gebouwd. De Markt en de hier op aan takkende straten groeiden verder uit tot een winkel- en uitgaansgebied met een belangrijke regiofunctie. Om de centrumfuncties een betere plaats te bieden en de verkeersdruk te reguleren werden in de jaren 60 en 70 centrumplannen ontwikkeld, die om aanzienlijke ingrepen vroegen in de dorpsstructuur en het oude bouwbestand. Rond het centrum werd, deels met gebruikmaking van oudere straten (Heuvelstraat, Lage Kerk) een ringweg aangelegd (thans Houtenhoekweg, Heuvelstraat, Lagekerk, Hogeweg, Europastraat). De noodzakelijke doorbraken door oudere structuren en bebouwing leverden nieuwe bouwlocaties op, waardoor in het bijzonder langs de zuid- en oostrand van het centrum een stedelijk aandoende bebouwingszone kon worden gerealiseerd. In dit "nieuwe centrum" dat ten zuidoosten van de oude kern tot stand kwam, werd een groot aantal nieuwe functies geconcentreerd, vaak in eigentijds opgezette grote gebouwcomplexen. Die voegden een heel nieuwe schaal toe aan het dorp: er verrezen een nieuwe school voor moeilijk lerende kinderen (1963-1966), een gemeenschapshuis met bibliotheek (1967-1970), een nieuw postkantoor (1969), het overdekte winkelcentrum De Martinet (1973) en appartementengebouwen. Aan de andere zijde van de Hogeweg kwamen een nieuw politiebureau en brandweerkazerne. Inmiddels is van deze bebouwing al weer een deel gesloopt en vervangen door het winkelgebied De Wolfsberg, bestaande uit aan een plein en enkele nieuw ontworpen straten geplaatste grote appartementengebouwen met winkels in de onderbouw.

Eveneens in de jaren 60 en 70 waren er veel grootschalige bouwactiviteiten in het noordwestelijke dorpsgebied, nabij de nieuwe Helmondsingel (onderdeel van de belangrijke verkeersweg Helmond-Venray). Het gebied fungeerde daarbij als een uitbreidingsgebied van het oudere klooster- en scholencomplex tussen Markt en Kruisstraat. Zo verrezen aan de Bakelseweg enkele scholen en het Sint-Willibrordusziekenhuis (1969), terwijl aan de Zandbosweg een voorganger van het postkantoor aan de Hogeweg werd gebouwd.

De oostelijke dorpsuitbreidingen van Deurne bereikten in de jaren 80 het voordien nog als apart dorp herkenbare Zeilberg. Zeilberg was oorspronkelijk één van de kleine buurtschappen ten oosten van de Deurne. Tot begin 20e eeuw bestond het vooral uit lintbebouwing langs de huidige Kulertseweg en Zeilbergseweg. De gemeenschap groeide door de grootschalige ontginningen in het heidegebied ten zuidoosten van Deurne. Zeilberg kreeg als "kerkdorp" een heel nieuwe impuls met de stichting van de Sint-Willibrordusparochie Zeilberg in 1914 en de bouw van een kerkelijk centrum ten zuiden van de as Blasiusstraat-Hagelkruisstraat, compleet met parochiekerk, pastorie, patronaatsgebouw, kerkhof, klooster en scholen. Ten westen van de kerk werd een klein dorpsplein aangelegd. Na het in westelijke richting doortrekken van de Blasiusstraat (rond 1930) en de komst van lintbebouwing kwam het zwaartepunt in de dorpsstructuur bij de nieuwe kerk te liggen. Het dorp kende rond 1950 zijn eigen kleine "naoorlogse uitbreiding", aan de Margrietstraat en omgeving, een buurtje met voornamelijk dubbele eengezinswoningen in een halfopen verkaveling en een centraal plantsoen waarin blokjes met bejaardenwoningen werden gebouwd (figuur 170).



Figuur 170. Zeilberg, gezien in noordwestelijke richting. Ten zuiden van de kerk werd in de jaren 50 een kleine dorpsuitbreiding gerealiseerd (foto: collectie Heemkundekring).

Ten noorden van de kom van Deurne ligt Walsberg, een voormalig kerkdorp dat aan de kern Deurne is vastgegroeid. Dit was (onder de naam Wasberg) oorspronkelijk één van de gehuchten ten noorden van Deurne. Het bestond rond 1900 voornamelijk uit een los boerderijenlint langs het begin van de huidige Walsbergseweg. In dit vooral na de Tweede Wereldoorlog verdichte lint bevinden zich nog steeds enkele boerderijen. Als gevolg van de heideontginningen en stichting van nieuwe boerderijen aan het einde van de 19e eeuw begon de buurtschap enigszins te groeien, in de jaren 30 uiteindelijk reden voor de oprichting van een rectoraat en de bouw van een kerk (1932-1935). Deze werd gebouwd aan de Milhezerweg, waarmee de kiem werd gelegd voor de ontwikkeling van verdere lintbebouwing langs deze weg. Uiteindelijk werd deze de hoofdstructuur in de nederzetting. Ook langs de weg naar Venray ontwikkelde zich een bebouwingslint.

Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde Walsberg zich steeds meer als buitenwijk van het zich in noordelijke richting uitdijende Deurne. Tussen de Suezlaan en de Langstraat, op de beboste dekzandrug van Walsberg, werd vanaf de jaren 50 een groene woonwijk aangelegd, een bosrijke buurt met merendeels vrijstaande huizen op grote groene kavels. Ook aan weerszijden van de Milhezerweg ontstonden rond 1970 eenvoudige woonbuurtjes (Eekhof en Parkstraat).

Ten zuiden van de spoorlijn in Deurne werd vanaf de jaren 70 het bestaande bedrijventerrein langs het spoor aanzienlijk uitgebreid met de aan weerszijden van de Liesselseweg gelegen bedrijventerreinen Leemskuilen en Kranenmortel.

Vlierden

De huidige dorpskern van Vlierden is relatief jong (figuur 171). Ze ontstond pas in de tweede helft van de 18e eeuw, westelijk van een oudere nederzetting bij de Vlierdense kapel. De nieuwe kernvorming

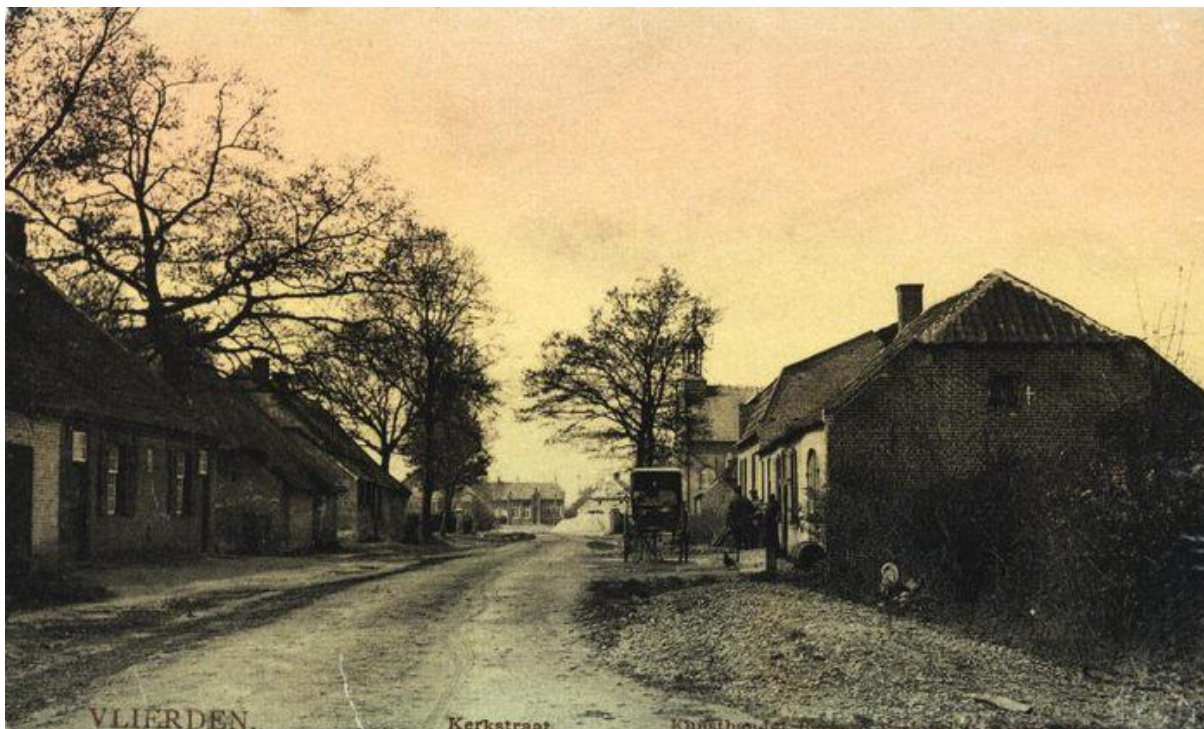
kwam op gang na de oprichting van schuurkerk (eind 17e eeuw), een raadhuisje in 1767 en een pastorie aan de tegenwoordige Pastoriestraat.



Figuur 171. Vlierden op de topografische kaart van 1982 (bron: topotijdreis.nl).

In 1845 werd de huidige kerk gebouwd. Aan het einde van de 19e eeuw bestond het dorp in feite uit een aantal bebouwingsclusters: een bebouwingslint langs de Pastoriestraat-Vlierdenseweg (figuur 172), groepen boerderijen aan het Schooteind en het begin van de Belgerenseweg en het Vloeiend, niet ver van de oude kapel van Vlierden. In de eerste helft van de 20e eeuw verdichtte de lintbebouwing zich zeer geleidelijk en groeiden de bebouwingsclusters langzaam aaneen. Het lintdorp met de verschillende aftakkingen bleef nog lang deze structuur behouden. Vanaf begin jaren 60 werd ten noorden van de Pastoriestraat, in het gebied achter de kerk, een eerste dorpsuitbreiding gerealiseerd, die gedurende de jaren 70 en 80 verder gestalte kreeg. De uitbreiding heeft een

eenvoudig orthogonaal stratenplan en werd lange tijd begrensd door de Hoge Zijdeweg. Na 2000 werd ook ten noorden van deze weg begonnen met woningbouw.

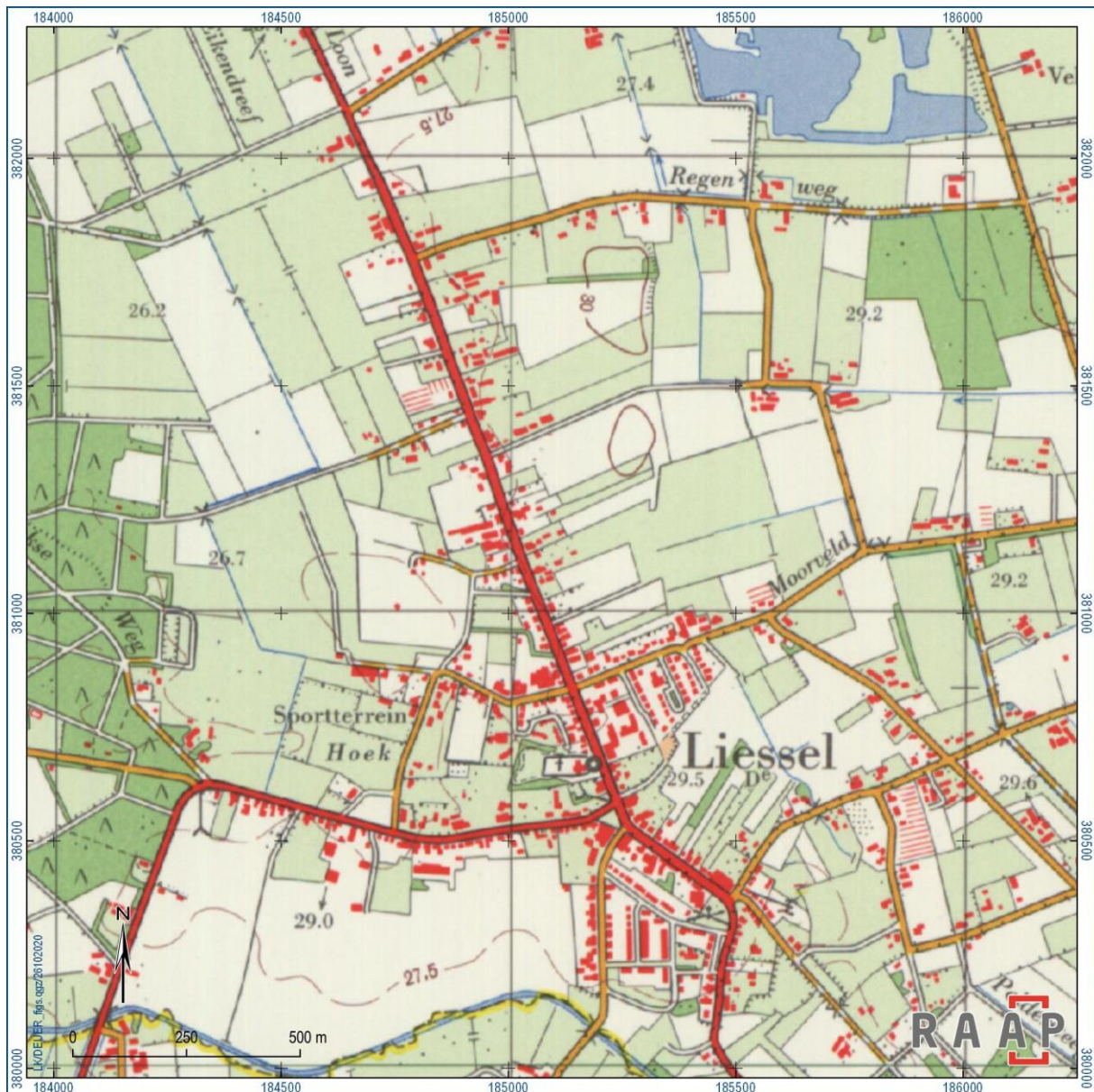


Figuur 172. Dorpsbeeld in Vlierden, circa 1920, nu de Pastoriestraat (foto: Deurnewiki).

Liessel

De nederzetting ontstond op een dekzandrug bij een kapel, die dienst deed voor de gelovigen van enkele omringende gehuchten (onder andere Loon). Langs de weg naar Loon ontwikkelde zich in de loop van de 19e eeuw een tamelijk dicht bebouwingslint (figuur 173). Tegen het einde van de 19e eeuw ontstond bij de kerk een klein knooppunt door de aanleg van een nieuwe weg in westelijke richting, die na verharding begin 20e eeuw een belangrijke verbinding ging vormen naar Leensel en verder naar Asten. Ook aan deze nieuwe weg (tegenwoordig Monseigneur Berkvensstraat) ontstond lintbebouwing. De oude kerk vormde tot 1903 een markant herkenningspunt aan de wegsplitsing. Na de oprichting van een nieuwe kerk aan de Hoofdstraat werd de oude kerk gesloopt. Op enige afstand van de kern vormden zich kleine bebouwingsclusters, zoals bij de korenmolen en de zuivelfabriek ten noordwesten van Liessel. In 1921 kwam een tweede knooppunt in de dorpsstructuur tot stand met de aanleg en opening van de tramlijn Deurne-Roermond, die ten zuiden van Liessel een klein emplacement kreeg. Daarnaast werd de hier aantakende Loonschebaan (nu: Eikenlaan) verhard.

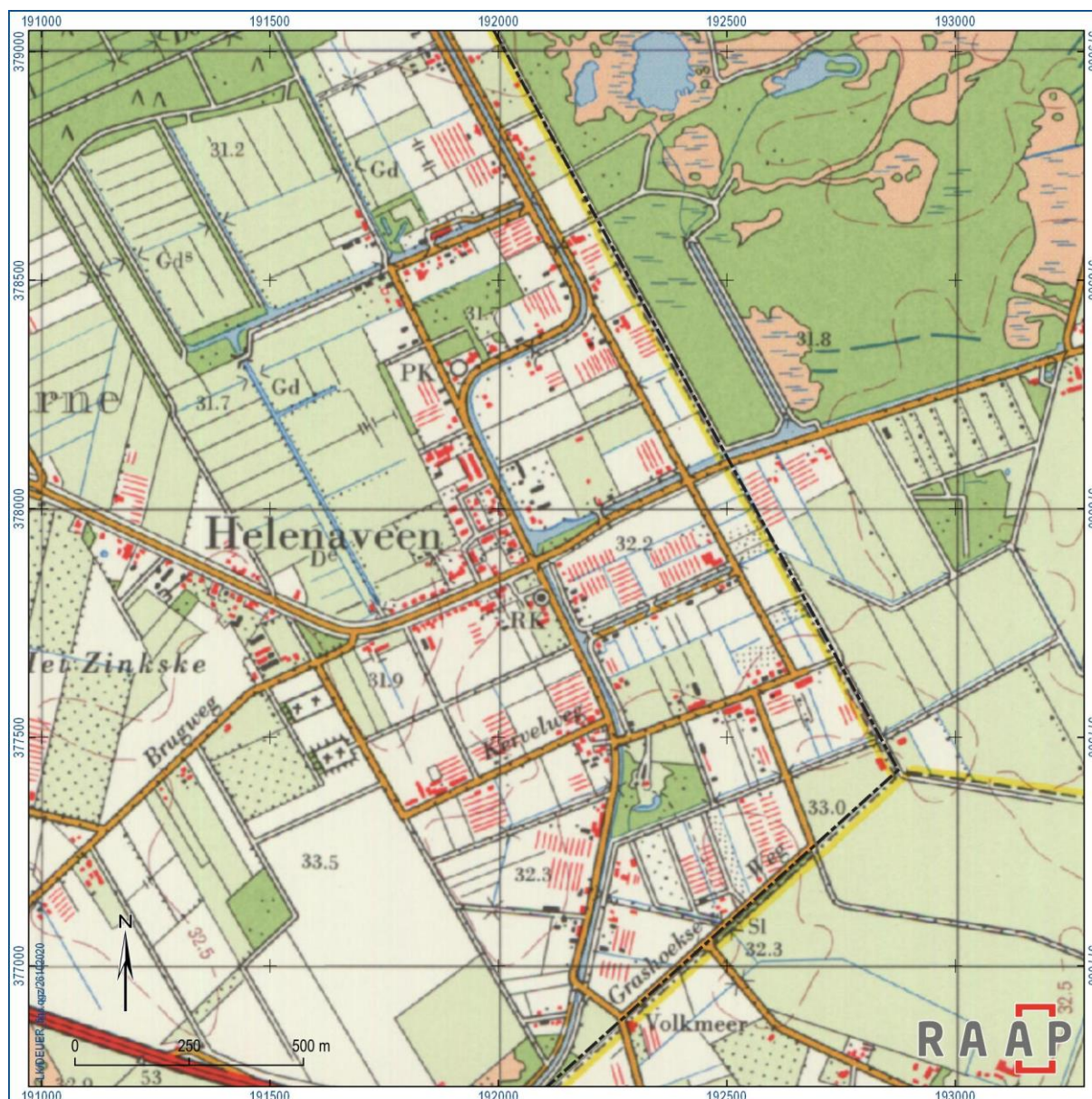
Liessel werd in de Tweede Wereldoorlog zwaar geteisterd. Vele huizen moesten worden herbouwd. Na de Tweede Wereldoorlog vormden zich bebouwingslinten langs de Nieuwstraat en Oude Molen. De eerste echte dorpsuitbreiding vond eind jaren 50 plaats ten zuiden van de Hoofdstraat-Monseigneur Berkvensstraat (Sint Hubertusstraat, Sint Antoniusstraat), een karakteristiek vroeg naoorlogs buurtje met verspringende blokjes geschakelde woningen aan kleine plantsoenen. In de jaren 70 werd begonnen met een flinke uitbreiding ten oosten van de Hoofdstraat, rond de Hazelaar. In het gebied westelijk van de Hoofdstraat (achter de kerk) begon men in de jaren 80 met de aanleg van een nieuwe wijk. Eind jaren 90 tenslotte werd ten noorden van de Nieuwstraat een klein bedrijventerrein aangelegd.



Figuur 173. Liessel volgens de topografische kaart van 1982 (bron: topotijdreis.nl).

Helenaveen

Helenaveen is een veenkoloniaal lintdorp dat in het derde kwart van de 19e eeuw werd gesticht in de gelijknamige ontginning van de door Jan van de Griendt en co aangekochte veengronden (figuur 174). Nabij de aansluiting van de weg naar Liessel (Oude Peelstraat) op de lange weg langs de Helenavaart (Soemeersingel, Helenastraat) werd in 1857 een Rooms-Katholieke kerk gesticht. Dit was aanvankelijk een noodkerk, pas in 1878 kon worden begonnen aan de bouw van een nieuwe kerk met pastorie. Bij de scherpe bocht in de vaart kregen de Protestanten in Helenaveen in 1867 een eigen kerk. In de loop van de 19e en vroege 20e eeuw raakte het lint tussen de kerken wat dichter bebouwd en ook elders langs de vaart, nabij de brug in de Geldersestraat en bij de rond 1881 gestichte turfstrooiselfabriek ontstonden kleine bebouwingsclusters.



Figuur 174. Helenaveen volgens de topografische kaart uit 1882 (bron: topotijdreis.nl).

Bij de noodkerk lag een kleine begraafplaats. Later werd nabij het huidige Hannes Joostenplein een nieuwe begraafplaats gesticht. In 1889 schonk de gemeente Deurne aan de katholieken van Helenaveen een perceel aan de westzijde van de concessiegrens (Aardbeiweg), dat bestemd werd tot nieuwe begraafplaats. Even verderop werd in 1899 ook een nieuwe protestantse begraafplaats aangelegd. De Hovenierstraat, die van het dorpslint naar de concessiegrens leidde, werd gebruikt voor de lijkstoeten en kreeg in de volksmond de naam “Kerkhoflaantje”.

De groei van Helenaveen was in de eerste helft van de 20e eeuw bescheiden en bestond voornamelijk uit het verder verdichten van het bebouwingslint langs de vaart. In 1944 werden de Rooms-Katholieke kerk, de pastorie en het klooster verwoest. Bij de herbouw van de kerk rond 1950-1951 werd ten noorden van het nieuwe gebouw een openbaar plein met plantsoen ontworpen, het Hannes Joostenplein (figuur 175). De Oude Peelstraat werd via een nieuwe brug aangesloten op de iets naar het zuiden verlegde en opgewaardeerde Sevenumseweg. In de vroege naoorlogse periode kwam de dichte lintbebouwing langs de Oude Peelstraat tot stand en in de jaren 60 werd begonnen met de bebouwing van het terrein noordelijk van de Oude Peelstraat en ten westen van de Soemeersingel. Hier kwam een kleine dorpsuitbreiding tot stand, waaraan tot in de jaren 90 is gewerkt. Centraal in het buurtje ligt een klein wijkpark met in de oostelijke rand ervan een complex bejaardenwoningen in een open verkaveling. In het derde kwart van de twintigste eeuw werden vooral in het gebied ten zuiden van de Oude Peelstraat en de Sevenumseweg veel kasbedrijven gesticht, De grote kascomplexen zijn hier heel bepalend in het dorpsbeeld. Ten zuiden van de Oude Peelstraat is in het afgelopen decennium een nieuwe woonbuurt in ontwikkeling.

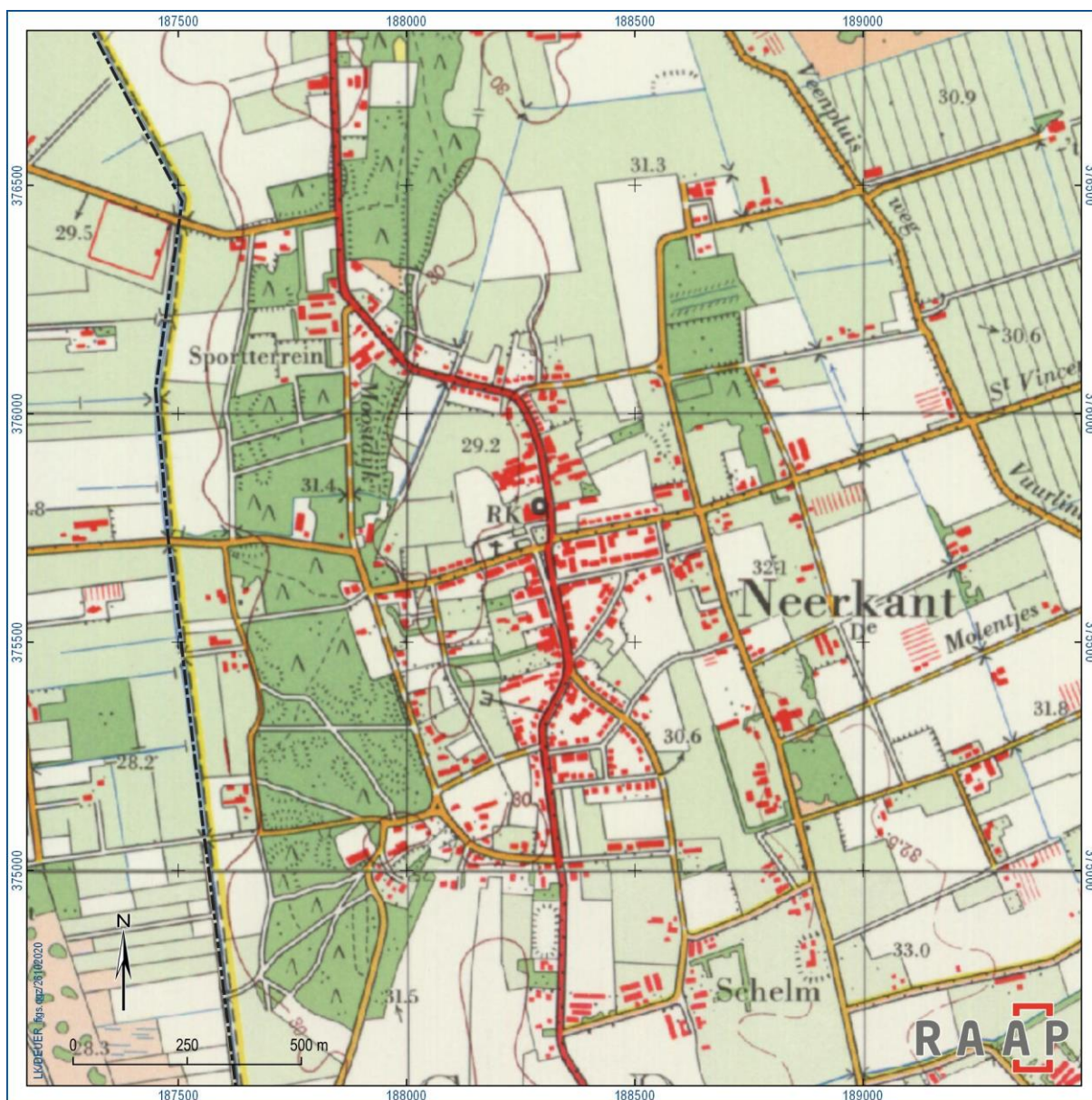


Figuur 175. Het vernieuwde centrum van Helenaveen in de jaren 50, bij de ingang van de Oude Peelstraat (foto: collectie gemeente Deurne).

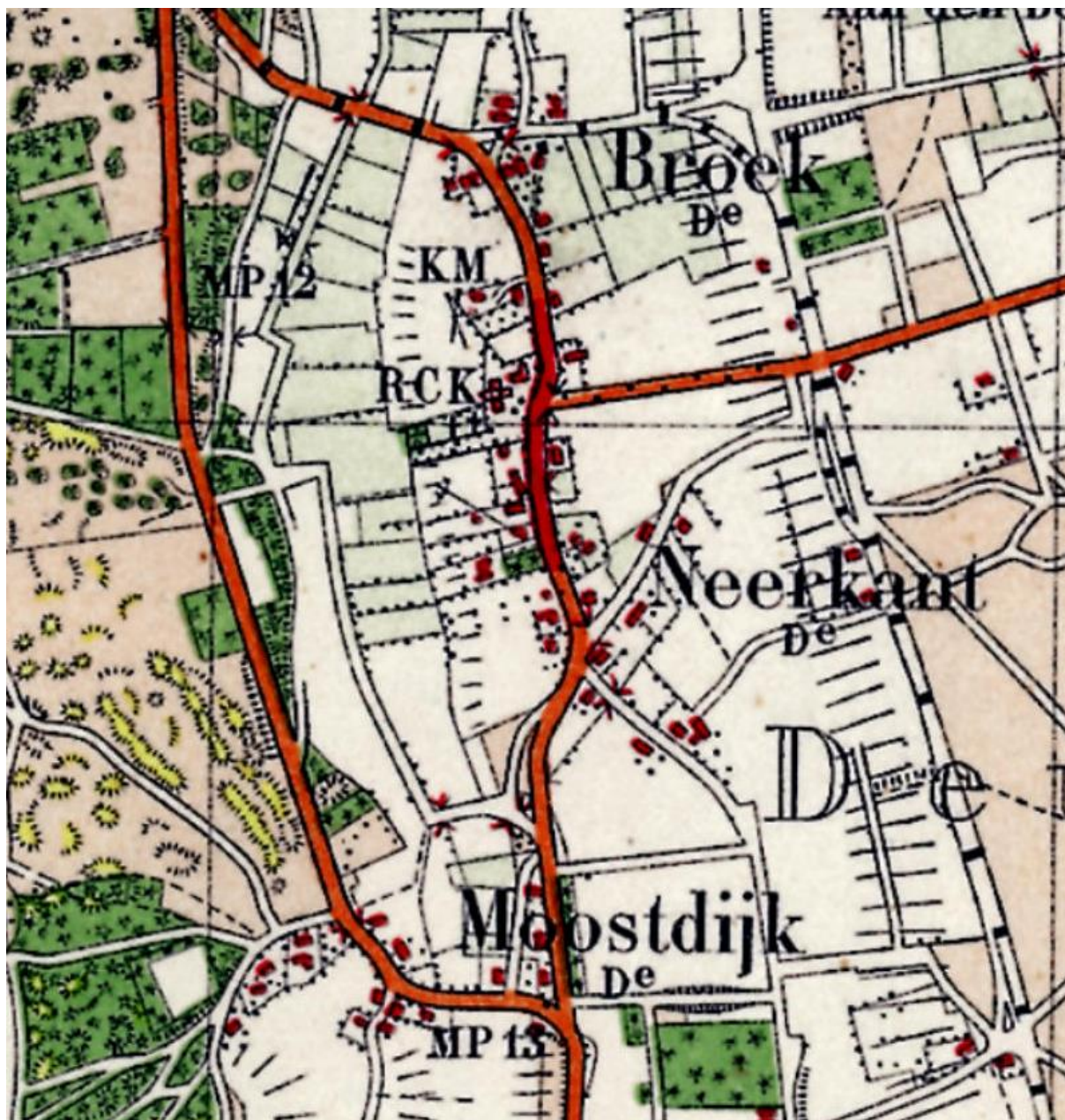
Neerkant

De nederzetting ontwikkelde zich als wegdorp langs de "oude weg" door de Peel (figuur 176). Rond 1900 bestond de nederzetting uit een losse lintbebouwing met enkele kleine clusters (gehuchten), vooral bij aansluitingen van secundaire wegen op de hoofdweg (Broek, Neerkant, Moostdijk). De kernvorming werd vanaf 1890 sterk bevorderd door de stichting van een zelfstandige parochie en de bouw van de Sint-Willibrorduskerk (1891) en het Sint-Vincentiusklooster. In 1887 was al een schooltje gesticht. Langs de huidige Dorpsstraat groeiden de gehuchten vanaf dan langzaam aaneen tot een bebouwingslint (figuur 177). Een stoomgraanmolen en een windgraanmolen zorgden voor bedrijvigheid. Ook werd in 1906 een Coöperatieve Stoomzuivelfabriek (Sint-Willibrordus) gesticht. Ook Neerkant werd in de Tweede Wereldoorlog zwaar getroffen. De uit 1891 daterende Willibrorduskerk ging verloren. Tot 1957 maakte men gebruik van een noodkerk. De nieuwe kerk, naar ontwerp van architect Jos Deltrap werd in dat jaar ingewijd. De nieuwe kerk kwam te staan aan een langgerekte driehoekige pleinruimte met plantsoenen, waarvoor het beloop van de Dorpsstraat enigszins werd verlegd.

In de naoorlogse jaren vond dorpsuitbreiding uitsluitend plaats in de vorm van verdichting van de bestaande linten, maar vanaf de jaren 60 kwam een eerste kleine uitbreiding tot stand tussen de Dorpsstraat, de Meistraat en de Mijnenweg. Rond 1970 kwam de Uitleg, parallel aan de Sint Vincentiusstraat tot stand. Hier werden kleine blokken bejaardenwoningen gebouwd. Nadien werd het gebied tussen Vincentiusstraat en Meistraat langzaam bebouwd met voornamelijk eenvoudige twee-onder-éénkapwoningen. De dorpsuitbreiding in het noordwestelijke deel van Neerkant (tussen Dorpsstraat en Moostenstraat) dateert van na circa 1990.



Figuur 176. Neerkant op de topografische kaart van 1982 (bron: topotijdreis.nl).



Figuur 177. De gehuchten Broek, Neerkant en Moostdijk groeiden in de eerste helft van de 20e eeuw langzaam tot een langgerekt lint aaneen (bron: Chromotopografische Kaart, circa 1930).

Geïventariseerde ensembles

In de cultuurhistorische waardenkaart zijn ruim 40 bijzondere “stedenbouwkundige ensembles” gedefinieerd. In het onderstaande overzicht worden ze kort omschreven.

	Plaats	Naam	Thema	
01	Deurne	Oude dorpskern	Dorpsontwikkeling	
	<p>Kerngebied van het dorp Deurne met de Markt als knooppunt in een web met uitwaaiende wegen en locatie van belangrijke functies (kerk met kerkhof, raadhuis, postkantoor, horeca); Helmondseweg met als enige een substantiële historische bebouwing. Stationsstraat en Aaltje Reddingiusstraat met verschillende naoorlogse winkelpanden, winkelwoonhuizen en woningen. Als historisch dorpscentrum heeft het ensemble een hoge ruimtelijke en cultuurhistorische waarde; in het gebied bevindt zich een aantal van de belangrijkste historische monumenten van Deurne. Grote historische gelaagdheid; in het gebied namelijk ook relictten van de vroege naoorlogse vernieuwingen (o.a. uitbreiding winkelfuncties) en de "dorpsvernieuwing" van de jaren 70-80 (gemeentehuis/RABObank). Tot het gebied behoren ook de uit het interbellum en vroege naoorlogse periode bebouwingslintjes langs de Martinetstraat en de Burgemeester van Beekstraat.</p>			
02	Deurne	RK ensemble Sint-Willibrorduskerk	Religie	
	<p>Dit ensemble vormt het kerkelijke hart van Deurne en bestaat uit de imposante Sint-Willibrorduskerk met het ten noordwesten gelegen grote ommuurde kerkhof; tevens valt het zuidelijke deel van het Pastoor Roespark tot het ensemble. Cultuurhistorisch waarde als religieus hart van Deurne, met de belangrijkste historische (parochie)kerk van de gemeente; locatie en bouwgeschiedenis getuigen van een lange geschiedenis ter plekke, met vele tijdslagen. In het ensemble domineert de imposante Willibrorduskerk, baken en landmark in het dorp en wijde omgeving; kerk en delen van de kerkhofmuren zijn beschermd monument.</p>			
03	Deurne	Lindenlaan-Molenstraat	Dorpsontwikkeling	
	<p>Lintbebouwing in de vorm van dubbele arbeiderswoningen uit de vroege 20e eeuw en een woningbouwcomplex uit de naoorlogse periode aan de Lindenlaan en deels oudere lintbebouwing aan de Molenstraat. Buurtje dat een goed beeld geeft van 19e/20e-eeuwse dorpsuitbreiding binnen bestaande structuren, met veel karakteristieke kleinschalige (woon)bebouwing.</p>			
04	Deurne	Stationsstraat-Stationslaan	Dorpsontwikkeling	
	<p>Na de aanleg van de spoorlijn en het station in 1866 sterk opgewaardeerde uitvalsweg naar Vlierden; de Stationsstraat ontwikkelde zich tot een belangrijk lint met winkels, horeca, bedrijven en representatieve woningen; met de Stationslaan vormt een deel van de Stationsstraat een kleine stationsbuurt. Karakteristieke ontsluitingsweg en "stationsbuurt" tussen centrum en station, met een markante, deels representatieve lintbebouwing; markeert de opkomst van Deurne vanaf vooral 1900.</p>			
05	Deurne	Haageind en omgeving	Dorpsontwikkeling	
	<p>De beide middeleeuwse kasteelterreinen van het Groot en het Klein Kasteel en het kasteelpark werden in de naoorlogse periode opgenomen in een ruime parkstructuur, waarin veel bestaande elementen als de Vlier, houtwallen en ander groen, boerderijen en een watermolen zijn opgenomen. De groene enclave vormt een belangrijke grootschalige groenvoorziening voor de omliggende wijken, die grotendeels na 1960 tot ontwikkeling kwamen. Het ensemble bevat enkele van Deurnes topmonumenten. Belangwekkend historisch ensemble met als centraal element de beide middeleeuwse kasteelterreinen. Cultuurhistorisch en ruimtelijk van hoge waarde. Het geheel is in verschillende fasen tot stand gekomen en kent een grote historische gelaagdheid en veel waardevolle historische gebouwen en structuren.</p>			
06	Deurne	Utrechtstraat en omgeving	Dorpsontwikkeling	
	<p>Kleine planmatige vroege naoorlogse dorpsuitbreiding tussen Molenlaan en Molenstraat; eenvoudig orthogonaal stratenplan met in het hart een rechthoekig plantsoen; moderne halfopen verkaveling; de blokken eengezinshuizen zijn merendeels sterk gerenoveerd. Aan de westzijde wordt het ensemble begrensd door de nieuw aangelegde Europastraat, waar zich nog een markant ensemble lage etagewoningen bevindt, schuin geplaatst op de weg. Het ensemble bezit enige stedenbouwkundige waarde als kleine planmatige dorpsuitbreiding typerend voor de periode rond 1950-1960; bebouwing gewijzigd.</p>			
07	Deurne	Roothaertstraat	Dorpsontwikkeling	
	<p>Woningcomplex op rechthoekig terrein ten zuiden van Hogeweg, met woningblokken in halfopen verkaveling, in een stratenpatroon met woonstraten en kleine woonerven, typerend voor circa 1970. Karakteristiek voorbeeld van kleine woonbuurt waarin modernistische en structuralistische stedenbouw zijn verworven; markant zijn de kleine woonerfjes aan de ringstraat; de bebouwing heeft een vrij lage kwaliteit.</p>			
08	Deurne	Sint-Willibrordusplantsoen en omgeving	Dorpsontwikkeling	

	<p>Het betreft een dorpsuitbreiding uit de vroege naoorlogse periode ten westen van de dorpskern, ten zuiden van de Helmondseweg; het ensemble bestaat uit merendeels twee aan twee geschakelde woningen in lange linten aan Helmondseweg, Hellemanstraat en Pastoor Jacobsstraat. Bijzonder is de brede dwarsstructuur met plantsoenen, die de drie straten halverwege verbindt; hier een markant woningbouwcomplexje in Delftse schoolstijl en een naoorlogse kerk.</p> <p>Markante bescheiden dorpsuitbreiding, waarvan in het bijzonder het St. Willibrordusplantsoen een interessante structuur heeft, ontworpen volgens destijds gangbare principes. Bijzonder is de brede dwarsstructuur met plantsoenen, die de drie straten halverwege verbindt; hier een markant woningbouwcomplexje in Delftse schoolstijl en een naoorlogse kerk. De voormalige kerk vormt in de aanleg een markant focuspunt; de architectuurhistorische kwaliteiten van de woonbebouwing zijn op enkele uitzonderingen na gering.</p>		
09	Deurne	Koolhof	Dorpsontwikkeling
	<p>Woonwijk uit circa 1970, overgangstype tussen modernistische stempelstructuren en woonerf; halfopen verkavelingen; straten en binnenplein met oorspronkelijke decoratieve bestratingen; centrale groenaanleg. De bebouwing bestaat merendeels uit eenvoudige tweelaags blokken geschakelde eengezinswoningen onder zadeldaken, veelal gerenoveerd. De blokken staan in een halfopen verkaveling. Goed voorbeeld van een grote woonbuurt uit de periode rond 1970, in een mix van in die tijd gangbare en opkomende stedenbouwkundige tendenzen; de structuur is gaaf en kenmerkend. De eenvoudige, weinig uitgesproken bebouwing heeft een beperkte architectuurhistorische waarde.</p>		
10	Deurne	Zonneland	Dorpsontwikkeling
	<p>Complex grondgebonden geschakelde eenlaags bejaardenwoningen en tweelaags galerijwoningen in een open verkavelingsstructuur binnen parkachtige aanleg. Markant voorbeeld van kleinschalige modernistische dorpsuitbreiding uit de naoorlogse periode met voor die tijd kenmerkende verkavelingsstructuur; deze is gaaf, de bebouwing is gewijzigd.</p>		
11	Deurne	Componistenbuurt	Dorpsontwikkeling
	<p>In de jaren 60 ontwikkelde en grotendeels rond 1968-1970 ingevulde woonbuurt met een in hoofdzaak orthogonaal stratenpatroon en blokken geschakelde eengezinswoningen in een halfopen verkaveling. Sommige bouwblokken zijn in eenvoudige stempels opgezet; langs randen en hoofdstraten bevinden zich lange of trapsgewijs verspringende groenstroken. Markant voorbeeld van een uitbreidingswijk uit de lat jaren 60, met voor die tijd kenmerkende moderne opzet en verkaveling, zij het in zeer eenvoudige uitwerking. Karakteristieke elementen zijn de stempels en de vele groenstroken; de bebouwing is vooral in hoofdvormen intact.</p>		
12	Deurne	Villabuurt Strauslaan-Schommerveld	Dorpsontwikkeling
	<p>Aan de west- en noordzijde van het componistenbuurtje in de jaren 60 ontwikkelde brede groene zone, waarin op ruime percelen vrijstaande woningen zijn gebouwd voor de midden- en hogere klasse. De villabuurt is via de brede groenstroken gekoppeld aan de woonbuurt met eengezinswoningen. Typerend voorbeeld van een bescheiden naoorlogse uitbreiding bestemd voor de bouw van luxe vrijstaande woningen, in de rand van een grotere dorpsuitbreiding; in het bijzonder de structuur met groenstroken, bomen en grote tuinen is waardevol.</p>		
13	Deurne	Prinsessebuurt	Dorpsontwikkeling
	<p>Het ensemble omvat een kleine uitbreiding uit de vroege naoorlogse periode aan de zuidoostzijde van Zeilberg; met uitzondering enkele lange woningblokken aan de Parallelweg bestaat het ensemble overwegend uit rijen kleine dubbele eengezinswoningen. De woningblokjes staan in een halfopen verkaveling in een eenvoudig stratenplan tussen Irenestraat en Parallelweg; bijzonder element was het Christinaplantsoen, ingevuld met blokjes bejaardenwoningen in open verkaveling (gesloopt). Typerend voorbeeld van een bescheiden naoorlogse uitbreiding met eenvoudige eengezinswoningen; opvallend is de keuze voor voornamelijk dubbele woningen. In het bijzonder de Margrietstraat geeft nog een gave indruk van de oorspronkelijke situatie; het bijzondere bejaardenwoningenensemble Christinaplantsoen is/wordt gesloopt.</p>		
14	Deurne-Zeilberg	Kerkelijk ensemble St. Willibrorduskerk	Dorpsontwikkeling

	Het ensemble omvat het kerkelijke hart van Zeilberg en bestaat uit de Sint-Willibrorduskerk met pastorie, de ten zuiden ervan gelegen begraafplaats, het klooster aan de Blasiusstraat en enkele scholen aan de Margrietstraat. Binnen het ensemble bevindt zich veel groen (tuinen, oude bomen, hagen) en er zijn oude tuin- en erfafscheidingen; Stichting van de parochie (1914) leidde tot komvorming. Cultuurhistorische waarde als (sinds 1914) nieuw (kerkelijk) kerngebied van Zeilberg en aanzet tot verdere komvorming. Binnen het ensemble bevindt zich een groot aantal waardevolle gebouwen en structuren.		
15	Deurne	Kerngebied Sint Jozefparochie	Dorpsontwikkeling
	Kerkelijk centrum van de in 1920 gestichte parochie Sint Jozef langs de toenmalige St. Josephweg; de stichting van de kerk en bouwinitiatief van de woningbouwvereniging Deurne (20 woningen) waren de aanzet voor de vorming van een nieuwe wijk. Het ensemble bestaat uit de Sint Jozefkerk met pastorie (1919), voorterrein met Heilig Hartbeeld, kerkhof, enkele woonhuizen uit circa 1920 en het project van de bouwvereniging aan de Beukenstraat (1920 ev). Cultuurhistorische waarde als (sinds 1919) nieuw (kerkelijk) kerngebied van het gebied/wijk Sint Jozef en aanzet tot verdere wijkvorming.		
16	Deurne	Potbosstraat-Esdoornstraat	Dorpsontwikkeling
	Naoorlogs woongebied met ruime en groene opzet aan de zuidzijde van Sint Jozef; centrale noordzuidas Ouweringstraat-Esdoornstraat met breed middenplantsoen, eindigt in het zuiden haaks op Roefslaan met fraaie parkaanleg met watersingels en complex Alfrinkcollege. Het buurtje is gevuld met verschillende kleine complexen meest dubbele arbeiders- en eengezinswoningen uit jaren 40-50, deels in Delftse schooltrant, in halfopen verkaveling. Typierend voorbeeld van een bescheiden naoorlogse uitbreiding met kleine complexen meestal dubbele woningen, waarvan enkele met bijzondere waarden. Markant in de aanleg is de langgerekte parkstructuur als middenas en de aansluitende singelparkaanleg aan de Roefslaan.		
17	Deurne-Walsberg	Kerkelijk centrum Walsberg	Dorpsontwikkeling
	Klein ensemble rond de Gerarduskerk in de Walsberg, geclusterd rond de Milhezerweg, bestaande uit de Gerarduskerk en het naast gelegen Gerardushuis en de aan de overzijde van de weg gelegen voormalige pastorie, gevestigd in een naoorlogse houten noodwoning. Cultuurhistorische waarde als kerkelijk ensemble; het ensemble bestaat uit enkele zeer markante gebouwen, waaronder de Gerarduskerk, die prominent in het straatbeeld aanwezig is.		
18	Deurne-Walsberg	Villabuurt Walsberg	Dorpsontwikkeling
	Naoorlogs woongebied met een ruime en groene opzet, merendeels gevuld met vrijstaande woningen in grote tuinen; een deel van de straatjes is doodlopend uitgevoerd. In het bijzonder langs de zuidrand bevindt zich enige waardevolle lintbebouwing, waaronder enkele noodwoningen uit de vroege naoorlogse periode. Cultuurhistorische waarde als onderdeel van de naoorlogse dorpsuitbreiding, zeldzaam vanwege de typologie en opzet van representatieve groene woonbuurt met vrijstaande huizen.		
19	Deurne	Kulertseweg	Agrarisch cultuurlandschap
	Door recente woonbebouwing onderbroken lint van langgevelboerderijen langs historische landweg, historisch onderdeel van de Zeilberg. De boerderijen hebben veelal sterk geleden door vernieuwing of ingrijpende renovatie. Karakteristiek, maar telkens onderbroken boerderijenlint, dat in de aard van de bebouwing deels nog herinnert aan de oorspronkelijke relatie met het agrarische gebied.		
20	Deurne	Vreekwijk	Agrarisch cultuurlandschap
	Kerngebied van het oude gehucht Vreekwijk, bij de kruising Oude Stappad-Sint Jozefstraat, bestaande uit een cluster boerderijen en een voormalige brouwerij in een uitgesproken groene context. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van een van de gehuchten, nog met een grote ruimtelijke samenhang tussen structuren, erven, groen en waardevolle bebouwing.		
21	Deurne	Breemortel	Agrarisch cultuurlandschap
	Kerngebied van het in oorsprong middeleeuwse gehucht Breemortel; het ensemble bestaat uit een boerderijenlint langs de bochtige weg door het buurtschap. Meest langgevelboerderijen, vaak op gewijzigde en vergrote erven. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van een van de gehuchten; agrarische karakter goed bewaard in het losse boerderijenlint.		
22	Deurne	Pannenschop	Agrarisch cultuurlandschap

	Pannenschop dankt zijn naam aan de pannenfabriek die eind 19de eeuw stond aan het spoor bij de Snoertsebaan; In 1921 startte woningbouwvereniging Bergopwaarts haar activiteiten met de bouw van een zestal dubbelwoningen voor de grote arbeidersgezinnen. Van de zes dubbele woningen resteren er vier, twee aan iedere zijde van de weg, op geruime afstand van elkaar, maar toch ogend als een ensemble. Cultuurhistorische waarde vanwege de bijzondere ontstaansgeschiedenis, als klein cluster fabrieksarbeiderswoningen tbv de pannenfabriek. Ondanks wijzigingen toch nog heel goed herkenbaar; bijzonder element in open landschap.		
23	Deurne	Kouwenhoek	Agrarisch cultuurlandschap
	Kerngebied van de kleine buurtschap Kouwenhoek, dat tot de middeleeuwse gehuchten van Deurne wordt gerekend; het ensemble bestaat uit drie boerderijen met bijbehorende erven, die historisch, ruimtelijk en visueel een duidelijke eenheid vormen. Twee van drie boerderijen zijn in 1993 volledig nieuw opgetrokken, met behoud van de intieme sfeer. Cultuurhistorisch en ruimtelijk waardevolle ensemble boerderijen en erven, die samen het gehucht Kouwenhoek vormen; in opzet typerend voor de middeleeuwse gehuchten in het gebied.		
24	Deurne	Voortseweg-Voort	Agrarisch cultuurlandschap
	Ensemble, in feite een los boerderijenlint langs de Voortseweg, in het kerngebied van de buurtschap Voort; langs de deels bochtige weg ligt een aantal erven met boerderijen en woonhuizen. De boerderijen (veelal sterk gewijzigd) zijn markant gepositioneerd ten opzichte van de weg (evenwijdig of haaks) en hebben erven met soms karakteristieke groenelementen. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van een van de gehuchten; agrarische karakter goed bewaard in het losse boerderijenlint. In het ensemble enkele markante erven met boerderijen, direct aan openbare weg; details vaak gewijzigd.		
25	Deurne-Zeilberg	Wittedijk	Ontginning
	Los boerderijenlint langs één van de hoofdassen in de vroeg 20e-eeuwse ontginning (Nastreek).Belangrijkste boerderij is hier de gemeentelijke pachtboerderij De Nachtegaal (1918), een imposant boerderijcomplex. De Wittedijk is een mooie, met bomen beplante weg in het open landschap; dit gedeelte is het enige met een nog goed herkenbare waardevolle agrarische bebouwing. Cultuurhistorische waarde als ook in structuur én bebouwing nog goed herkenbaar relict van de grote ontginning ten oosten van Deurne (Walsberg).		
26	Deurne	Molenhof	Agrarisch cultuurlandschap
	Kerngebied van de buurtschap Molenhof, bestaande uit een groep boerenerven langs de weg Molenhof ten zuiden van de Kawaise Loop; de meeste boerderijen dateren uit de vroege naoorlogse periode, maar een deel van de erven heeft een veel langere voorgeschiedenis. Erven deels met markante groenelementen als hagen, boomsingels en solitaire (linden), hebben nog mooie connectie met agrarisch landschap. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van een van de gehuchten; agrarische karakter goed bewaard in het losse boerderijenlint. Veel mooie groenelementen.		
27	Deurne	Schouw	Agrarisch cultuurlandschap
	Klein gehucht in de noordwesthoek van de gemeente, tegen de Kawaise Loop gelegen; de bochtige hoofdweg slingert markant tussen de drie dicht op elkaar gelegen erven door. De boerderijen (deels sterk gewijzigd) zijn markant gepositioneerd ten opzichte van de weg en hebben erven met soms karakteristieke groenelementen. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van een van de gehuchten; ruimtelijk fraai geordende groep boerderijen met erven, waartussen de doorgaande weg slingert.		
28	Vlierden	Oude Torenweg-Vloeiendseweg-Kapelweg	Dorpsontwikkeling
	Middeleeuws kerngebied van Vlierden, thans een langgerekt en los bebouwingslint met boerderijen en de locatie van de middeleeuwse kerk. In het ensemble enkele waardevolle erven met langgevelboerderijen, in een fraai open landschap met akkers en weiden. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van het vroegere Vlierden, fraai ingebed in het landschap.		
29	Vlierden	Vlierdenseweg-Pastoriestraat	Dorpsontwikkeling
	Ensemble karakteristieke panden op de aansluiting van de Pastoriestraat op de Vlierdenseweg, beide lange bebouwingslinten in de dorpsstructuur; de aansluiting wordt gemarkeerd door een eenvoudig pleintje voor de voormalige bakkerij. Eenvoudig cluster karakteristieke dorpsbebouwing op wegsplitsing, onderdeel van langere bebouwingslinten.		
30	Vlierden	Kerkelijk ensemble Vlierden	Religie

	Kerkelijk centrum van Vlierden nabij de in 1846 nieuw gebouwde Willibrorduskerk; het ensemble bestaat verder uit het kerkhof, de beide pastorieën (de oudste uit 1844) en het Sint-Lambertusklooster uit 1907. De stichting van de nieuwe kerk intensiverde de vorming van een nieuwe dorpskom (al vanaf 17e-18e eeuw in gang gezet) en verdichting van de lintbebouwing langs de Pastoriestraat. Cultuurhistorische waarde als "nieuw" (kerkelijk) kerngebied van het dorp Vlierden en aanzet tot verdere komvorming. In het ensemble enkele bijzondere historische gebouwen, waaronder de oudste van de "nieuwe kom" van Vlierden.		
31	Vlierden	Brouwhuisweg-Belgerenseweg	Dorpsontwikkeling
	Klein ensemble, in feite een los boerderijenlint aan de Belgerenseweg en op de aansluiting van deze weg op de Brouwhuisweg, vormt van oudsher een klein cluster ten westen van Vlierden. Op de kruising een markant plantsoen dat herinnert aan vroegere plaats op de splitsing van wegen; in het ensemble enkele karakteristieke (langgevel)boerderijen, soms met hoge ouderdom. Cultuurhistorische waarde als herinnering naar oud bebouwingscluster op aansluiting van wegen, met plaats; de boerenerven zijn nog goed herkenbaar.		
32	Vlierden	Belgeren	Agrarisch cultuurlandschap
	Kerngebied van Belgeren, een van de gehuchten van Vlierden, bestaande uit een aantal boerenerven met (langgevel)boerderijen in lintstructuur langs de Belgerenseweg, nabij splitsing met Haamackersweg. De boerderijen (deels sterk gewijzigd) zijn markant gepositioneerd ten opzichte van de weg en hebben erven met soms karakteristieke groenelementen. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van een van de gehuchten; agrarische karakter goed bewaard in het losse boerderijenlint. In het ensemble enkele markante erven met boerderijen, direct aan openbare weg; details vaak gewijzigd.		
33	Vlierden	Bospark De Bikkels	Sport en recreatie
	Bungalowpark De Bikkels werd in 1958 geopend en is gebouwd door bouwbedrijf Lutters; aanvankelijk 40 en in 1973 al 66 bungalows; ze staan verspreid in een groot bospark; een deel van de oudere huisjes bestaat nog steeds. Karakteristiek voorbeeld van een naoorlogs recreatiepark; typerend voor de periode rond 1960 is de inbedding van eenvoudige vakantiehuisjes in een sterk bebost gebied. Ondanks latere wijzigingen goed herkenbaar gebleven; hoofdgebouw is vernieuwd.		
34	Vlierden	Baarschot	Agrarisch cultuurlandschap
	Relatief laat tot gehucht uitgegroeid; het ensemble bestaat thans uit Baarschotseweg dat voor een deel een vrij dichte lintbebouwing kent, overwegend met gewijzigde langgevelboerderijen, de meeste ten zuiden van de weg. Het ensemble onderscheidt zich door dit dichte lint duidelijk van het open agrarische landschap ten zuiden en het bosgebied ten noorden. Cultuurhistorische waarde als gehucht dat vooral in de 19e eeuw tot ontwikkeling kwam; bijzonder is de relatief hoge bebouwingsdichtheid. De langgevelboerderijen zijn merendeels flink gewijzigd.		
35	Liessel	Sint Hubertusstraat	Dorpsontwikkeling
	Kleine naoorlogs uitbreiding aan de zuidzijde van Liessel, met als hoofdas de Sint Hubertusstraat; het buurtje is gevuld met blokjes tweelaags geschakelde eengezinswoningen onder zadeldak, van verschillende lengte, in een eenvoudige halfopen verkaveling. De Hubertusstraat snijdt de bouwblokken schuin af, de kopblokken hebben een trapsgewijs verspringende rooilijn en staan aan driehoekige plantsoenen. Typerend voorbeeld van een bescheiden naoorlogse uitbreiding met eenvoudige eengezinswoningen; in het bijzonder de aardige structuur met trapsgewijs verspringende bouwblokken met plantsoentjes langs de Hubertusstraat is van waarde.		
36	Liessel	Zand	Agrarisch cultuurlandschap
	Zand is een van de historische buurtschappen, sinds 1997 behorend tot de gemeente Deurne; het ensemble bestaat uit een los lint van enkele boerderijen ten zuiden van hoofdas door de buurtschap. De lintstructuur is los, met veel ruimte tussen de verschillende erven. Deze worden deels begrensd door boomsingels; ten noorden van de weg ligt een groot open veld. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van een van de gehuchten, nog met een redelijke ruimtelijke samenhang tussen structuren, erven, groen en waardevolle bebouwing.		
37	Liessel	Leensel	Agrarisch cultuurlandschap

	Leensel is een van de historische buurtschappen, sinds 1997 behorend tot de gemeente Deurne; het ensemble bestaat uit een groep boerderijen woningen aan de Leenselweg en de weg Leensel, die thans parallel loopt aan de Dennendijk. In het bijzonder het oude lint Leensel kenmerkt zich door een oude wegbeplanting en een lint met deels oude erven met houtwallen en oude beplanting; van de oude boerderijen resteren enkele exemplaren. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van een van de gehuchten, nog met een redelijke ruimtelijke samenhang tussen structuren, erven, groen en waardevolle bebouwing.		
38	Liessel	RK ensemble Sint-Willibrorduskerk	Kerkelijk centrum
	Dit ensemble vormt het kerkelijke hart van Liessel en bestaat uit de imposante Sint-Willibrorduskerk met het ten westen daarvan gelegen grote kerkhof en het voormalige Processiepark. De kerk heeft een ondiep voorplein met poorten naar het kerkhof. Het ensemble wordt gedomineerd door de Willibrorduskerk, een kruisbasiliek met hoge weststoren, landmark voor de wijde omgeving. Fraai ensemble met imposante dorpskerk, kerkhof en als bijzonderheid het zeldzame Processiepark; het historische hart van Liessel.		
39	Neerkant	RK ensemble Sint-Willibrorduskerk	Kerkelijk centrum
	Kerkelijk centrum van het dorp Neerkant, bestaande uit de Sint Willibrorduskerk (1957) met naastliggende pastorie, de oudere begraafplaats, een Heilig Hartbeeld (interbellum), oorlogsmonument en de zichtbare gemaakte grondslagen van de in WOII verwoeste kerk. Verder behoort het na de oorlog geschapen plein voor de kerk tot het ensemble, alsmede het aan de overzijde van de weg gelegen Vincentiushuis (klooster, school en gasthuis). Cultuurhistorisch waarde als religieus hart van Neerkant, met verschillende waardevolle gebouwen en structuren uit verschillende tijdslagen. Het ensemble bevat waardevolle bebouwing, waaronder het rijksmonumentale Sint Vincentiushuis en de fraaie wederopbouwkerk van Neerkant.		
40	Neerkant	Uitleg	Dorpsontwikkeling
	Klein woningcomplex uit de vroege naoorlogse periode ten oosten van de Dorpsstraat in Neerkant, ten zuiden van de Sint Vincentiusstraat; het bestaat uit een groep geschakelde bejaardenwoningen en een blok galerijwoningen in een (half)open verkaveling. De panden staan in een eenvoudige groene aanleg met plantsoentjes, solitaire groepen, hagen en enkele heestergroepen, deels met woonpaden. Typerend voorbeeld van een bescheiden naoorlogse uitbreiding met eenvoudige bejaarden- en galerijwoningen; karakteristieke verkaveling en groenaanleg.		
41	Helenaveen	Dorpskern	Dorpsontwikkeling
	Kleine "dorpskern" van Helenaveen, rond de aansluiting van de Oude Peelstraat op de Helenavaart; centraal in dit ensemble bevindt zich de na de oorlogsverwoestingen herbouwde Willibrorduskerk en de oude pastorie. Tot het ensemble behoren ook het vooroorlogse Huize Sint-Anna, de school De Peelparel, enkele vooroorlogse (horeca)panden en het heringerichte plantsoen met diverse herinneringsmonumenten. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van het dorp Helenaveen, met clustering van kerkelijke-, onderwijs- en zakelijke functies. Ensemble ligt in markante hoofdstructuur van de veenontginning, aan vaart en Oude Peelstraat; bevat enkele belangrijke monumentale gebouwen.		
42	Helenaveen	Helenastraat-Geldersestraat	Dorpsontwikkeling
	Ensemble in het zuidelijke deel van Helenaveen, omvattend een deel van de Helenavaart met flankerende Helenastraat en de Geldersestraat; betreft het derde bebouwingscluster, met onder meer de locatie van de woning en kantoor van de directeur van de Maatschappij. Hier resteert een grote landschapstuin; langs de Geldersestraat (mooie bomenlaan) enkele gebouwen die in oorsprong herinneren aan de tabakscultuur. Cultuurhistorische waarde als één van de kerngebieden in de ontginningsnederzetting Helenaveen, met een clustering van verschillende bijzondere functies. In het gebied verschillende gebouwen en structuren uit de eerste fase van de ontginningsnederzetting.		
43	Helenaveen	Soemeersingel-Hervormde kerk	Kerkelijk centrum en dorpskern
	Het ensemble omvat een klein deel van het bebouwingslint langs de Helenavaart (met Protestantse kerk (1867), de zondagsschool en de bijbehorende pastorie, de voormalige lagere school en een woning), alsmede een bebouwingscluster aan de Rector Nuijtsstraat. Dit cluster bestaat uit de voormalige turfstrooiselfabriek, het oude proeftuinschooltje en enkele klerken- en arbeiderswoningen. Cultuurhistorische waarde als één van de kerngebieden in de ontginningsnederzetting Helenaveen, met een clustering van verschillende bijzondere functies. Gaaf en goed herkenbaar gebleven; mooi samenhang tussen oorspronkelijke nederzettingsstructuur, groen en waardevolle bebouwing.		

44	Deurne	Kleine Bottel	Gehucht-Buurtschap	
	<p>De buurtschap ligt aan een kleine dekzandrug ten zuidwesten van Deurne-Centrum, en ten noordoosten van de buurtschap Grote Bottel. Mogelijk is de buurtschap een jongere uitbreiding van de Grote Bottel, waarvan is aangetoond is dat er in meerdere perioden van de prehistorie en historie werd gewoond. Het ensemble bestaat uit een binnen de bebouwde kom gelegen stuk agrarisch gebied met enkele boerenerven in west- en noordrand. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van een van de gehuchten, nog met een redelijke ruimtelijke samenhang tussen structuren, erven, groen en waardevolle bebouwing. Bijzonder is dat het geheel een groene enclave vormt binnen de bebouwde kom van Deurne.</p>			

6 Focusgebieden en thema's

6.1 Inleiding

De focusgebieden en –thema's geven samen een beeld van de 'historische identiteit' van de gemeente Deurne. Ze zijn deels op kaart weer te geven (zie kaartbijlage 7), deels zijn het thema's die meer verspreid over het gebied of een zone in verschillende elementen en gebiedskarakteristieken voorkomen. Hieronder geven we een opsomming, op dit moment nog per discipline. Het is de bedoeling dat we deze meer gaan integreren met elkaar, en er bovendien een 'Verhaal van Deurne' opgesteld gaat worden (zie hoofdstuk 7) die dwarsverbanden met deze focusthema's en -gebieden laat zien.

6.2 Archeologie

De archeologische thema's en gebieden staan niet op kaart, maar zijn alleen in tekst opgeschreven. Sommige thema's en gebieden laten zich namelijk wel duidelijk geografisch vangen, andere niet, en voor de helderheid hebben we daarom van een kaartvertaling afgezien.

6.2.1 *Middeleeuwse kerklocaties*

- Williborduskerk Deurne
- Kapel Vlierden en omgeving
- Kapel Veldheuvel
- Middeleeuwse kerk Liessel

6.2.2 *Militair*

- Blokhuis Liessel/Leensel
- Groot en Klein Kasteel Deurne
- Landweren
- Schans Neerkant

6.2.3 *Economie / grondstoffen*

- Steen- en pottenbakkerijen Zeilberg
- Peelrandbreuk - wijstgronden / ijzeroer

6.2.4 *Steentijd*

- Peelgebied met bijzonder oude Steentijd sites
- Beekdalen met onder meer vuurstenen bijdeposities
- Kamduinen nabij oude vennen met sites

6.2.5 *Oudste woonlocaties*

- prehistorische bewoning – verschuiving vanuit Peelgebied naar drogere gronden?

- Romeinse nederzettingen?: Hoewel nog maar één Romeinse nederzetting bekend is uit Deurne - Groot Bottelse Akker – zullen er zeker meer aanwezig zijn geweest gezien de vondsten bij bijv. Limburgstraat, Derpsestraat en De Hees.
- Middeleeuwse ontginningen: waar zit de vroegste bewoning?

6.2.6 Ontwikkeling naar huidige gehuchten en dorpen

- Middeleeuws grondbezit: leengoederen en pachthoeven
- Nederzettingsverplaatsing versus de vorming van de historische dorpen en gehuchten.

6.3 Landschap

De onderstaande focusgebieden staan op kaartbijlage 7; alleen de thema's onder 'thematische insteek' zijn uitsluitend als tekst opgeschreven.

6.3.1 Beekdallandschappen

- Langgerekte gradiënt van beekdal – akker met gehucht – heidebebossing langs de Astense Aa, van de Voorste Beersdonk in het westen tot het Sloot in het oosten, met daarbinnen enkele bijzondere parels (meanderende Aa, fraaie gehuchten als Leensel en Belgeren, buitenplaatsrelict Hazeldonk, de Hoeven/Beelsfundatie, fraai beleefbare gradiënt bij Voorste Beersdonk en Ruth/Vorst
- Ensemble De Voort/Kouwenhoek/Kerkeind/Walsberg met akker, beekdal en aangrenzende heideontginningen
- Vloeiendseweg/Oude Torenweg/Kapelweg, aan weerszijden van beekdal Oude Aa

6.3.2 Dorpsakkers

- Zuid- en zuidostrand van de Deurnese Akker, met gehuchten Vreekwijk en Breemortel, van Vreekwijkse loop in het zuiden tot rand bebouwde kom in het noorden

6.3.3 Notabel landschap

- kasteelgebied Haageind
- De Hazeldonk (al meegenomen in beekdallandschap Astense Aa)

6.3.4 Particuliere heideontginningen

- Het Goor, Walsberg?
- Het Riet tussen v.m. Blekdijkloop in het noorden en Ommezwanksedijk in het zuiden
- Merlenberg/Voorpeel [?]

6.3.5 Grootschalige heideontginningen

- Nastreek/Trienenberg
- Snoertsebaan e.o.

6.3.6 Heidebebossingen

- Brouhuissche Heide met Bikkels en Het Ven
- Zandbos met Buntven als laatste heideven van Deurne
- Vlierdens-Liesselse bossen

[grote bosgebieden als belangrijke landschapsstructurende gebieden]

6.3.7 Veenkolonien en verveningen

- Helenaveen met Helenavaart en daarop aantakende wijkenstructuur
- Relicten van particuliere vervening bij Eikenlaan, Liessel

6.3.8 Thematische insteek

- Peelrandbreuk met landschappelijke verschillen weerszijden
- Peelpassages/-accessen: oude doorgangen door de Peel (Craijenhut, Vossenholen, Keulse Baan), met verschijnselen en routes die daarbij horen
- Militair erfgoed en de grensligging (m.n. Peel-Raamstelling langs Kanaal van Deurne)
- Kerkhoven en begraafplaatsen?
- Afwateringssysteem: van kleine loopjes tot brede beken?

6.4 Bouwkunstensembles/stedenbouw

Op basis van de objectinventarisatie en een analyse van de gebiedsstructuur is het volgende overzicht ontstaan, gegroepeerd per thema. Alle focusgebieden zijn op kaartbijlage 7 weergegeven.

6.4.1 Agrarisch cultuurlandschap

- Baarschot
- Belgeren
- Breemortel
- Kleine Bottel
- Kouwenhoek
- Kulertseweg
- Leensel
- Molenhof
- Pannenschop
- Schouw
- Voortseweg
- Vreekwijk
- Zand

6.4.2 Dorpsontwikkeling

- Vlierden - Brouwhuisweg-Belgerenseweg
- Deurne - Componistenbuurt
- Helenaveen – Dorpskern
- Deurne – Dorpskern met kerkelijk ensemble Sint-Willibrorduskerk
- Deurne – Haageind en omstreken
- Helenaveen – Helenastraat-Geldersestraat
- Deurne-Walsberg – Kerkelijk centrum Walsberg
- Deurne – Kerngebied Sint Jozefparochie
- Deurne – Koolhof
- Deurne – Lindenlaan-Molenstraat
- Vlierden – Oude Torenweg-Vloeiendseweg-Kapelweg
- Deurne – Potbosstraat-Esdoornstraat
- Deurne – Prinsessebuurt
- Deurne – Roothaertstraat
- Liessel – Sint-Hubertusstraat
- Deurne – Sint-Willibrordusplantsoen en omgeving
- Helenaveen – Soemeersingel – Rector Nuijtsstraat
- Deurne – Stationsstraat-Stationslaan
- Neerkant – Uitleg
- Deurne – Utrechtstraat en omgeving
- Deurne – Villabuurt Strauslaan-Schommerveld
- Deurne-Walsberg – Villabuurt Walsberg
- Vlierden – Vlierdenseweg-Pastoriestraat
- Deurne-Zeilberg – Kerkelijk ensemble St. Willibrorduskerk
- Deurne – Zonneland

6.4.3 Ontginning

- Wittedijk

6.4.4 Religie

- Kerkelijk ensemble Sint-Willibrorduskerk Deurne
- Kerkelijk ensemble Vlierden
- RK ensemble Sint-Willibrorduskerk Neerkant

- RK ensemble Sint-Willibrorduskerk Liessel

De kerkelijke ensembles van Helenaveen, Sint-Jozefparochie, Walsberg, Zeilberg en H. Geestparochie zijn onder andere deelgebieden opgenomen.

6.4.5 Sport en recreatie

- Bospark De Bikkels

7 Het Verhaal van Deurne

7.1 Opzet

In dit 'Verhaal van Deurne' behandelen we de Deurnese geschiedenis aan de hand van chronologisch geordende verhaallijnen en verhalen. De selectie van deze verhaallijnen en verhalen hangt nauw samen met het waardevolle erfgoed dat in Deurne nog steeds aanwezig is en de identiteiten die we Deurne – door onze oogblijvers kijkend – kunnen toedichten. Deze identiteiten noemen we hier 'verhaallijnen'. Daarbinnen werken we steeds een aantal verhalen uit die van belang zijn voor die periode. Sommige verhalen komen binnen meerdere verhaallijnen terug, omdat ze door de hele geschiedenis van Deurne van belang waren. De respectievelijke verhaallijnen zijn:

- **Deurnes' pre- en protohistorie:** in wisselwerking met het landschap (tot 1150 na Chr.)
- **Dynamisch Deurne:** veranderingen in de late middeleeuwen (1150 – 1550 na Chr.)
- **Divers Deurne:** een tijd van diversiteit, standsverschillen en industrialisering (1550-1850)
- **Defensief Deurne:** verdedigen in en met de Peel (1200-1991)
- **Boeren en turfsteken in Deurne:** werken voor de kost (1200-heden)
- **Rooms en stedelijk Deurne:** het dorp krijgt stadse trekken (1800-heden)

Er is een duidelijke relatie met de focusgebieden en thema's zoals die in hoofdstuk 6 op een rij zijn gezet en deels ook op kaartbijlage 7 terug te vinden zijn. Zo vormt het Verhaal van Deurne een inhoudelijke toelichting op het representatieve / waardevolle erfgoed dat uit de inventarisatie naar voren gekomen is.

7.2 Deurnes' pre- en protohistorie: in wisselwerking met het landschap (tot 1150 na Chr.)

7.2.1 Vorming van het landschap

Dekzandruggen en beekdalen

Het landschap van Deurne wordt gevormd door een aantal hoger gelegen dekzandruggen met daartussen laaggelegen gronden, zoals beekdalen en moerassige laagten. De matig fijne dekzanden zijn door de wind als afdekkende laag van het pleistocene landoppervlak afgezet in de jongste ijstijd. Doordat de vegetatie in deze tijd uit kruiden bestond, ontstond er een zwak glooiend landschap. In het lager gelegen gebied treffen we daarnaast enkele kleine dekzandruggen of donken aan. Het landschap was daarmee definitief gevormd voor de latere bewoners. Het aanwezige reliëf, waterhuishouding en zandafzettingen waren van doorslaggevend belang bij de keuze van de locatie voor woonplaatsen en akkergronden van de latere boeren in de prehistorie tot en met de middeleeuwen.

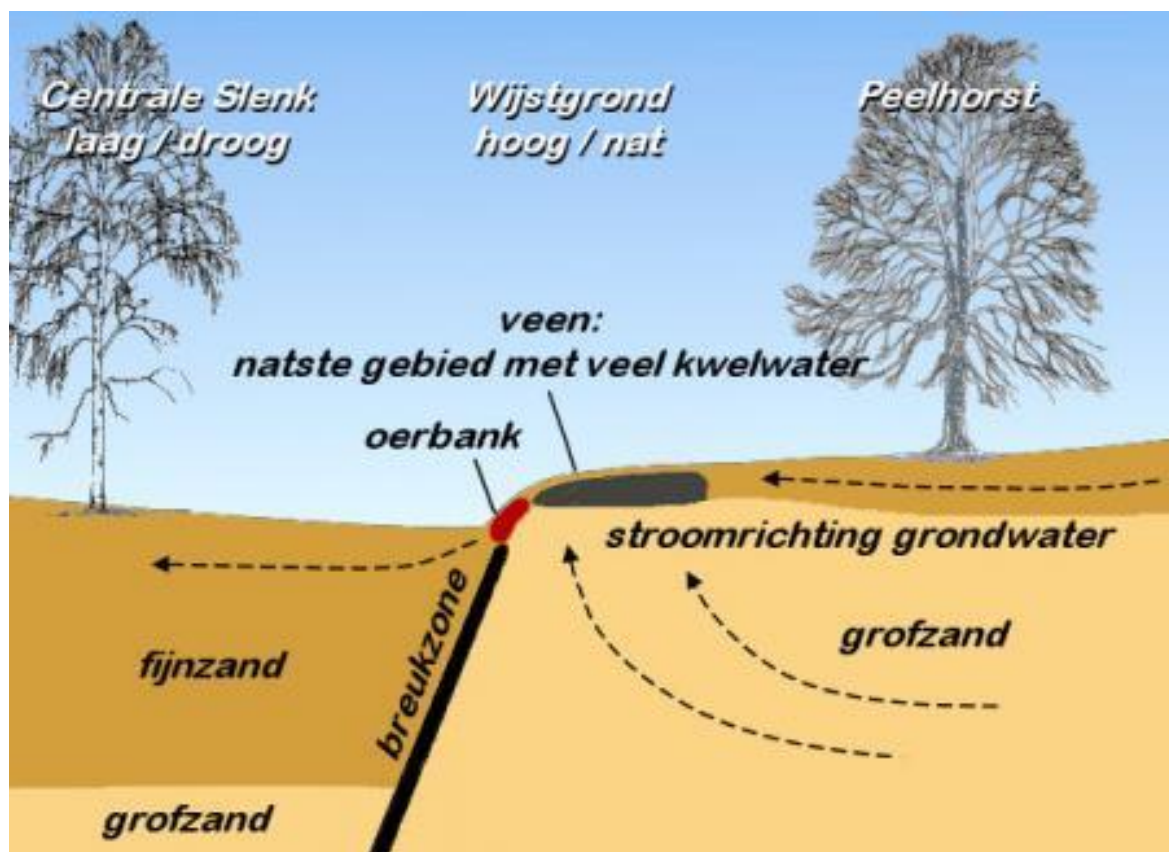
Door dit dekzandlandschap loopt een aantal vergraven waterlopen die de natte gronden bij subbreuken van de Peelrandbreuk ontwateren, zoals de Hellemanseloop. Om die Peelrandbreuk te begrijpen, moeten we een flink stuk terug in de tijd.

De Peelrandbreuk

Deurne ligt aan de rand van de Centrale of Roerdalslenk, een dalend gebied dat begrensd wordt door de Peelrandbreuk en de Peelhorst of het Peelblok, direct ten oosten van de bebouwde kom (figuur 178). Opvallend: het hoog gelegen gebied van de Peelhorst is hier juist het nattere, terwijl dat onder normale omstandigheden juist andersom is.

De Peelrandbreuk is alleen aan de oostrand van Deurne en in het gebied ten zuiden ervan nog herkenbaar aan het reliëfverschil. Het maaiveld daalt hier vrij abrupt van boven 32 meter +NAP op het Peelblok tot een niveau beneden 28-29 meter +NAP in de slenk. Na het ontstaan van de Roerdalslenk, 30 tot 25 miljoen jaar geleden, lag deze aanvankelijk in zee. Door het geleidelijk in noordwestelijke richting terugtrekken van de kustlijn vond vanaf ongeveer 2,5 miljoen jaar geleden opvulling van de slenk plaats door afgezet zand en leem uit de Rijn en later de Maas, en door wind en (smelt)water tijdens de diverse ijstijden. De Maas verschoof daarbij geleidelijk naar het oosten. De afzettingen vonden plaats in een landschap met een zeer spaarzame begroeiing, een toendra. Voor de Brabantse leem wordt aangenomen dat deze tot afzetting door middel van smeltwater kwam tijdens de koudste perioden van de ijstijden, toen de bodem permanent bevroren was (permafrost).

De ijstijden hadden grote invloed door het verdwijnen van de vegetatie en het ontstaan van permafrost, een continu diep bevroren bodem. De afzetting van dekzand was van grote invloed op de afwatering van het Peelblok. Het zand kwam namelijk min of meer loodrecht op de westwaarts stromende beken te liggen. Hierdoor raakte hun bovenloop verstopt. Dit proces werd versterkt doordat het (smelt)water niet langer oppervlakkig wegstroomde over permafrost, maar in de ontdoide ondergrond kon wegzakken.



Figuur 178. Doorsnee van slenk naar horst met de Peelrandbreuk.

Ontstaan van het veen

Niet alleen door de aanvoer van zand werd de drainage negatief beïnvloed, ook door de oostwaarts hellende Klei van Liessel in de ondergrond van het Peelblok was dat het geval. De slechte drainage van het Peelblok leidde vanaf het Holoceen, ongeveer 10.000 jaar voor Christus, tot de vorming van veengroei. Dat resulteerde uiteindelijk in het uitgestrekte hoogveenengebied van de Peel. Bij een archeologische begeleiding tussen Liessel en Deurne werd aan de hand van pollenonderzoek aan een veenrestant op dekzand aangetoond dat er sprake was van ononderbroken laagveengroei in een zeggenmoeras tussen circa 9500 voor Christus en 6500 voor Christus.²⁴⁶ Er was toen een elzenbroekbos aanwezig. De later gevormde hoogveenpakketten waren ten tijde van de begeleiding niet meer aanwezig, ongetwijfeld als gevolg van de turfwinning die hier al vanaf de middeleeuwen door particulieren plaatsvond. Pas vanaf circa 1840 werd het landschap op meer systematische wijze in versneld tempo verveend en afgeturfd.

Door het vernatten van het dekzandlandschap na 10.000 voor Christus en de groei van het veen in de Peel trok de bewoning zich langzaam terug op de hogere dekzandkoppen. Die waren nog niet te nat om op te wonen. De geleidelijke uitbreiding van het veen tot een hoogveenpakket en het ontbreken van nederzettingssporen geeft aan dat grote delen van de Peelvenen waarschijnlijk vanaf het neolithicum slecht bewoonbaar waren. Toch komen op de dekzandkoppen in de Peel incidenteel vindplaatsen voor,

²⁴⁶ Van Dijk 2005

en wel uit de late prehistorie (4000-12 voor Christus). In de Romeinse tijd en middeleeuwen ontbreekt hier echter elk spoor van bewoning en moet het gebied voor bewoning verlaten zijn.

7.2.2 De vroegste bewoners

Oude steentijd

De oudste sporen van menselijke aanwezigheid in de Peel dateren uit het Midden-Paleolithicum (ca. 300.000-35.000 voor Christus). Het gaat om stenen artefacten ofwel door mensenhanden bewerkte stenen, waarbij vooral vuursteen als grondstof diende. Ze kunnen in verband gebracht worden met de welbekende Neanderthalers en mogelijk andere mensachtigen (*Homo Heidelbergensis* en/of *Homo erectus*). In Deurne zijn vondsten bekend van de vindplaats Hoogdonk.

De bewoning ten tijde van het Paleolithicum in Noordwest-Europa en daarmee van de Peel is onlosmakelijk verbonden met het klimaat. Soms was het zo koud dat menselijke bewoning simpelweg geen optie was. Aan het einde van de laatste ijstijd heersten tussen ongeveer 23.000 en 14.000/13.000 voor Christus barre woonomstandigheden (figuur 179).²⁴⁷ Daarna zette een klimaatsverbetering in en werd de Noordwest-Europese laagvlakte opnieuw gekoloniseerd door *Homo sapiens sapiens* ofwel de hedendaagse mens.

Uit de Peel zijn veel vindplaatsen bekend uit het Laat-Paleolithicum (12.500-9700 voor Christus). Die laten zien dat het een aantrekkelijk woon- en jachtgebied was, vooral vanwege de aanwezigheid van diverse planten en dieren. De vindplaatsen kenmerken zich door concentraties van losse vuurstenen werktuigen en afslagen. De zogenaamde *Federmesser*-cultuur lijkt in tijd vooral gebonden te zijn aan de periode van het Allerød (ongeveer 11.900-10.900 voor Christus). Dat was een relatief warme periode in de laatste ijstijd. In het toenmalige toendralandschap werd voornamelijk jacht gemaakt op standwild, zoals eland, wild zwijn en edelhert. Het verspreidingspatroon van de vondsten toont aan dat de vindplaatsen vrijwel uitsluitend op de dekzandruggen gegroepeerd liggen. Vooral de ruggen direct langs de voormalige vennen zijn het rijkst aan artefacten.

De Ahrensburg-cultuur bestond tussen grofweg 11.000 en 9.000 voor Christus tijdens de laatste koude fase van de laatste ijstijd en het begin van het Holoceen. Het klimaat werd toen warmer. Deze klimatologische veranderingen komen ook tot uitdrukking in de economie. De Ahrensburg-cultuur was in deze koude periode, dat binnen de voedselvoorziening het accent op het rendier lag, erg mobiel. Later, toen het klimaat veranderde, domineerden echter ree, oerrund en edelhert. Zij wijzen op een warmer milieu met meer bos.

²⁴⁷ Deeben en Rensink 2005: 171-172



Figuur 179. Reconstructietekening van een kampement in de late fase van de ijstijd, het Wechsellen (naar Van Ginkel en Theunissen 2009).

Midden-steentijd

Omstreeks 9.500 jaar geleden verbeterde het klimaat geleidelijk. Daardoor maakte de schaars beboste toendra van het einde van de laatste ijstijd plaats voor een steeds dichter begroeid boslandschap met wouden, moerasbossen en beekdalen. Op de Peelhorst ontwikkelde zich een hoogveengebied met bijzondere flora en fauna. Aanvankelijk maakten berken en dennen het merendeel van de boomvegetatie uit. Onder invloed van de klimaatsverandering wijzigde ook de dierenwereld. Het wild bestond onder andere uit oerrunderen, wisenten en edelherten, maar ook kleinere soorten als everzwijnen, bevers, otters en vogels. De mens zag zich genoodzaakt deze nieuwe voedselbronnen aan te spreken, wilde hij overleven. Voortaan was hij aangewezen op dieren die verspreid of in groepjes het woudlandschap bevolkten. Naast deze jacht op klein wild en visvangst, leverde het verzamelen van wortels, wilde gewassen en vruchten een belangrijk aandeel in de voedselvoorziening. Dit had grote gevolgen voor het nederzettingpatroon van de mens. Hij hoefde namelijk niet langer over grote afstanden rond te trekken om in zijn onderhoud te voorzien. Voedsel was alom aanwezig in een dergelijk landschap.

Mensen uit deze perioden woonden in semi-permanente nederzettingen en kenden nog geen aardewerk. Werktuigen werden gemaakt van vuursteen en Wommersomkwartsiet, bot en plantaardige materialen (hout, riet etc.). De werktuigen van vuursteen waren kleiner dan voorheen. Deze kleine werktuigen (zogenaamde microlithen) waren kenmerkend voor de Midden-Steentijd ofwel Mesolithicum. De jagers en verzamelaars hadden nog geen vaste woonplaats en leefden in eenvoudige hutten. In Deurne treffen we in de beekdalen en in de buurt van de vennen in en rond de Peel overblijfselen van de activiteit van kleine groepjes mensen aan. Zij leefden van de jacht, visserij en het verzamelen van noten en vruchten.

Bij de opgraving op de Groot Bottelsche Akker in Deurne in 2005-2006 werd een concentratie van 240 vuurstenen artefacten aangetroffen.²⁴⁸ Deze vindplaats betreft waarschijnlijk een nederzetting die in gebruik was van het laat-mesolithicum tot in het vroeg-neolithicum (6400 – 4200 voor Christus). De vindplaats lag op een dekzandkopje circa 1 meter hoger dan een nabij gelegen natte laagte, zodat ook hier blijkbaar een voorkeur bestond voor een overgangszone tussen hoog en droog.

7.2.3 Boeren in de jonge steentijd

Forse veranderingen

Ergens na 4000 voor Christus veranderde de mens zijn manier van bestaan. Naast het jagen op wild en het verzamelen van voedsel in de natuur, gingen de mensen de natuur steeds meer naar hun hand zetten door het houden van vee en het verbouwen van voedsel. De mensen bouwden voor het eerst duurzame houten huizen en gaan in de directe nabijheid wonen van hun vee, akkers en moestuin. Door het toepassen van landbouw en veeteelt werd de mens gebonden aan een vaste plek in het landschap, in plaats van rond te trekken tussen tijdelijke kampementen. De eisen aan een permanente nederzettingslocatie waren tevens afwijkend dan in de periode daarvoor, aangezien er behoefte ontstond aan akkers en weidegronden. De neolithische vindplaatsen worden daarom vaak op of nabij de wat hogere gronden met meer vruchtbare bodems aangetroffen. Op weggekapte stukken in het bos werd graan geteeld en op de graslanden in de beekdalen hoedde men wat schapen en geiten. Als de akkertjes onvruchtbaar werden, richtte men een nieuwe akker in. Verder wordt voor het eerst aardewerk gebruikt voor een groot deel van het huishoudelijke vaatwerk en werden stoffen geweven met behulp van een weefgetouw.

Voortzetting in de brons- en ijzertijd

In de daaropvolgende brons- en ijzertijd werd de 'plaatsvaste' agrarische levenswijze voortgezet, waarbij veeteelt en akkerbouw een grote rol speelden. Het boerenerf bestaat uit een grote woonstalboerderij met enkele schuurtjes, opgebouwd uit hout, vlechtwerk, leem en stro. Naarmate de late prehistorie vorderde werden de nederzettingen talrijker en groter. Soms ontstonden er kleine dorpjes zoals bij Ekkersrijt in Son, waar 4 tot 6 boerderijen naast elkaar stonden. Grote woonstalboerderijen verrijzen naast de akkers, met spiekers (kleine voorraadschuren) om granen en andere landbouwproducten in op te slaan.

Ten noorden van de kern Liessel is op de locatie Willige Laagt in 2012 een grotendeels compleet erf uit de vroege ijzertijd (800-500 voor Christus) opgegraven (figuur 180 en figuur 181). Het erf bestond uit een vierbeukig hoofdgebouw, een bijgebouw, een spieker en een veronderstelde veekraal. Het geheel werd in ieder geval in het westen en noorden begrensd door erfafscheidingen in de vorm van hekken bestaande uit paarsgewijs geplaatste staken. Twee zogenaamde ¹⁴C-(koolstof)dateringen op graanresten uit paalkuilen tonen aan dat de hogere dekzandkoppen in deze regio tussen 800 en 500 voor Christus in elk geval nog droog genoeg waren om op te wonen.²⁴⁹

²⁴⁸ Hiddink 2008: 77.

²⁴⁹ Witte 2012.



Figuur 180. De opgraving Liessel-Willige Laagt met boerderijerf uit de vroege ijzertijd (bron: Jansen 2018 - Witte 2012, afb. 3.07 aangepast).



Figuur 181. IJzertijdboerderij zoals ze ook in Liessel eruit zullen hebben gezien, in het Historisch Openlucht Museum in Eindhoven (foto: R. Berkvens).

Ook op de Groot-Bottelsche Akker in Deurne is een nederzetting aangetroffen uit de vroege ijzertijd. De bewoning loopt hier echter langer door tot in de midden-ijzertijd (350 voor Christus). Naast een woonstalboerderij zijn vier bijgebouwen, vijftien spiekers²⁵⁰ en een groot aantal kuilen opgegraven. De nederzetting ligt op de flank van een dekzandrug waarbij de nabijheid van water een belangrijke vestigingsfactor zal hebben gevormd. De meeste waterkuilen liggen aan de rand van de laagte. De

²⁵⁰ Kleine bijgebouwen op palen voor de opslag van graan en ander voedsel.

bewoning lag verspreid over een groter gebied dat echter niet volledig is onderzocht. Er zullen dan ook ongetwijfeld meer boerderijen gelegen hebben en hebben we hier te maken met een uitgestrekt nederzettingsareaal.

Voor het zaaien van gewassen werden de bossen op de hoger gelegen gronden veelvuldig gekapt en platgebrand om kleine omwalde akkertjes aan te kunnen leggen, waar gerst en tarwe werd verbouwd. In aanzienlijke delen van het landschap ontstonden kleinschalige zandverstuivingen en heidevegetaties. De akkers waren niet groot, en vermoedelijk gebruikte men in deze periode een primitieve ploeg, het zogenaamde eergetouw, om de bodem te bewerken. Het bemesten van een akker was echter nog niet bekend. Daarom was de opbrengst gering. Er moest regelmatig van terrein worden veranderd. Voor zijn voedsel bleef de boer dan ook nog sterk afhankelijk van de jacht op wild en de visvangst. Daarnaast was een belangrijke rol weggelegd voor het rund, toen nog veel kleiner dan het huidige rund. Schaap, geit, varken en paard waren van ondergeschikt belang.

De kennis van metaalwinning en bewerking van brons en ijzer voor wapens, sieraden en werktuigen nam toe. Het veranderde de vraag naar vruchtbare akkergronden niet. Metalen voorwerpen, zoals bronzen bijlen en speerpunten, waren kostbaar, omdat ze vanuit Frankrijk en Groot-Brittannië werden geïmporteerd. Een van deze werktuigen, een bronzen kokerbijl uit de late bronstijd, werd ten noorden van de bebouwde kom van Deurne gevonden.

Grafrituelen in de late prehistorie

Tegelijk met de overgang naar een boerenbestaan lijkt ook een grafgebruik te ontstaan waarbij sommige personen onder een ronde aarden heuvel (grafheuvel) werden begraven. Vanaf de midden-bronstijd werd het lichaam van de dode op een brandstapel gecremeerd. De gecremeerde resten van de overledene werden in een pot van aardewerk geplaatst en midden onder de opgeworpen heuvel begraven. Soms was er een kringgreppel aanwezig om het heuveltje. De urnenvelden deden hun intrede. Zij bleven vaak nog tot in de 20e eeuw goed herkenbaar. In de Sint-Jozefparochie werden in de 19e eeuw door de boeren al volop urnen gedolven. Dit urnenveld was herkenbaar aan de talloze grafheuveltjes op de toen nog onontgonnen heide (figuur 182). Het werd in de late bronstijd en de vroege ijzertijd (ongeveer 1050-500 voor Christus) gebruikt. Mogelijk zijn hier ook de bewoners van de nederzetting op de Groot-Bottelsche Akker begraven. In 2018 werd voor het eerst ten oosten van de Peelrandbreuk, dus óp de Peelhorst bij de Zeilberg, een grafveld met urnbegravingen aangetroffen (figuur 183). Het dateerde uit de midden- tot late ijzertijd. Hoewel er slechts twee graven zijn gevonden zonder randstructuren, maakt het duidelijk dat het Peelgebied zeker niet volledig verlaten was.



Figuur 182. Versierde urn uit de Sint-Jozefparochie (bron: Geheugen van Nederland).



Figuur 183. Urn uit het urnenveld in de Zeilberg, gevonden in 2018 (bron: Antea).

7.2.4 Romeinse nederzettingen

Vindingen van een nieuwe overheerser

Rond 50 voor Christus viel dit gebied in handen van de Romeinen. Daardoor werden deze streken voor het eerst vermeld in historische bronnen. Julius Caesar beschrijft de strijd die hij hier voerde tegen de Eburonen. Dat was een opstandige stam uit deze contreien. Zij werden door de Romeinse troepen volledig in de pan gehakt. Hierna volgden grootschalige verhuizingen van Germaanse stammen als de Bataven en Texuandri naar Brabant en de Betuwe. Deze groepen werden langzaam opgenomen in het Romeinse Rijk. Onder het Romeinse bestuur kwam het gebied tot grote bloei. De bewoners van de Zuid-Nederlandse en Noord-Belgische zandgronden werden vanaf de eerste eeuw Texuandri genoemd. Zij werden administratief ingedeeld bij de *Civitas Tungrorum*, met het Belgische Tongeren als hoofdstad. De Romeinen introduceerden hier een groot aantal technische innovaties. Daarbij kan worden gedacht aan landbouwwerktuigen, baksteen en dakpannen, gedraaid aardewerk, glas en vloerverwarming. Ook is de invloed van de Romeinen op de inheemse agrarische economie zeer groot geweest. Er werden nieuwe gewassen ingevoerd, die sindsdien lokaal zijn verbouwd. Het gaat bijvoorbeeld om de peer, perzik, druif, selderij, walnoot en tamme kastanje. Ook in de veestapel veranderde veel, zoals onder andere de introductie van de kip.

Veranderingen op het Deurnese platteland

Deze nieuwe gereedschappen en gebruiksvoorwerpen drongen in de eerste eeuw na Christus langzaam maar zeker ook door naar het platteland van Deurne. Dat blijkt vooral uit de opgraving bij de Groot-Bottelsche Akker. In deze nederzetting van ongeveer 1,4 hectare startte de bewoning rond 30 na Christus en eindigde rond 260 na Christus. Tot 100 bestond de nederzetting waarschijnlijk uit één erf. Daarna groeide de nederzetting in de 2e en 3e eeuw naar twee tot drie gelijktijdige erven. Meerdere zogenaamde woonstalboerderijen – met mens en dier onder één dak - bestonden deels uit een verdiept staldeel. Daar werd de mest van het vee in opgevangen. Met deze mest werden de akkers vruchtbaarder en de opbrengsten groter. In een van de waterputten bij de huizen werd bij de opgraving een houten ladder gevonden (figuur 184). Die is waarschijnlijk gebruikt om onderhoud aan de waterput te plegen. Vondsten van baksteen, geïmporteerd aardewerk zoals amforen met wijn en olijfolie uit Spanje of Frankrijk, glazen kommen en flessen en zelfs een fragment zandsteen van een Korinthisch kapiteel maken duidelijk dat de bewoners volop deel uitmaakten van de Romeinse maatschappij en economie. Uit onderzoek van de aangetroffen zaden en pollen in de waterputten weten we dat de bewoners van de nederzetting op de Groot-Bottelsche Akker verder hoger gelegen akkers hadden waar onder andere gerst, gierst en vlas werd verbouwd. De lager gelegen gronden nabij het beekdal van de Oude Aa werd gebruikt als gras- en hooiland. Rondom de boerderijen kwamen tuinen voor waarin meerdere groenten en kruiden maar ook fruit werden verbouwd.²⁵¹

Naast de kleinere boerenbedrijven ontstonden in de loop van de vroege en midden-Romeinse tijd ook grotere boerenbedrijven (figuur 185 en figuur 186). Die gingen zich richten op een bepaalde vorm van veeteelt of akker-/tuinbouw. Vooral na 70 na Christus groeide de markteconomie. Dat blijkt uit het verdwijnen van handgevoemd aardewerk en de opkomst van de munteconomie. In Deurne kennen we vooralsnog maar één Romeinse nederzetting. Vondsten in de Limburgstraat en Derpsestraat in Deurne en in Vlierden maken duidelijk dat de kans groot is dat er nog veel meer in het gebied aanwezig waren.

²⁵¹ Hiddink 2008.



Figuur 184. De hoekpalen van de Romeinse waterput met het laddertje, waarvan nog anderhalve meter bewaard was onder de grondwaterspiegel (uit: Hiddink 2008).



Figuur 185. Maquette van een woonstalboerderij uit de Romeinse tijd zoals die ook op de Groot Bottelsche Akker zijn gevonden. Rechts zat het woongedeelte en links de stal met verdiepte mestopvang (Erfgoedhuis gemeente Eindhoven).



Figuur 186. Overzicht van boerderijplattegronden en andere structuren in de Romeinse nederzetting op de Groot-Bottelsche Akker (bron: Hiddink & Roymans 2015, afb. 13).

Gebruik van de Peel

Het uitgestrekte moerasgebied de Peel lijkt in de Romeinse tijd uitgestorven te zijn geweest. Sporen van bewoning of begraving ontbreken hier volledig, in tegenstelling tot de zones rondom het moerasgebied, waar volop bewoning plaats vond. De moeraszones en hoogveen zullen niet aantrekkelijk zijn geweest als woongebied, maar lijken ook niet volledig te zijn verlaten. Het had zelfs speciale betekenis, getuige vondsten als de vergulden helm bij Helenaveen. De grote vraag is hier hoe het veengebied met natuurlijke bronnen van water (wijst), ijzeroer (nabij de Peelrandbreuk) en hoogveen in de late IJzertijd en Romeinse tijd dan gebruikt werd. IJzerslakken die gevonden zijn bij de Groot-Bottelsche Akker wijzen in ieder geval in de richting van het winnen van ijzeroer voor de productie van ijzer.

Een verlaten landschap?

Nederzettingenvondsten uit de 3e eeuw in Noord-Brabant zijn spaarzaam, terwijl die uit de 4e eeuw zelfs vrijwel geheel ontbreken. Veel nederzettingen in deze streken werden in de loop van de 3e eeuw opgegeven, zoals ook die in Deurne. Het ontbreken van bewoning kan in verband worden gebracht met het begin van de ineenstorting van het Romeinse gezag. Deze werd vooral veroorzaakt door de verzwakte verdediging van de Rijn grens en de daardoor toenemende plundertochten van Germaanse stammen die afkomstig waren van over de grens. Gezien de algehele ontvolking lijkt er sprake te zijn van een van hogerhand opgelegd gedwongen vertrek. De beroemde Peelhelm die gevonden werd bij het turfsteken in Helenaveen laat zien dat het onrustige tijden waren waarbij grote (en kostbare) offers werden gebracht aan de goden. De verguld zilveren helm van een Romeins officier werd in het begin van de 4e eeuw waarschijnlijk bewust in de Peel achtergelaten, samen met 39 koperen munten, een mantelspeld, twee bronzen klokjes, een leren dolkschede met zilverbeslag, een ruiterspoor en leren schoenen (figuur 187 en figuur 188).



Figuur 187. De verguld-zilveren helm die in 1910 bij Helenaveen werd aangetroffen (bron: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).



Figuur 188. Bij de helm lagen ook allerlei andere voorwerpen, zoals deze schoen (bron: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

7.2.5 Deurne revived: de vroege middeleeuwen

Een verlaten gebied

Het lijkt er op dat het oosten van Noord-Brabant gedurende vrijwel de gehele 5e en 6e eeuw geen bewoning heeft gehad. Slechts hier en daar zijn wat aanwijzingen voor bewoning gevonden die er op wijzen dat er gedurende het eerste kwart van de 5e eeuw nog geïsoleerde groepjes mensen op de zandgronden woonden. Uit de periode daarna ontbreken archeologische gegevens echter volledig. Na de tijd van de volksverhuizingen werd het open heideland langzaam vervangen door een vrij dicht bebost landschap.

Herkolonisatie

Pas aan het einde van de 6e eeuw werden de Noord-Brabantse zandgronden opnieuw gekoloniseerd door boerensamenlevingen die zich in de Peel en Kempen vestigden. Daarmee was de Merovingische tijd begonnen (circa 575-750 na Christus). De bewoning in deze periode bevond zich op de hoge, vruchtbare delen van het landschap, waar de bodem na het kappen en platbranden van het oerbos, geschikt werd gemaakt voor akkerbouw. Naast het weiden van varkens in bossen liet men ook rundvee in de bossen grazen. Waarschijnlijk leidde de combinatie van akkerbouw en veeteelt tot de geleidelijke verdwijning van het bos, zodat er in de volle middeleeuwen nog nauwelijks iets van over was.

In Deurne ontbreken vooralsnog sporen uit de Merovingische tijd, op enkele losse vondsten zoals een riemgesp bij het Klein Kasteel na. De geschreven geschiedenis van Deurne begint echter wel in deze periode, namelijk in 721 met een schenking. In een oorkonde van de schenking is te lezen dat de Frankische edelman Herelaef, zoon van Badagar in dat jaar goederen en mensen uit de erfenis van zijn moeder aan een door hem zelf gebouwde kerk in Bakel schonk. De schenking lag verspreid in Bakel, Deurne en Vlierden, welke drie gemeenschappen toen dus al bestonden... sterker nog: als het zijn moeders erfenis was, hebben we het over bezittingen die deze onbekende dame decennia eerder moet hebben gekregen.²⁵² Waar deze landerijen precies lagen, vertelt de oorkonde ons niet.

Uitbreiding van de bewoning onder nieuwe heersers

Gedurende de Karolingische tijd, van circa 750 tot circa 900 na Christus, ontwikkelde het nederzettingspatroon zich verder. Verspreid in het landschap werden kleine, geïsoleerde ontginningsnederzettingen gesticht als satellieten van de centrale nederzettingen. De inrichting ging gepaard met grootschalige ontginningen. Daardoor kreeg het landschap een meer open karakter. Grondbezit betekende macht. Niet meer iedereen had dezelfde rechten op de bestaansbronnen. Er ontstonden allerlei afhankelijkheidsrelaties. De samenleving bestond, behalve de adel en de vrije boeren, uit grote groepen horige boeren. Kenmerkend voor het middeleeuwse bestuur is de structuur van domeinen. Dit betekende dat een groot deel van de landerijen van een heer, zoals een abdij, in gebruik werd gegeven aan horigen. Deze horigen moesten daarvoor in de plaats het land bewerken en producten en diensten leveren aan hun heer. Dit zogenaamde vroomland, waar de horigen moesten werken voor de heer, lag waarschijnlijk tussen de Zandbosweg en het Schommerveld. Dit systeem ontwikkelde zich in de volle middeleeuwen verder.

²⁵² Spamer 2017.

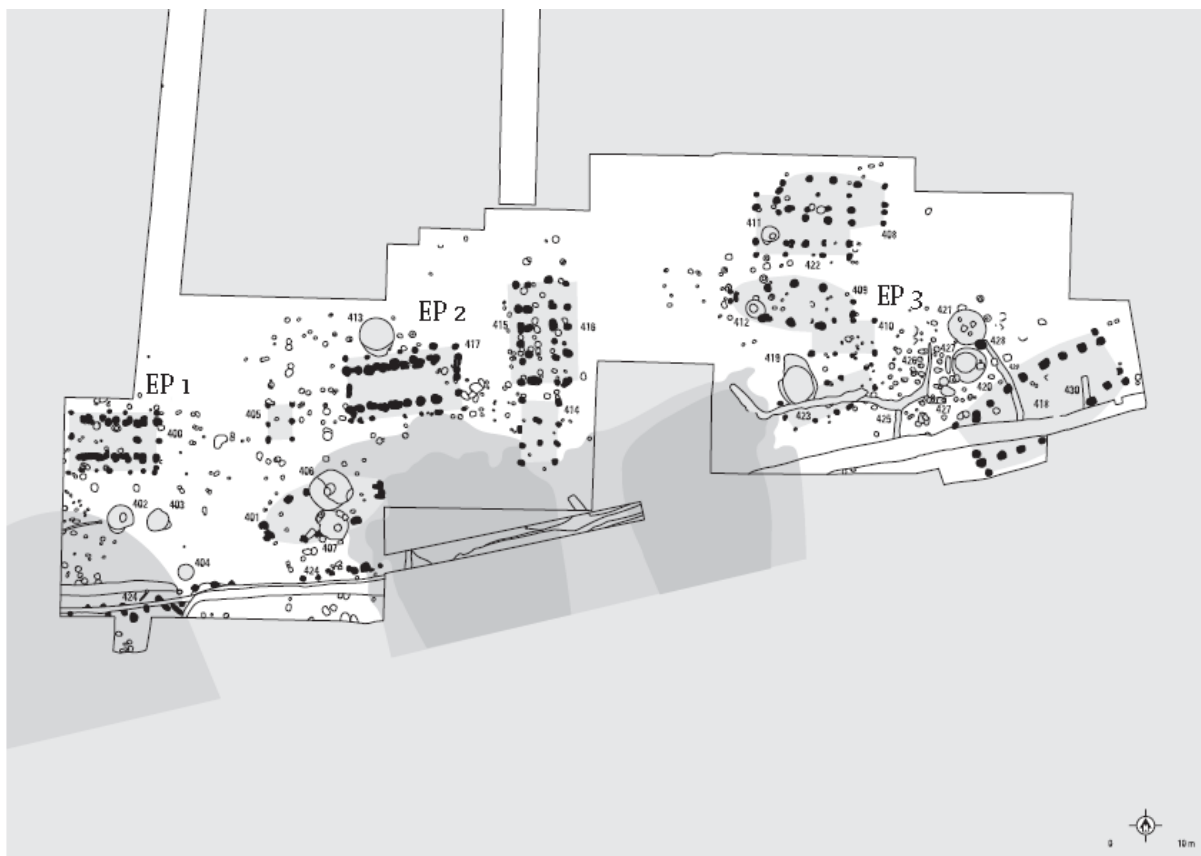
Het boerenbedrijf in de vroege middeleeuwen

Aangenomen wordt dat de nederzettingen zelfvoorzienend waren. De aard van de agrarische woonplaatsen in de vroege en volle middeleeuwen varieert sterk. Sommige nederzettingen bestonden relatief kort. Andere woonplaatsen bleven juist eeuwenlang bestaan. Zij lagen er soms vanuit de vroege tot in de volle middeleeuwen, en omvatten meerdere gelijktijdige erven. Qua samenstelling van de erven zien we in de Merovingische tijd minimaal een huis en een waterput, soms bijgebouwen en soms erfbegravingen. Voor de Karolingische tijd bestaat hetzelfde beeld, maar dan zonder erfbegravingen. In de volle middeleeuwen was er altijd een huis, een waterput en een of meer bijgebouwen, soms omgeven door een greppel. In de vroege middeleeuwen zijn de huizen rechthoekig van vorm waarna ze geleidelijk in de volle middeleeuwen overgaan op een bootvorm; de lange wanden zijn gebogen waardoor het huis lijkt op een omgekeerde boot (figuur 189 en figuur 190).

De veestapel bestond uit runderen, varkens, schapen, geiten, kippen en tamme ganzen. Het vee werd naar de vochtige en grasrijke beekdalen gedreven. Schapen werden gehoed op de heide. De akkers lagen op de hogere gronden, waar rogge, gerst, haver en vlas werd verbouwd. Na enkele jaren graan verbouwd te hebben, kwam de akker een jaar braak te liggen. Het onkruid dat er groeide en de herfstbladeren zorgden voor enige bemesting, zodat de vruchtbaarheid van de akkers herstelde.



Figuur 189. Voorbeeld van een bootvormig huis in Historisch OpenluchtMuseum in Eindhoven (foto: R. Berkvens).



Figuur 190. Deurne-Groot Bottelsche Akker met overzicht van de opgegraven gebouwen uit 725-1100/1200 (bron: Huijbers 2018).

De Groot-Bottelsche Akker als bewoningslocatie

Op de Groot Bottelsche Akker lijkt een langdurig bewoonde nederzetting in gebruik te zijn geweest. De eerste bewoners streken hier neer tussen 800 en 900 na Christus. Ze bleven hier generaties wonen in opeenvolgende boerderijen tot circa 1200 na Christus.²⁵³ In de Karolingische tijd werd rogge, haver, gerst, vlas, huttentut, paardenboon en selderij verbouwd. In de volle middeleeuwen is alleen rogge en een enkele haverkorrel vastgesteld, met daarnaast erg veel vlasresten. Na 1200 verdween de bewoning op de hoge zandrug en verschoof die richting het oosten tot onder de historisch bekende bebouwing van het latere gehucht Grote Bottel. Op die ontwikkeling gaan we hierna nog verder in.

²⁵³ Hiddink 2008.

7.3 Dynamisch Deurne: veranderingen in de late middeleeuwen (1150 – 1550 na Chr.)

7.3.1 *Alles moet anders* ²⁵⁴

Aanjagers van de veranderingen

Net als voor andere gebieden in Noordwest-Europa waren de late middeleeuwen ook voor Deurne een heel dynamische tijd. Op allerlei vlakken veranderde er veel, en we kunnen wel stellen dat in die periode de basis voor het huidige cultuurlandschap gelegd werd.

Belangrijke aanjagers voor deze veranderingen waren de sterke bevolkingsgroei, de integratie van het graafschap Rode (waartoe Deurne behoorde) in het politiek en economisch machtige hertogdom Brabant en de opkomst van de stedelijke markteconomie.

Maatschappelijke en ruimtelijke veranderingen

Een eerste fase was vooral gericht op maatschappelijke en ruimtelijke herstructurering. Om de vele nieuwe inwoners te kunnen voeden was de oude structuur van landerijen en nederzettingen niet meer toereikend. Het landschap moest daarom grootschaliger worden ingedeeld en over allerlei zaken moesten collectief afspraken worden gemaakt. De kleine akkertjes maakten tussen de late 12e en vroege 14e eeuw plaats voor grotere bouwlandkampen (zoals op de Grote Bottel) of zelfs enorme aaneengesloten akkercomplexen (zoals de Deurnese Akker en Vloeiakker; figuur 191). De bijbehorende bebouwing werd naar de randen verplaatst, om zo de kostbare landerijen optimaal te kunnen benutten (zie ook § 7.3.2). Laagten werden zelfs opgevuld om akkercomplexen zo aaneengesloten mogelijk te maken.

Tegelijk werden de oude sociale structuren, die in de eerste plaats samenhangen met de rechten op de grond ('op wiens grond woonde je'), steeds minder belangrijk. Een grotere rol kregen modernere dorpsgemeenschappen en de parochies waar mensen toe gingen behoren. Woeste gronden werden via die dorpsgemeenschappen collectief beheerd. Ook het grondbezit zelf werd gemoderniseerd: in plaats van de aloude horigheid van een hof met onderhorige hoeven kwamen nieuwe vormen als pacht op. Nieuwe kloosters als de abdij van Bunderen verwierven grond in Peelland. De hertog van Brabant kreeg meer te zeggen (figuur 192), en lokale welgestelden verbonden zich aan hem. De macht van de oude regionale adel, zoals de graven van Rode, liep daarmee terug. Telgen uit het geslacht Van Doerne hielden in de 14e eeuw de heerlijkheid Deurne in leen van de hertog, terwijl ze eerder nog belangrijke hoevenaren van de abdij Echternach waren. Oude versus nieuwe politiek, dus! Niet onbelangrijk was ook de stichting door de hertog van Brabant van enkele steden in de nabijheid van Deurne: Helmond en Eindhoven, in beide gevallen rond 1225.

²⁵⁴ Zie met name Vangheluwe & Spek 2008.



Figuur 191. De Vloeiakker ten noorden van Deurne (foto: RAAP, 8 april 2020).



Figuur 192. Het Paleis op de Koudenberg in Brussel, waar de Brabantse hertogen zetelden; schilderij door Jan Brueghel de jongere, ca 1627 (bron: Wikimedia Commons).

Deurne vs. Vreekwijk

De historicus Ton Spamer, die een groot deel van zijn werkzame leven in Deurne woonde, trok in 2014 een opvallende conclusie: er bestonden in de late middeleeuwen twee deels gescheiden gemeenschappen in Deurne. Het ene was een vrije boerengemeenschap op Vreekwijk. Zij hadden een eigen schepenbank en moesten verantwoording afleggen aan de graven van (St. Oeden)rode. Executies werden voltrokken op een galgenplek op de grens van Liessel en Vlierden.

Daarnaast was er een gemeenschap in en rond de kern Deurne, die vanouds onder de invloed van de abdij Echternach viel. Hierin stond ook de kerk. Deze gemeenschap noemde zich 'Deurne', naar de doornenbegroeiing die vanouds te vinden was *aen gheen heylige gat*, het latere Hellegat op de huidige kruising Schelde – Maassingel – Deltasingel, een mogelijke vroegere heilige plaats.

Met het toenemen van het hertogelijk gezag werden beide delen tot één dorpsgemeenschap gesmeed. De oude jaargedingen tussen de Engstraat en de Vreekwijkse poel bleven als relict van de oude situatie bewaard.

De boer boerde voort

In deze nieuwe maatschappij boerden de boeren voort. Over meerdere generaties was hun wereld enorm veranderd. De steeds verder toenemende bevolking dwong de inwoners van Deurne steeds nieuwe aanpassingen te doen. Belangrijke manieren om de bevolkingsgroei op te vangen waren arbeidsdifferentiatie en specialisatie op commerciële teelten. Het eerste aspect betekent dat niet iedereen meer boer werd, maar het soms ook nuttig kon zijn je vooral te richten op een ambacht of op handel. Die vestigden zich vaak op sociaal nuttige plekken, zoals bij de kerk. Daar ontstond vanaf de late middeleeuwen dan ook een (kleine) bebouwingsconcentratie met herbergen en notabelenwoningen. Het tweede had te maken met de steden: vanaf de late 14e, vroege 15e eeuw werd de textielindustrie in de grote steden (Weert, Turnhout, Hoogstraten, Antwerpen, Oisterwijk, 's-Hertogenbosch) steeds belangrijker. Het werd economisch interessant om schapen te gaan houden, en dit zal ongetwijfeld ook in Deurne zo zijn geweest (figuur 193). Deze intensieve schapenhouderij leidde tot het ontstaan van heidevelden en later zelfs zandverstuivingen: een Europese vorm van verwoestijning!

Andere gewassen die in Brabant, en wellicht ook in Deurne, in die periode ook geteeld werden waren hop en boekweit, en ook slachtvlees en runderhuiden waren nieuwe producten waarnaar vraag bestond. Voor de verhandeling daarvan waren markten noodzakelijk, vooral dus in de steden. Het recht die te mogen houden verkreeg Deurne zelf pas in 1683, en wel voor een beestenmarkt.



Figuur 193. Het Kempisch schaap op de heide. Ooit bestond ook het Peelschaap, maar dat ras is inmiddels uitgestorven (bron: Wikimedia Commons).

Intensiever bodemgebruik

Ondanks de bevolkingsgroei werd er vermoedelijk vanaf de 14e eeuw niet veel meer ontgonnen. Versnippering van het grondbezit leidde tot kleinere bedrijven, die hun best moesten doen om meer opbrengst van minder grond te halen. Om meer voedsel te produceren werd het landgebruik steeds intensiever. De intensivering van de akkerbouw zelf kan samenhangen met vier factoren: bevolkingsgroei, bodemverarming, perceelversnippering en marktproductie.

In het huidige perspectief klinkt het misschien wat raar om over 'intensief' te spreken, maar de opkomst van de pluggenbemesting was een belangrijk middel om de landerijen vruchtbaarder te maken. Daarbij werd mest van het vee met pluggen uit beekdal of heide vermengd (o.a. in potstallen) en op het bouwland gebracht. Plantenresten verteerden, maar het meegekomen zand niet, en daardoor ontwikkelde zich over de eeuwen een laag 'zwarte grond' bovenop het oude maaiveld: het plaggendek. Andere vormen van intensiever landgebruik waren een betere grondbewerking (diepspitten, beddenbouw), het inzaaien van voedergewassen en peulvruchten in de braakperiode en het verdwijnen van extensief gebruikte kampjes, de zogenaamde driesen.

7.3.2 Laatmiddeleeuwse ontginningen en hoeven

Achtergronden van de verplaatsingen

In de Late Middeleeuwen veranderde het nederzettingspatroon van karakter, waarschijnlijk ten gevolge van drastische verschuivingen in de landbouweconomie en de bevolkingsontwikkeling. De talrijke, eeuwenoude kleinschalige gehuchten op de hogere dekzandruggen werden vrijwel allemaal verlaten. Elders in het landschap, veelal aan de randen van beekdalen, werden in de loop van de 12e en 13e eeuw nieuwe, uiteindelijk veel grotere en thans nog vaak bestaande nederzettingen of gehuchten gesticht. De inrichting van het landschap en de wegen, zoals zichtbaar op historische kaarten, dateert grotendeels uit de tijd van deze landbouwontginningen.

Een rol van betekenis bij de verplaatsing van de bewoning in die periode kan de toenemende marktafhankelijkheid zijn, maar ook de losmaking van verticale relaties met aristocraten. Markten ontstonden namelijk niet toevallig juist op het eind van de 12e en in de 13e eeuw in oostelijk-Noord-Brabant (en in heel Europa). Naast de lokale heren waren er ook nieuwe elitegroepen, zoals kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders en de stedelijke elite die zich op het platteland vestigden.

De ontwikkeling van de nederzettingen zoals die hiervoor beschreven is, leidde tussen de 12e en 14e eeuw tot het ontstaan van een groot aantal solitaire hoeves, ook wel *Einzelhöfe* genoemd. Een aantal van hen zal al een voorganger uit de tijd van vóór de verplaatsing hebben gehad, andere ontstonden als nieuwe ontginning. Een aantal ervan groeide in de loop der tijd uit tot kleine of grote gehuchten (zoals Schouw, Grote Bottel, Kleine Bottel, Vreekwijk, Loon, Belgeren), sommige bleven als solitaire hoeve bestaan (Groot Bruggen, Klein Bruggen, Ruth, Vorst) of vormden al in de late middeleeuwen één gehucht (Ter Brake, Spierinxhoeve, Ter Vloet, allemaal in het Kerkeind).

Verdwenen hoeven en de lokale elite

Een aantal hoeven is uit het collectief bewustzijn verdwenen, bijvoorbeeld omdat hun naam het onderspit delfde of omdat de hoeve zelf al lang verdwenen is. We denken dan aan Ter Linde bij de Eikhofweg in Vlierden, Ten Velde aan de Helmondseweg en Ter Eijnde / Veldheuvel aan de Liesselseweg in Deurne (figuur 194). Soms behoorden zij aan boeren toe, soms aan de lokale elite, en soms aan kloosters. Tot die laatste behoorde de abdij Binderen, die de hoeve Grote Bottel in Deurne en de Kerkhofhoeve en de hoeven Vorst, Ruth en Hazeldonk in Vlierden bezat. Tot de Deurnese elite uit de late middeleeuwen behoorden onder meer de vertakte familie Van Doerne en het geslacht Van Bruheze, dat op een slotje in Brouwhuis zetelde. Een invloedrijk man, ook in Deurne zelf, was bovendien Arnt Vrient, die zich had weten op te werken tot proost (geestelijk leider) van het kapittel te Wassenberg, een gemeenschap van geestelijken die aan de St.-Georgskerk in het Duitse Wassenberg was verbonden. Hij leefde in de vroege 14e eeuw en was aan de familie Van Bruheze verwant.

In andere gevallen was de boer of notabele de bezitter, maar drukte er een financiële last op de grond, bijvoorbeeld een cijns. Die cijnsen waren in feite een 'erkenning' van het gegeven dat de grond ooit van de hertog of een andere heer ter ontginning ontvangen was. Belangrijke cijnsheffers in Deurne waren de hertog van Brabant, de heer van Helmond en de abdij Echternach.



Figuur 194. Een markante boerderij met middeleeuwse wortels: Veldheuvel, Stakenborg en Ter Eijnde, namen voor hetzelfde huis. Deze tekening werd rond 1880-1890 door Hendrik Ouwerling gemaakt (bron: Deurnewiki, collectie Jan van Beek).

7.3.3 Een nieuw fenomeen: kerken en de vroegste fase van de dorpen

Kerken

Hoewel Karel de Grote in 785 het christendom uitriep tot staatsgodsdienst en de oude goden verbood, wil dit niet zeggen dat niet-christelijke denkbeelden en praktijken geheel verdwenen. Sommige bleven hardnekkig voortbestaan. Zo bevatten christelijke voorstellingen en praktijken vandaag de dag nog elementen die herinneren aan de heidense voorstellingswereld. Aangenomen wordt dat vanaf circa het jaar 1000 steeds meer mensen christelijke opvattingen deelden, al of niet in combinatie met niet-christelijke. Dit zien we terug in de opkomst van de kerken na deze periode. Bovendien werd het hierna verplicht om de doden te begraven op het om de kerk liggende hof en de doden langs vaste wegen naar het kerkhof te vervoeren.

De eerste kerken in Zuidoost-Brabant werden gelijktijdig met of na aanleg van de eerste begraafplaatsen gebouwd, waarschijnlijk tussen de 8e en 10e eeuw. Door het verschuiven van de nederzettingen naar lagere delen in de 12e en 13e eeuw kwamen veel kerken eenzaam in de omringende akkers te liggen. De losstaande kerk in de akkers bleef eeuwenlang in gebruik.

De 14e , maar vooral de 15e eeuw was Brabants Gouden Eeuw. Economisch ging het uitstekend en er werd veel grond ontgonnen. In die periode werden nagenoeg alle kerken uitgebreid of opnieuw opgebouwd. Het werden bakstenen kerkgebouwen in de stijl van de zogenaamde Kempische gotiek. Ze werden voorzien van imposante torens, die als bakens, te midden van de akkers, van ver zichtbaar waren en de plaats markeerden, waar de dorpen destijds hun oorsprong hadden. Nog eeuwenlang bleven het de enige bakstenen gebouwen van het dorp, naast een eventueel aanwezig kasteel.

De Tachtigjarige Oorlog, 1568 – 1648, heeft deze streek losgeweekt uit het oude hertogdom Brabant en tot onderdeel van Staats-Brabant gemaakt. In de jaren 1580 – 1587 raakten heel wat dorpen geheel of deels ontvolkt en verwoest. De bevolkingsomvang was in de late 16e eeuw erg teruggelopen. Daarna herstelde dat, maar zeker tot 1750 was er van echte groei geen sprake. Na de inname van Den Bosch, maar vooral na de 80-jarige oorlog werd de gereformeerde godsdienst ook in Brabant de staatsgodsdienst. De oude kerken kwamen in handen van de protestanten en de katholieken werd toegestaan om schuurkerken te bouwen.

Het kleine aantal protestanten bleek nauwelijks in staat de oude kerken goed te onderhouden. Deels verloren ze hun functie en langzaam kwamen ze te vervallen. De toren kwam er nog redelijk goed vanaf. Vaak was de kerktoren het eigendom van de dorpsgemeenschap, evenals de klokken, die een belangrijke functie hadden. Niet alleen als tijdsaanduiding, maar ook ter waarschuwing voor brand en ander naderend onheil.

In de Franse tijd kwam de vrijheid van godsdienst terug en konden de oude kerken veelal weer door de katholieken in gebruik worden genomen. Maar dat gebeurde lang niet altijd. De katholieke parochies hadden intussen (schuur)kerken in gebruik, die nog prima voldeden. Het gevolg was dat in aantal gevallen de oude kerken niet meer in gebruik werden genomen. Ze kwamen nog verder te vervallen, wat ook voor de torens ging gelden. Soms werden de kerken gesloopt en de bakstenen gebruikt voor het ombouwen van de schuurkerk tot nieuw kerkgebouw. In een aantal gevallen bleef alleen de kerktoren in de akkers bewaard, soms wordt ook die afgebroken om de stenen te kunnen hergebruiken.

Niet in alle gevallen bleef de kerk eenzaam in de akkers staan. In enkele gevallen is er later (na 1500 en nog later) bij de oude kerk weer een nieuwe nederzetting gevormd, die veelal de naam “Kerk”, “Kerkeind” of “Kerkhof” kreeg. Dat geldt bijvoorbeeld voor Deurne. In 1069 blijkt hier volgens een pauselijke oorkonde al een kerk te hebben bestaan die op een Echternachs domein lag. De kerk lag op een punt waar een paar doorgaande routes samenkwamen. Of de kerk uit 1069 op de plek van de huidige kerk lag is niet zeker, maar wel waarschijnlijk. In de jaren 60 werden bij restauratiewerken in de kerk namelijk resten gevonden van een tufstenen kerkje uit de 10e eeuw. Dat stenen kerkje zou in de plaats gekomen zijn van een houten voorganger. In de eeuwen erna kwam de huidige kerk tot stand. Met de bouw van de huidige kerk werd mogelijk al kort voor 1400 begonnen.²⁵⁵

Liessel was in de middeleeuwen geen eigen parochie, maar het had wel een kapel. Men kon er de dagelijkse mis horen, maar voor de toediening van de sacramenten was men verplicht naar de hoofdkerk in Deurne te gaan. De kapel stond op de plek van het huidige gemeenschapshuis De Kastanje. Over de bouwgeschiedenis weten we weinig, maar mogelijk is de kapel ontstaan in de 14e eeuw. Alhoewel de kapel formeel onder de parochie te Deurne viel, mochten inwoners wel op het kerkhof bij de Liesselse kapel worden begraven.

²⁵⁵ Spamer 2018

De kapel van Vlierden, gesticht rond 1232 door Maria van Brabant en toegewijd aan Onze Lieve Vrouw in Arbeid of in het Kraambed, was een eenvoudig gebouw met tot 1749 een houten toren (figuur 195). De kapel raakte na 1648 in verval, maar werd eind 17e eeuw gerestaureerd en door het handjevol Vlierdense protestanten incidenteel in gebruik genomen. In 1961 werden hier onder leiding van rector Allard opgravingen gedaan, waarbij oude fundamenten tevoorschijn kwamen en graven die in een krans om de kapel heen lagen. De kerkhofhoeve, vroeger bezit van het klooster van Binderen, naast de kapel, dateert uit de 14e eeuw.



Figuur 195. De kapel van Vlierden op een gravure van Spilman (1738) naar een tekening van Jan de Beijer (bron: Deurnewiki).

Dorpsvorming

Zoals hiervoor al aangehaald ontwikkelden dorpen op de Brabantse zandgronden zich vanaf de 14e eeuw tot kleine verzorgingskernen. De reden voor het ontstaan is de opkomst van een zekere vorm van arbeidsdifferentiatie. Notabelen, handelaren, neringdoenden en ambachtslieden vestigden zich bij de kerken, op de ene plek meer en op de andere minder. In de gemeente Deurne moeten we dan vooral denken aan de omgeving van de kerk van Deurne, de kapel van Liessel en in mindere mate de Veldheuvelse kapel. In de omgeving van de Vlierdense kapel ontwikkelde zich op dat moment nog geen noemenswaardige kern.

Deurne

Van de drie kernen was die van Deurne ongetwijfeld het grootst. Centraal stond de hierboven beschreven Willibrorduskerk, die op een landschappelijke hoogte en aan een kruispunt van wegen werd gebouwd. Daarom moet al in de 16e eeuw een concentratie van een aantal huizen hebben bestaan.

Over de periode vóór de 16e eeuw hebben we geen bronnen. De huizen die er toen stonden moeten we ons deels als vakwerkbouw – met lemen wanden – voorstellen. De oudste dorpskern heeft ongetwijfeld rondom de kerk gelegen, met wellicht uitlopers in Kerkstraat, Molenstraat en wellicht ook (Oude) Martinetstraat. In het westen was vermoedelijk weinig ruimte voor uitbreiding door de aanwezigheid van een belangrijke hoeve, Ten Velde (figuur 196).



Figuur 196. Eén van Deurnes' meest belangrijke en markante boerderijen: de hoeve Ten Velde aan de Helmondseweg, oorspronkelijk daterend uit de late middeleeuwen. Het laatste gebouw, dat in 1956 werd afgebroken, moet toen ook enkele eeuwen oud geweest zijn (bron: Deurnewiki, collectie familie Motké).

Middeleeuwse gebouwen buiten de kerk zijn niet bewaard gebleven. De oude herberg De Roode Leeuw, later Gouden Leeuw (Markt 10), was bij de sloop in 1933 nog als vakwerkhuis te herkennen, en dateerde wellicht nog uit de 16e eeuw. Daarna werden de huizen geleidelijk versteend. Markt 12, het latere geboortehuis van Jan Floris Martinet, werd als stenen huis in de (tweede helft van de?) 17e eeuw gebouwd.

De kom van Deurne was aanvankelijk vooral kerkelijk, juridisch en sociaal een middelpunt. Op het kerkhof werden talloze kerkelijke en maatschappelijke functies vervuld. Er werd onderhandeld over schulden, mededelingen bekend gemaakt, klokken gegoten en zelfs koeien geweid. Op een klein deel werd begraven.

Het bestuurlijke middelpunt lag in de eerste plaats bij de schepenkamer op 't Derp. Pas met de bouw van het raadhuis aan de Markt werden alle 'overheidsfuncties' aan dit plein verenigd. Dat raadhuis verving feitelijk de Halle die ooit tegen de kerk stond en waar officiële publicaties bekend gemaakt werden.

Liessel

Anders dan Deurne had Liessel nog veel langer een agrarisch karakter. Weliswaar werd er bij de kapel begraven, maar de verzorgende functie van de 'kern Liessel' was veel beperkter dan die van Deurne. Over de vroege ontwikkeling van de nederzetting weten we niet veel. In 1736 stonden er 56 huizen, maar dat was inclusief de omliggende gehuchten als het Loon.

Veldheuvel

Tekenend is dat dat gehucht bij de Veldheuvelse kapel in 1589 als *het doirp of Veltheuvel* werd aangeduid. Taalkundig is er ook een verband tussen de aanduiding 'dorp' en de naam 'Derp'. In de Veldheuvel stond naast een kasteeltje, later de prominente hoeve Ter Eijnde, ook een gasthuis. Fabriekstraat 39-41 is nog als (jonger) voorbeeld van karakteristieke dorpsbebouwing over (figuur 197).



Figuur 197. Het dubbele pand Fabriekstraat 39-41 bij het vallen van de avond (foto: RAAP, 8 april 2020).

7.4 Divers Deurne: een tijd van diversiteit, standsverschillen en industrialisering (1550-1850)

7.4.1 *Buitenplaatsen en landhuizen*

In de loop van de 17e eeuw werd de situatie politiek stabiel en nam het vermogen van de stedelingen in de Republiek toe. In tal van gebieden ontstonden landgoederengordels, waar de vermogende elite het geld liet rollen op hun buitenverblijven. Deurne viel buiten die gebieden; hier waren geen vermogende steden in de buurt. Eindhoven en Helmond waren eerder kleine landstadjes waar de elite dicht bij in de buurt bleef.

Voor wat betreft de ontwikkeling van buitenplaatsen moest Deurne het dus in belangrijke mate van de lokale elite hebben (figuur 198). Daarbij ging het overigens nog steeds om elite van buiten het dorp, die investeerde in ver weg gelegen bezittingen. Deze elite liet zich vermoedelijk pas vanaf de 18e eeuw op dit vlak gelden. Bij het Groot Kasteel werd vóór 1803 in de tuin, op de plaats van het huidige hertenkamp, een tuin met geometrische vormen en perken aangelegd. Wie daarvoor verantwoordelijk was, weten we niet. Bekend is dat zowel Rogier van Leefdael (heer van Deurne, 1653-1699) als zijn zoon Johan van Leefdael (heer van Deurne, 1699-1714) verbouwingen aan het kasteel lieten doorvoeren. Dat gold echter ook voor Theodorus de Smeth (heer van Deurne, 1760-1772).

In de 18e eeuw werd ook de oude hoeve Hazeldonk tot een buitenverblijf uitgebouwd. Johan Franciscus d'Aumerie, die het in 1750 kocht, liet er lange lanen aanleggen, duidelijk met een esthetisch (neven)doel. Of hij ook verantwoordelijk was voor de bouw van de herenkamer aan de boerderij, is niet bekend.

Een vierde buitengoed was dat op de Baarschot, waar in de late 18e eeuw een landhuis bij een bestaande boerderij werd gebouwd en een kleine geometrische tuin werd aangelegd. Een officier in Oostenrijkse dienst, Ignatius X.J. de Maurissens, vestigde zich er als eerste. Het huis werd in 1964 afgebroken, de tuin was al eerder vervallen. Van dat laatste is nog een heuvel met een boom erop over.

In de 19e eeuw kwam een nieuwe tuinstijl in de mode: de (Engelse) landschapsstijl. Theodorus baron de Smeth (1779-1859) liet in Deurne, waarschijnlijk analoog aan zijn buitenplaats Sonsbeek in Arnhem, de bestaande tuin omvormen en sterk uitbreiden. Daaraan danken we nu de grote weide met de groene zoom en de boomgroepen daarin. In de vroege 20e eeuw, tijdens een bloeiperiode van het landgoed, werd dit park uitgebreid met de voormalige pachtboerderij. In dit deel van het park liggen nu tennisvelden en staat een woonhuis. Het park achter en naast het Klein Kasteel werd ook geregeld aangepast, zij het minder ingrijpend.



Figuur 198. Voorplein van het Groot Kasteel, met rechts het Dinghuis en op de nutsvoorziening rechts een foto van Alphons Hustinx uit 1944 (foto: RAAP, 8 april 2020).

7.4.2 Dorpsontwikkeling

Met name de dorpskern van Deurne ontwikkelde zich in de nieuwe tijd sterk. In Deurne kwam een klasse van handelaren en gegoede burgers tot stand, die in het dorp woonden. Samen met de geestelijke gezagsdragers en de bestuurlijke functionarissen drukten zij een stempel op het sociale leven in het dorp. Dat daarbij religie een belangrijke rol speelde tijdens de reformatieperiode, moge duidelijk zijn. Beide gezindten droegen bij aan de 'upperclass', waarbij de bestuurders vanaf de tweede helft van de 17e eeuw vooral protestant waren (en door de protestantse heer benoemd werden) en gegoede burgers, zoals herbergiers en handelaren / industriëlen, vooral katholiek. Zij bevolkten de voornamere huizen in het dorp en de grotere boerderijen direct daaromheen, zoals de welgestelde familie Goossens aan de Lage Kerk en de familie Van de Mortel aan de Markt. Aan de uitlopers van de verschillende wegen die vanuit het dorp naar de gehuchten voerden woonden de kleinere neringdoenden, zoals kuiper Dielis Knapen op de hoek van de huidige Stationsstraat en Burgemeester van Beekstraat.

In de 19e eeuw groeide de centrale functie van de Markt sterk, onder meer door de bouw van het raadhuis (1805), de bouw van de protestantse kerk (1815) en de ontwikkeling van de kloosters aan de Visser e.o.

7.4.3 Industrialisering

Vele eeuwen was Deurne in de eerste plaats een agrarische gemeenschap. Alhoewel dat ook vanaf de 18e eeuw wel zo bleef, kwam er in die periode een tweede ontwikkeling op gang: de industrialisatie. Die ontwikkelde zich niet zomaar – er was inmiddels een groot deel van de Deurnese gemeenschap die zijn brood in de textielweverij verdiende, zij het vanuit huis. In 1722 kwam daar een damast- en pellenweverij aan de Markt bij, opgericht door Jan Willem van de Mortel (1751-1840), die vanaf 1795 ook bestuurlijke functies in Deurne zou gaan vervullen. De weverij bleef tot ver in de 19e eeuw bestaan, toen er niet meer tegen de grotere weverijen te concurreren viel.

7.4.4 Steen- en pottenbakkerijen ²⁵⁶

Uit historische gegevens is bekend dat in de jaren 1613-1917 ten oosten van Deurne pottenbakkers hebben gewerkt. Pottenbakkers zijn vanaf de 16e tot begin 20e eeuw actief geweest in de Zeilberg en op de Hanenberg. De klei was hier van goede kwaliteit en op geringe diepte aanwezig evenals brandstof (turf uit de Peel). Onder het dekzand, dat hier doorgaans minder dan twee meter dik is, ligt een klei bevattende afzetting, die de 'Formatie van Kreftenheye C' wordt genoemd. De formatie is ontstaan als een afzetting in een oude bedding van de rivier de Maas. De pure klei uit de Formatie van Kreftenheye is geschikt als grondstof voor pottenbakkerijen, maar de aanwezigheid van zandige lagen in deze geologische afzetting kan het winnen van de klei bemoeilijken.

Tijdens de aanleg van woonwijken in de Zeilberg zouden op verschillende plaatsen grote aantallen scherven zijn gevonden; helaas zijn alleen wat scherven bewaard gebleven van het terrein van de laatste pottenbakker van Deurne, Pietje Munsters, en wat potscherven van de Hanenberg (figuur 200). Naast potten zijn in Deurne ook bakstenen en dakpannen gebakken. Het beroep van pottenbakker ging dikwijls over van vader op zoon. Veel Zeilbergse pottenbakkers ondertekenden documenten niet met hun naam maar met een afbeelding van een potje of een vogel (de haan van de Hanenberg?).

In 1995 en in 2010 zijn nabij Zeilberg gedeelten van een uitzonderlijke aardewerken pijpleiding gevonden, daterend uit de 17e eeuw. De pijpleiding bestaat uit een reeks in elkaar passende kannenbuizen, die vermoedelijk in een lokale pottenbakkerij gemaakt zijn, en zelfs onderdeel zullen zijn geweest van die pottenbakkerij. Opmerkelijk aan de ligging van de vindplaats is de aanwezigheid van de Peelrandbreuk. De pijpleiding gaat namelijk vrijwel loodrecht door die breuk. Aan de oostzijde van de breuk, dus op de hooggelegen Peelhorst, staat de grondwaterstand aanzienlijk hoger dan aan de westzijde van de breuk. Het gevolg is dat hoe hoger men op de breuk komt, hoe natter het wordt, wat normaal op het laagste deel verwacht wordt, waar de grondwaterstand aanzienlijk lager staat.

De kannebuizen pijpleiding diende voor de transport van water vanuit een waterput, dwars door de grondwatersprong van de Peelrandbreuk, naar een andere waterput die op het lager gelegen deel lag. Het is aannemelijk dat hier een werkplaats lag van een pottenbakker. Voor de uitoefening van zijn beroep had hij immers veel water nodig, en dat water bevond zich aan de westzijde van de Peelrandbreuk op aanzienlijke diepte, maar via de pijpleiding kon het gemakkelijk worden aangevoerd. In de directe omgeving zullen nog afvalkuilen moeten liggen en ook sporen en restanten van een veldoven kan men daar aantreffen.

²⁵⁶ Arts, N. en A. Vissers, 1996: Pottenbakkers op de Zeilberg. Productieplaatsen van roodbakkend aardewerk te Deurne, 1613-1917. Brabants Heem 48, 51-58 en Deurnewiki.



Figuur 199. Opgraving van de kannebuizen waterleiding bij de Hub van Doorneweg met rechts details van de genummerde waterleiding (bron: Deurnewiki).



Figuur 200. Schilderij van de laatste pottenbakker, Piet Munsters in Zeilberg. Tot 1917 heeft hij dit beroep uitgeoefend (Deurnewiki: collectie Jan van de Mortel).

7.5 Defensief Deurne: verdedigen in en met de Peel (1200-1991)

7.5.1 Verdediging en representatie

De kastelen van Deurne hadden een dubbele functie: enerzijds hadden ze een defensieve functie, maar de representatieve was net zo belangrijk. Zeker bij de vroegste kastelen uit de vroege 14e eeuw of eerder, zoals het blokhuis op Ter Vloet en het blokhuis van de Leensel, zal de defensieve functie nog het grootst geweest zijn. Datzelfde geldt ook heel expliciet voor het blokhuis in Liessel uit de vroege 16e eeuw, onderdeel van een verdedigingslijn om de doorgang door de Peel af te sluiten. Voor de kastelen aan het Haageind is dat iets anders. Daar hebben we nadrukkelijk te maken met twee telgen uit het geslacht Van Doerne die zich tot de Brabantse elite hadden opgewerkt en dat ook wilden tonen. Het Klein Kasteel, gebouwd omstreeks 1370, was de opvolger van het blokhuis op Ter Vloet als woonverblijf van de heren van Deurne. De verplaatsing had mogelijk te maken met de beschikbaarheid van water voor de bouw van de watermolen, zo dicht op de Peelrandbreuk. Tegelijk kan het water de grachten van een representatief woongebouw hebben gevuld.



Figuur 201. Het Groot Kasteel na de verwoesting van 1944 en vóór de consolidatie van 1952. Aan het muurwerk is duidelijk te herkennen van welke zijden er is gevuurd. Op de voorgrond is één van de arkeltorens te herkennen. Een arkeltoren ontspruit als het ware op een hoger niveau op de gevel (foto: Deurnewiki, collectie Heemkundekring Deurne).

Het Groot Kasteel werd niet lang daarna, vóór 1396, gebouwd door een neef uit dezelfde familie. Daarbij trachtte men elkaar de loef af te steken: het Klein Kasteel kreeg een niet-functionerende pseudoweergang, het Groot Kasteel véél te grote arkeltorentjes (torentjes die op een hoger niveau uit de gevel ontspruiten) die kort na de bouw door steunberen ondersteund moesten worden. Dat alleen al laat zien dat deze toevoegingen eerder dienden om te pronken dan om mee te verdedigen. De dikte van de muren was bovendien ook maar beperkt van betekenis bij een aanval. Dat de kastelen wel strategisch lagen is uiteindelijk op 24 september 1944 alsnog gebleken, toen het Groot Kasteel helaas

in een ruïne veranderde (figuur 201). Over het uiterlijk van het goed Stakenborch in het gehucht Veldheuvel tasten we nog in het duister, maar intrigerend is de latere aanduiding *casteele van Veltheuvel* in 1653.

7.5.2 Blokkade van routes: landweren en blokhuisen

Vroege verdediging

De Peelgemeenten hadden al vanaf 13e eeuw te maken met rondtrekkende legerbenden, als gevolg van voortdurende conflicten tussen de hertog van Brabant en de graaf van Gelre tijdens de Gelderse Oorlogen. Uit deze tijd dateert ook het blokhuis van Leensel dat waarschijnlijk in opdracht van de heer van Asten werd gebouwd ter verdediging van de toegangsweg tot zijn heerlijkheid. In de opvolgende eeuwen volgen er nog vier oorlogen met de Geldersen. In januari 1504 werd Liessel in brand gestoken en geplunderd, in 1512 gevolgd door Bakel en Asten en een deel van Deurne, terwijl in andere dorpen vee werd gestolen en boeren werden gegijzeld.²⁵⁷ Tot 1515 had Deurne maar liefst 29.547 gulden aan brandschatting moeten betalen, een voor die dagen enorm hoog bedrag. Daarmee was de brandschatting voor Deurne bijna even hoog als voor het hele kwartier Kempenland.

In 1516 gaf Karel V opdracht aan Everard, heer van Deurne en hoogschout van Den Bosch, tot de bouw van het blokhuis in Liessel, dat de belangrijke noord-zuid route moest verdedigen.²⁵⁸ Een blokhuis diende als klein verdedigingswerk. Ze maakten vaak onderdeel uit van een groter systeem, zoals landweren. In Liessel sloot het blokhuis aan op een landweer aan weerszijden van de huidige Blokhuisweg. Een landweer bestond uit een verhoogd wallichaam met aan weerszijden een greppel of sloot, en afgeschermd met een palissade of doornige struiken, waarmee men een landstreek tegen roofzuchtige (leger)benden kon afschermen. De inwoners van Liessel zullen verplicht zijn geweest om de landweer te onderhouden (figuur 202).

²⁵⁷ Adriaenssen 2007

²⁵⁸ Spamer 2017



Figuur 202. Reconstructie van de landweer bij Doonheide ten noorden van Gemert, die deels werd opgegraven (tekening Paul Becx).

De Tachtigjarige Oorlog (1568-1648)

De Tachtigjarige Oorlog (1568 – 1648) heeft deze streek losgeweekt uit het oude hertogdom Brabant en tot onderdeel van Staats-Brabant gemaakt. De streek kwam terecht in een episode waarin min of meer de tactiek van de verbrande aarde werd toegepast, vooral in 1580-1587. Dorpen ontvolkten, velen stierven of trokken weg naar verre streken om niet terug te keren. Adriaenssen schat dat de bevolking in de Meierij toen 68,5% terugliep!²⁵⁹ Gedurende de oorlog bleven Spaanse en Staatse troepen het land continu onveilig maken en zelfs na de verovering van Den Bosch in 1629 keerde de rust niet terug. Als we ons dan realiseren dat twee jaren op een rij de oogst verloren ging door hagel en dat drie jaar na de plunderingen een pestepidemie uitbrak, dan kunnen we ons voorstellen dat het leven in Deurne aan het einde van de Tachtigjarige Oorlog gepaard ging met grote zorgen. Het land bleef braak liggen of oogsten werden verbrand. Na deze diepe crisis moest er veel heropgebouwd worden en het is mogelijk dat daarbij gehuchten definitief verdwenen of een nieuwe vorm kregen. Wie echter meent dat met de Vrede van Munster van 1648 de vrede en rust was weer gekeerd, heeft het mis. Nog tot een eind in de 18e eeuw bleven bij tijd en wijle vreemde legerbenden de streek teisteren, gingen de dorpen gebukt onder de aflossing van in de oorlog aangegane leningen en werd zelfs de grens met de Zuidelijke Nederlanden diplomatiek betwist.

²⁵⁹ Adriaenssen 2007

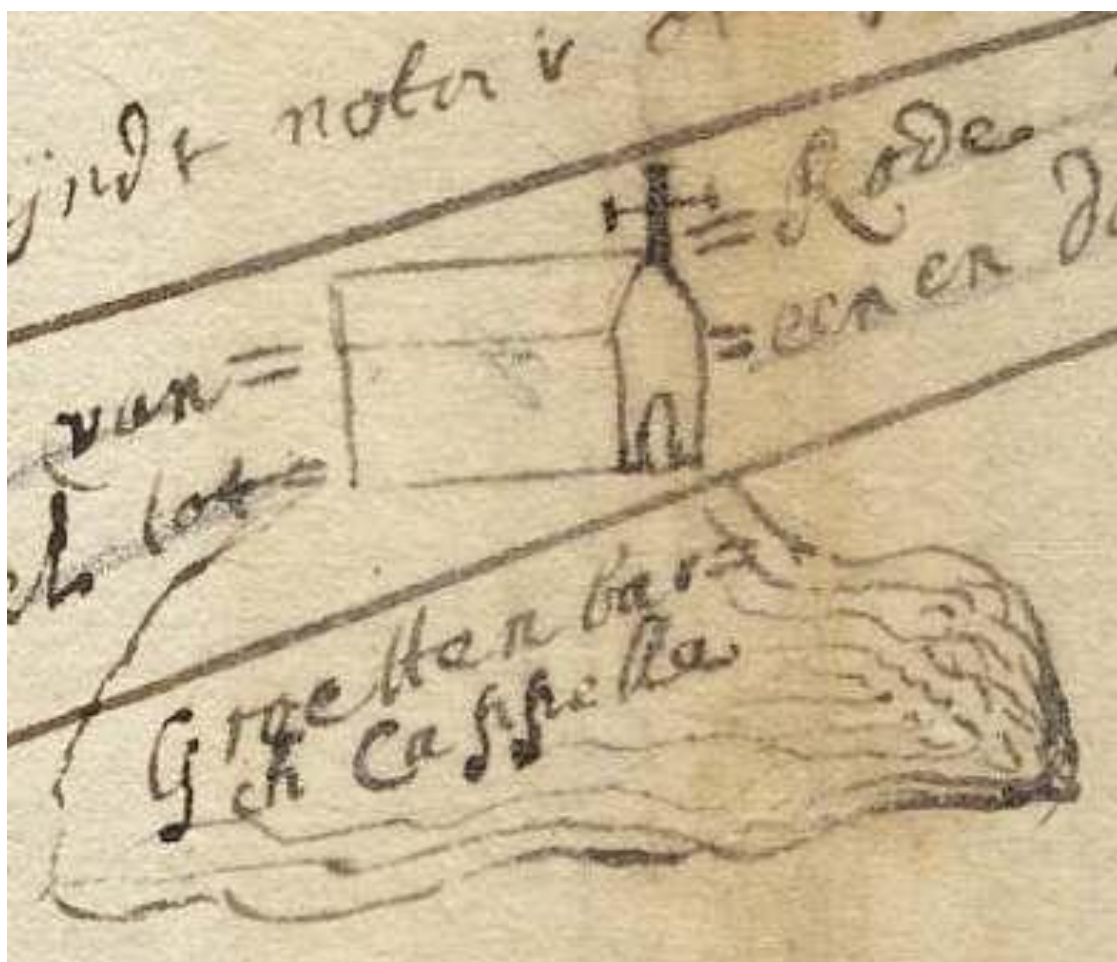
7.5.3 Deurne aan de grens

Strijd aan de grens

Wat nu een 'eenvoudige' provinciegrens is, namelijk die met Limburg, was eeuwenlang veel meer dan dat: een staatsgrens. Dat begon al tijdens de hierboven genoemde Gelderse tijd, toen er langs de weg tussen Liessel en de Heittrak versterkingen werden aangelegd om binnenvallende troepen uit het hertogdom Gelre te stoppen. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) was het huidige Nederlands-Limburg onderdeel van Spanje gebleven, wat werd bevestigd door de Vrede van Münster in 1648. De Spaanse Successieoorlog (1701-1713) bracht dit gebied onder Pruisisch bestuur. Pas in 1867 werd definitief geregeld dat wat toen inmiddels Limburg was gaan heten, volledig en definitief onderdeel van het Koninkrijk der Nederlanden zou zijn.

Kerken over de grens

Deze sterk afwijkende staatkundige ontwikkeling betekende nogal wat voor het naburige Deurne. In de eerste plaats was 'Spaans-Gelre' een plek waar uitoefening van de roomse religie niet verboden was. Als gevolg van de Vrede van Münster waren alle kerkelijke bezittingen staatseigendom geworden, en mochten de roomsen niet meer in het openbaar hun religie belijden. Daarom werd op een hoge zandkop net over de grens een kapel ingericht, waar onder leiding van pastoor Gerard Jacobs de mis kon worden gevierd (figuur 203). Pas na 1672 waren de scherpe kantjes er vanaf en kon er weer in de verschillende kernen – Deurne, Liessel en Vlierden – missen worden gehouden, zij het nog meer dan 100 jaar in kerkschuren.



Figuur 203. De kapel op de Grotenberg, zoals weergegeven op een kaart uit 1670 (bron: Deurnewiki).

Financiële lasten

Ook bracht de ligging aan de grens relatief onverwachte gevolgen met zich mee. Financiële lasten door de oorlogsvoering werden in 1702 en 1751 gedekt door de verkoop van woeste gronden uit de Deurnese gemeynt aan particulieren.

Belgische onafhankelijkheid (1830-1839)

Een kleine eeuw later, tijdens de onafhankelijkheidsstrijd van België, heeft er korte tijd een aarden schans langs de Langstraat gelegen, mogelijk om te bewaken of er troepen zouden binnentrekken. De provincie Limburg stond destijds aan Belgische zijde in het conflict.

7.5.4 De tijd van linies

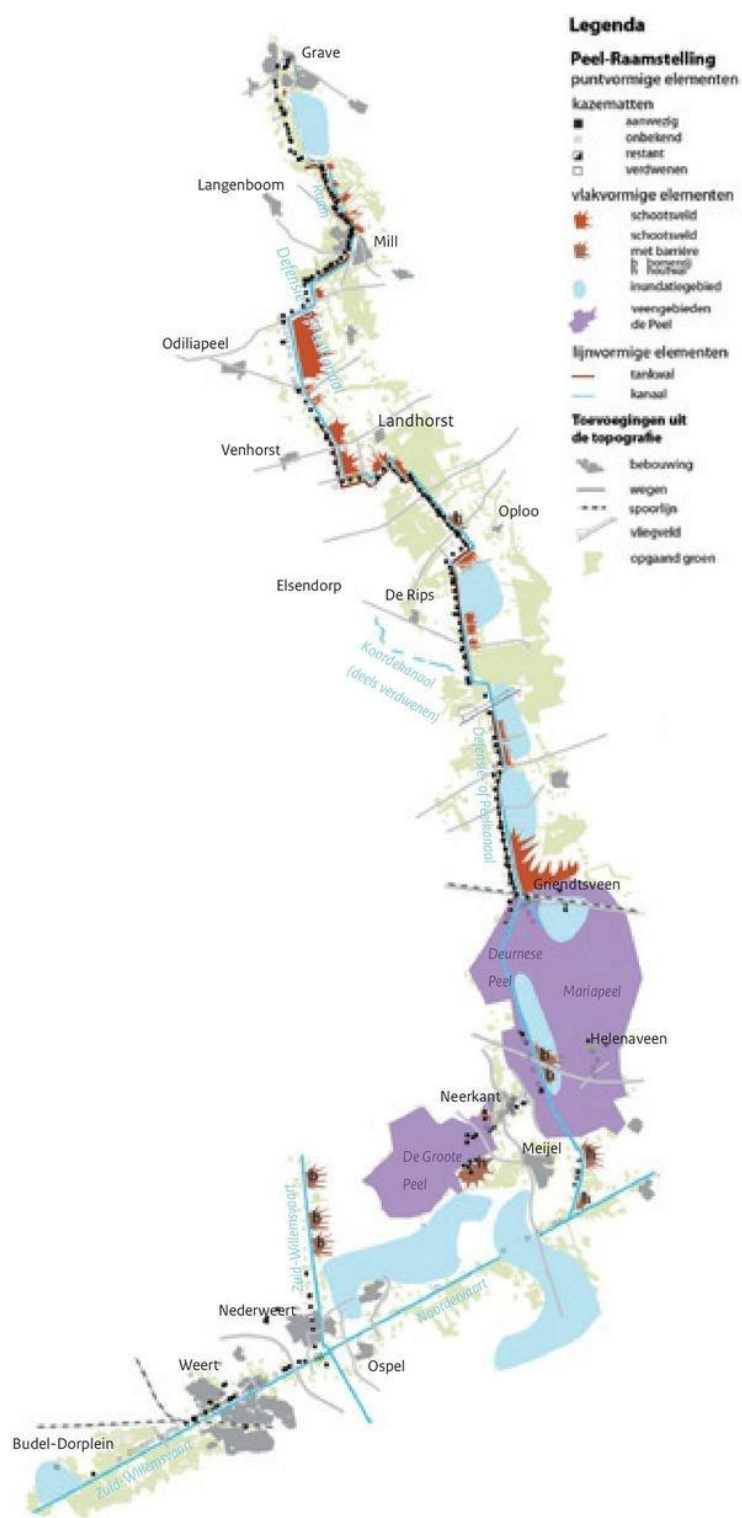
Met de ontwikkeling van de Republiek der Verenigde Nederlanden kwam ook de aanleg van grote (water)linies op gang. Bekende voorbeelden zijn de Oude en Nieuwe Hollandse Waterlinie, de Grebbelinie en de Stelling van Amsterdam. Tijdens de mobilisatie voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog werd een nieuwe linie, achter de Maaslinie, aangelegd om de opmars van troepen uit het oosten te vertragen. De linie bestond uit een watergang (Raam, Defensiekanaal) met daarachter kazematten (figuur 204 en figuur 205). Ook prikkeldraadversperringen en een vrij schootsveld hoorden bij de opzet van de linie, en de Peelmoerassen waren deel van de ondoordringbare structuur. Omdat de linie aan Belgische zijde echter niet verder liep, was de linie echter nooit in vol bedrijf.



Figuur 204. De Peel-Raamstelling, met kazemat en rechts het Kanaal van Deurne (foto: RAAP, 8 april 2020).

Al op 10 mei 1940 zelf werd de linie doorbroken, de gelegeerde militairen moesten vluchten. Een groot deel van de linie is behouden gebleven, een aantal onderdelen is beschermd monument. In en rond Deurne waren kampen ingericht om militairen in te kwartieren, hospitalen ingericht, etc. Vooral op plekken waar de linie zwak was, bij accessen (voor militairen problematische doorgangen) door de Peel, waren meer militairen gelegeerd.

Tijdens het laatste jaar van de oorlog werd in de Peel zwaar gevochten. Met name Neerkant en Helenaveen en in mindere mate Liessel en Deurne dragen in de vorm van wederopbouwarchitectuur en ruïnes nog de littekens van die tijd.



Figuur 205. De Peel-Raamstelling (bron: De Peel-Raamstelling in stelling gebracht).

7.6 Boeren en turfsteken in Deurne: werken voor de kost (1200-heden)

7.6.1 *Bouwen voor de boeren*

Boeren in een hallehuis

De vele in oorsprong middeleeuwse gehuchten in de gemeente Deurne vormen in veel gevallen nog steeds herkenbare historische ensembles in het landschap of binnen de jonge dorpsuitbreidingen van Deurne. Tegenwoordig zijn het vooral de in kleine groepjes of in wat dichtere bebouwingslinten gelegen boerderijen die het beeld van de oude gehuchten in leven houden. Mooie voorbeelden zijn de boerderijgroepen in Schouw, Molenhof en Belgeren en de lintbebouwingen van Voort en Kulert, Sommige van die boerderijen kunnen wat betreft de plek van het erf bogen op een zeer oude (middeleeuwse) oorsprong, andere zijn pas in de 19e of 20e eeuw nieuw gesticht. Van de middeleeuwse boerderijbouw is voor zover bekend bovengronds weinig behouden gebleven, maar het bodemarchief zal ongetwijfeld nog veel restanten bewaren. De oudste nog geheel of gedeeltelijk bestaande boerderijen hebben 17e- of 18e-eeuwse bouwresten. Het betreft in de regel boerderijen van het hallehuistype met middenlangsdeel, een in het oosten en delen van het zuiden van Nederland wijd verbreid type met vele plaatselijke variaties. Oude, op zijn minst 18e-eeuwse voorbeelden zijn Belgerenseweg 3 en Hazeldonkseweg 11 in Vlierden, Kerkeindseweg 5 en Oude Stappad 10 in Deurne (figuur 206) en Leensel 13. De vaak wat eigenzinnige ligging van deze boerderijen ten opzichte van het huidige wegenpatroon verwijst vaak naar de vroegere wegenloop, de inrichting van de erven en de ligging van de bouw- en weidegronden in het verleden.

Landbouwkundige vernieuwingen: de langgevelboerderij

In grote delen van Noord-Brabant ontwikkelde zich uit de hallehuisboerderij in de 18e eeuw de langgevelboerderij, waarbij de langgerekte hoofdvorm van het hallehuis in essentie herkenbaar bleef. De belangrijke woon- en bedrijfsingangen concentreren zich echter niet meer in de kopgevels, maar in één van de langgevels. Woon- en bedrijfsgedeelte bevonden zich niet langer achter elkaar maar naast elkaar. Hier en daar zijn in oude langgevelboerderijen fragmenten van een ouder hallehuis behouden gebleven, maar de meeste langgevelboerderijen werden als "nieuwbouw" gerealiseerd. De gemeente Deurne bevat nog vele voorbeelden uit de 19e en vroege 20e eeuw, waarbij in de opzet, de constructiewijze, de detaillering en het materiaalgebruik de verdere ontwikkeling van het type is te volgen. De oudste voorbeelden staan vooral in de gehuchten. De traditioneel-ambachtelijke bouwwijze maakte gedurende de eerste helft van de 20e eeuw langzaam aan plaats voor meer eigentijdse constructie- en materiaaltoepassingen en stijkenmerken. In het bijzonder de traditionalistische vormtaal van de Delftse school was in het late interbellum en in vroege naoorlogse periode bijzonder geliefd. De in het kader van de wederopbouw herstelde of vernieuwde boerderijen zijn alle in deze traditionalistische bouwtrant gebouwd en vormen zo een goed herkenbare groep.



Figuur 206. Een zeldzaam voorbeeld van een hallehuisboerderij: Oude Stappad 10 (foto: RAAP, 8 april 2020).

Een markant kenmerk van de meeste langgevelboerderijen is hun oriëntatie evenwijdig aan de openbare weg, met alle relevante gevelopeningen gericht op de weg. De oudere hallehuizen lagen veelal met de deelingang in de korte gevel gericht op de openbare weg.

Boeren in de moderne tijd

In de loop van de jaren 50 en 60 moderniseerde de boerderijbouw verder. Woon- en bedrijfsruimte werden van elkaar gescheiden. Soms werd een bijna geheel vrijstaand woonhuis alleen nog met een verbindingslid gekoppeld aan een grote veeschuur, maar ook geheel vrijstaande woningen komen voor. Deze hebben vaak de opzet van een burgermanswoning of een bungalow. Door de splitsing van gebouwen, de gestage uitbreiding van de erven met aparte veestallen en andere bijgebouwen en door de bouw van particuliere woningen kregen veel oude gehuchten een heel ander aanzien.

Arbeiderswoningen in het buitengebied

Niet alle gehuchten in de gemeente Deurne hebben zo'n oude oorsprong. In de ontginningen en elders bij de uitbreiding van het landbouwareaal werden nieuwe boerderijen gesticht, die in kleine groepen weer nieuwe gehuchten over buurtschapjes gingen vormen. Een opmerkelijk voorbeeld van een 20e-eeuws "gehucht" is Pannenschop, waar de woningbouwvereniging "Bergopwaarts" in 1921 midden in buitengebied zes dubbele woningen bouwde, bestemd voor grote arbeidersgezinnen.

7.6.2 Het gemengde bedrijf op de zandgronden

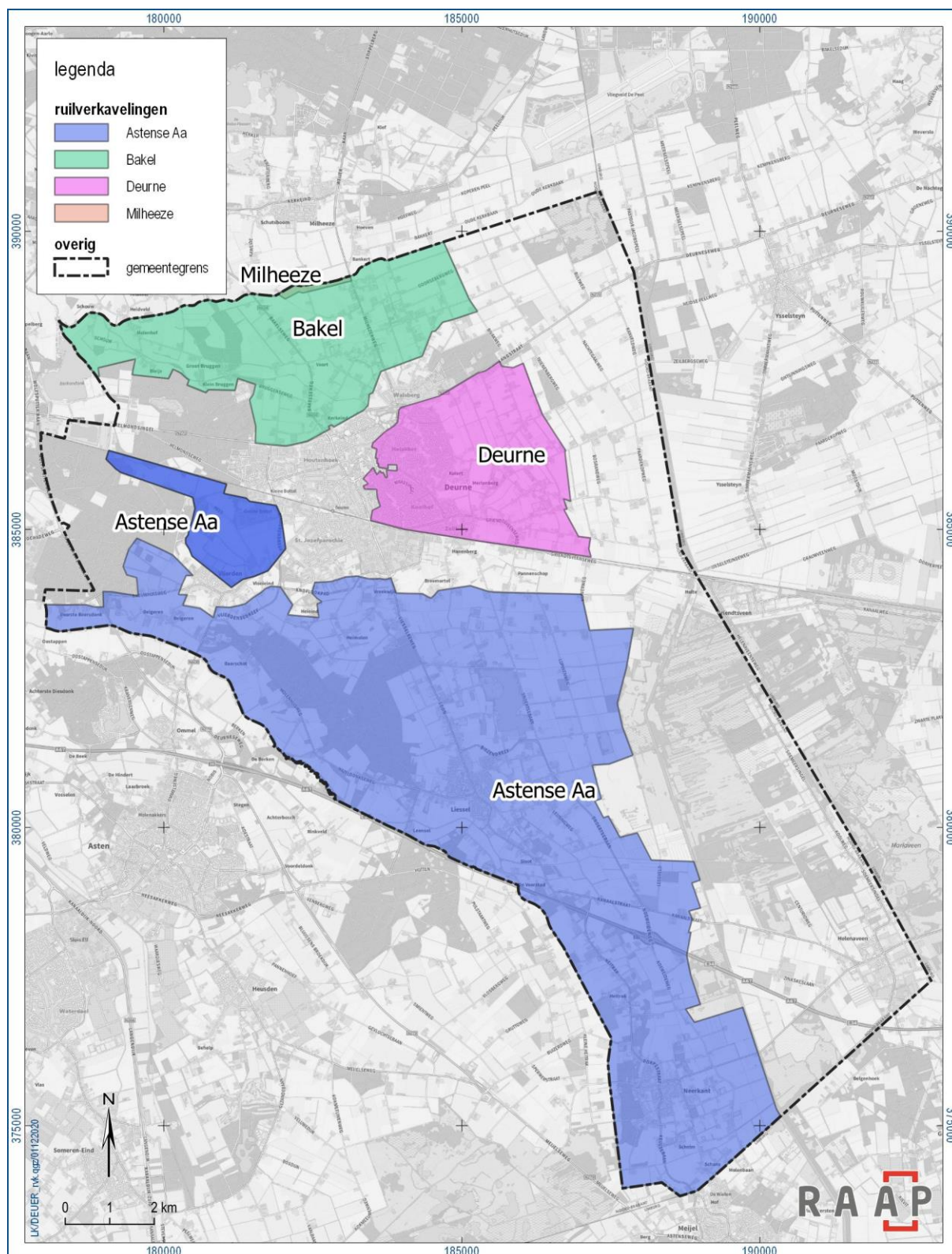
De oudste nog bestaande landschappen in de gemeente Deurne zijn die van de middeleeuwse ontginningen op de zandgronden. Deze ontginningen bestonden uit de akkers op de hogere dekzandruggen en wei- en hooilanden in de beekdalen. De woeste broek- en heidegebieden werden voor allerlei andere, minder intensieve agrarische activiteiten gebruikt, zoals het kweken van vis, het graven naar leem en het rapen van strooisel voor in de stal. Naarmate de landbouw in de late middeleeuwen steeds intensiever werd, kwamen daar het steken van plaggen in de beekdalen en op de heide nog bij.

De grootste aaneengesloten akkercomplexen waren de grote akkers van Deurne, Liessel en Vlierden. Ze waren vrijwel volledig open en kenden geen zichtbare perceelsgrenzen. De boeren die er stukjes land bezaten, maakten afspraken over de teelten. Door vererving werden de percelen door de eeuwen heen steeds kleiner. Over de akkers liepen vaak oude wegen, die soms terug gingen op wegen van vóór de grootschalige ontginningen. In Liessel en Vlierden zijn nog grote stukken open akker te vinden, in Deurne zijn ze na de oorlog vrijwel volledig volgebouwd. Alleen aan de noordzijde (Vloeiakker) en nabij de Breemortel (Deurnese Akker) zijn nog stukken te vinden.

Langs de verschillende beekdalen lagen 'parelsnoeren' van kleinere dekzandruggen, waarop akkers werden aangelegd. Ook langs deze dekzandruggen lagen kleine gehuchten of solitaire boerderijen. Door de heel gestructureerde opbouw van het landschap is het landschap hier nog goed te 'lezen'. Vaak is de gehele of een deel van de dwarsdoorsnede van beek, beekdal, gehucht, akkers en bos (op de vroegere heide) nog in één oogopslag herkenbaar (figuur 208).

De beekdalen werden vanaf de late middeleeuwen steeds intensiever en vooral individueel gebruikt. Stukken werden verkaveld en door individuele boeren in gebruik genomen. In het oosten van het Deurnese zandgebied hadden ze het karakter van kleine stroompjes die uit drassige gebieden of de Peel ontsprongen, terwijl naar het noordwesten toe de dalen steeds breder en de beek steeds groter werd. Dat kwam bij de Schouw bij elkaar in een groot beekdal, waar Oude Aa, Kawaise Loop en Bakelse Aa (Vlier) bij elkaar kwamen. Vooral deze gebieden werden tijdens de ruilverkavelingen van de 20e eeuw sterk aangepakt, waardoor het oude karakter van deze beekdalen bijna nergens meer te vinden is. Alleen bij de Astense Aa is daarvan nog het nodige te herkennen, al is daar onder meer door bewuste ontwerpkeuzes tijdens de ruilverkaveling op sommige plekken veel meer bos langs de beek dan voorheen. Op andere plekken is het beekdal juist grootschaliger geworden, maar met duidelijke groenstructuren daaromheen, als ware het een Engels landschapspark. Landschapsplannen hebben daar hun duidelijk ontwerpstempel achtergelaten.²⁶⁰ We vinden er plaatselijk nog relictten van houtsingels (figuur 209).

²⁶⁰ Documentatie H. van Blerck (Rhenen).



Figuur 207. Ruilverkavelingen op het grondgebied van de gemeente Deurne. De ruilverkaveling Milheeze is nadien in de ruilverkaveling Bakel 'overgedaan'.



Figuur 208. Op de Hoeven in Vlierden is de gradiënt van het landschap nog goed te herkennen, met links het bos, daarvoor de akker, en rechts de weg die de boerderijen met elkaar verbond (foto: RAAP, 8 april 2020).



Figuur 209. Een sterker aangepakt stuk van het beekdal van de Astense Aa, tussen de Voorste Beersdonk (links) en Oostappen (rechts) (foto: RAAP, 8 april 2020).

7.6.3 Kleine boeren

In de laatste eeuwen was het aantal kleine boeren in Deurne groot. Door de grote gezinnen waren er weinig mogelijkheden om allemaal een eigen agrarisch bedrijf van voldoende omvang te beginnen. Dit werd opgelost door de ouderlijke boerderij te splitsen of door een nieuw bedrijf te beginnen op grond die uit de gemeent was aangekocht. Uiteindelijk leidde dat ertoe, dat oorspronkelijke solitaire hoeven als de Grote Bittel uitgroeiden tot kleine of grotere gehuchten, maar ook dat er aan de randen van gehuchten concentraties van kleinere boerderijtjes op nieuwe ontginningen ontstonden. Fraaie voorbeelden van deze oudere, grootschalige ontginningen met boerderijtjes vinden we in de Walsberg langs de Voortseweg (figuur 210) en rondom en ten oosten van de Milhezerweg, en in de Zeilberg op het Riet, de Merlenberg en de Voorpeel. Ze dateren vooral uit de 18e en 19e eeuw.



Figuur 210. Een klein particulier boerderijtje uit de 19e eeuw, Voortseweg 20, in 1977. Het staat er nog, maar in de tuin ernaast is een nieuw woonhuis gebouwd (foto: Deurnewiki, collectie Peter Vink).

7.6.4 Gemeentelijke ontginningen

In de 19e eeuw was de gemeente Deurne verantwoordelijk voor een aantal belangrijke ontginningen in de gemeente. Dat waren niet alleen de verveningen, waarop we zo meteen nog terugkomen, maar ook kleinschalige en grootschalige ontginningen van de heide. Kleinschalige voorbeelden vinden we langs de Vlierdenseweg (figuur 211) en op het Heieind, waar de gemeente Deurne landerijen ontgon en pachtboerderijtjes liet bouwen voor kleine boeren en veenarbeiders. Niet zelden werden ze na één of enkele decennia aan de zittende pachters verkocht. In de vroege 20e eeuw zette dit proces zich voort in de activiteiten van de particuliere organisaties Woningbouwvereniging Deurne (1914) en RK Woningbouwvereniging Bergopwaarts (1920).

Later ontwikkelde de gemeente Deurne ook veel grootschaliger projecten. Een groot deel van de grootschalige heideontginningen ten oosten van de lijn Riet-Voorpeel-Snoertsebaan-Vuurlinie is in

opdracht van de gemeente Deurne in ontginning gebracht. Daarop werden pachtboerderijen gebouwd. Voorbeelden zijn De Nachtegaal (1918), De Trienberg (1920), de Sint-Benedictushoeve aan de Vinkenweg (1921) en de ontginningsboerderijen aan de Snoertsebaan (1922-1923).

Tot de gemeentelijke ontginningen behoorden ook de uitgestrekte gemeentebossen, die in opdracht van de gemeente door Staatsbosbeheer werden ontgonnen en in de 20e eeuw mede tot recreatiegebieden uitgroeiden.



Figuur 211. Een arbeidersechtbaar met hun dochter voor een (voormalig) gemeentelijk pachtboerderijtje aan de Vlierdenseweg, 1930 (foto: collectie auteur).

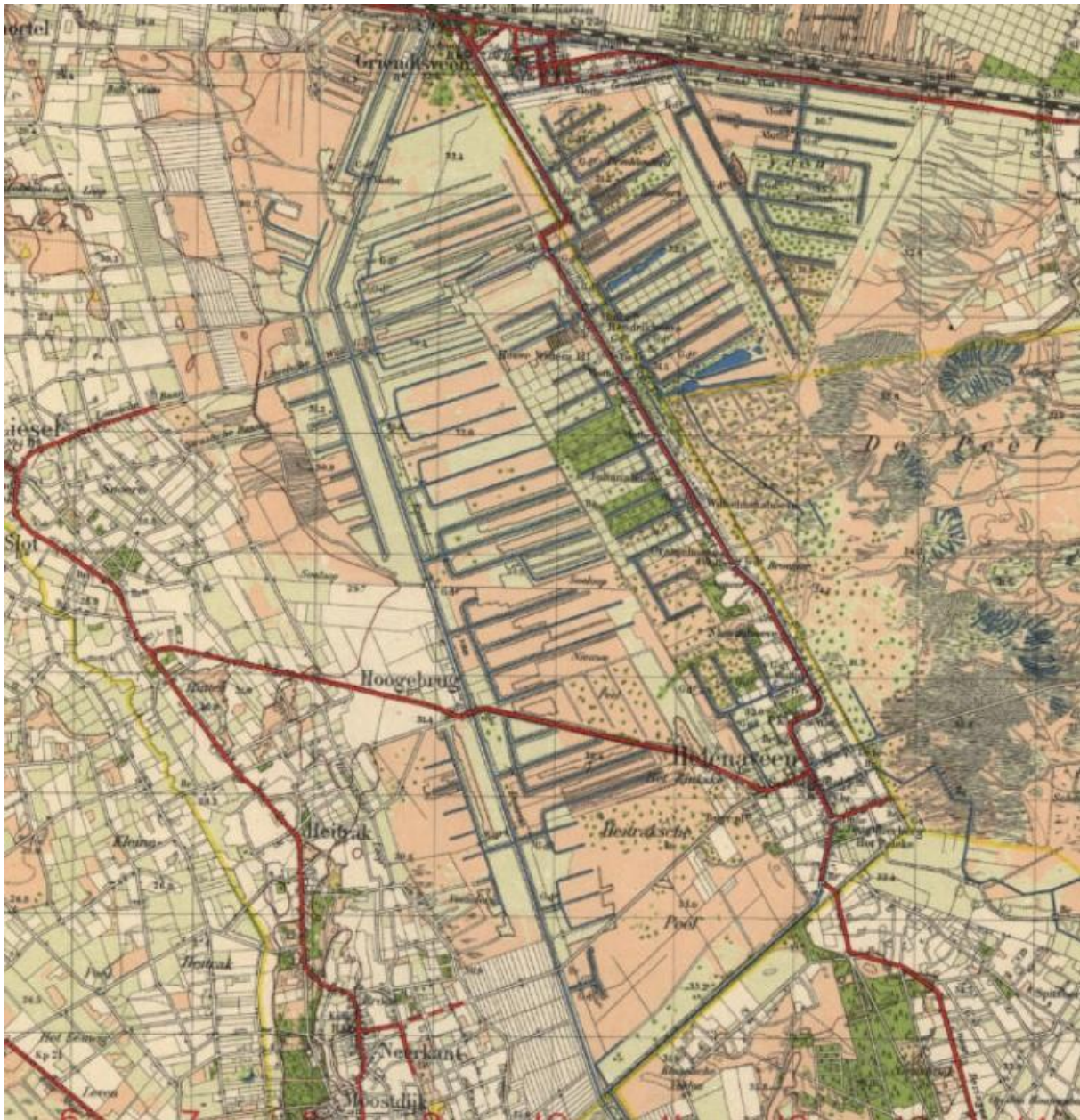
7.6.5 Veenkolonien en verveningen

Eeuwenlang was de Peel gebruikt voor het kleinschalig steken van turf voor het verwarmen van de huizen in en rond de Peel. Nadat eerder al in andere delen van het land grootschalig turf was gewonnen, was die eer in 1852 voor Deurne weggelegd. In 1853 kochten de broers Van de Griendt 610 hectare Peel voor f 48.828,- van de gemeente Deurne. De door hen opgerichte Maatschappij Helenaveen was verantwoordelijk voor de stichting van het dorp en de aanleg van de Helenavaart met de daaraan verbonden wijken (figuur 212).

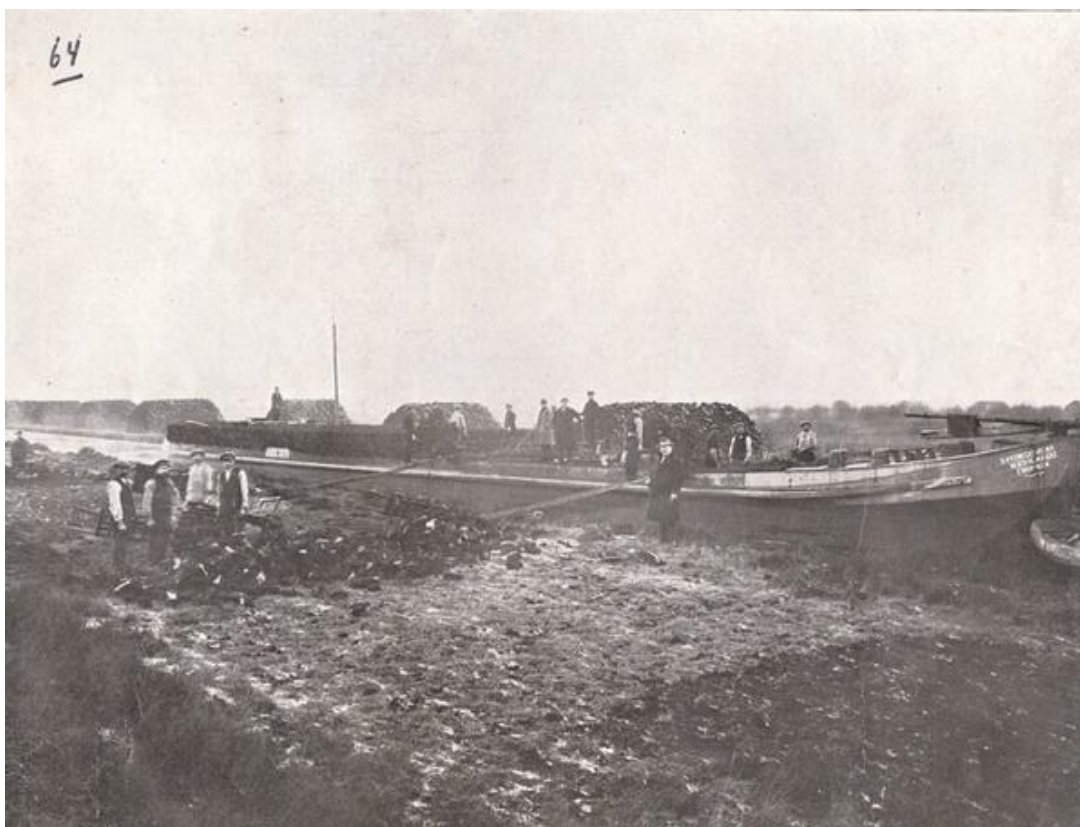
Toen de gemeente Deurne zag welke winsten de maatschappij met haar activiteiten maakte, zette zij ook zelfstandig stappen in de veenderij. Omdat Deurne en de Mij Helenaveen het niet eens konden worden over het gebruik van het kanaal, werd voor het transport van de gewonnen turf een parallel kanaal aangelegd, het Kanaal van Deurne. De weg van Liessel naar Helenaveen liep via een hoge brug over het kanaal. Zo konden de schepen eenvoudig onder de brug doorvaren. Deurne liet met het verdiende geld onder meer haar nieuwe raadhuis (1895) bouwen (figuur 213).

Waar Van de Griendt een eigen dorp stichtte voor zijn arbeiders, gebeurde dat in het veenbedrijf van de gemeente Deurne niet. Wél hadden zij een industriële locatie voor de verwerking van de turf, aan de spoorlijn (figuur 214). Daartoe nam zij een commerciële fabriek van de firma Steegh en Esser over. Eenzelfde soort fabriek had de Maatschappij Helenaveen in het dorp. De eerste was echter de firma Fedor Wolff & Co., die aan het spoor al in 1883 startte en tot 1903 bestond.

Toen de vervening van de Maatschappij Helenaveen afliep werd een nieuwe vorm van bestaan gevonden in de land- en tuinbouw op de afgeveende gronden. Dat ontwikkelde zich van vollegrondsteelt tot de teelt in kassen, die ook nu nog in en rond het dorp te vinden zijn. Daarnaast werden er meerdere grote agrarische bedrijven gesticht: de Koningshoeven. In de veengebieden van de gemeente Deurne werd nog tot in de jaren 70 van de vorige eeuw door de N.V. Gebroeders Minke turf voor de bereiding van potgrond gewonnen. Natuur en recreatie zijn inmiddels belangrijke functies van het gebied; ze leunen deels op de ontstane erfgoedkwaliteiten.



Figuur 212. Kanalen- en wijkenpatroon van de Peel in ontwikkeling (vroeg 20e eeuw).



Figuur 213. Een turfaak in het Kanaal van Deurne (foto: Deurnewiki, collectie gemeente Deurne).



Figuur 214. De turfstrooiselfabriek van de gemeente Deurne (foto: Deurnewiki, collectie gemeente Deurne).

7.7 Rooms en stedelijk Deurne: het dorp krijgt stadse trekken (1800-heden)

7.7.1 Oude dorpskernen

Deurne, Zeilberg en Walsberg

Het huidige dorpsgebied van Deurne is in feite een samenstelling van het oorspronkelijke dorp Deurne en de later binnen de dorpsuitbreidingen opgenomen kerkdorpen Zeilberg en Walsberg, en gehuchten als Grote en Kleine Bottel, Vreekwijk, Veldheuvel, Derp en Haageind. Tot ver in de 19e eeuw onderscheidde het kerkdorp Deurne zich van de omliggende kerkdorpen en gehuchten door zijn strategische ligging op een knooppunt van in alle windrichtingen uitwaaiende wegen (radialen) naar gehuchten en turfputten. Ook viel Deurne op door zijn grotere omvang en de aanwezigheid van enkele belangrijke centrumfuncties: het raadhuis, het centraal gelegen *Marktveld*, waarop jaarmarkten werden gehouden, en betrekkelijk veel horeca. Ook vond men in het dorp een school, enige winkels en verschillende korenmolens en andere bedrijvigheid. Pas na 1850, toen de veenontginningen goed in gang waren gezet, enige industrialisatie opkwam en het dorp beter bereikbaar werd door verbetering van de wegen, begon Deurne licht te groeien. Het dorp raakte definitief uit het isolement door de aansluiting in 1866 op het spoorwegnet (spoorlijn Eindhoven-Venlo). De spoorlijn en het station werden op ongeveer 1 kilometer afstand van de dorpskern aangelegd. Het tussenliggende gebied kwam daardoor in beeld voor de uitbreiding van het oude dorp. In eerste instantie ontstond er lintbebouwing langs de belangrijkste verbindingsweg tussen dorp en station, de oude weg naar Vlierden (figuur 215).

Die werd omgedoopt tot "Spoorstraat", later "Stationsstraat". Zoals in veel andere steden en dorpen werd de Stationsstraat een levendige straat, die veel aantrekkingskracht uitoefende op horecaondernemers, winkeliers en andere neringdoenden. Ook was het een aantrekkelijke locatie voor de bouw van representatieve huizen voor de welgestelde klasse. Het in de oude dorpskom liggende deel van de Stationsstraat groeide uit tot de belangrijkste winkelstraat in het dorp. Ten oosten van het "stationsgebied" kreeg de oude weg naar Liessel vanaf deze periode een steeds dichtere lintbebouwing. Langs het bestaande netwerk van akker- en landweggetjes tussen Stationsstraat en Oude Liesselseweg kwamen ook steeds meer huizen te staan. Een van die oude paden werd al vroeg verhard en kwam kort na 1900 in beeld als representatieve villalaan (Stationslaan). Zo ontstond nabij het Stationsplein een heuse Stationsbuurt van enige allure (Stationsplein, Stationslaan, begin Romeinstraat) (figuur 216).

Een ontwikkeling die daar geografisch buiten viel was die van De Wieger, gebouwd in opdracht van arts Hendrik Wiegiersma en in 1923 opgeleverd. Het bospark dat daarbij werd aangelegd en nog altijd bestaat ontstond midden op de Deurnese Akker. Bij De Wieger raken we nog aan een ander, meer immaterieel thema: Deurne als kunstenaarsdorp. Deurne was niet zozeer een kunstenaarskolonie, maar meer een trefpunt van de kunstwereld dat zich op De Wieger concentreerde. Slechts enkele kunstenaars van bovenregionale betekenis woonden ook daadwerkelijk in Deurne – we denken aan Otto van Rees (Klein Kasteel) en de genoemde Hendrik Wiegiersma met zijn zonen.



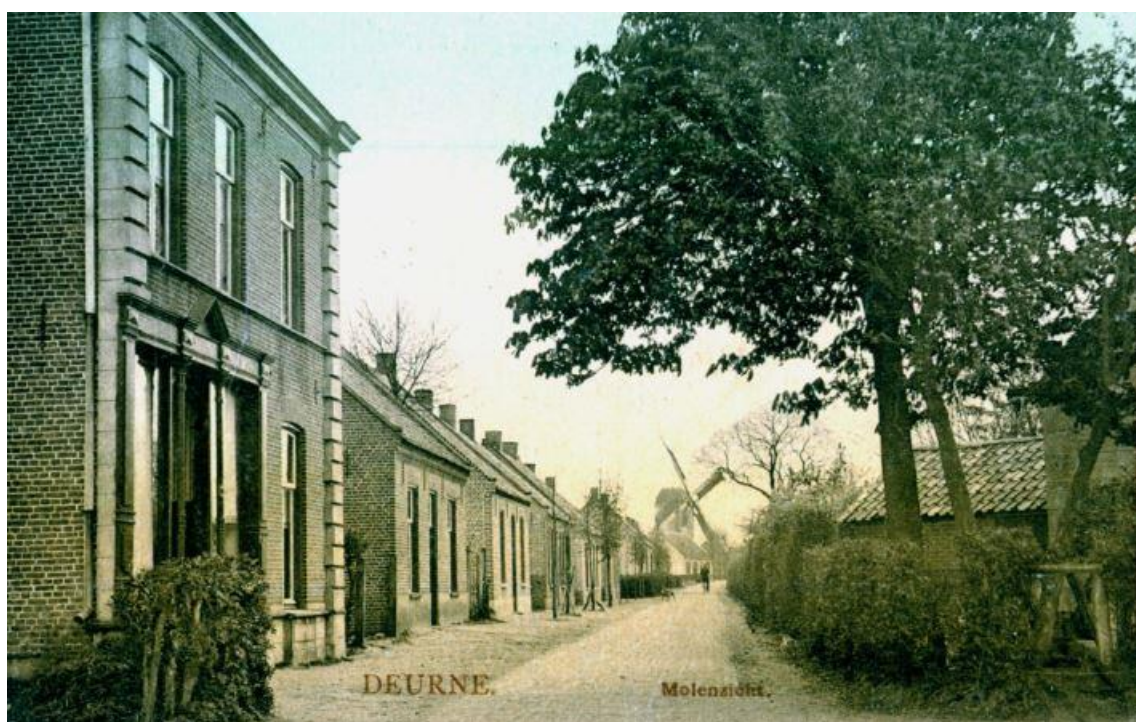
Figuur 215. De vroegste lintbebouwing langs de Stationsstraat, in het deel nabij de Markt, circa 1915 (bron: collectie Toon Blux).



Figuur 216. Eén van de villa's in de stationsbuurt: Villa Gelria, 1959 (bron: Deurnewiki, collectie gemeente Deurne).

'Gidsfossielen'

De groeiende kern van Deurne heeft de nodige historische gehuchten 'opgeslokt'. Toch kunnen we, als we erop letten, veel van die gehuchten nog wel herkennen aan wat we 'gidsfossielen' noemen: karakteristieke, oude tot zeer oude bebouwing, die laat zien dat hier te midden van alle moderniteit iets bijzonders aan de hand is. Voorbeelden zijn de boerderij Grote Bottel 10 (rijksmonument), relict van de buurtschap Grote Bottel, het pand Fabriekstraat 39-41, laatste relict van het middeleeuwse gehucht Veldheuvel, de huizen aan de Muggenhoek die wijzen op het oude Secretarisdijkje naar Bakel waaraan ze liggen, en natuurlijk het fraaie Vreekwijk. In de kleine kernen speelt dat iets minder, maar we zien dat tot op zekere hoogte nog wel in het Loon in Liessel en aan het begin van Belgeren in de kern van Vlierden, waar boerderijenconcentraties in de bebouwde kom staan.



Figuur 217. Aan de linkerkant van de Lindenlaan zijn de arbeiderswoningen zichtbaar. Op de achtergrond de oude molen (bron: Deurnewiki, collectie Jan Sniijders).

Rond 1900 begon de centrumfunctie van het welvarende Deurne steeds meer in het oog te springen. De vergrote Markt kreeg kleinstedelijke kenmerken door de bouw van het fraaie nieuwe raadhuis (1895-1896) en postkantoor (1908). De oude Willibrorduskerk was in de jaren 1881-1884 al omgebouwd tot een imposante dorpskerk, die de grote ambities van het dorp representeerde. Nabij stonden onder meer het grote Huize Sint-Joseph, een liefdehuis met gasthuis en kapel (gesloopt in 1971) van de Zusters Franciscanessen, en een Sint-Willibrordusgesticht (Fraterhuis) met school van de Fraters van Tilburg. Nieuwe huizen werden echter nog vooral langs de bestaande uitvalswegen gebouwd. De Helmondseweg, Haageind, Visser, Molenstraat, (Oude) Martinetstraat en Stationsstraat kregen zo hun karakteristieke lintbebouwing, met nabij het centrum vaak zelfs een aaneengesloten bebouwing. Ook werd gebouwd langs enkele oudere akkerpaden. Een mooi nog bestaand voorbeeld daarvan is de lange

rij arbeiderswoningen die vanaf 1890-1900 langs de Lindenlaan werd gebouwd (figuur 217). De dorpsuitbreiding langs de bestaande linten zorgde er voor dat Deurne tot ver in de 20e eeuw een sterke connectie bleef houden met het omringende agrarische gebied dat met akkers, weiden en moestuinen tot diep in de kern doordrong. Rond 1950 was dit beeld nog gaaf aanwezig. Tussen de radialen werden vaak al bestaande verbindingswegen- en weggetjes of oudere doorgaande wegen opgewaardeerd tot nieuwe straten en bebouwd, zoals de Heuvelstraat en de Burgemeester van Beekstraat.

Opmerkelijk is dat de eerste geplande dorpsuitbreiding op relatief grote afstand van de oude dorpskern plaats vond, en wel ten zuiden van de spoorlijn. Hier lagen vanouds gehuchten als Grote Bottel, Vloeieind en Veldheuvel. In 1905 was direct ten zuiden van het spoor, aan de weg naar Vlierden, de steenfabriek Van Daal-Goossens gesticht. Enkele jaren eerder was een steenfabriek gebouwd aan de rand van de Derpsche Heide, Willems-De Koning. De steenfabrieken werden van leem voorzien via een smalspoor, de Decauvillebaan, die rond 1900 langs een bestaand pad langs de Derpsche Heide was aangelegd. Langs het traject van de smalspoorbaan, die uiteindelijk ook het veld moest ruimen, werd de kerk van de Sint-Jozefparochie gesticht, de kern van Deurnes eerste vooroorlogse uitbreiding. De eerste aanzet tot de ontwikkeling van een woonwijk was de bouw van een aantal arbeiderswoningen langs de weg naar Vlierden, aan de rand van de Derpsche Heide door Woningbouwvereniging Deurne in 1918. Begin jaren 20 werden nog meer arbeiderswoningen gebouwd, onder meer aan de nieuw aangelegde Beukenstraat. In 1919 werd de eerste steen gelegd voor de nieuwe Sint-Jozefkerk. De nieuwe parochie kreeg verder een eigen kerkhof, een klooster en een jongens- en meisjesschool.

Vlierden

De huidige dorpskern van Vlierden is relatief jong. Ze ontstond pas in de tweede helft van de 18e eeuw, westelijk van een oudere nederzetting bij de Vlierdense kapel. De nieuwe kernvorming kwam op gang na de oprichting van een schuurkerk (eind 17e eeuw), een raadhuisje in 1767 en een pastorie aan de tegenwoordige Pastoriestraat. In 1845 werd de huidige kerk gebouwd. Aan het einde van de 19e eeuw bestond het dorp in feite uit een aantal bebouwingsclusters: een bebouwingslint langs de Pastoriestraat-Vlierdenseweg (figuur 218), groepen boerderijen aan het Schooteind en aan het begin van de Belgerenseweg. Het op Deurnes grondgebied liggende Vloeieind ging over in de bebouwing bij de oude kapel van Vlierden. In de eerste helft van de 20e eeuw verdichtte de lintbebouwing zich zeer geleidelijk en groeiden de bebouwingsclusters langzaam aaneen. Het lintdorp met de verschillende aftakkingen bleef nog lang deze structuur behouden.



Figuur 218. De Pastoriestraat in Vlierden, rond 1980 (bron: Deurnewiki, collectie Gemeente Deurne).

Liessel

Liessel ontstond op een dekzandrug bij een kapel, die dienst deed voor de gelovigen van enkele omliggende gehuchten (onder andere Loon). Langs de weg naar Loon ontwikkelde zich in de loop van de 19e eeuw een tamelijk dicht bebouwingslint. Tegen het einde van de 19e eeuw ontstond bij de kerk een klein knooppunt door de aanleg van een nieuwe weg in westelijke richting, die na verharding begin 20e eeuw een belangrijke verbinding ging vormen naar Leensel en verder naar Asten. Ook aan deze nieuwe weg (tegenwoordig Monseigneur Berkvensstraat) ontstond lintbebouwing. De oude kerk vormde tot 1903 een markant herkenningspunt aan de wegsplitsing. Na de oprichting van een nieuwe kerk aan de Hoofdstraat (figuur 219) werd de oude kerk gesloopt. Op enige afstand van de kern vormden zich kleine bebouwingsclusters, zoals bij de korenmolen en de zuivelfabriek ten noordwesten van Liessel. In 1921 kwam een tweede knooppunt in de dorpsstructuur tot stand met de aanleg en opening van de tramlijn Deurne-Roermond, die ten zuiden van Liessel een klein emplacement kreeg. Daarnaast werd de hier aantakende Loonschebaan (nu: Eikenlaan) verhard.



Figuur 219. De Schoolstraat in Liessel, met op de achtergrond de spits van de Willibrorduskerk, voor de Tweede Wereldoorlog (bron: Deurnewiki, collectie Gemeente Deurne).

Helenaveen

Helenaveen is een veenkoloniaal lintdorp dat in het derde kwart van de 19e eeuw werd gesticht in de gelijknamige ontginning van de door Jan van de Griendt en co aangekochte veengronden. Vlakbij de aansluiting van de weg naar Liessel (Oude Peelstraat) op de lange weg langs de Helenavaart (Soemeersingel, Helenastraat) werd in 1857 een Rooms-Katholieke kerk gesticht. Dit was eerst een noodkerk, pas in 1878 kon worden begonnen aan de bouw van een nieuwe kerk met pastorie. Bij de scherpe bocht in de vaart kregen de Protestanten in Helenaveen in 1867 een eigen kerk. In de loop van de 19e en vroege 20e eeuw raakte het lint tussen de kerken wat dichter bebouwd en ook elders langs de vaart, nabij de brug in de Geldersestraat en bij de rond 1881 gestichte turfstrooiselfabriek ontstonden kleine bebouwingsconcentraties. Bij de noodkerk lag een kleine begraafplaats. Later werd in de buurt van het huidige Hannes Joostenplein een nieuwe begraafplaats gesticht. In 1889 schonk de gemeente Deurne aan de katholieken van Helenaveen een perceel aan de westzijde van de concessiegrens (Aardbeiweg), dat bestemd werd tot nieuwe begraafplaats. Even verderop werd in 1899 ook een nieuwe protestantse begraafplaats aangelegd. De Hovenierstraat, die van het dorpslint naar de concessiegrens leidde, werd gebruikt voor de lijkstoeten en kreeg in de volksmond de naam "Kerkhoflaantje". De groei van Helenaveen was in de eerste helft van de 20e eeuw bescheiden en bestond voornamelijk uit het verder verdichten van het bebouwingslint langs de vaart. In 1944 werden de Rooms-Katholieke kerk, de pastorie en het klooster verwoest. Bij de herbouw van de kerk rond 1950-1951 werd ten noorden van het nieuwe gebouw een openbaar plein met plantsoen ontworpen, het Hannes Joostenplein (figuur 220).

Neerkant

Neerkant ontwikkelde zich als wegdorp langs de "oude weg" door de Peel. Rond 1900 bestond de nederzetting uit een losse lintbebouwing met enkele kleine clusters (gehuchten), vooral bij aansluitingen van secundaire wegen op de hoofdweg (Broek, Neerkant, Moostdijk). De kernvorming werd vanaf 1890 sterk bevorderd door de stichting van een zelfstandige parochie en de bouw van de Sint-Willibrorduskerk (1891) en het Sint-Vincentiusklooster. In 1887 was al een schooltje gesticht. Langs de huidige Dorpsstraat groeiden de gehuchten vanaf dan langzaam aan elkaar tot een bebouwingslint. Een stoomgraanmolen en een windgraanmolen zorgden voor bedrijvigheid. Ook werd in 1906 een Coöperatieve Stoomzuivelfabriek (Sint-Willibrordus) gesticht. Ook Neerkant werd in de Tweede Wereldoorlog zwaar getroffen. De uit 1891 daterende Willibrorduskerk ging verloren. Tot 1957 maakte men gebruik van een noodkerk. De nieuwe kerk, naar ontwerp van architect Jos Deltrap, werd in dat jaar ingewijd. De nieuwe kerk kwam te staan aan een langgerekte driehoekige pleinruimte met plantsoenen, waarvoor het beloop van de Dorpsstraat enigszins werd verlegd (figuur 221).



Figuur 220. Het Hannes Joostenplein in Helenaveen, met de karakteristieke kiepkarren (foto: RAAP, 8 april 2020).



Figuur 221. Het plein in Neerkant met de kenmerkende kerk en daarvoor de opgemetselde resten van de vooroorlogse kerk (foto: RAAP, 8 april 2020).

7.7.2 Het Rijke Roomse leven

Tot ver in de vorige eeuw was de Rooms-Katholieke geloofsbeleving een sterk bepalende factor in het dagelijkse leven in de gemeente Deurne. Niet alleen speelden de parochies met hun kerken en pastorale werken een grote rol, ook onderwijs, zieken- en bejaardenzorg werden veelal door religieuze instellingen geleverd. Christelijke (waaronder specifiek katholieke) feestdagen, de wekelijkse en andere speciale missen leidden de parochianen door het jaar heen en ook het verenigingsleven had vaak een uitgesproken Rooms-Katholieke signatuur. Denk aan de lokale muziek- en zangverenigingen, de Rooms-Katholieke werkliedenverenigingen van Deurne en Liessel, de Jonge Boerenstandvereniging Liessel en de vele sportverenigingen. Belangrijke momenten in het leven van de gelovigen werden gemarkeerd door de sacramenten, die tot kerkbezoek of nauw contact met de plaatselijke geestelijken leidden.

Met de katholieke emancipatie en de groeiende parochies kwam er vooral in de tweede helft van 19e eeuw behoefte aan grotere en fraaiere kerkgebouwen. In Deurne kreeg de oude Sint-Willibrorduskerk in 1881-1884 naar ontwerp van Pierre Cuypers een facelift. In 1882 werd in Helenaveen een nieuwe Sint-Willibrorduskerk gebouwd in neogotische stijl. Nadat Liessel een zelfstandige parochie was geworden werd in 1891 een nieuwe kerk in gebruik genomen, ook al gewijd aan Sint-Willibrordus en gebouwd in neogotische trant. De nieuwe of vernieuwde parochiekerken vormden met de bijbehorende pastorieën, parochiehuizen, kerkhoven en Heilig-Hartbeelden opvallende ensembles in het dorpsbeeld, markante herkenningspunten in het zelfbewuste Rooms-Katholieke Brabant. In Liessel was er zelfs een heus processiepark bij de kerk aangelegd. Onder de rook van het sterk groeiende Deurne ontstonden in Zeilberg (1914) en de Sint-Jozefparochie (1919) vergelijkbare imposante kerkelijke complexen. De dorpskerken van Neerkant en Helenaveen werden in de jaren 50 na verwoesting van hun voorganger herbouwd. In 1966 ontstond de laatste van de Sint-Willibrordusparochie afgescheiden zelfstandige parochie in het sterk groeiende Deurne. De Heilige Geestparochie was de tweede parochie in Deurne-centrum en was noodzakelijk voor de ontwikkeling van het uitbreidingsplan Houtenhoek en bevolkingsaanwas in het centrum van Deurne.

Het "rijke Roomse leven" is verder vertegenwoordigd in een flink aantal kloosterstichtingen, die vaak gekoppeld waren aan onderwijs- en zieken- of bejaardenzorgvoorzieningen. Een mooi voorbeeld in Deurne is het klooster- en scholencomplex aan de Visser, waarvan onder meer het Liefdehuis van de Zusters Franciscanessen (1858), het Gasthuis van onze Lieve Vrouw van Barmhartigheid (1868), het Fratershuis (1896), een bewaarschool (1887) en jongens- en meisjesscholen (1896, 1902) deel uitmaakten (figuur 222). Na de Tweede Wereldoorlog is het complex uitgebreid met onder andere de Sint-Henricus Ulo (1964), de Sint-Maria Mulo (1962) en het Sint-Willibrordusziekenhuis (1969) (figuur 223). Ook in de dorpen werden door religieuzen geleide scholen en kloosters gesticht, zoals in Neerkant het klooster annex liefdehuis met school, bekend als het Sint-Vincentiusklooster (1917) (figuur 224). Bijzonder is de stichting van het grote Missiehuis Sint-Willibrord in Deurne (1952-1954) (figuur 225). Op vele plekken in het buitengebied en in de dorpen herinneren de kleine, vaak door plaatselijk initiatief gestichte weg- en devotiekapellen aan de onder de bevolking populaire verering van specifieke heiligen. Een voorbeeld zijn de verschillende aan Antonius (Abt), Sint Hubertus en Maria gewijde kapellen.



Figuur 222. De kern van Deurne in 1936. We zien de sinds 1881-1884 vergrote Sint-Willibrorduskerk en linksonder de meisjesschool, de bewaarschool en het complex van Huize St. Joseph (bron: KLM Aerocarto).



Figuur 223. Het Sint-Willibrordusziekenhuis bij de ingebruikname op 6 oktober 1969 (bron: Deurnewiki, collectie kloosterarchieven Sint-Agatha).

NEERKANT. HUIS v.d. H. VINCENTIUS.



Figuur 224. Tekening van het Vincentiushuis in Neerkant (bron: Deurnewiki, collectie Zusters Franciscanessen, Veghel).



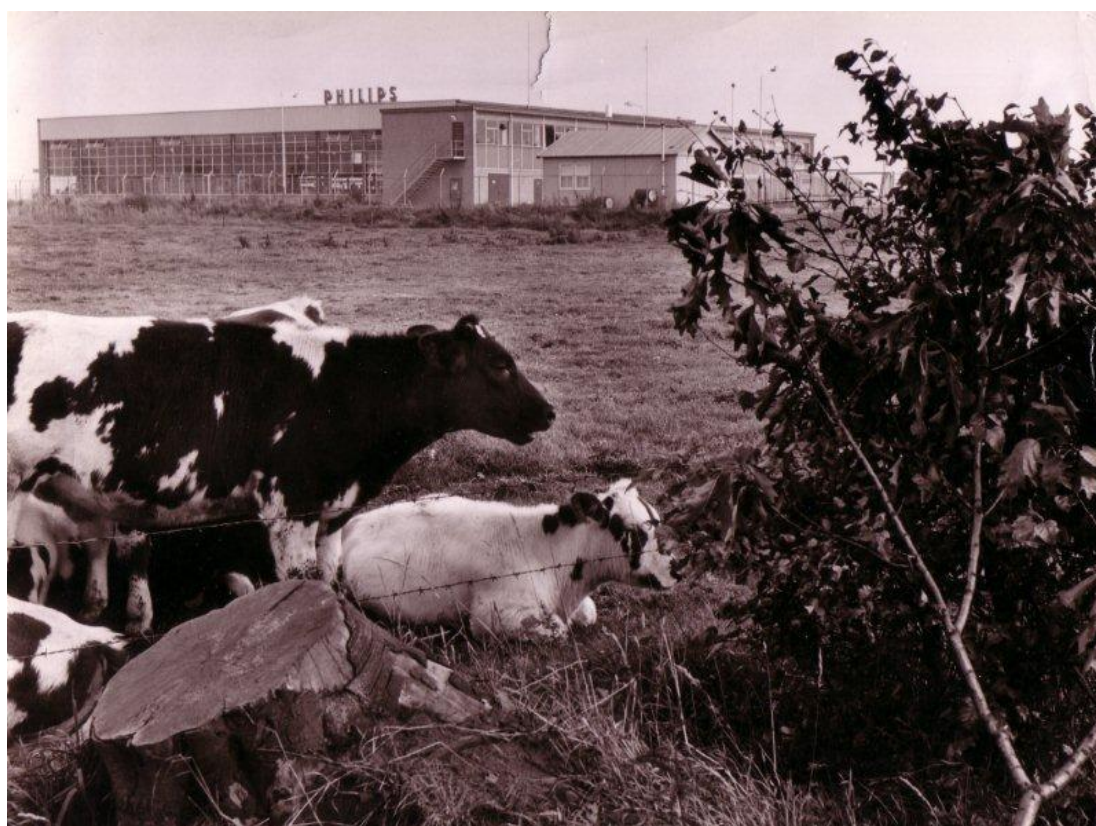
Figuur 225. Het Missiehuis Sint-Willibrord uit de lucht, vóór 1990. Bovenaan het (Sint-)Willibrordgymnasium dat uit het klein seminarie van het Missiehuis voortkwam (bron: Deurnewiki, collectie Gemeente Deurne).

7.7.3 Vroege industriële ontwikkeling

In de 19e en vroege 20e eeuw was door de voortschrijdende techniek op industrieel gebied veel meer mogelijk geworden. Talloze kleine fabriekjes vestigden zich in Deurne in woonhuizen, zoals Landzicht, voor vaak een korte periode. Substantiëlere fabrieken, en allemaal werkend met materiaal uit of van de bodem, waren de verschillende turfstrooiselfabrieken in Helenaveen en de Halte, de strohulzenfabrieken aan de Stationsstraat en de Steenoven, evenals de steenfabrieken in de Sint-Jozefparochie en de pannembakkerij aan de Snoertsebaan.

In de 20e eeuw eindigden deze bedrijven hun productie. Een iets langere adem had de bedrijvigheid die aan de textielindustrie gerelateerd was. Na het sluiten van de damast- en pellenweverij bleef het een tijdje rustig, tot na de eeuwwisseling in de vroege 20e eeuw nieuwe, deels toeleverende industrie voor de textielfabricage ontstond. In de vroege fase van deze ontwikkeling lagen de fabrieken vooral gespreid, zoals langs de spoorlijn, aan de Molenstraat en de Sint-Jozefstraat. Direct na de Tweede Wereldoorlog concentreerde de nieuwe bedrijvigheid zich op Deurnes' tweede bedrijventerrein, langs Industrierweg en Katoenstraat (zie figuur 148). Het eerste bedrijventerrein in de kern, dat met de steenfabrieken, werd nadien omgevormd. Na 1960 werd nieuwe ruimte ten oosten van de Liesselseweg gevonden, waar onder meer Philips zich vestigde (figuur 226).

In en rond de kerkdorpen was de vroege industrie vooral gerelateerd aan de delfstoffenwinning, zoals de genoemde turfstrooiselfabrieken van Helenaveen en de Halte en de zandwinningslocaties met fabrieken van Liessel-De Hoogdonk en Neerkant. Vlierden was het enige dorp zonder industrie van betekenis.



Figuur 226. De inmiddels verdwenen fabriek van Philips aan de Liesselseweg (bron: Deurnewiki, collectie Pierre van Dalen).

7.7.4 Mobiliteit en infrastructuur

Middeleeuwse routes

Deurne heeft een rijk verleden als het gaat om mobiliteit en vervoer. Mogelijk al in de vroege middeleeuwen lag Deurne op een belangrijke route van het Rijnland door de Peel richting de Maas. Langs deze route moet ook Bakel hebben gelegen, waar koning Pippijn in 714 verbleef, zo weten we uit een oorkonde. De Oudestraat in Bakel is mogelijk een relict van deze route; in Deurne wijzen namen als Keizerstraat, Groeneweg en de (vroegere) Hogeweg op het verloop van deze oude routes.

Cruciaal bij Deurne was het doorkruisen van de Peel. Vanouds waren er enkele plekken waar de ondergrond zodanig was, dat de voeten daar wat droger bleven dan elders. Daar zien we op oude kaarten dan ook bundels van paden door het Peelgebied gaan. Van zuid naar noord waren dat de omgeving van de huidige Oude Peelstraat in Helenaveen en de omgeving van de huidige Griendtsveenseweg (Vossenholen). Mogelijk gold dat ook voor de omgeving van de Langstraat (via de Grotenberg), maar die kan ook pas later zijn ontstaan. Verder noordelijk waren nog meer van dergelijke passagemogelijkheden. In zuidelijke richting was er de weg van Deurne via Liessel, de Heittrak en Moosdijk naar Meijel. Hier werden dan ook niet voor niets in de vroege 16e eeuw een blokhuis en landweer aangelegd.

Verbetering van wegen onder centraal gezag

Met de Vrede van Münster en de instelling van Brabant als Generaliteitslanden nam het centrale gezag toe. In de vroege 18e eeuw werden er regels uitgevaardigd over het verbeteren van doorgaande wegen. De verschillende wegen die oudere Deurnenaren nog kennen als –dijk, zoals de wegen naar Helmond, Liessel, Vlierden, Bakel, Milheeze en Venray werden in die eeuw voor het eerst rechtgetrokken en verbeterd. Dat was feitelijk het begin van de bemoeienis van hogere overheden met de interlokale wegen. Tot op de dag van vandaag worden exact dezelfde wegen steeds weer verbeterd, verbreed etc. Soms waren er kleine verleggingen nodig, soms moesten er grotere omleidingen komen, zoals toen de Helmondseweg in de 19e eeuw werd aangelegd ter vervanging van de oudere Zandbosweg, die door stuifzand slecht toegankelijk was. Soms ook werden ontbrekende delen toegevoegd, zoals de verbinding tussen Vloeiend en de kom van Vlierden in 1881.

Spoorwegen

Ingrijpender was de aanleg van de spoorweg in 1866. Deurne was sneller bereikbaar, en de buitenwereld ook. Dat zorgde voor de vestiging van nieuwe industrie en de komst van een nieuwe elite in de omgeving van het station. De daaropvolgende tramverbindingen werden na enkele decennia alweer verbonden door een netwerk van bussen. Zowel de vroegere spoortracés als de voormalige busstations zijn nog te herkennen (figuur 227).



Figuur 227. Schilderij van station Deurne (bron: Deurnewiki, collectie Henk van de Munckhof).

Autosnelwegen en rondwegen

Met de toename van de mobiliteit werden de dorpskernen steeds zwaarder door het autoverkeer belast. De grootste ingreep was de aanleg van de A67 in de late jaren 60. Dat zorgde niet alleen voor een betere bereikbaarheid, maar net als bij de spoorlijn ook voor een isolatie van de kern aan de overkant: Neerkant. Het verkeer door Deurne werd vanaf dat decennium omgeleid door een nieuwe omleiding aan de noordzijde, die deels via de 18e-eeuwse Helmondsedijk (nu: Helmondsingel) en deels via een nieuw tracé langs de kasteeltuin de wegen naar Helmond en Venray met elkaar verbond. Aan het einde van de 20e en in de vroege 21e eeuw volgden de westelijke en zuidelijke omleiding om Deurne en de omleidingen om Vlierden en Liessel. Ook een barrièrewerking voor het lokale verkeer in Deurne had vanaf de jaren 70 de N279, die vanaf de A67 in noordelijke richting loopt. Over de Brouwhuisweg werd een viaduct aangelegd.

7.7.5 Eerste naoorlogse dorpsuitbreidingen (1945-1960)

Na de Tweede Wereldoorlog stond Deurne voor een grote bouwopgave. Vernielde gebouwen moesten worden hersteld of herbouwd en door de stagnatie in de woningbouwproductie tijdens de oorlogsjaren en de snel groeiende bevolking was er een flink tekort aan woningen ontstaan. Die werden vanaf het einde van de jaren 40 gebouwd in verschillende kleine dorpsuitbreidingen aan verschillende zijden van het dorp. Zo werd de Sint-Jozefparochie verder naar het zuiden uitgebreid. Het nieuwe wijkdeel kreeg een brede centrale groenstrook, die aan de zuidzijde aansluit bij de parkachtige aanleg met vijver bij het nieuw gestichte Peellandcollege (nu: Alfrinkcollege) (figuur 228).

Ten westen van het oude dorp (ten zuiden van de Helmondseweg) werd een nieuw buurtje aangelegd met voornamelijk twee-onder-éénkapwoningen langs de Hellemanstraat. Ook dit buurtje werd, zoals vaak gebruikelijk in de naoorlogse stedenbouw, voorzien van een centraal plantsoen. Aan de noordzijde daarvan kwam de nieuwe Heilige Geestkerk te staan. De woningbouw in deze eerste dorpsuitbreidingen heeft een traditionele en ambachtelijke uitstraling: in robuuste baksteen gemetselde gevels met soms siermetselwerk en omlijste ingangen, daken met rode pannen en grote gemetselde schoorstenen.

Ook de andere kernen in de gemeente Deurne werden in de naoorlogse jaren op kleine schaal uitgebreid. Na 1950 ontwikkelde Walsberg zich steeds meer als buitenwijk van het zich in noordelijke richting uitdijende Deurne. Tussen de Suezlaan en de Langstraat, op de beboste dekzandrug van Walsberg, werd vanaf circa 1950 een groene woonwijk aangelegd, een bosrijke buurt met merendeels

vrijstaande huizen op grote groene kavels. Liessel werd in de Tweede Wereldoorlog zwaar geteisterd. Vele huizen moesten worden herbouwd. Na de Tweede Wereldoorlog vormden zich bebouwingslinten langs de Nieuwstraat en Oude Molen. De eerste echte dorpsuitbreiding vond eind jaren 50 plaats ten zuiden van de Hoofdstraat-Monseigneur Berkvensstraat (Sint Hubertusstraat, Sint Antoniusstraat), een karakteristiek vroeg naoorlogs buurtje met verspringende blokjes geschakelde woningen aan kleine plantsoenen. In Helenaveen kwam vooral in de jaren 50 de dichte lintbebouwing langs de Oude Peelstraat tot stand en in de jaren 60 werd begonnen met de bebouwing van het terrein noordelijk van de Oude Peelstraat en ten westen van de Soemeersingel. Hier kwam een kleine dorpsuitbreiding tot stand, waaraan tot in de jaren 90 is gewerkt. Centraal in het buurtje ligt een klein wijkpark met in de oostelijke rand ervan een complex bejaardenwoningen. In Neerkant vond in de naoorlogse jaren de “dorpsuitbreiding” vooral plaats in de vorm van verdichting van de bestaande linten, maar vanaf de jaren 60 kwam een eerste kleine uitbreiding tot stand tussen de Dorpsstraat, de Meistraat en de Mijnenweg.



Figuur 228. Het plantsoen tussen de Ouweringstraat en de Esdoornstraat, gezien van de Burgemeester Roefslaan, 1962 (foto: Jos Pe).

7.7.6 Modern bouwen (1960-1975)

Na de eerste, nog vrij traditioneel opgezette dorpsuitbreidingen uit de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog kwam de nadruk in de bouw steeds meer te liggen op snelheid en efficiency. Er kwamen nieuwe materialen en producten op de markt en er werden nieuwe materiaal- en kostenbesparende bouwsystemen ontwikkeld, die ook nog eens veel tijdswinst tijdens de bouw opleverden. Dat ging wel ten koste van de variatie in woningtypen en de vormgeving werd sober en doelmatig. De “industriële” bouwproductie had ook gevolgen voor de opzet en verkaveling van de nieuwe woonbuurten. De woningen werden in efficiënte lange rijen geschakeld en in steeds herhaalde patronen gegroepeerd,

wat het bouwproces vergemakkelijkte. Ook werden voor het eerste “etagewoningen” gebouwd, maar dit bouwtype is in Deurne voor 1975 nooit op grote schaal toegepast.

In de jaren 60 begon men met de bouw van woningen ten noorden van de Helmondseweg: een wijk met een eenvoudig stratenpatroon met rechte straten en in telkens herhaalde patronen gegroepeerde blokken met rijtjeshuizen (Houtenhoek). Ook ten oosten van het dorpscentrum werd rond 1960 druk gebouwd (Provinciewijk en Koolhof). In het begin werden hier nog eenvoudige stratenplannen met korte rechte straten uitgezet, maar al snel kwam er meer variatie en levendigheid, onder meer door de inpassing van gebogen wijkontsluitingswegen. De Provinciewijk (circa 1960) heeft nog een patroon van korte rechte, haaks op elkaar aansluitende straatjes en verschillende rechthoekige plantsoenen. In de oostelijker gelegen Heiakker uit de jaren 70-80 komen veel geknikte of gebogen straten voor met gekromde of sterk verspringende woningblokken. Bijzonder is de rond 1970 ontworpen en vanaf circa 1972 ingevulde wijk Koolhof (figuur 229). Die bestaat uit twee grote buurten met rijtjeshuizen aan weerszijden van een centraal park. Kleine groepjes van rijtjeshuizen vormen een steeds terugkerend patroon, dat stempel wordt genoemd. Langs de parkranden lopen sterk slingerende straatjes. Een groot aantal woningen grenst daardoor direct aan het groen of heeft er vanuit de dieper in de buurten liggende straten zicht op.

In de naoorlogse uitbreidingswijken aan de noordzijde van Deurne is het complex Zonneland bijzonder; het buurtje bestaat uit blokjes lage bejaardenwoningen en lage flatwoningen in een open verkaveling in een uitgestrekt plantsoen. Het complex uit circa 1970 vertelt het verhaal van de nieuwe ideeën over de huisvesting van “ouden van dagen” in die periode. In 1969 is het grote en destijds zeer moderne complex van het Sint-Willibrordusziekenhuis in gebruik genomen, waarlangs de nieuwe provinciale (rond)weg van Helmond naar Venray, die ten noorden van de Deurne werd aangelegd, kwam te liggen. De grote weg met de karakteristieke hoogbouw van ziekenhuis en de zusterflat markeert nog steeds de noordelijke bebouwingsgrens van Deurne.

Het centrum van Deurne onderging in de naoorlogse periode verschillende grote veranderingen. Zo werden in de Stationsstraat veel nieuwe winkelwoonhuizen gebouwd. De Markt en de hier op aansluitende straten groeiden verder uit tot een winkel- en uitgaansgebied met een belangrijke regiofunctie. Om de centrumfuncties een betere plaats te bieden en de verkeersdruk te reguleren werden in de jaren 60 en 70 centrumplannen ontwikkeld. Deze vroegen om grote ingrepen in de dorpsstructuur. Rond het centrum is, gedeeltelijk met gebruikmaking van oudere straten (Heuvelstraat) een ringweg aangelegd (thans Houtenhoekweg, Heuvelstraat, Lagekerk, Hogeweg, Europastraat). De noodzakelijke verkeersdoorbraken leverden nieuwe bouwlocaties op, vooral langs de zuid- en oostrand van het centrum. Deurne kreeg hier een nieuw centrum waarin veel functies werden geconcentreerd, vaak in eigentijds opgezette grote gebouwcomplexen. Er verrezen een nieuwe school voor moeilijk lerende kinderen (1963-1966), een gemeenschapshuis met bibliotheek (1967-1970), een nieuw postkantoor (1969), het overdekte winkelcentrum De Martinet (1973) en appartementengebouwen (figuur 230). Inmiddels is van deze bebouwing al weer een deel gesloopt en vervangen door het winkelgebied De Wolfsberg.



Figuur 229. Luchtfoto van de Koolhof in Deurne in 1990, met linksboven het wijkpark met geheel bovenaan nog de afgebroken Frans Hoebenshal, een markant en bijzonder gebouw. De foto is naar het noorden genomen, onderaan zien we nog de Hagelkruisweg en de spoorlijn (bron: Deurnewiki, collectie Kees Pijs).



Figuur 230. Onderdeel van een alweer grotendeels verdwenen centrumplan: het gemeenschapshuis De Vierspan, met rechts nog de Openbare Bibliotheek in beeld (bron: Deurnewiki, collectie Ton Hartjens).

7.7.7 Recreatie en ontspanning

Deurne bezit van oudsher in het centrum enkele bekende horecagelegenheden, die teruggaan op historische pleisterplaatsen in het centraal gelegen dorp (De Prins, De Zwaan, Roode / Gouden Leeuw). Ook elders in de gemeente bevinden zich bekende historische horecagelegenheden, zoals In d'Ouwe Peel en De Wissel in Helenaveen.

Na de komst van de spoorlijn Eindhoven-Venlo en het station Deurne in 1866 kwam langzaam aan een stationsbuurt tot ontwikkeling, vanuit het centrum bereikbaar via de "Stationsstraat". Een van de eerste horecagelegenheden die ten behoeve van het toenemende vreemdelingenverkeer in deze omgeving verrezen was het Hotel Van Baars (1894), dat ook bekend stond als ANWB-Bondshotel. Het hotel had een veel bezocht café. Vlakbij het station vond men het stationskoffiehuis van Peeter Goossens, dat later een hotel werd. Ook het in 1907 opgerichte hotel Linders lag in de buurt van het spoor (Stationsstraat 40) en richtte zich op het verkeersknooppunt, gevormd door treinspoor en tramlijn Deurne-Roermond. Het hotel was een bekende plaats van samenkomst voor de gegoede middenstand van Deurne. In 1968 werd een tweede hotel vlakbij het station geopend, Hotel Stationszicht, aan de overzijde van Hotel Goossens. De café-zaal werd ook gebruikt voor bruiloften en partijen.



Figuur 231. De Markt in Deurne rond 1965. Rond het plein bevinden zich bekende uitgaansgelegenheden als De Peelpoort en Theater Biovink (part.collectie).

Met de toename van de welstand in de vroege 20e eeuw nam ook de vrije tijd toe. Na de Tweede Wereldoorlog deed de veertigurige werkweek zijn intrede, het aantal vakantiedagen groeide en op zaterdag bleven de scholen en veel bedrijven voortaan dicht. Al die nieuw verworven vrije tijd moest natuurlijk worden gevuld. Dat was mogelijk door een al maar uitdijend aanbod van culturele, sportieve en andere ontspannende activiteiten. Sport, actief en passief beoefend, nam een hoge vlucht. Al in het

tweede kwart van de 20e eeuw had Deurne enkele bekende sportfaciliteiten, zoals het sportterrein aan de Molenstraat (1942-1971), de wielerveden aan de Zeilbergsestraat (vóór 1933) en het zwembad in de Clarinet (1933-1970). Uit de vroege naoorlogse periode noemen we het voetbalveld achter de pastorie in de Sint-Jozefparochie (1951-1973). Ander vermaak vonden de inwoners van Deurne en omgeving in het beroemde Theater Biovink, een door Piet Vink opgerichte en in 1941 geopende bioscoop met foyer en expositieruimte (figuur 231).

Door de welvaart, het groeiende aantal vakantiedagen en de invoering van vakantiegeldregelingen kwamen na de oorlog ook voor de gewone man korte en langere vakanties en het “gezellige dagje uit” binnen handbereik. Speeltuinen, campings, huisjesterreinen en allerlei vakantieverblijven voor groepen schoten als paddenstoelen uit de grond. Jong, oud, arbeider of ambtenaar, protestant of katholiek, er was voor iedereen wel een passende accommodatie te vinden in geliefde Nederlandse vakantiegebieden als de Veluwe, de Achterhoek en vooral vanaf de jaren 50 ook de verschillende bos- en heidegebieden in Noord-Brabant. Toen in de jaren zestig de auto gemeengoed werd bloeide het dag- en bermtourisme als nooit tevoren. Ook minder voor de hand liggende bestemmingen kregen bekendheid als onderdeel van auto- en fietsroutes van de ANWB. Deurne, Liessel en Helenaveen waren in het uiterst populaire reisboek *Op reis in Nederland met Dr. L. van Egeraat* (1961) opgenomen in de “leerzame” toeristische autoroute ‘Het land van Anton Coolen’, 130 kilometer langs de mooiste plekken die de geschiedenis van de Peel toonden. Helenaveen werd beschreven als “een prachtige groene oase” en in Deurne waren het Klein Kasteel, de ruïne van het Groot Kasteel en het interieur van de Sint-Willibrorduskerk niet te missen. Als bijzondere attracties golden zwembad De Clarinet en het wekelijks rijdende Peeltreintje “naar de turf”. Visliefhebbers konden terecht bij “de karpervijver in het peeldorp Helenaveen”.

In de jaren 60 adverteerde de Deurnese VVV in de landelijke dagbladen, met als slagzin “Deurne, Ongerept natuurschoon, bos en heide” en varianten daar op (figuur 232).



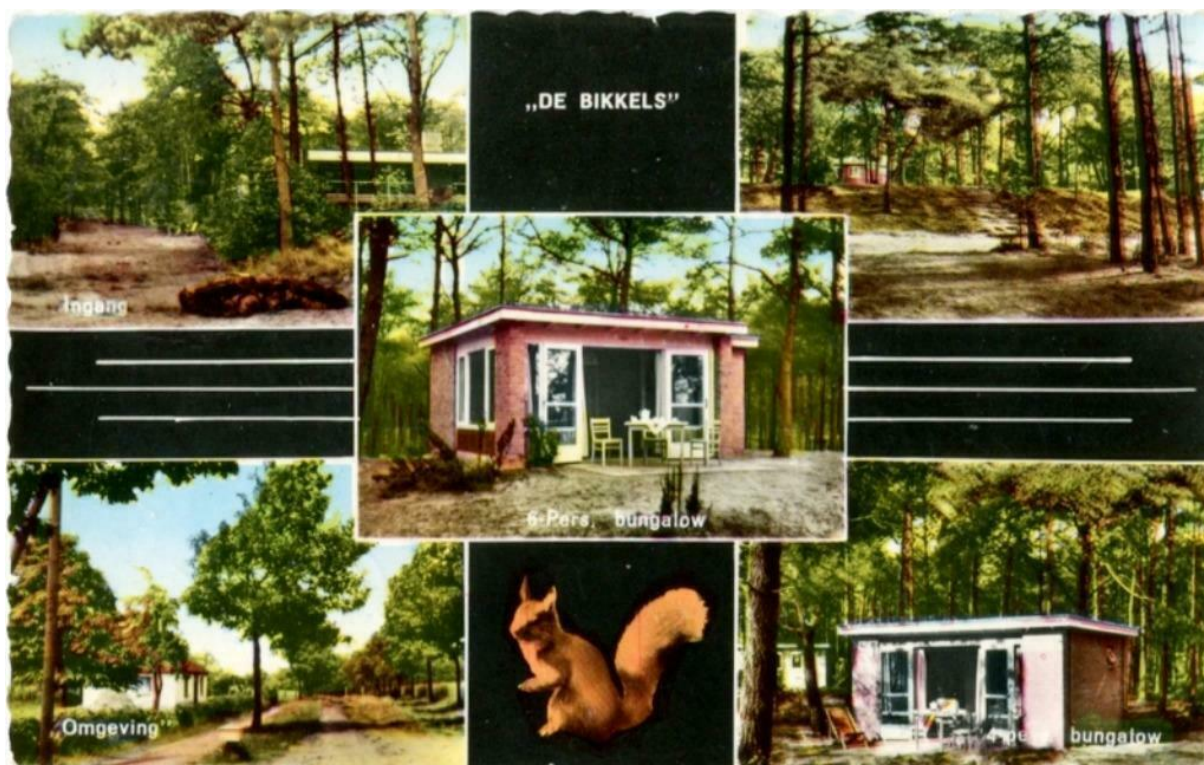
Figuur 232. Uit *De Tijd De Maasbode*, 7 juli 1962.

Voor de jeugd waren er enkele speeltuinen, de Speuldries bij het Hofke van Marijke (1955) en Kavirondo (ca 1940) achter Vlierden voor de Helmondse jeugd. Populair was ook het Pietje-Coolen-bos in Zeilberg.

De bosgebieden rond Deurne bieden al decennialang ook recreatief vertier. De productiebossen zijn in veel gevallen omgevormd tot gemengde bossen, waarin men goed kon wandelen. Een aantal van de uitgezette wandelroutes bestaat al zeer lang. Het recreatieve gebruik zien we in Deurne heel expliciet terug in het Zandbos, waar de stuifduin al decennia een speelattractie voor kinderen is, in De Bikkels met een bungalowpark, en in de Liesselse Bossen met een motorcrossterrein. In alle gevallen heeft de situering van de functies te maken met de aantrekkelijkheid van het aanwezige reliëf.

Campings en recreatieterreinen zijn er niet veel in Deurne. Het bungalowpark De Bikkels, opgericht in 1958, is een zeldzaam en belangrijk voorbeeld. Het werd gebouwd in de periode dat overal in de provincie Noord-Brabant huisjesparken werden gesticht. Brabant was, als alternatief voor de overvolle Veluwe, als vakantiegebied zeer in trek gekomen en werd gepromoot als groen, gastvrij en bijzonder vanwege de heersende levensbeschouwing en het christelijke (Rooms-Katholieke) levensmilieu. Een veilige plek voor gezinnen, voor wie in verschillende parken kleine geriefelijke vakantiewoningen werden gebouwd. De Bikkels werd door bouwbedrijf Lutters gerealiseerd, in opdracht van de exploitant van het park De Klinkaert in Drunen. Het bestond aanvankelijk uit 40 en in 1973 al 66 bungalows; ze staan verspreid in een groot bospark. De Bikkels werd in een rapport van de Rijksdienst voor het Nationale Plan, dat handelde over de ontwikkeling van recreatieruimte in Brabant, als een voorbeeld gezien, als één van de “modelbedrijven, die qua opzet en vormgeving enig zijn in ons land”. Een deel van de oudere huisjes bestaat nog steeds en het oorspronkelijke karakter van het bospark is bewaard gebleven (figuur 233).

De meeste huidige sportaccommodaties, zoals zwembad De Wiemel, sportpark De Kranenmortel en de andere voetbalterreinen dateren van omstreeks 1970.



Figuur 233. Ansichtkaart uit circa 1962-1963 (part.collectie).

7.8 Tot besluit

Al vele duizenden jaren heeft de mens in het landschap van Deurne gewoond en gewerkt. Uit vrijwel elke periode vinden we nog overblijfselen. Elk daarvan staat niet alleen voor een fysieke werkelijkheid, maar ook de leefwereld van de mens daarachter. Objecten, of ze nu onder of boven de grond liggen, groen of gebouwd zijn: ze leren ons over onze leefwereld. Die leefwereld laat zich vertellen, zoals we in de pagina's hiervoor gedaan hebben. De meest waardevolle objecten en/of gebieden daarvan hebben

een vertaling naar de beleidsadvieskaarten gekregen. Samen vormen zij de 'erfgoedcollectie van Deurne', waarmee voorgaand verhaal steeds weer (her)verteld kan worden.

8 Hiaten & vervolgonderzoek

8.1 Inleiding

In dit advieshoofdstuk gaan we vooral in op informatie die nog ontbreekt op de cultuurhistorische waardenkaart, maar wel zinvol is voor die kaart op een gemeentelijk schaalniveau. Verdiepende onderzoeken voor individuele objecten (in het kader van concrete ontwikkelingen) vallen buiten dit hoofdstuk, en kunnen in nader beleid worden vastgelegd. We denken daarbij aan het beleid voor regulier archeologisch onderzoek in het kader van de AMZ (Archeologische MonumentenZorg), bouwhistorisch onderzoek van individuele objecten bij ontwikkelingen óf in het kader van heel duidelijke kennishiaten (zoals de zeer bijzondere kapconstructie van het Klein Kasteel, waar dendrochronologisch onderzoek van grote betekenis kan zijn) en een nader onderzoek naar de werkkampen uit de Tweede Wereldoorlog.

Daarnaast kunnen we als hoofdopmerking nog meegeven dat een populair, wetenschappelijk gefundeerd (beeld)verhaal over de geschiedenis van Deurne nog ontbreekt. Van een nieuwe 'geschiedenis van Deurne' is het enkele decennia geleden niet gekomen. Veel plaatsen grijpen een jubileumjaar aan voor een nieuw boek, dat stevast goed aanslaat bij de lokale bevolking en grote oplages kent. Papier is ondanks de digitalisering en alle verdiensten van websites als Deurnewiki in zo'n situatie toch nog steeds heel actueel. In Deurne is weliswaar het moment '721 – 2021' wel erg dichtbij voor de doorlooptijd voor productie van zo'n boek, maar desondanks loont het de moeite om naar aanleiding daarvan hieraan te denken.

8.2 Verschillende disciplines

8.2.1 *Fysisch landschap*

Voor het aspect 'fysisch landschap' kunnen we voor een verdere uitwerking van de kaarten nog de volgende onderdelen benoemen:

- Onderzoek naar het voorkomen van mogelijke pingo-ruïnes is gewenst.
- Over het exacte verloop van de verschillende subbreuken van de Peelrandbreuk is eigenlijk nog heel erg weinig bekend. Een fundamenteel geologisch onderzoek naar de breuklijnen is aanbevelenswaardig.

8.2.2 *Archeologie*

Voor het aspect 'archeologie' kunnen we voor een verdere uitwerking van de kaarten nog de volgende onderdelen benoemen:

- Luchtfoto en AHN analyse. Kijk naar de net gevonden grafheuvels. Ongetwijfeld is er nog veel meer te vinden van achter de PC.
- Grondradar naar omgrachte hoeven en verdwenen waterlopen, denk aan landweer maar ook blokhuis Leensel.
- Waarderend onderzoek naar de meest waardevolle archeologische gebieden en goede bescherming hiervan, bijv. kerk Liessel (wat is er nog van over?), resten watermolen Ruth (houten palen staan er

nog steeds in het water zonder bescherming/bord.), pottenbakkers Zeilberg (een hele industrie en we hebben slechts een waterleiding en twee waterputten...). Met waarderend onderzoek bedoel ik dat gemeente zelf onderzoek laat uitvoeren in kader van Monumentenzorg.

- Datzelfde geldt voor de Peelrandbreuk. Wat betekende die breuklijn met de verschijnselen erom heen voor de inwoners door de tijd heen?
- Onderzoek naar oude opgravingen/vondsten zoals die van het urnenveld Sint-Jozefparochie, urnen bij Vreekwijk en de vuurstenen uit de Peel. Mogelijk kan dit nieuwe inzichten geven.
- Verdere uitwerking van het thema 'archeologie van de Tweede Wereldoorlog'. Informatie over ligging van bijvoorbeeld loopgraven en schuttersputjes ontbreekt. Een kruisbestuiving met een eventueel nog op te stellen risicokaart voor niet-gesproken explosieven (NGE/OCE) is hier goed denkbaar.
- Onderzoek naar fysieke overblijfselen van het thema 'Belgische Opstand' in relatie tot de Brabants-Limburgse grens.

8.2.3 Historisch cultuurlandschap

Voor het aspect 'historisch cultuurlandschap' ontbreken op de samengestelde kaarten nog de volgende onderdelen:

- Aardkundig waardevolle gebieden op regionaal / lokaal schaalniveau, zoals de paraboolvormige stuifduin van het Zandbos, alsmede landschappelijke verschijnselen, samenhangend met aardkundige fenomenen (w.o. de 'traptredes in het landschap' als gevolg van de Peelrandbreuk);
- De groenlagen op de kaart bestaan nu uit veel samengebrachte databases met een verschillende mate van nauwkeurigheid en niet altijd met een uitsplitsing op het cultuurhistorisch relevant zijn. Bovendien ontbreken veel groen op particuliere terreinen en perceelsscheidend groen. Op basis van diverse bronnen dient een volledige inventarisatie van opgaand groen (vlak, lijn) gemaakt te worden, met daarna een differentiatie of de structuren wel of niet historisch zijn;
- Enkele ontbrekende waterlopen in Neerkant als gevolg van beschadigde historische kaarten ²⁶¹, en enkele verbindingen rond Deurne en Vlierden;
- Het padenpatroon volgens het minuutplan uit 1832 is op de kaarten nog niet volledig, is alleen meegenomen waar het opviel tijdens karteren of waar het reeds eerder gekarteerd was;
- De toponiemendatabase Spamer ²⁶² moet nog worden gedigitaliseerd (zinvol t.b.v. naamgeving en begrijpen landschap), inclusief verwerken van conclusies uit dat rapport over landschapsontwikkeling en door hem gereconstrueerde watergangen (op kaart);
- Aan de kaart kan informatie worden gehangen over historische rechtsverhoudingen met relevantie voor de ontginningsgeschiedenis, zoals cijnsplichtigheid van percelen en de begrenzing van tiendklampen;
- Door bewerkingen van het AHN3 is een vollediger kartering van het karrenspoorreliëf mogelijk;

²⁶¹ Het betreft de zwaar beschadigde kaarten van wegen en waterlopen van de gemeente Deurne en Liessel (bron: RHC Eindhoven).

²⁶² Spamer 2010a

- Een kartering van het relevante bosbouwreliëf (rabatten) en ten dele het verveningsreliëf ontbreekt nog. Daarbij hoort ook het patroon aan sloten dat werd gegraven om natte plekken zoals voormalige vennen te ontwateren (zie wel opgenomen voorbeeld bij de Bikkels);
- Relicten van historische verkaveling (welke kavelgrenzen uit 1832 zijn nu nog aanwezig) ontbreekt;
- Er is nog geen volledig overzicht van historische sport- en recreatieterreinen;
- Een nadere, vlakdekkende analyse van de vroegste luchtfoto's van Deurne (o.a. 1934 en augustus 1944) kan nieuwe structuren en gegevens aan het licht brengen. Dat is nu slechts incidenteel gedaan op basis van één luchtfoto uit beide jaren;
- Aanvullende inventarisatie van (voormalige) fabrieksterreinen en –terreintjes, zoals de bierbrouwerijen en sigarenfabriekjes;
- Aanvullend op de kerken, kapellen en kloosters kunnen ook de vroegere schoollocaties en pastorielocaties worden gekarteerd, voor een beter begrip van het 'educatielandschap'.

8.2.4 Historische bouwkunst en stedenbouw/ensembles

Voor het aspect 'historische bouwkunst en stedenbouw/ensembles' ontbreken op de samengestelde kaarten nog de volgende onderdelen:

- Inventarisatie van fabriekslocaties op binnenterreinen;
- Aanduiding van objecten die over een bijzonder en waardevol interieur beschikken;
- Inventarisatie van monumentale wandkunst in (met name naoorlogse) gebouwen. Alleen in de buitengevels zichtbare elementen zijn vermeld in de database;
- Nauwkeurige inventarisatie van enkele ten tijde van het onderzoek voor de chwk moeilijk toegankelijke terreinen. Een voorbeeld is het voormalige barakkenkamp 't Zinkske aan de Oude Peelstraat in Helenaveen;
- Gedetailleerde inventarisatie van grafmonumenten op historische begraafplaatsen;
- Vlakdekkende historisch-stedenbouwkundige typering en beschrijving van de bebouwde gebieden in de gemeente Deurne, op basis waarvan gebiedseigen adviezen over beheer en inrichting gegeven kunnen worden (bij voorkeur gekoppeld aan een historisch-stedenbouwkundige analyse van stedenbouwkundige plannen in relatie tot wat daadwerkelijk is uitgevoerd).

Literatuur

Boeken en tijdschriften

- Adriaenssen, L., 2007. Staatsvormend geweld. Overleven aan de frontlinies in de meierij van Den Bosch, 1572-1629. Tilburg.
- Alkemade, M., 2006. Kadernotitie archeologie gemeente Deurne (Vestigia rapportnr. V352). Amersfoort.
- Alkemade, M.M.M., 2008. Nota archeologische monumentenzorg gemeente Deurne (Vestigia-rapport 501). Amersfoort.
- Arts, N. & A. Vissers, 1996. Pottenbakkers op de Zeilberg. Productieplaatsen van roodbakkend aardewerk te Deurne, 1613-1917. Brabants Heem 48/2, p. 51-58. Brabants Heem, Waalre.
- Arts, N., H. Stoepker, F. Theuws e.a, 2008. De Middeleeuwen en Vroegmoderne tijd in Zuid-Nederland, Amersfoort (NOaA hoofdstuk 22).
- Asseldonk, M.M.P. van, 1999. Census domini ducis. De cijnzen van de hertog van Brabant in de Meierij van 's-Hertogenbosch 1340-1351. Noordbrabants Historisch Jaarboek 16, p. 33-95.
- Asseldonk, M.M.P. van, 2002. De Meierij van 's-Hertogenbosch. De evolutie van plaatselijk bestuur, bestuurlijke indeling en dorpsgrenzen ca. 1200-1832. Tilburg.
- Baas, H. & N. Brand, 2011. 'We zijn als wetenschappelijke discipline onvolwassen gebleven': een interview met Jelle Vervloet naar aanleiding van zijn afscheid als hoogleraar historische geografie van het Nederlandse landschap aan de Wageningen Universiteit. Historisch-geografisch tijdschrift 29 (2).
- Ball, E.A.G. & R. Jansen (red.), 2018. Drieduizend jaar bewoningsgeschiedenis van oostelijk Noord-Brabant. Synthetiserend onderzoek naar locatiekeuze en bewoningsdynamiek tussen 1500 v.Chr. en 1500 n. Chr. op basis van archeologisch onderzoek in het Malta-tijdperk (Nederlandse Archeologische Rapporten 61). Amersfoort.
- Beelen, W. (Monumentenhuys Brabant), 2008. Quick-scan Gemeente Deurne ten behoeve van gemeentelijke monumenten, Geertruidenberg.
- Beijers, H. & P. Koolen, 1996. Vliedens Verleden 721-1926. Historische opstellen over de oude heerlijkheid en de zelfstandige gemeente. Sint Willibrordusparochie, Vlieden / Heemkundekring H.N. Ouwering, Deurne.
- Berkvens, R., 1997. Archeologische en cultuurhistorische waarden in de gemeente Deurne, een inventarisatie van het archeologisch bodemarchief in Deurne, Vlieden, Liessel, Neerkant en Helenaveen.
- Berkvens, R., 1998. Middeleeuwse Archeologie in Deurne, Archeologische vondsten rondom het kastelencomplex van Deurne.
- Berkvens, R., 2002. Archeologische en cultuurhistorische waarden in de gemeente Deurne, een inventarisatie van het Deurnese Bodemarchief.

- Berkvens, R. & K. Leenders, 2008. Oude Brabantse Akkers, met een focus op de omgeving van Breda, in: J. van Doesburg, M. de Boer, J. Deeben, B.J. Groenewoudt & T. de Groot, Essen in Zicht. Essen en plaggendecken in Nederland: onderzoek en beleid, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 34), 161-192.
- Berkvens, R., K.A.H.W. Leenders, J. Bosman, M.D. Wagemans, E. Wijnen, V. Mes, M. v. Moolenbroek, E. Drenth, H. v.d. Laarschot & J. Schotten, 2011: Kempisch erfgoed in beeld. Een regionale erfgoedkaart voor de Kempen- en A2 gemeenten Bergeijk, Bladel, Eersel, Oirschot, Reusel-De Mierden, Waalre, Valkenswaard, Cranendonck en Heeze-Leende, Eindhoven (SRE Milieudienst).
- Besselaar, J.H., 1966. Elseviers reisgidsen. Nederland. Noord-Brabant en Limburg. Amsterdam.
- Bok, L., 2003. Helenaveen. De Protestantse en de Rooms-Katholieke Begraafplaats(en), z.p.
- Bont, Chr. de, 1993. '... al het merkwaardige in bonte afwisseling...'. Een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant. Stichting Brabants Heem, Waalre.
- Buijks, H. & G. Kuijpers, 2006. Dorpen. Ach Lieve Tijd, 2000 jaar De Peel, deel 9. Waanders Uitgevers, Zwolle.
- Bureau Verkuyl. Ruimtelijke Ordening en architectuur, 2005. Studie cultuurhistorie. De harmonie van Helenaveen. Een levenslied in strakke maten, 's-Hertogenbosch.
- Crijns, A.H. & F.W.J.Kriellaars, 1987. Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant 1800 – 1885 (Bijdragen LXXII). Tilburg.
- Deeben, J., D.P. Hallewas, P.C. Vos & W. van Zijverden, 2005. Paleogeografie en landschapsgenese (NOaA hoofdstuk 8, versie 1.0).
- Deeben, J., H. Peeters, D. Raemaekers, E. Rensink en L. Verhart, 2006. De vroege prehistorie (NOaA hoofdstuk 11).
- Dekkers, J.M.J. & B.H. Steeghs, 1973. Leeminventarisatie "Vreewijk" (Gem. Deurne). Onderzoek naar het voorkomen van leem in enkele percelen. Rapport nr. 1125. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.
- De Tranchotkaart van het gebied tussen Maas en Rijn: Nederlands gedeelte. Facs. van het Nederlandse deel van de manuscriptkaart van het Rijnland vervaardigd o.l.v. Jean Joseph Tranchot, 1803-1820. - Gereduceerd van 1:20.000 tot 1:25.000. Maastricht (Stichting Maaslandse Monografieën), 1971.
- Dijk, X.C.C. van, 2005. Verbinding Deurne-Liessel-A67; gemeente Deurne, een archeologische begeleiding. RAAP-rapport 1232. Amsterdam.
- Dings, M., (2015). Tussen tent en villa. Het vakantiepark in Nederlans 1920-nu. Rotterdam.
- Doesburg, J., O. Brinkkemper, F.T.S. Brounen, M.C. Houkes, I.M.M. van der Jagt, B.J.M. Jansen, M.A. Lascaris, E. Romeijn, M. Snoek & B.P. Speleers, 2019. Archeologie op de Kaart. Analyse van gemeentelijke archeologische en cultuurhistorische (verwachtings)waardenkaarten in vier pilotgebieden verspreid over Nederland. Amersfoort.

- Driel-Murray, C. van, 2006. Een spookrijder in het veen: de reconstructie van een depotvondst, in: J.H. Pouls & H.J.G. Crompvoets (red.), De Gouden Helm uit de Peel. Feiten en visies. Panningen.
- Egeraat, L. van, 1961. Op reis in Nederland met Dr. L. van Egeraat. Amsterdam.
- Ellenkamp, G.R., 2015. Cluster 5, tracé aansluitleiding GOS Milheeze, gemeente Deurne. Archeolandschappelijk onderzoek. RAAP-rapport 2384. RAAP, Weesp.
- Elpers, S., 2019. Wederopbouwboerderijen. Agrarisch erfgoed in de strijd over traditie en modernisering, 1940-1955, Rotterdam.
- Enckevort, H. van, T. de Groot, H. Hiddink & W. Vos 2008. De Romeinse tijd in het Midden-Nederlandse rivierengebied en het Zuid-Nederlands dekzand- en lössgebied (NOaA hoofdstuk 18).
- Enckevort, H. van, 2000. Een rurale nederzetting uit het begin van de derde eeuw te Venray-Hoogriebroek, in: H. Stoepker (red.), Venray-Hoogriebroek en Venray-Loobeek. Nederzettingen uit de prehistorie, Romeinse tijd en late Middeleeuwen, RAM 46, 33-166. Amersfoort.
- Enckevort, H. van, 2012. Gebundelde sporen: enkele kanttekeningen bij aardewerk en nederzettingen uit Romeins Nederland, Leiden (proefschrift Universiteit Leiden).
- Enckevort, H. van, J. Hendriks & M. Nicasie, 2017. Nieuw licht op donkere eeuwen. De overgang van de laat-Romeinse tijd naar de vroege middeleeuwen in Zuid-Nederland. NAR 58. Amersfoort.
- Gemeente Deurne Archeologieverordening 2008 (inwerkingtreding 2010).
- Gerritsen, F. & E. Rensink (red.), 2004. Beekdallandschappen in archeologisch perspectief. Een kwestie van onderzoek en monumentenzorg. NAR 28. Amersfoort.
- Gerritsen, F., P. Jongste & L. Theunissen, 2006. De late prehistorie in Noord-, Oost- en Zuid-Nederland en het rivierengebied (NOaA hoofdstuk 17).
- Ginkel, E. van & L. Theunissen, 2009. Onder heide en akkers; de archeologie van Noord-Brabant tot 1200. Utrecht.
- Ginkel-Meester, S. van, R. Stenvert & B. Olde Meierink, 2013. Cultuurhistorische waardenanalyse Ensemble St.-Willibrorduskerk en omgeving Zeilberg, Utrecht.
- Grote Historische Atlas van Noord-Brabant ± 1905, schaal 1:25.000. Tilburg.
- Grote historische atlas van Nederland Noord-Brabant 1836-1843, schaal 1:25.000. Tilburg.
- Haartsen, A., 2007. Cultuurhistorische analyse van de Kaweise Loop. Onderzoek naar de landschappelijke en cultuurhistorische betekenis van de Kaweise Loop en omgeving, van het Peelkanaal tot de uitmonding in de Bakelse Aa. Lantschapsstudies 69. Lantschap, Haften.
- Haartsen, A. & D. van Marrewijk, 2009. Cultuurhistorische en landschappelijke analyse van de Groene Peelvallei. Inventarisatie van de cultuurhistorische en landschappelijke aspecten van de Groene Peelvallei, het gebied tussen Deurne en Helmond. Lantschapsstudies 103. Lantschap, Haften.

- Haartsen, A., B. Olde Meierink & R. Stenvert, 2011. Dorpskern Zeilberg. Cultuurhistorische waardenanalyse. BBA, Utrecht.
- Hartog, C. den, 2004. Peelland: de lange-termijngeschiedenis van een wegenpatroon. Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Hermans, D.B.M., 2013. Middeleeuwse woontorens in Nederland. De bouwhistorische benadering van een kasteelvorm. Universiteit Leiden, Leiden.
- Heugten, W.A.M. van, 1979. Deurne en de Peel, Deurne.
- Heugten, W. van & W. van Heugten, 2020. Watermolens in Noord-Brabant. Matrijs, Utrecht.
- Hidding, M., J. Kolen & Th. Spek, 2001. De biografie van het landschap: ontwerp voor een interdisciplinaire benadering van de landschapsgeschiedenis. Essay NWO Stimuleringsprogramma 'Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling'. Uitgave NWO, Den Haag.
- Hiddink, H.A. & J. Renes, 2007. De oude akkercomplexen in de oostelijke helft van Noord-Brabant en het noorden en midden van Limburg, in: J. van Doesburg, M. de Boer, J.H.C. Deeben, B.J. Groenewoudt & T. de Groot (red.), Essen in zicht. Essen en plaggendecken in Nederland. Onderzoek en beleid. Nederlandse Archeologische Rapporten 34, 129-159. Amersfoort.
- Hiddink, H., 2008. Archeologisch onderzoek op de Groot Bottelsche Akker bij Deurne: bewoning uit de Steentijd, IJzertijd, Romeinse tijd, Vroege en Volle Middeleeuwen. Zuidnederlandse archeologische rapporten 33. Amsterdam.
- Hoefnagels, T., 1986. Oorlogsjaren 1940-1945 gemeente Deurne: op de grens van vergeten. Deurne.
- Hooff, G. van, 2006. Venters en fabrikanten. Ach Lieve Tijd, 2000 jaar De Peel, deel 7. Waanders Uitgevers, Zwolle.
- Huijbers, T., 1993. Een en al gras. De archeologie van een middeleeuws cultuurlandschap. Aarle-Rixtel, Beek en Donk, Lieshout. Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam. Amsterdam.
- Hulsman, R., 2008. Bouwen op de grens. Deel Zuid. Gids voor de funeraire architectuur in Nederland. Limburg-Noord-Brabant-Zeeland, Rotterdam.
- Jansen, R.J., G. Engels & W. van Heugten, 1983. Beknopte geschiedenis van Deurne, Heemkundekring 'H.N. Ouwering', Deurne.
- Jong, Th. De, 2008. Archeologisch onderzoek Gemert-Bakel, Milheeze-Zuidrand, Omheinde nederzetting aan een splitsing van wegen Rapport 27 Archeologisch Centrum Eindhoven). Eindhoven.
- Joosten, J.H.J. & T.W.M. Bakker, 1987. De Groote Peel in verleden, heden en toekomst. Staatsbosbeheer Rapport 88-4. Z.p.
- Joosten, H., P. de Klerk, K. Karkow & A. Prager, 2006. De natuurlijke context van de vindplaats: de reconstructie van een depotvondst, in: J.H. Pouls & H.J.G. Crompvoets (red.), De Gouden Helm uit de Peel. Feiten en visies. Panningen.
- Kappelhof, A.C.M., 1985. Ontginningen in de Meijerij van Den Bosch 1655-1792. Noordbrabants Historisch Jaarboek 2, p. 199-221.

- Kartenaufnahme der Rheinlande durch Tranchot und v. Müffling 1803 – 1820. Publicationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde XII – 2. Abteilung – Neue Folge. Keulen (Landesvermessungsamt Nordrhein – Westfalen), 1969 - 1970.
- Kerkhof, E. van de, 2019. Rondom de Mussenkeet. Over de geschiedenis van de Deurnese en Liesselse Peel, te beginnen met het Leegveld. Heemkundekring H.N. Ouwering, Deurne.
- Keunen, L., 2002. Merkwaardige begraafplaatsen te Deurne. D'n Uytbeyndel. Periodiek van Heemkundekring H.N. Ouwering – Deurne, nr. 49, p. 18-24 (winter 2001/2002).
- Keunen, L.J., 2004. De relatie tussen drie adellijke Deurnese complexen: Ter Vloet, Klein Kasteel en Groot Kasteel. *Het Brabants Kasteel*. Jaargang 25 (2002), nr. 1/2, uitgave oktober 2004, p. 3-40. Vereniging Vrienden van Brabantse Kastelen, Tilburg.
- Keunen, L., 2019. '... deze onlangs spacieuus en comfortable ingerigte woning ...'. Verhuring en bewoning van de Deurnese kastelen tussen 1728 en 1948 (1). D'n Uytbeyndel, nr. 98. Heemkundekring H.N. Ouwering, Deurne.
- Keunen, L.J., 2020. Aan de Peelsche Loop. Een cultuurhistorisch onderzoek van het plan Doonheide in Gemert (gem. Gemert-Bakel). RAAP-rapport 4415. RAAP, Weesp.
- Keunen, L., 2021. Burenruzies: de wedijver tussen twee neven Van Doerne aan het Haageind in de late veertiende eeuw. D'n Uytbeyndel, nr. 104 (in voorbereiding). Heemkundekring H.N. Ouwering, Deurne.
- Kolen, J., 2003: De Biografie van Peelland, de cultuurhistorische hoofdstructuur van Peelland (toelichting bij de kaart). Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 13.
- Kolen, J., 2009: De beekdalen van Peelland: achtergronden en uitgangspunten voor archeologisch onderzoek (notitie Biografie van Peelland project, Stichting Archeologisch Samenwerkingsverband)
- Kolman, C., B. Olde Meierink & R. Stenvert, 1997. Monumenten in Nederland. Noord-Brabant, Zeist-Zwolle.
- Kolen, J., H. van de Laarschot & G. Box, 2004. Beekdalen en hun cultuurgeschiedenis: Peelland, in: F. Gerritsen & E. Rensink, Beekdallandschappen in archeologisch perspectief. Een kwestie van onderzoek en monumentenzorg. Nederlandse Archeologische Rapporten 28, 35-56. Amersfoort.
- Koolen, P., 2002. Die bedroefde plagen... Deurne tijdens de Belgische Opstand 1830-1839. Deurnese Historische Reeks 3. Durninum, Deurne.
- Laarschot, H. van de, 2005. Peelwerkers en veenbazen. Ach Lieve Tijd, 2000 jaar De Peel, deel 1. Waanders Uitgevers, Zwolle.
- Laarschot, H. van de, 2006. Ontginnen en boeren. Ach Lieve Tijd, 2000 jaar De Peel, deel 6. Waanders Uitgevers, Zwolle.
- Laarschot, H. van de & H. Joosten, 2005. Het moeras. Ach Lieve Tijd, 2000 jaar De Peel, deel 2. Waanders Uitgevers, Zwolle.
- Leenders, K.A.H.W., 2005. Bijdrage aan een regionale onderzoeksagenda voor westelijk Noord-Brabant. Den Haag.

- Leenders, K.A.H.W., 2015. De dynamische hoeve. Veranderingen in boerderijgebouwen en hun omgeving in de Meierij van 's-Hertogenbosch. Pictures Publishers, Woudrichem.
- Leenders, K.A.H.W., 2020a. Project cultuurhistorische waardenkaart Deurne. Het fysieke landschap. Den Haag.
- Leenders, K.A.H.W., 2020b. Project cultuurhistorische waardenkaart Deurne. Verkenning schuren op straat. Den Haag.
- Leenders, K.A.H.W., 2020c. Project cultuurhistorische waardenkaart Deurne. Verkenning schaapskooien. Den Haag.
- Leenders, K.A.H.W., 2020d. Project cultuurhistorische waardenkaart Deurne. De relatieve hoogtekaart. Den Haag.
- Leenders, K.A.H.W., 2020e. Project cultuurhistorische waardenkaart Deurne. Verkenning omvang van De Peel. Den Haag.
- Leenders, K.A.H.W., 2020f. Project cultuurhistorische waardenkaart Deurne. Verkenning vennen. Den Haag.
- Lemoine-Isabeau, C., 1985. Belgische Cartografie in Spaanse verzamelingen, van de 16de tot de 18de eeuw. Brussel.
- Meulendijks, Th. & E. Wijnen, 2018. De geschiedenis van Binderen en haar bewoners. Helmond.
- Michels, J.C.M., 1990. Cultuurhistorische inventarisatie Noord-Brabant, Monumenten Inventarisatie Project. Gemeente Deurne, uitgave Provincie Noord-Brabant (gemeentebesrijving).
- Mortel, Th. van de, 2019. Verbonden over de breuk. De Heiakker in Deurne en de Peelrandbreuk. Het Nederlands Landschap 37/2. Matrijs, Utrecht.
- Neerven, L. van & R. Smit, z.j. Turfstrooiselfabriek Helenaveen. Deurne.
- Neerven, L. van, z.j. Verdedigingswerken. Toeristische route en restauratie. Uitgave van Heemkundekring H.N. Ouwering, Deurne.
- Nijhof, E. (eindredactie), 1997. Lijnen door het Brabantse land. 200 jaar verkeersinfrastructuur in Noord-Brabant 1786-1996, Zwolle-Zeist.
- Olde Meierink, B., 2011. Cultuurhistorische waardenanalyse Dorpskern Zeilberg. Utrecht.
- Oudhof, J.W.M. & R. Schrijvers, 2004. Archeologische Basiskaart, gemeente Deurne (Vestigia Rapportnummer 121), Amersfoort.
- Ouwering, H.N., 1933. Geschiedenis der dorpen en heerlijkheden Deurne, Liessel en Vlierden. Uitgeverij Helmond B.V., Helmond.
- Peters, N., 2009. Brabant tussen walvissen en mastodonten, fossielen uit Liessel. Asten.
- Ramaker, W. & B. van Bohemen, 1980. Sta een ogenblik stil... Monumentenboek 1940-1945, Kampen.
- Renders-de Wit, D., 2011. Kenmerkende Deurnese Landschapskwaliteiten. Diny Renders Tuin- en Landschapsadvies, Vlierden.
- Renes, H., 2004. Beekdalen, bewoning en wegenpatronen. In: Gerritsen, F. & E. Rensink, 2004. Beekdallandschappen in archeologisch perspectief. Een kwestie van onderzoek en

- monumentenzorg. Nederlandse Archeologische Rapporten 28. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort.
- Rensink, E., 2005. Het Midden-Paleolithicum in Zuid-Nederland, in: J. Deeben, E. Drenth, M-F. v. Oorsouw & L. Verhart, De Steentijd van Nederland (Archeologie 11/12), p. 119-141. Meppel.
- Roosenboom, H., 2006. Vermaak en sport. Ach Lieve Tijd, 2000 jaar De Peel, deel 14. Waanders Uitgevers, Zwolle.
- Roymans, J., 2005. Een cultuurhistorisch verwachtingsmodel voor Brabantse beekdallandschappen: een mogelijke toekomst voor het verleden van de beekdalen. Onuitgegeven scriptie. Vrije Universiteit Amsterdam.
- Roymans, J.A.M., 2008. Het spoor bijster. Oude bruggen en wegen in Zuid-Nederland, in: E. Rensink (red.), Archeologie en beekdalen. Schatkamers van het verleden, 59-71. Utrecht.
- Ruhe, H.A.M., 1980. Het dorpswoonhuis in de Kempen vanaf de vijftiende tot de negentiende eeuw. Europese Bibliotheek, Zaltbommel.
- Schabbink, M. (red.), 2015. Vier eeuwen boeren Synthese Oogst voor Malta onderzoek: Archeologische sporen van boerderijen en erven 1250-1650. NAR 49. Amersfoort.
- Schulte, Th., 2016. Grenslijnen in de stad. Grenzen en gebiedsindelingen in Helmond. Eigen uitgave.
- Spamer, T., 1998. Deurne en de Peel in Brons- en IJzertijd, ca. 2000 v.C.- ca. 450 n.C. Het Maas-Aa-gebied van Grave tot Roggel op grond van plaats- en waternamen. Deurne.
- Spamer, T., 1998. Toponiemen rond de Peel in de Brons- en IJzertijd, ca. 2000 v.C.- ca. 450 n.C. Bijna 700 plaats- en waternamen uit Noord-Brabant en Limburg met meer dan 2000 verwijzingen. Deurne.
- Spamer, T., 2002. Dochter van Echternach. De parochie Deurne tot 1800. In: De Sint Willibrorduskerk belicht. 1200 jaar Deurnese geschiedenis. Lions Club Deurne.
- Spamer, T., 2004: Vaste grond onder de voeten. Archeologische vondsten ca. 500 v.C. – ca. 1200 n.C. Deurne.
- Spamer, T., 2009. Eessens Put en de Kaweise loop. De noordgrens van de heerlijkheid Deurne – een historisch/geografische en toponymische studie. Deurnese Historische Reeks 7. Durninum, Deurne.
- Spamer, T., 2010a. Een karretje op den zandweg reed... Deurnese toponiemen uit de periode 721-1900. Deurnese Historische Reeks 8. Durninum, Deurne.
- Spamer, T., 2010b. Veldheuvel te Deurne. Het goed Stakenborch-Ten Eijnde en de Derpse hoeve. Een historisch/geografische en toponymische studie. Deurnese Historische Reeks, Kleine Serie 1. Durninum, Deurne.
- Spamer, T., 2010c. Mond uit man; hel uit hel. Het hellegat in Deurne en de oorsprong van de naam Helmond. Een historisch/geografische en toponymische studie. Deurnese historische reeks, kleine serie 3. Deurne.

- Spamer, T., 2012. Leensel, de moeder van Liessel. Een historisch/geografische en toponymische studie. Deurnese historische reeks, kleine serie 3. Deurne.
- Spamer, T., 2012. De Bottel in Deurne. Een eeuwenoud terrein geeft zijn geheimen prijs. Een historisch/geografische en toponymische studie. Deurnese historische reeks, kleine serie 4. Deurne.
- Spamer, T., 2014. Het begon in Vreekwijk. De ontwikkeling van Deurne 700-1300. Een historisch-geografische en toponymische studie. Deurnese Historische Reeks 11. Durninum, Deurne.
- Spamer, T., 2017. Deurne – Willibrord – Echternach 721-1795. Een vrome vervalsing ontmaskerd. Deurnese historische reeks, kleine serie 7. Deurne.
- Spamer, T., 2018. de ziel van een dorp. Het dagelijks leven in en rond de Willibrorduskerk in Deurne 1069 – 1800. Deurnese historische reeks, grote serie 12. Deurne.
- SpellerCo Meeding, z.j. De historische Peellimieten. Ruimtelijk inrichtingsplan.
- Staring, W.C.H., 1856-1867. Geologische kaart van Nederland op de schaal van 1:200.000, 1e druk: 1856-1867; 2e druk: 1888 – 1889. Topographische Inrichting, 's-Gravenhage.
- Staring Centrum, 1977. Geomorfologische kaart van Nederland 1:50.000, Staring Centrum, Wageningen.
- Steegh, A., 1978. Dorpen in Brabant. Tentoonstellingscatalogus Noordbrabants Museum.
- Stichting voor Bodemkartering, 1981. Bodemkaart van Nederland 1:50.000. Stiboka, Wageningen.
- Theuws, F.C.W.J., 1988: De archeologie van de periferie. Studies naar de ontwikkeling van bewoning en samenleving in het Maas-Schelde-Demergebied in de vroege middeleeuwen, Amsterdam.
- Theuws, F., 1989: Middeleeuwse parochiecentra in de Kempen 1000-1350, in: A.A.A. Verhoeven & F. Theuws (red.), Het Kempenproject 3. De Middeleeuwen centraal, Waalre, 97-216.
- Theuws, F., 1999: The archaeology and history of the curia of the abbey of Saint Trond at Hulsel (c. AD 700-1300), in: F. Theuws & N. Roymans (eds.), Land and Ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 4), 241-308.
- Theuws, F. en N. Roymans, 2009. Veldhoven-Zilverackers, cultuur en landschap van verleden gemeenschappen. Een wetenschappelijk onderzoekskader ten behoeve van de archeologie in het plangebied. UvA/VU, Amsterdam.
- Thissen, P.H.M., 1993. Heideontginning en modernisering: in het bijzonder in drie Brabantse Peelgemeenten 1850-1940. Matrijs, Utrecht.
- Timmers, J., 2004. Een (pre)historische wegenbundel als basis van Milheeze. Gemert.
- Timmers, J., 2008. Het dal van de Astense Aa en zijn omgeving. Een historisch geografische verkenning en aanbevelingen voor cultuurhistorische opwaardering. Stichting Archeologisch Samenwerkingsverband Gewest Helmond en Omgeving.
- Timmers, J., 2011. Eessens Put. Naar een reconstructie van een opvallende markering in het landschap. Stichting Archeologisch Samenwerkingsverband.

- Timmers, J., 2017a. De Peelrandbreuk, het barst van de breuken. Gepubliceerd via <https://www.jantimmerscultuurhistorie.nl/aardkunde/de-peelrandbreuk-het-barst-van-de-breuken/>
- Timmers, J., 2017b. Een watermolen op de Molenhof in Bakel en Deurne. Gepubliceerd via <https://www.jantimmerscultuurhistorie.nl/water/een-watermolen-op-de-molenhof-in-bakel-en-deurne/>
- Timmers, J., 2019. Dapperslaar: de weijer van Brouwhuis. D'n Uytbeyndel 98 (juli 2019).
- Timmers, J., 2020. Weijers in Deurne en Vlierden. Manuscript.
- Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van het beschermde dorpsgezicht Helenaveen, Gemeente Deurne (Noord-Brabant) ex artikel 35 Monumentenwet 1988. 1997
- Tol, A.J. & W. Laan, 2009. Begrensd land. Een studie naar de archeologische landschappen van Noord-Brabant. Archol-rapport 125. Leiden.
- Tol, A.J. e.a., 2017. Tussen Aarlese weg en Broekstraat. Archeologisch onderzoek van een historisch cultuurlandschap in Aarle, gemeente Best. Archol rapport 280. Leiden.
- Vangheluwe, D. & Th. Spek, 2008. De laatmiddeleeuwse transitie van landbouw en landschap in de Noord-Brabantse Kempen. Historisch-Geografisch Tijdschrift 26/1, p. 1-23.
- Van Raadhuis tot gemeentehuis. Deurne, z.p.
- Veldhuizen, E.T.A. van & G.R. Ellenkamp, 2019. Plangebied Snelle Loop tussen Tereyken en Grotel, gemeente Gemert-Bakel en Laarbeek; archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek. RAAP-rapport 3988. RAAP, Weesp.
- Vera, H.L.M., 2011. ... dat men het goed van den ongeboornen niet mag verkoopen. Gemene gronden in de Meierij van Den Bosch tussen hertog en hertog 1000-2000. Moergestel.
- Verhart, L. & N. Arts, 2005. Het Mesolithicum in Zuid-Nederland. In: J. Deeben, E. Drenth, M.-F. van Oorsouw & L. Verhart, De Steentijd van Nederland (Archeologie 11/12), 235-260. Meppel.
- Verhoeven, M.P.F. & L.J. Keunen, 2018. Archeologische en cultuurhistorische advieskaart projectgebied Deurnsche Peel en Leegveld bij Liessel, gemeente Deurne. RAAP-notitie 6263. RAAP, Weesp.
- Verspay, J.P.W., 2007. Onzichtbare erven. Het Brabantse platteland in de Late Middeleeuwen. Diemen.
- Verspay, J.P.W., A.M.J.H. Huijbers, H. van Londen, J. Renes & J. Symonds, 2018. Village Formation in the Netherlands during the Middle Ages (AD 800 – 1600). An assessment of recent excavations and a path to progress. NAR 56. Amersfoort.
- Voordt-Pieck, L. van der & M. Kuijl, 1842. Kaart der provincie Noord-Brabant, bestaande uit 12 bladen met verzamelings-kaart, volgens de opmetingen van het kadaster. - 1 deel (ongepagineerd).; plano, In portefeuille. Geographisch Etablissement van F. Desterbecq, Maastricht.
- Voordt-Pieck, L. van der & M. Kuijl, 1845. Statistiek der provincie Noord-Brabant volgens de uitkomsten van het kadaster bij deszelfs invoering. Geographisch Etablissement F. Desterbecq, Maastricht.

- Vries, F. de, W.J.M. de Groot, T. Hoogland & J. Denneboom, 2003: De bodemkaart van Nederland digitaal, Alterra rapport 811, Wageningen.
- Vries-Oosterveen, A., H. de Mars & S. Dehing, 2016. Onderzoek watermolenlandschappen Waterschap Aa en Maas.
- Wieberdink, G.L. (samensteller), 1989. Historische Atlas van Noord-Brabant. Chromotopografische Kaart des Rijks 1:25.000. Den IJp.
- Witte, N., 2012. Deurne, Liessel. Plangebied "Willige Laagt". Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven en opgraving van een ingericht boerenerf uit de vroege ijzertijd (BAAC-rapport A-10.0280). 's-Hertogenbosch.
- Wolters-Noordhoff, 1990. Grote Provincie Atlas 1:25.000. Noord-Brabant/Oost. Groningen.
- Zalinge-Spooren, L. van, 2018. Gemeente en gemeenschap. Jaargebieden in Peelland, circa 1300-1795. Hilversum.
- Zalinge, L. van & H. Buijks, 2006. Heren en regenten. Ach Lieve Tijd, 2000 jaar De Peel, deel 8. Waanders Uitgevers, Zwolle.

Digitale bronnen

- Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed:
<https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/bronnen-en-kaarten/overzicht/verstoringsbronnenkaart>
- Archeologisch Informatiesysteem (ARCHIS): <https://archis.cultureelerfgoed.nl/#/login>
- Actueel Hoogtebestand Nederland: www.ahn.nl
- Historisch kaartmateriaal: www.topotijdreis.nl
- Luchtfoto's: www.googlemaps.nl (incl. streetview)
- Brabant Collectie (Universiteit Tilburg): <https://www.bcfinder.nl/>
- Geheugen van Nederland: <https://geheugen.delpher.nl/nl>
- Bodemsaneringen en verontreinigingen: www.bodemloket.nl
- Ontgravingen provincie Noord-Brabant:
<https://georegister.brabant.nl/geonetwork/srv/dut/catalog.search#/home>
- Nationale Onderzoeksagenda Archeologie: <https://noaa.cultureelerfgoed.nl/#/search>
- Elektronisch depot voor de Nederlandse archeologie: <https://easy.dans.knaw.nl/ui/home>
- Bibliotheek van de RCE: <http://cultureelerfgoed.adlibsoft.com/search.aspx>
- Webmagazine Cultureel Brabant: www.cubra.nl
- Website heemkundekring: www.Deurnewiki.nl
- Bagviewer.nl
- Bonas.nl/archiwijzer
- Delpher.nl

- Deurne.kunstwacht.nl
- Kadasterviewer.nl
- Topotijdreist.nl

Bijlage bij de Welstandsnota Gemeente Deurne 2016. Overzicht van karakteristieke boerderijen behorend bij Categorie 8.

Kaartenlijst

Kaart van Brabant, 1558.

Titel: Brabantia. Brabantiae belgarum provinciae recens exactaque descriptio. Michaelis Tramezini Formis. Ex pontificis Max. ac Veneti senatus in potissimum decenmiun (sic) privilegio 1558. Jacobus Bossius Belga, in aes incidebat.

Datum: 1558

Maker: Jacobus Bossius Belga

Orig: Tilburg, Brabant Collectie, Topografisch Historische Atlas, objectnr. 708293; Rijksmuseum Amsterdam T:M 454 D 3.

Opmerking: Gravure. formaat: 49.5 x 38. schaal: 5.7 cm. = 4 milliaria brabantica. Boven de kaart, binnen de rand Brabantia en enkele wapens, waaronder die van Karel V en Brabant; linksonder een passer met de schaal; rechtsonder eenvoudig cartouche met de tekst Brabantiae ... 1558; daaronder Jacobus ... incidebat. Geeft wat noordwestelijk Brabant betreft de toestand tussen 1525-1538 weer.

Kaart van Brabant, 1573.

Titel: Brabantia

Datum: 1573

Maker: Christian sGrooten

Orig : Brussel, Koninklijke Bibliotheek Ms 21.956 kaart 13 f 24.

Afgedrukt: Lemoine-Isabeau, C.. *Belgische Cartografie in Spaanse verzamelingen, van de 16de tot de 18de eeuw.* Brussel, 1985, 34.

Kaart van de het noorden van Brabant, 1592.

Titel: Orbis Terrestris tam geographica quam chorographica descriptio. E: Haec tabula compraehendit partem Brabantiae.

Datum: 1592

Maker: Christian sGrooten

Orig : Madrid, Bibliotheca Nacional, Ms. Res. 266, kaart 34 pp 208 - 209.

Afgedrukt: Lemoine-Isabeau, C.. *Belgische Cartografie in Spaanse verzamelingen, van de 16de tot de 18de eeuw.* Brussel, 1985, 44-45.

Kaart van de Peel, 1716.

- Titel:** Caerte figurative van den Peel onder de Meyery van s Hertogenbosch en het Over Quartier van Gelderlant.
- Datum:** 3 november 1716.
- Maker:** J. Draak en A. Pedronssin
- Orig :** NAG, 4.VTH 1707.
- Opmerking:** Manuscript. Afmetingen 2,25-1,13 m. Schaal van 1000 Rijnlandse roeden = 0.233 m. Aan de onderkant van de kaart acht afzonderlijke kaartjes van de paalsteden in de Peel waar men iets remarkabels gevonden heeft, als: Loeff, Springelbeeck, Wellekensloo, Waddevoort, Langenrijser, Grootenbergh, Vossehollen en Vorckmeer. Plaatsen rond de Peel: Milheeze, Bakel, Deurne, Liessel, Meijel.

Kaart van de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1794.

- Titel:** Kaart figuratief van het grootste gedeelte van Bataasch Brabant bevattende de Meyerye van 's Bosch bestaande in de vier quartieren van Peelland Kempeland Oisterwyk en Maasland stad Grave en t land van Kuyk en een gedeelte van de Baronnie van Breda benevens een gedeelte van Holland bevattende de landen van Heusden, Altena de Langestraat & den Bommellerwaard en een verder gedeelte van de Provintie Gelderland het land van Kessel en meer andere landen en plaatsen.
- Met groote moeyte en kosten merendeels opgenoomen en saamen gesteld door Hendrik Verhees geadmiteerd landmeter te Boxtel. 1794.
- Datum:** 1794
- Maker:** Hendrik Verhees
- Orig :** NAG, FIDZ 457 met twee titelbladen, waarvan één "Noord-Brabant".
- Afgedrukt:** Gedrukt bij Mortier Covens en zoon, Amsterdam, uitgevers. O.a. gevoegd bij Crijs en Kriellaars, 1987.

Kaart van de Peel, 1802-1804.

- Titel:** De Tranchotkaart van het gebied tussen Maas en Rijn, Nederlands gedeelte.
- Datum:** 1803-1820. Blad 18 Weverslo 1802-1804; Blad 24 Deurne: 1802-1804; Blad 31 Meijel geen datering.
- Maker:** vervaardigd o.l.v. Jean Joseph Tranchot, 1803-1820.
- Orig:** Staatsbibliothek in Marburg / Lahn.
- Afgedrukt:** *Kartenaufnahme der Rheinlande durch Tranchot und v. Müffling 1803– 1820.* Publicationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde XII – 2. Abteilung – Neue Folge. Keulen (Landesvermessungsamt Nordrhein – Westfalen), 1969 - 1970.
- De Tranchotkaart van het gebied tussen Maas en Rijn : Nederlands gedeelte. Facs. van het Nederlandse deel van de manuscriptkaart van het Rijnland vervaardigd o.l.v. Jean Joseph Tranchot, 1803-1820. - Gereduceerd van 1:20.000 tot 1:25.000 [ca. 1971].* Maastricht (Stichting

Maaslandse Monografieën), 1971.

<http://imagebase.ubvu.vu.nl/cdm/compoundobject/collection/krt/id/5629/rec/6>

Kaart van Noord-Brabant, 1842.

- Titel:** Kaart der provincie Noord Brabant, bestaande uit 12 bladen met verzamelings kaart, volgens de opmetingen van het kadaster.
- Datum:** 1842.
- Maker:** L. van der Pieck, M. Kuijl, Geographisch Etablissement van F. Desterbecq, Maastricht.
- Orig:** Koninklijke Bibliotheek Den Haag, 1054 A 6.
- Afgedrukt:** *Kaart der provincie Noord Brabant, bestaande uit 12 bladen met verzamelings kaart, volgens de opmetingen van het kadaster.* (S.l.=Maastricht) : Geographisch Etablissement van F. Desterbecq, 1842. 1 deel (ongepagineerd). ; plano, In portefeuille.
- Opmerking:** De kadastragegevens zijn aangevuld met latere waarnemingen. Hoort bij Voordt - Pieck, L. van der, M. Kuijl. *Statistiek der provincie Noord-Brabant volgens de uitkomsten van het kadaster bij deszelfs invoering.* Maastricht, 1845 (Geographisch Etablissement F. Desterbecq).

Kaart van de geologie van Nederland, 1888/9.

- Titel:** Geologische kaart van Nederland.
- Datum:** 1888-1889.
- Maker:** W.C.H. Staring
- Orig:** Staring, W.C.H.. Geologische kaart van Nederland op de schaal van 1:200.000. 's-Gravenhage (Topographische Inrichting), 1e druk: 1856-1867; 2e druk: 1888 – 1889.
- Opmerking:** 1:200.000; Bestaat uit 28 bl.
<http://imagebase.ubvu.vu.nl/cdm/compoundobject/collection/krt/id/1102/rec/2>

Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices

Figuren:

Figuur 1. Huidige grenzen van de gemeente Deurne. De oostelijke en zuidoostelijke grens zijn tevens de provinciegrens tussen Noord-Brabant en Limburg. Een deel van de grenzen heeft een landschappelijke oorsprong, een deel infrastructurele, zoals langs de N279 en de A67.	12
Figuur 2. Duinen en ronde laagten bij de Galgenberg tussen Vlierden en Liessel. Het gebied is nu dennenbos op rabatten. Linksboven de laagte van Donschot.	17
Figuur 3. Fysieke landschap van Deurne zonder veenbedekking.	22
Figuur 4. Fysieke landschap van Deurne met veenbedekking.	23
Figuur 5. Detailuitsnede van het fysieke landschap bij Neerkant.	24
Figuur 6. De rechtgetrokken Astense Aa bij de Heitraksedijk in Neerkant (foto: R. Berkvens, 2020).	29
Figuur 7. Turfsteken in de Deurnese Peel in 1961 (bron: Deurnewiki, foto: Jan Vermazeren).	31
Figuur 8. Mogelijke maximale omvang van De Peel, met de oude beeklopen en de geologische breuklijnen. Het enige natuurlijk ogende beekje in het veengebied lag in de Berkers Kuilen. Die naam wijst op een toch niet zo natuurlijke oorsprong (tekening K. Leenders).	32
Figuur 9. Uitsnede van het centrum van Deurne van de verwachtingen- en waardenkaart uit 2004 opgesteld door Vestigia (Oudhof & Schrijvers 2004). Onduidelijk is waarom de historische linten in het centrum een lage archeologische verwachting hebben gekregen.	38
Figuur 10. Uitsnede van het fysieke landschap rond Leegveld met een zichtbare concentratie aan archeologische Steentijd-vindplaatsen.	39
Figuur 11. Voorbeeld van een gradiëntzone met variatie in begroeiing nabij een ven en hogere gronden op de achtergrond (foto: R. Berkvens, 2019).	40
Figuur 12. Grafiek met windrichting waarin ven of laagte is gelegen t.o.v. archeologische vondsten in combinatie met afstand tussen vondst en ven of laagte.	42
Figuur 13. In het Heemhuis zijn vele tientallen vuurstenen artefacten, afkomstig uit het Peelgebied, te bewonderen.	43
Figuur 14. De Peelrandbreuk aan de Breemortelweg, waar de breuklijn door de bijzondere groentetuin met vergeten groenten van Henk Kerckers heen loopt (foto: R. Berkvens, 2018).	44
Figuur 15. De laatste toevalsvondst werd in februari 2020 gedaan door een bewoner aan de Vlierdenseweg toen hij in zijn tuin aan het werken was. Het gaat om een gedeeltelijk gepolijste en later (secundair) bekapte vuurstenen bijl uit het Midden- of Laat-Neolithicum (foto: Louis Litjens).	46
Figuur 16. Opgravingen bij de Grote Bottel in Deurne in 2006 en aan de Irenestraat in Deurne-Zeilberg in 2018 (bron: Hiddink 2008, plaat 1B en R. Berkvens, 2018).	47
Figuur 17. Schematische weergave van de zekere archeologische complexen onderverdeeld naar complextype en datering, die ontdekt zijn bij gravend archeologisch onderzoek in Deurne. Hierbij zijn de complextypen “niet te bepalen” en “nederzetting onbepaald” voor de duidelijkheid weg gelaten.	49
Figuur 18. De drie ontdekte grafheuvels op de LIDAR-hoogtekaart.	50
Figuur 19. De bodemopbouw van één van de grafheuvels in de gutsboor (foto: R. Berkvens).	51
Figuur 20. Een bronzen bel, waarschijnlijk onderdeel van paardentuig, gevonden in het staldeel van een Romeinse boerderij op de Grote Bottel (uit: Hiddink 2008).	52

Figuur 21. Bij kalkzandsteenfabriek Hoogdonk in Liessel werden tot 2002 belangrijke paleontologische vondsten gedaan bij het uitbaggeren van zand uit grote diepte (foto: R. Berkvens, 2020).	54
Figuur 22. Opgraving van de kannebuizen waterleiding bij de Hub van Doorneweg met rechts details van de genummerde waterleiding (bron: Deurnewiki).	56
Figuur 23. Hoeve Heitrak met nog deels aanwezige omgrachting (foto: RAAP, 8 april 2020).	58
Figuur 24. Steilrand bij de Hanenberg (links) en diepploegsporen met onderliggend geel dekzand aan de Heitrak (rechts) (foto links: RAAP, 8 april 2020; rechts: R. Berkvens, 2020).	61
Figuur 25. De percelen waar zandwinning heeft plaatsgevonden aan de Steenstraat in Neerkant zijn duidelijk herkenbaar op het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN3 en topografie, R. Berkvens).	62
Figuur 26. De nieuwe archeologische verwachtingen- en waardenkaart van de gemeente Deurne.	65
Figuur 27. De Emmahoeve aan de Helenavaart, in de veenkolonie Helenaveen (foto: RAAP, 8 april 2020).	67
Figuur 28. De hoofdlandschappen van Deurne. Op de cultuurhistorische waardenkaart is elk hoofdlandschap in subtypen verdeeld.	69
Figuur 29. De grenzen van de huidige gemeente Deurne op de topografische kaart van rond 1900. We zien goed dat een aanzienlijk deel van de gemeente Deurne toen nog bestond uit heide en veen, hier roze gekleurd. De grote witte vlakken bij de oude dorpen zijn de vroegere akkers (bron: topotijdreis.nl).	70
Figuur 30. Scheuren in de uitgedroogde, venige ondergrond van 't Ven in Vlierden (foto: RAAP, 8 april 2020).	72
Figuur 31. Een jong ontginningslandschap met de Veghelsedijk, nabij 't Leegveld, vroeger de Siberiëweg (foto: RAAP, 8 april 2020).	74
Figuur 32. De vroegst bekende luchtfoto van Deurne, gefotografeerd in opdracht van de Topografische Dienst in 1934. De foto dateert van vóór de eerste ruilverkaveling, en laat bijvoorbeeld de gefragmenteerde Deurnese Akker, Heiakker en Vloeiakker goed zien. Ook het park bij het Groot Kasteel springt er duidelijk uit. Linksonder herkennen we het park rond De Wieger vóór de uitbreiding naar het noorden (bron: Kadaster).	76
Figuur 33. De tweede luchtfoto, uit augustus 1944, laat het Deurnese landschap wat verder naar het oosten zien. Bijzonder aan deze foto is onder meer de zichtbaarheid van het kamp van de Nederlandse Arbeidsdienst in de Walsberg. Enkele jaren later zou het hier afgebeelde gebied een ruilverkaveling ondergaan (bron: Kadaster).	77
Figuur 34. De vroegere Berktsstraat, de huidige Veldweg, vanuit de Heiakker in de richting van Holtens Molen. Op de achtergrond herkennen we de Sint-Willibrorduskerk met de reeds verlaagde zijtorens. De foto moet tussen 1961 en 1971 zijn gemaakt. In het kader van de Ruilverkaveling 'Deurne' was het tracé van het pad toen al rechtgetrokken (foto: Deurnewiki).	80
Figuur 35. De Astense Aa vóór de normalisatie (foto: Deurnewiki / Liessels Historisch Erfgoed, Gerard Aarts).	80
Figuur 36. Laanstructuur langs de Witte Dijk (foto: Deurnewiki, collectie familie Geelen).	81
Figuur 37. De steenfabriek Van Daal-Goossens nabij het station van Deurne, aangegeven in de kaartlaag met delfstoffenwinning (foto: Deurnewiki, collectie Toon Timmers).	82
Figuur 38. Hoogveenrelict op de Bult (foto: RAAP, 8 april 2020).	83
Figuur 39. Zicht over de open Deurnese Akker (met koren op het veld) naar de dorpskern, waar op dat moment net de oude torenspitsen van de zijtorens verwijderd waren. Links herkennen we het oude gemeentehuis (foto: Deurnewiki, collectie Heemkundekring).	86
Figuur 40. Luchtfoto van de Deurnese Akker vanuit het noordoosten vóór de bouw van de wijk Koolhof. Van links naar rechts de Zeilbergsestraat, op de voorgrond de Kulertseweg en in het verlengde daarvan	

- de Peelstraat. De gebogen weg met bomen op de achtergrond is de huidige Hagelkruisweg, achter het kruispunt van Peelstraat en Hagelkruisweg lag de oude hoeve Ter Eijnde in het gehucht Veldheuvel (foto: Deurnewiki/Frans Gloudemans). 86
- Figuur 41. Eén van de laatste relicten van de Deurnese Akker, gezien vanaf de voormalige Hogeweg (nu: Energiestraat), in de richting van het gehucht Breemortel, nog herkenbaar aan de boerderijen met rode dakpannen (foto: RAAP, 8 april 2020). 87
- Figuur 42. De windmolen Johanna Elisabeth op de open akker van Vlierden, mei 1979 (foto: Deurnewiki, collectie Ton Hartjens). 87
- Figuur 43. Na aanleg van de Vlierdensedreef was de opbouw van de bodem van de open akker van Vlierden goed te zien: een dik donker (humeus) ophogingspakket door eeuwenlange bemesting waarin zand was opgenomen, met daaronder de oorspronkelijke ondergrond van dekzand (foto: Luuk Keunen, 20 april 2003). 88
- Figuur 44. Boerderij aan de Voorste Beersdonk, 1961, met links het begin van de open akker (foto: Deurnewiki, collectie Heemkundekring). 90
- Figuur 45. De open akker van Belgeren, met het dorp Vlierden aan de horizon (foto: RAAP, 8 april 2020). 90
- Figuur 46. De Rode Braak, hier op het AHN3 ook rood ingekleurd door zijn hoge ligging en door ons met een lichtgekleurde rand omgeven, ligt veel hoger in het landschap dan bouwlandkampen langs de Oude Aa, in het zuidwesten. De steilranden aan de oost- en zuidzijde van de kamp zijn heel markant. 91
- Figuur 47. Rechts in beeld de vroegere Kraaienhut, waarbij een kleine kampontginning aan weerszijden van de weg lag. Aan de noordzijde van de weg stond lange tijd alleen een schuur (foto: RAAP, 8 april 2020). 93
- Figuur 48. In het beekdal van de Astense Aa is een deel van de perceelsrandbeplanting nog bewaard gebleven. Het grondgebruik is echter naar akkerland gewijzigd (foto: RAAP, 8 april 2020). 95
- Figuur 49. De landschappelijke gradiënt van akker (links) via een zandweg naar het beekdal van de Oude Aa (rechts), 1986 (foto: Deurnewiki, collectie Heemkundekring). 96
- Figuur 50. Het beekdal bij 't Zand, nog voor weiding van vee in gebruik (foto: RAAP, 8 april 2020). 96
- Figuur 51. De Blaakt en Berkt, twee broekgebieden ten zuiden van Breemortel aan de rand van het bestaande cultuurland (bron: Tranchotkaart, 1802-1804). 98
- Figuur 52. Rechts het onregelmatig verkavelde broekgebied bij de Breemortel: onherkenbaar veranderd (foto: RAAP, 8 april 2020). 99
- Figuur 53. De nu volledig open landschappen van de nieuwe erven; hier de Merlenberg (foto: RAAP, 8 april 2020). 103
- Figuur 54. De nieuwe erven langs de Milhezerweg, midden boven. Centraal herkennen we de parken van Groot en Klein Kasteel met de karakteristieke wegensplitsing bij de brug over de Aa. De foto werd tussen 1952 (consolidatie ruïne) en 1962 (aanleg viaduct en Helmondsingel) gemaakt (foto: Deurnewiki, © KLM). 103
- Figuur 55. Op de Tranchotkaart (1802-1828) herkennen we nog de geometrische perken in de omgrachte tuin bij het Groot Kasteel en het latere park als onderdeel van de beemden daarachter. 106
- Figuur 56. Het Groot Kasteel met de bijbehorende entree en tuin, tussen 1908 en 1916 (foto: Deurnewiki). 106
- Figuur 57. De centrale weide van het Engelse landschapspark bij het Groot Kasteel (foto: RAAP, 8 april 2020). 107
- Figuur 58. Het park bij het Klein Kasteel, waarschijnlijk eind 19e eeuw. De zware schoorsteen op het dak van de woontoren was nog niet vervangen door de twee pironnen. Een identieke ingreep aan het Groot Kasteel werd in 1906-1908 gedaan; bij het Klein Kasteel zal het ook omstreeks die tijd gebeurd zijn (zie Keunen, 2019) (foto: Deurnewiki, collectie Oudheidkamer). 107

Figuur 59. Het huis op de Hazeldonk (foto: RAAP, 8 april 2020).	108
Figuur 60. Eén van de historische lanen van de Hazeldonk (foto: RAAP, 8 april 2020).	108
Figuur 61. Het huis op de Baarschot, met aangrenzend de bijbehorende boerderij (foto: Deurnewiki).	109
Figuur 62. De tuin van de Baarschot op het kadastraal minuutplan, 1832. In het midden herkennen we het heuveltje, hier vierkant weergegeven, met linksboven 'boomgaard' en onder 'tuin'.	110
Figuur 63. Het besproken heuveltje op de Baarschot, deel van de tuinaanleg van het huis van De Maurissens, 1981 (foto: Deurnewiki, collectie Harry Brouwers).	110
Figuur 64. Het heuveltje nu, met nog maar één boom en inmiddels op het gegroeide erf gelegen (foto: RAAP, 8 april 2020).	111
Figuur 65. De Wieger, kort na de oplevering, van de achterzijde. Het eerste bosplantsoen was toen ook al aangeplant (foto: Deurnewiki).	112
Figuur 66. De Wieger aan de Oude Liesselseweg, huidige situatie (foto: RAAP, 8 april 2020).	113
Figuur 67. De siertuin van Villa Gena, Helenaveen (foto: Deurnewiki, collectie Gemeente Deurne).	114
Figuur 68. De tuin rond het nieuwe huis, met op de voorgrond de Helenavaart (foto: RAAP, 8 april 2020).	114
Figuur 69. Verdeling van de jonge ontginningen in Boekel, Gemert en Bakel, van kleinschalig in het westen naar grootschalig in het oosten, met zowel in de westelijke als oostelijke helft enige variatie (bron: Thissen 1993: 258).	116
Figuur 70. Het huisje Vlierdenseweg 105-107 uit 1874, gelegen in de gemeenteontginning tussen Vlierdenseweg en Beukenstraat (foto: Deurnewiki).	117
Figuur 71. De fors opgeschaalde ontginningen aan de Kouterdreef (foto: RAAP, 8 april 2020).	118
Figuur 72. Een zeldzaam voorbeeld van klein keuterboerderijtje dat de tijd lang wist te trotseren, Rodegraafweg 26. In 2019 stond het pandje met een gaaf interieur er nog, maar spoedig daarna is het gesloopt (foto: Funda).	119
Figuur 73. Heideontginningen bij de Donschot (foto: RAAP, 8 april 2020).	119
Figuur 74. De gemeentelijke pachtboerderij De Nachtegaal, middelpunt van een uitgestrekte planmatige heideontginning (foto: Deurnewiki, collectie Gemeente Deurne).	120
Figuur 75. De grootschalige heideontginning van de Nachtegaal (foto: RAAP, 8 april 2020).	121
Figuur 76. Het Zandbos met het Buntven (foto: Deurnewiki, collectie Gemeente Deurne).	123
Figuur 77. De Vlierdense Bossen vanaf de Eikhofweg (foto: RAAP, 8 april 2020).	124
Figuur 78. Jeneverbesstruiken in de Bikkels (foto: Deurnewiki, collectie Gemeente Deurne).	124
Figuur 79. De open ruimte waar eens het bos in de Zeilberg stond (foto: RAAP, 8 april 2020).	126
Figuur 80. Misschien wel de best bewaarde kleinschalige heideontginning is die van de Diepe Leggen in de Walsberg, vooral rond de Kievitweg (foto: RAAP, 8 april 2020).	127
Figuur 81. In de Diepe Leggen vinden we nog fraaie historische bebouwing (foto: RAAP, 8 april 2020).	128
Figuur 82. De net gestarte ontginning van Het Riet, rechts in beeld, met de eerste van tien stroken voltooid (Tranchotkaart, 1802-1804).	129
Figuur 83. De Nieuwe Wittendijk, een bewaard gebleven ruilverkavelingsweg in de Heiakker (foto: RAAP, 8 april 2020).	130
Figuur 84. Een onregelmatige heideontginning aan de Veendijk, Zeilberg (foto: RAAP, 8 april 2020).	131
Figuur 85. Een grootschalige heideontginning noordelijk van de Langstraat, met rechte wegen en laanstructuren (foto: RAAP, 8 april 2020).	132
Figuur 86. De voormalige gemeentelijke pachtboerderij Veldhoeve aan de Snoertsebaan, ca 1990 (foto: Deurnewiki / Liessels Historisch Erfgoed).	133
Figuur 87. Zicht op het industriële complex van de Hoogdonk met winningsplas (foto: RAAP, 8 april 2020).	134

Figuur 88. Het Missiehuis Sint-Willibrord in de beginjaren, gefotografeerd vanaf de Vlierdenseweg (foto: Deurnewiki).	134
Figuur 89. De net aangelegde Helenavaart, 1875 (foto: Deurnewiki, collectie gemeente Deurne).	137
Figuur 90. Oude rooms-katholieke kerk en klooster van Helenaveen, verwoest aan het einde van de Tweede Wereldoorlog (foto: Deurnewiki, collectie Gemeente Deurne).	137
Figuur 91. Hoeve Willem III, één van de Koningshoeven (foto: Deurnewiki, collectie Heemkundekring).	138
Figuur 92. De rooms-katholieke kerk van Helenaveen aan de Helenavaart (foto: RAAP, 8 april 2020).	138
Figuur 93. Het markante veenputtenreliëf in de Liesselse Peel (bron: AHN3).	139
Figuur 94. Resten van particuliere vervening op de Bult (foto: RAAP, 8 april 2020).	140
Figuur 95. Tot landbouwgrond ontgonnen particuliere verveningen, op de Bult (foto: RAAP, 8 april 2020).	140
Figuur 96. De turf in de Deurnese Peel werd via smalspoor afgevoerd. Het gaat hier om het gebied van de Veenderij Minke uit Dedemsvaart, in bedrijf tussen 1954 en 1983 (foto: Deurnewiki).	142
Figuur 97. De veenrestanten van 't Zinkske (foto: RAAP, 8 april 2020).	142
Figuur 98. Jonge ontginningen langs de Lagebrugweg, met bebouwing uit de ontginningsperiode (foto: RAAP, 8 april 2020).	143
Figuur 99. De noordoostelijke Peel van Deurne, met een padenpatroon in de richting van een aantal winningskuilen (bron: Tranchotkaart, 1802-1804).	145
Figuur 100. Het fragmentarische patroon van de boerenkuilen langs de grens, van noord naar zuid (bron: TMK 1838, veldminuut).	146
Figuur 101. Het sterkste punt van het veenkoloniale landschap zonder verveningsrelicten is de visuele 'groene achterwand' op de provinciegrens, langs het Defensiekanaal (foto: RAAP, 8 april 2020).	147
Figuur 102. Heide, stuifzand en bos als uithangborden van de gemeente Deurne (foto: Deurnewiki, collectie Gemeente Deurne).	148
Figuur 103. De Markt in Deurne, foto uit de periode 1884-1894. Rechts zien we het laatste huis van de Stationsstraat, die toen nog tot vlak voor de kerk doorliep, en centraal het oude raadhuis uit 1805. Daartussen het 16e-eeuwse pand van herberg De Roode (later: Gouden) Leeuw. Van de afgebeelde panden bestaat alleen de kerk (links in beeld) nog (foto: Deurnewiki, collectie Luuk Keunen).	149
Figuur 104. Zicht op de Helmondseweg, vóór 1925. Links de Sint-Willibrorduskerk, aan de voet daarvan 'De Zwaan' en rechts de protestantse kerk. De twee pandjes links daarvan, Helmondseweg 1-3, werden in 2004 gesloopt (bron: Deurnewiki).	149
Figuur 105. De brandkuil in het gehucht Vreekwijk: de laatste van Deurne, maar vroeger een structuur die veel vaker voorkwam in gehuchten (foto: Luuk Keunen, maart 2003).	150
Figuur 106. Het katholieke ensemble van Neerkant vóór 1944: kerk en klooster/liefdehuis (foto: Deurnewiki, collectie Frank Dielissen).	151
Figuur 107. Industriële winning op de Hoogdonk (foto: Deurnewiki / Liessels Historisch Erfgoed).	152
Figuur 108. De spoorlijn en de parallel daaraan verlopende Griendtsveenseweg (foto: RAAP, 8 april 2020).	153
Figuur 109. Ontwikkeling van het aantal huizen in de heerlijkheid Deurne c.q. gemeente Deurne en Liessel, uitgesplitst per gehucht (met dank aan Ludo Boeije, Deurne).	154
Figuur 110. Op provinciaal niveau aardkundig waardevolle gebieden in de gemeente Deurne (bron: provincie Noord-Brabant).	155
Figuur 111. Sprong in het landschap, wellicht in relatie tot de Peelrandbreuk? De foto is gemaakt vanaf de Lijsterweg in de Walsberg, in zuidelijke richting (foto: RAAP, 8 april 2020).	157
Figuur 112. Vergane glorie: het Oude Stappad als relict van een oude regionale route (foto: RAAP, 8 april 2020).	160

- Figuur 113. De Breemortelweg als route door een historisch gehucht (foto: RAAP, 8 april 2020). 160
- Figuur 114. Op de Tranchotkaart uit 1802-1804 herkennen we onder meer de 'Vreekwijjske Dijk' tussen Deurne en Liessel, de 'Heydrecksdijk' tussen Liessel en Neerkant, de Milheezer dijk tussen Deurne en Milheeze, de 'Herren Deik' oostelijk daarvan en de 'Route v. Deurne n. Venray' tussen Deurne en Venray. Laatstgenoemde weg bestond toen uit een hoofdweg en een groot aantal parallel daaraan lopende karrensporen. De weg die midden in beeld de provinciegrens passeert (rode cirkel), is de oudere Zwarte Baan, de oude hoofdroute naar Venray. 161
- Figuur 115. Een interlokale verbinding die vanaf de 18e eeuw steeds weer verbeterd werd: de Liesselseweg (foto: RAAP, 8 april 2020). 162
- Figuur 116. Het pas voltooid viaduct in de Walsberg, ca 1962 (foto: Deurnewiki). 162
- Figuur 117. Handmatig ingekleurde hoogtekaart in een dossier van de Ruilverkaveling Deurne (bron: Nationaal Archief, archief Cultuurtechnische Dienst, inventarisnr. 1183). 163
- Figuur 118. De omgeving van de Halte, omstreeks 1905 (bron: Chromotopografische Kaart des Rijks, ca 1905). 165
- Figuur 119. De Boerenbondsschuur van Vlierden, met nog herkenbaar perron. Na de sloop van het tegenovergelegen Heibergweg 1 in 2020 is het het oudst nog bestaande gebouw in het voormalige gehucht Achterste Beersdonk (foto: RAAP, 8 april 2020). 165
- Figuur 120. Midden bovenaan herkennen we het oude tramstation van Deurne; op de voorgrond ligt de Stationsstraat (foto: collectie Boerenbond Deurne). 166
- Figuur 121. De Bakelse Aa of Vlier, bij de brug van de Kerkeindseweg. Op de achtergrond de Vloeiakker en de 'skyline' van Deurne. Op deze plek lagen ooit een watermolen, kasteeltje en een aantal boerderijen, waarvan er nog enkele bestaan (foto: RAAP, 8 april 2020). 168
- Figuur 122. Kaart bij de legger van wegen en waterlopen, gemeente Vlierden (bron: RHC Eindhoven, archief Gemeentebestuur Vlierden 1811-1925 (13130), inventarisnr. 477). 168
- Figuur 123. Een vergelijkbare kaart van de voormalige gemeente Deurne en Liessel is sterk gehavend (bron: RHC Eindhoven, niet geïnventariseerd). 169
- Figuur 124. De Helenavaart bij de protestantse kerk van Helenaveen (RAAP, 8 april 2020). 169
- Figuur 125. Het Suezkanaal langs de Suezlaan in de Walsberg (foto: RAAP, 8 april 2020). 170
- Figuur 126. Op de Heitrak vinden we nog de relicten van de vroegere omgrachting rond de reeds verdwenen boerderij (foto: RAAP, 8 april 2020). 170
- Figuur 127. Dit soort vorkaansluitingen zijn karakteristiek voor de oudere heideontginningen. De bomenrij rechts komt niet voor in de gemeentelijke en provinciale groeninventarisaties, wat het hiaat daarin illustreert (foto: RAAP, 8 april 2020). 172
- Figuur 128. In heideontginningen komen ook berken als laanbeplanting voor (foto: RAAP, 8 april 2020). 172
- Figuur 129. De wijkende rooilijn rechts laat de plek zien waar eertijds de 'brink' van het middeleeuwse gehucht Loon lag (foto: RAAP, 8 april 2020). 173
- Figuur 130. Binnen het huidige grondgebied van de gemeente Deurne lagen in 1832 nog delen van vier gemeenten. 175
- Figuur 131. Tussen oude en nieuwe kern: met spekbanden linksachter het voormalige gemeentehuis van Vlierden (1902), geheel rechts de oude burgemeesterswoning (foto: RAAP, 8 april 2020). 176
- Figuur 132. De grenspaal tussen Soemeer en Broemeer (foto: RAAP, 8 april 2020). 176
- Figuur 133. Links het Klein Kasteel, rechts achter de bomen de ruïne van het Groot Kasteel (foto: RAAP, 8 april 2020). 178
- Figuur 134. De locatie van het Liesselse blokhuis, nu een akker. De bebouwing rechts staat op de locatie van de neerhof (foto: RAAP, 8 april 2020). 178

- Figuur 135. De situering van een schans aan de Langstraat, niet ver van de Kraaijenhut. Daaromheen herkennen we de talloze boerenkuilen (bron: veldminuut TMK 1838). 180
- Figuur 136. Het tentenkamp, later barakkenkamp, te Neerkant voor het 27e Regiment Infanterie, 1939 (foto: Deurnewiki, collectie Gemeente Deurne). 182
- Figuur 137. De Peelraamstelling met de verdeling van de troepen, met in rood de Duitse aanval tot aan de avond van 10 mei 1940 (bron: www.zuidfront-holland1940.nl). 183
- Figuur 138. Een fascinerend beeld van het NAD-kamp in de Walsberg (in de cirkel), met ten zuiden daarvan het gebied met beide kastelen, een ruime maand voor de verwoesting. De foto dateert van 15 augustus 1944 (bron: Kadaster). 184
- Figuur 139. Het kampterrein Heitragsgoor op een actueel hoogtebeeld (AHN2), groen omlijnd. Een deel is nadien ontgonnen en toont geen sporen meer, maar zowel het noordwestelijk deel als een kleiner perceel in het zuiden laat nog de voetafdrukken van barakken zien, evenals de grote blusvijver. 185
- Figuur 140. De locatie van het voormalige NAD-kamp Heitragsgoor, in de huidige toestand (foto: RAAP, 8 april 2020). 186
- Figuur 141. Mogelijke latrine in Kamp Heitragsgoor (foto: Theo Gielen). 186
- Figuur 142. De watermolen aan het Haageind vóór de sloop van het bedrijfspgedeelte (foto: Deurnewiki, collectie Frans Gloudemans). 189
- Figuur 143. De Kerkmolen aan de Molenstraat, ca 1900 (foto: Deurnewiki, collectie Gemeente Deurne). 191
- Figuur 144. De windmolen van Zeilberg tussen de bebouwing aan de Zeilbergsestraat (foto: Deurnewiki, collectie Harrie Biemans). 191
- Figuur 145. De leemkuilen waar het puin van het Groot Kasteel gestort is (foto: RAAP, 8 april 2020). 193
- Figuur 146. De boortoren voor de proefboring in Helenaveen, 1906 (foto: Deurnewiki). 193
- Figuur 147. De Markt in Deurne, kort vóór de start van de sloopwerkzaamheden in 1894. Links zien we het huis van (eertijds) Jan Willem van de Mortel aan de (verlengde) Stationsstraat, daarnaast met poortdoorgang de vermoedelijke toegang tot zijn damast- en pellenweverij (bron: Deurnewiki). 194
- Figuur 148. De machinefabriek van Lambertus te Strake aan de Industrierweg (bron: Deurnewiki). 194
- Figuur 149. Het zuidelijk deel van het Derp, ook wel Veldheuvel genoemd, in 1832. Rechts de Deurnese Akker. In Veldheuvel zien we de Antoniuskapel en het goed Ter Eijnde ('De Hoef') aangeduid. De carrévormige boerderij werd rond 1960 afgebroken, de kapel (boven de -e- van kapel) kort na 1970 (bron: Tranchotkaart, 1802-1804). 197
- Figuur 150. Laatste gebouwde relict van de Antoniuskapel. Linksachter zien we de nog bestaande garagegebouwen van Ugen (foto: Deurnewiki, collectie Gemeente Deurne). 198
- Figuur 151. Eén van de weinige foto's van de kapel van Liessel van vóór de sloop in 1903. Door het hoge gras herkennen we vóór de man nog de kerkhofmuur (bovenzijde geaccentueerd met roze lijn), en op de achtergrond in de rode cirkel nog een tweetal gietijzeren kruizen (foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 005432). 199
- Figuur 152. De kapel van Vlierden, juni 1889 (bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 17.123). De afbeelding is gespiegeld ten opzichte van de afbeelding in de database van de RCE, op basis van vergelijking met andere beelden van de kapel en de topografische situatie. De foto moet vanuit het zuiden gemaakt zijn, niet vanuit het noordwesten, zoals de RCE aangeeft. Achter het houten hek zien we het toen al niet meer gebruikte kerkhof, zonder grafmonumenten. 200
- Figuur 153. Bij benadering dezelfde locatie als de vorige foto. Het boerenerf dat we achter het schip van de kerk zien, is de voorganger van de boerderij rechts op deze foto (foto: RAAP, 8 april 2020). 201

Figuur 154. Onder in beeld de uitbreiding van het Deurnese kerkhof, eertijds de algemene begraafplaats, met een gedeelte buiten de muur met 'ongewijde grond' (foto: Deurnewiki, collectie Gerard van Hoek).	204
Figuur 155. Gebied waarbinnen de algemene begraafplaats van Deurne op het Heieind gelegen heeft. In dj. 1949 werd het perceel aan de erfgenamen Munsters overgedaan, die al het land ten zuidwesten van deze toen nog woeste gronden bezaten.	205
Figuur 156. De locatie van de algemene begraafplaats in de Vlierdense Bossen (Baarschotse Heide), aangewezen in 1950 (foto: RAAP, 8 april 2020).	206
Figuur 157. Rooms-katholieke begraafplaats te Helenaveen, Aardbeiweg (foto: Deurnewiki, collectie Pieter Koolen).	208
Figuur 158. Het bosje met de privébegraafplaats van Wiegersma (foto: RAAP, 8 april 2020).	210
Figuur 159. Kloosterbegraafplaats van de paters SVD bij het Missiehuis (foto: Deurnewiki, collectie Theo Vosmeer).	210
Figuur 160. De Warande, een stuifzandgebied dat ook wel bekend stond als de Haageindse Bergen (bron: Tranchotkaart, 1802-1804).	211
Figuur 161. De smalle 'richel' midden in beeld omgeeft de akker van Vlierden (eveneens rood) oostelijk daarvan, en moest met overheersende (zuid)westenwind het stuifzand van de Bikkels (reliëf links in beeld) tegenhouden. De hoogte van de richel geeft aan dat dat succesvol was: de begroeide lage wal ving het zand in en hoogde zichzelf op (bron: AHN3).	212
Figuur 162. De stuifwal bij de Hees (foto: RAAP, 8 april 2020).	213
Figuur 163. Dorpsgezicht op Zeilberg over de Clarinet (foto: RAAP, 8 april 2020).	214
Figuur 164. Waterspeeltuin Kavirondo (foto: RAAP, 8 april 2020).	215
Figuur 165. Bijzonder voorbeeld van de historische wooncultuur in Deurne is het uit 1922 daterende Huize De Wieger, gebouwd als artsen- en kunstenaarswoning voor Hendrik Wiegersma. Het ontwerp is van Cor Roffelsen. Tegenwoordig huisvest het pand Museum De Wieger (foto: MAB, 2019).	233
Figuur 166. Deurne volgens de topografische kaart van 1982, aan het einde van onze inventarisatieperiode. In werkelijkheid loopt dit kaartbeeld enkele jaren achter op de werkelijke situatie (bron: topotijdreis.nl).	236
Figuur 168. Kerk en pastorie aan de Sint Jozefstraat, kort na de stichting, rond 1920 (foto: collectie gemeente Deurne).	238
Figuur 169. De Koolhof, met op de voorgrond de net opgeleverde woningen (circa 1972) en de markante decoratieve bestratingen, die voor een deel behouden bleven (foto: collectie Ton Hartjens, via Deurnewiki).	239
Figuur 170. Zeilberg, gezien in noordwestelijke richting. Ten zuiden van de kerk werd in de jaren 50 een kleine dorpsuitbreiding gerealiseerd (foto: collectie Heemkundekring).	241
Figuur 171. Vlierden op de topografische kaart van 1982 (bron: topotijdreis.nl).	242
Figuur 172. Dorpsbeeld in Vlierden, circa 1920, nu de Pastoriestraat (foto: Deurnewiki).	243
Figuur 173. Liessel volgens de topografische kaart van 1982 (bron: topotijdreis.nl).	244
Figuur 174. Helenaveen volgens de topografische kaart uit 1982 (bron: topotijdreis.nl).	245
Figuur 175. Het vernieuwde centrum van Helenaveen in de jaren 50, bij de ingang van de Oude Peelstraat (foto: collectie gemeente Deurne).	246
Figuur 176. Neerkant op de topografische kaart van 1982 (bron: topotijdreis.nl).	248
Figuur 177. De gehuchten Broek, Neerkant en Moostdijk groeiden in de eerste helft van de 20e eeuw langzaam tot een langgerekt lint aaneen (bron: Chromotopografische Kaart, circa 1930).	249
Figuur 178. Doorsnee van slenk naar horst met de Peelrandbreuk.	265

Figuur 179. Reconstructietekening van een kampement in de late fase van de ijstijd, het Wechselien (naar Van Ginkel en Theunissen 2009).	267
Figuur 180. De opgraving Liessel-Willige Laagt met boerderij uit de vroege ijzertijd (bron: Jansen 2018 - Witte 2012, afb. 3.07 aangepast).	269
Figuur 181. IJzertijdboerderij zoals ze ook in Liessel eruit zullen hebben gezien, in het Historisch Openlucht Museum in Eindhoven (foto: R. Berkvens).	269
Figuur 182. Versierde urn uit de Sint-Jozefparochie (bron: Geheugen van Nederland).	271
Figuur 183. Urn uit het urnenveld in de Zeilberg, gevonden in 2018 (bron: Antea).	271
Figuur 184. De hoekpalen van de Romeinse waterput met het laddertje, waarvan nog anderhalve meter bewaard was onder de grondwaterspiegel (uit: Hiddink 2008).	273
Figuur 185. Maquette van een woonstalboerderij uit de Romeinse tijd zoals die ook op de Groot Bottelsche Akker zijn gevonden. Rechts zat het woongedeelte en links de stal met verdiepte mestopvang (Erfgoedhuis gemeente Eindhoven).	273
Figuur 186. Overzicht van boerderijplattegronden en andere structuren in de Romeinse nederzetting op de Groot-Bottelsche Akker (bron: Hiddink & Roymans 2015, afb. 13).	274
Figuur 187. De verguld-zilveren helm die in 1910 bij Helenaveen werd aangetroffen (bron: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).	275
Figuur 188. Bij de helm lagen ook allerlei andere voorwerpen, zoals deze schoen (bron: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).	275
Figuur 189. Voorbeeld van een bootvormig huis in Historisch OpenluchtMuseum in Eindhoven (foto: R. Berkvens).	277
Figuur 190. Deurne-Groot Bottelsche Akker met overzicht van de opgegraven gebouwen uit 725-1100/1200 (bron: Huijbers 2018).	278
Figuur 191. De Vloeiakker ten noorden van Deurne (foto: RAAP, 8 april 2020).	280
Figuur 192. Het Paleis op de Koudenberg in Brussel, waar de Brabantse hertogen zetelden; schilderij door Jan Brueghel de jongere, ca 1627 (bron: Wikimedia Commons).	280
Figuur 193. Het Kempisch schaap op de heide. Ooit bestond ook het Peelschaap, maar dat ras is inmiddels uitgestorven (bron: Wikimedia Commons).	282
Figuur 194. Een markante boerderij met middeleeuwse wortels: Veldheuvel, Stakenborg en Ter Eijnde, namen voor hetzelfde huis. Deze tekening werd rond 1880-1890 door Hendrik Ouwerling gemaakt (bron: Deurnewiki, collectie Jan van Beek).	284
Figuur 195. De kapel van Vlierden op een gravure van Spilman (1738) naar een tekening van Jan de Beijer (bron: Deurnewiki).	286
Figuur 196. Eén van Deurnes' meest belangrijke en markante boerderijen: de hoeve Ten Velde aan de Helmondseweg, oorspronkelijk daterend uit de late middeleeuwen. Het laatste gebouw, dat in 1956 werd afgebroken, moet toen ook enkele eeuwen oud geweest zijn (bron: Deurnewiki, collectie familie Motké).	287
Figuur 197. Het dubbele pand Fabriekstraat 39-41 bij het vallen van de avond (foto: RAAP, 8 april 2020).	288
Figuur 198. Voorplein van het Groot Kasteel, met rechts het Dinghuis en op de nutsvoorziening rechts een foto van Alphons Hustinx uit 1944 (foto: RAAP, 8 april 2020).	290
Figuur 199. Opgraving van de kannebuizen waterleiding bij de Hub van Doorneweg met rechts details van de genummerde waterleiding (bron: Deurnewiki).	292
Figuur 200. Schilderij van de laatste pottenbakker, Piet Munsters in Zeilberg. Tot 1917 heeft hij dit beroep uitgeoefend (Deurnewiki: collectie Jan van de Mortel).	292

- Figuur 201. Het Groot Kasteel na de verwoesting van 1944 en vóór de consolidatie van 1952. Aan het muurwerk is duidelijk te herkennen van welke zijden er is gevuurd. Op de voorgrond is één van de arkeltorens te herkennen. Een arkeltoeren ontspruit als het ware op een hoger niveau op de gevel (foto: Deurnewiki, collectie Heemkundekring Deurne). 293
- Figuur 202. Reconstructie van de landweer bij Doonheide ten noorden van Gemert, die deels werd opgegraven (tekening Paul Becx). 295
- Figuur 203. De kapel op de Grotenberg, zoals weergegeven op een kaart uit 1670 (bron: Deurnewiki). 297
- Figuur 204. De Peel-Raamstelling, met kazemat en rechts het Kanaal van Deurne (foto: RAAP, 8 april 2020). 298
- Figuur 205. De Peel-Raamstelling (bron: De Peel-Raamstelling in stelling gebracht). 299
- Figuur 206. Een zeldzaam voorbeeld van een hallehuisboerderij: Oude Stappad 10 (foto: RAAP, 8 april 2020). 301
- Figuur 207. Ruilverkavelingen op het grondgebied van de gemeente Deurne. De ruilverkaveling Milheeze is nadien in de ruilverkaveling Bakel 'overgedaan'. 303
- Figuur 208. Op de Hoeven in Vlierden is de gradiënt van het landschap nog goed te herkennen, met links het bos, daarvoor de akker, en rechts de weg die de boerderijen met elkaar verbond (foto: RAAP, 8 april 2020). 304
- Figuur 209. Een sterker aangepakt stuk van het beekdal van de Astense Aa, tussen de Voorste Beersdonk (links) en Oostappen (rechts) (foto: RAAP, 8 april 2020). 304
- Figuur 210. Een klein particulier boerderijtje uit de 19e eeuw, Voortseweg 20, in 1977. Het staat er nog, maar in de tuin ernaast is een nieuw woonhuis gebouwd (foto: Deurnewiki, collectie Peter Vink). 305
- Figuur 211. Een arbeidersechtpaar met hun dochter voor een (voormalig) gemeentelijk pachtboerderijtje aan de Vlierdenseweg, 1930 (foto: collectie auteur). 306
- Figuur 212. Kanalen- en wijkenpatroon van de Peel in ontwikkeling (vroege 20e eeuw). 308
- Figuur 213. Een turfaak in het Kanaal van Deurne (foto: Deurnewiki, collectie gemeente Deurne). 309
- Figuur 214. De turfstrooifabriek van de gemeente Deurne (foto: Deurnewiki, collectie gemeente Deurne). 309
- Figuur 215. De vroegste lintbebouwing langs de Stationsstraat, in het deel nabij de Markt, circa 1915 (bron: collectie Toon Blux). 311
- Figuur 216. Eén van de villa's in de stationsbuurt: Villa Gelria, 1959 (bron: Deurnewiki, collectie gemeente Deurne). 311
- Figuur 217. Aan de linkerzijde van de Lindenlaan zijn de arbeiderswoningen zichtbaar. Op de achtergrond de oude molen (bron: Deurnewiki, collectie Jan Sniijders). 312
- Figuur 218. De Pastoriestraat in Vlierden, rond 1980 (bron: Deurnewiki, collectie Gemeente Deurne). 314
- Figuur 219. De Schoolstraat in Liessel, met op de achtergrond de spits van de Willibrorduskerk, voor de Tweede Wereldoorlog (bron: Deurnewiki, collectie Gemeente Deurne). 315
- Figuur 220. Het Hannes Joostenplein in Helenaveen, met de karakteristieke kiepkarren (foto: RAAP, 8 april 2020). 317
- Figuur 221. Het plein in Neerkant met de kenmerkende kerk en daarvoor de opgemetselde resten van de vooroorlogse kerk (foto: RAAP, 8 april 2020). 317
- Figuur 222. De kern van Deurne in 1936. We zien de sinds 1881-1884 vergrote Sint-Willibrorduskerk en linksonder de meisjesschool, de bewaarschool en het complex van Huize St. Joseph (bron: KLM Aerocarto). 319
- Figuur 223. Het Sint-Willibrordusziekenhuis bij de ingebruikname op 6 oktober 1969 (bron: Deurnewiki, collectie kloosterarchieven Sint-Agatha). 319

Figuur 224. Tekening van het Vincentiushuis in Neerkant (bron: Deurnewiki, collectie Zusters Franciscanessen, Veghel).	320
Figuur 225. Het Missiehuis Sint-Willibrord uit de lucht, vóór 1990. Bovenaan het (Sint-)Willibrordgymnasium dat uit het klein seminarie van het Missiehuis voortkwam (bron: Deurnewiki, collectie Gemeente Deurne).	320
Figuur 226. De inmiddels verdwenen fabriek van Philips aan de Liesselseweg (bron: Deurnewiki, collectie Pierre van Dalen).	321
Figuur 227. Schilderij van station Deurne (bron: Deurnewiki, collectie Henk van de Munckhof).	323
Figuur 228. Het plantsoen tussen de Ouweringstraat en de Esdoornstraat, gezien van de Burgemeester Roefslaan, 1962 (foto: Jos Pe).	324
Figuur 229. Luchtfoto van de Koolhof in Deurne in 1990, met linksboven het wijkpark met geheel bovenaan nog de afgebroken Frans Hoebenshal, een markant en bijzonder gebouw. De foto is naar het noorden genomen, onderaan zien we nog de Hagelkruisweg en de spoorlijn (bron: Deurnewiki, collectie Kees Pijs).	326
Figuur 230. Onderdeel van een alweer grotendeels verdwenen centrumplan: het gemeenschapshuis De Vierspan, met rechts nog de Openbare Bibliotheek in beeld (bron: Deurnewiki, collectie Ton Hartjens).	326
Figuur 231. De Markt in Deurne rond 1965. Rond het plein bevinden zich bekende uitgaansgelegenheden als De Peelpoort en Theater Biovink (part.collectie).	327
Figuur 232. Uit De Tijd De Maasbode, 7 juli 1962.	328
Figuur 233. Ansichtkaart uit circa 1962-1963 (part.collectie).	329

Tabellen:

Tabel 1. Overzicht van vennen, moerassen en veen in Deurne.	20
Tabel 2. Hoge dekzandruggen naar grootte.	25
Tabel 3. Duinen en stuifkoppen naar grootte.	25
Tabel 4. Kamduinen naar grootte.	26
Tabel 5. Uitblazingslaagten naar grootte.	26
Tabel 6. Laagten naar grootte.	27
Tabel 7. Beekdalen naar grootte.	27
Tabel 8. Rijen naar grootte.	27
Tabel 9. Beken naar lengte.	28
Tabel 10. Vennen naar grootte.	30
Tabel 11. Moerassige gebieden naar grootte.	30
Tabel 12. Actuele veengebieden, naar grootte.	30
Tabel 13. Reconstructie van vroegere veengebieden.	31
Tabel 14. Samenvatting van landschapsvormen.	33
Tabel 15. Landschapsvormen binnen de gemeente Deurne.	34
Tabel 16. Archeologisch verwachtingsmodel op basis van het fysieke landschap.	40
Tabel 17. Overzicht van afstanden en windrichting van Steentijdvindplaatsen ten opzichte van vennen en laagten op het hoge in Zuidoost-Brabant.	41
Tabel 18. Overzicht van het aantal archeologische vindplaatsen naar vondstomstandigheid in Deurne.	46
Tabel 19. Overzicht van het aantal archeologische vindplaatsen onderverdeeld naar complextype en datering in Deurne.	48

Tabel 20. Overzicht van de verschillende uitgevoerde archeologische onderzoekstypen in Deurne tussen 2002 en 2019.	53
Tabel 21. De vertaling van cultuurhistorische objecten naar archeologische verwachtingen.	57
Tabel 22. Structuur van de landschap- en elementbeschrijving.	68
Tabel 23. Beoordeling gaafheid van de historische situatie in de huidige topografie cq. de aanlegperiode.	78
Tabel 24. Beoordeling gaafheid van de fysiognomie ten opzichte van de historische situatie omstreeks 1850 cq. de aanlegperiode.	78
Tabel 25. Classificatie van de eindscores.	79
Tabel 26. Scores en klassen van de waardering.	225
Tabel 27. Scores en klassen van de waardering.	230

Bijlagen:

- Bijlage 1. Tijdschaal
- Bijlage 2. De relatieve hoogtekaart
- Bijlage 3. Verkenning omvang van De Peel
- Bijlage 4. Verkenning vennen
- Bijlage 5. Archeologisch verwachtingsmodel
- Bijlage 6. Catalogus archeologie
- Bijlage 7. Database historische bouwkunst
- Bijlage 8. Database historische stedenbouw/ensembles

Appendices

- Kaartbijlage 1. Archeologische basiskaart.
- Kaartbijlage 2. Archeologische waarden- en verwachtingskaart.
- Kaartbijlage 3. Kenmerkenkaart historisch cultuurlandschap.
- Kaartbijlage 4. Kwaliteitskaart historisch cultuurlandschap.
- Kaartbijlage 5. Kenmerkenkaart bouwkunst en stedenbouw/ensembles.
- Kaartbijlage 6. Waarderingskaart bouwkunst en stedenbouw/ensembles.
- Kaartbijlage 7. Focusgebieden.

Bijlage 1. Tijdschaal

Zie bijlagendocument.

Bijlage 2. De relatieve hoogtekaart

Zie bijlagendocument.

Bijlage 3. Verkenning omvang van De Peel

Zie bijlagendocument.

Bijlage 4. Verkenning vennen

Zie bijlagendocument.

Bijlage 5. Archeologisch verwachtingsmodel

Zie bijlagendocument.

Bijlage 6. Catalogus archeologie

Zie bijlagendocument.

Bijlage 7. Database historische bouwkunst

Zie bijlagendocument.

Bijlage 8. Database historische stedenbouw/ensembles

Zie bijlagendocument.